

Odense 1983

Lotte Dombernowsky
**Lensbesidderen
som amtmænd**

RIGSARKIVET/G · E · C · GADS FORLAG

Lensbesidderen
som
amtmand

Der Lehnbesitzer als Amtmann

Studien zur Verwaltung von Grafschaften
und Baronien auf Fünen 1671-1849

Von *Lotte Dombernowsky*

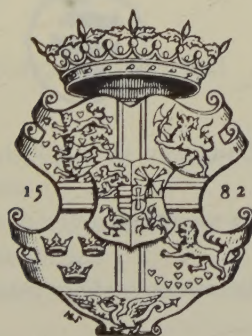
Mit deutscher Zusammenfassung

Lensbesidderen som amtmand

Studier i administration af fynske
grevskaber og baronier 1671-1849

Af Lotte Dombernowsky

Administrationshistoriske studier nr. 8

Rigsarkivet 1983
G · E · C GADS Forlag

Udgivet med støtte af
STATENS HUMANISTISKE
FORSKNINGSRÅD

Denne afhandling er den 15. september 1982 af Odense Universitets humanistiske Fakultetsråd antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

J. Moestrup
h. a. dec.

Forsvaret finder sted fredag den 17. juni 1983 kl. 13.30 i lokale U 55 (Gydehutzen), Campusvej 55, 5230 Odense M.

© Lotte Dombernowsky 1983
Trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri a-s
ISBN 87-7497-065-8

Omslagsbillede: Brahetrolleborg set fra vest. (K. Valentin foto 1982.)

Indhold

Forord	9
Introduktion	
1. del Enevælden, forskningen, kilderne, angrebsvinklen	13
Forskningsoversigt	16
Kildematerialet	19
<i>a) Det trykte kildemateriale</i>	19
<i>b) Det utrykte kildemateriale</i>	22
Undersøgelsesrammerne	26
Undersøgelsesmetoden	28
Undersøgelsens formål	30
2. del Lensbegrebet, lenet, amtmandsfunktionen	31
1671-privilegiernes lensbegreb	33
Forbilleder for – og motiver til greve- og friherreprivilegiernes indstiftelse	36
Lensbesidderen, stiftamtmanden og den kongelige amtmand ..	44
De fynske len	49
Amtmandsfunktionen	60
Kapitel 1: Lenet som forvaltningsenhed	65
Indledning	65
De generelle amtmandspligter og -rettigheder	65
<i>a) Supplikbehandling</i>	66
<i>b) Ad mandatum regis-bevillingsformen</i>	74
<i>c) Indberetningsvirksomheden</i>	76
Kommunikationskanaler mellem centraladministration og len	79
Lensbirkets stilling	82
Lensforvaltningens embedskorps	97

Forvaltningsenhedens begyndende opløsning	106
Sammenfattende bemærkninger til kapitel 1	116
Kapitel 2: Politiforvaltningen	121
Indledning	121
Lensbesidderens stilling i politiforvaltningen	127
Lensbesidderen som politioverøvrighed før 1791	130
<i>a) Husbondens arbitrære straffesystem</i>	<i>133</i>
<i>b) Lovgivningens subsidiære straffesystem</i>	<i>136</i>
Sondringen mellem overpolitimester- og overpolitidommerfunktionen	138
Overpolitimesterfunktionen	139
Overpolitidommerfunktionen	157
Justits- og politiforvaltningen på Langeland	167
Lensbirkernes politijurisdiktioner i det fynsk-langelske område	177
Sammenfattende bemærkninger til kapitel 2	180
Kapitel 3: Forligelsesvæsenet	186
Indledning	186
1795-forordningen – forligelsesvæsenets virkeområde	187
Forligelsesvæsenets plads i systemet	193
Forligelsesvæsenet på lenene	200
<i>a) Kommissionsmedlemmerne</i>	<i>200</i>
<i>b) Sagstyperne</i>	<i>204</i>
<i>c) Sagsmængderne</i>	<i>209</i>
Ophævelsen af lenenes forligelsesvæsen	211
Sammenfattende bemærkninger til kapitel 3	212
Kapitel 4: Skifteforvaltningen	217
Indledning	217
Den civile skiftejurisdiktion på landet	219
Lensbesidderens skiftejurisdiktion	225
Skifteforvaltningens praktiske gang	230
Det offentlige overopsyn med skifteforvaltningen	252
Overformynderivæsenet	258

Auktionsvæsenet	265
Sammenfattende bemærkninger til kapitel 4	268
Kapitel 5: Skatteforvaltningen	272
Indledning	272
Hovedtræk af skattelovgivningen for landområderne indtil 1850	275
Lenenes praktiske skatteadministration	279
a) <i>Godsforvalteren</i>	279
b) <i>Lenets traditionelle forbindelser</i> <i>med den kongelige amtstue</i>	282
c) <i>Analyse af mindre skatteadministrativ sag</i>	285
d) <i>Lensbesidderens skatteforvaltnings- og</i> <i>skattebetalingsevne</i>	292
e) <i>Administrationskommissionerne</i>	299
f) <i>Fæsternes vilkår under lenenes skatteforvaltning</i>	302
Sammenfattende bemærkninger til kapitel 5	306
Kapitel 6: Forvaltningen af almennyttige foretagender	310
Indledning	310
I. Vejvæsenet	311
a) <i>Anordningerne om det lokale samfærdselsnet</i>	311
b) <i>Administrationen af lenenes vejvæsen indtil ca. 1770</i>	315
c) <i>Det langelandske vejvæsen</i>	318
II. Fattig- og skolevæsenet	329
a) <i>Den begyndende fattig- og skoleadministration</i>	329
b) <i>Det private initiativs betydning</i>	330
c) <i>Træk af skolevæsenets administration i 1800-tallet</i>	339
c) 1: <i>Det langelandske skolevæsen</i>	340
III. Sundhedsvæsenet i almindelighed på lenene	342
a) <i>Det langelandske sundhedsvæsen</i>	345
b) <i>Sygdomsbekæmpelsen på Langeland</i>	347
IV. Jordemodervæsenet	349
Sammenfattende bemærkninger til kapitel 6	352

Slutning	359
Punkter i et udviklingsforløb	359
Amtmandsprivilegiets udramatiske bortgang	360
Hovedkonklusioner	364
Zusammenfassung	370
Bilag	404
A. Greve- og friherreprivilegierne	404
B. Udenlandske lokalforvaltningsformer til ca. 1670	416
a) <i>Frankrig</i>	416
b) <i>England</i>	418
c) <i>Tyskland</i>	421
d) <i>Sverige/Finland</i>	424
C. Amtmandsembedet anno 1815	428
Forkortelser	432
Noter	433
Kilder og litteratur	490
Utrykte kilder	490
Trykte kilder	498
Litteratur	501
Stednavneregister	506
Sagregister	510

Forord

De amtmandssager, der undertiden findes i lensgodsernes arkiver, fangede tidligt min opmærksomhed under det almindelige arbejde med godsarkivalisk materiale. Muligheden for at undersøge lensbesiddernes amtmandsfunktioner nøjere opstod dog først i november 1976, hvor jeg blev tilknyttet projektet Den danske lokaladministrations udvikling 1660-1868 under Statens humanistiske forskningsråd.

Jeg fik mulighed for helt at koncentrere mig om forskning i en periode på 2 år og 5 måneder, og hertil kom i 1981 en 3-måneders tjenesteomlægning, der satte mig i stand til at fuldføre arbejdet.

Om begrebet fuldførelse, må det dog siges, at jeg ingenlunde med den foreliggende bog vil foregive at have udtømt emnet, Lensbesidderen som amtmand. Fagfæller vil vide, at dette, at arbejde med utrykte kilder, ofte opleves som var man ved at synke ned i kviksand: Forsøg på at løse ét spørgsmål afføder undervejs en lang række nye uløste spørgsmål. Overvældende stofmængder tvinger forskeren til at stoppe ved visse mere eller mindre veldefinerede grænser, såvel hvad materialeindsamling som hvad problemformuleringer angår.

Jeg takker Statens humanistiske forskningsråd for de midler, som dels har muliggjort en koncentreret arbejdsindsats et stykke ad vejen, dels har dækket omkostningerne i forbindelse med bogens trykning. Jeg skylder Arkivvæsenet, som i flere omgange frigjorde mig fra tjenesten og lod mig få arbejdsro, megen tak.

Indlysende er det i øvrigt, at jeg står i særlig stor gæld til Landsarkivet for Fyn. Landsarkivar dr. phil. *Anne Riising* har udvist en beundringsværdig tålmodighed i henseende til mine lange fravær, og alle arbejdsfæller på landsarkivet har venligt affundet sig med de besværligheder, der naturligvis opstår på en lille institution som vor, når en arkivar overføres til udelukkende videnskabeligt arbejde.

Styringsgruppens medlemmer samt forskerkolleger inden for og uden for projektet bringer jeg den bedste tak for inspirerende kritik af manuskriptet, for gode råd og for berigende diskussioner. Jeg takker endvidere cand. mag. *Elisabeth Lahme* for oversættelse af resumeet, ligesom jeg i høj grad er arkivar, mag. art. *Michael H. Gelting* tak skyldig for tilrettelæggelse af manuskriptet for trykning.

I nærheden af det hjemlige skrivebord har mine børn »fulgt« pro-

cessen med skeptiske miner og opgivende hovedrysten. Da det omsider blev muligt at råbe mig op, fandt alle dog, at der alligevel ikke var gået skår i vort almindelige inderlige fællesskab. *Det* vil jeg alle dage være mine børn taknemmelig for.

Inden manuskriptets trykning er der foretaget nogle sproglige rettelser; desuden er dele af bilag B revideret.

Ringe, 20. januar 1983

Lotte Dombernowsky

»Man beklipper de grevelige
rettigheder, man rykker frem med
beviser fra århundreder tilbage, intet
hjælper, man vil ikke høre nogen
modsigelse, ... varer det ved, henter
djævelen alle grevskaber, baronier
og adelsmænd; nu skulle vi alle
blive bønder ...«

Chr. Ahlefeldt Laurvig, 1789

Enevælden, forskningen, kilderne, angrebsvinklen

Den foreliggende undersøgelse beskæftiger sig med den særlige form for lokal administration, der fandt sted på mange danske grevskaber og baronier indtil Grundlovens indførelse i 1849.

Som det fremgår af afhandlingens titel, er der tale om *offentlig* administration, nærmere angivet amtmands-administrationen. Problemer omkring lenenes (fællesbetegnelse for grevskaber og baronier) private godsadministration vil således gennemgående blive betragtet som sagen uvedkommende, vel at mærke i den udstrækning det overhovedet er muligt at trække grænser mellem den offentlige og den private sektor i løbet af den lange periode, som her vil blive gjort til genstand for behandling.

Ifølge Christian V.s greve- og friherreprivilegier af 1671 fik de danske grever og baroner (friherrer) ret til at styre de offentlig-administrative anliggender på deres len på samme måde som de kongelige amtmænd i deres amter.

Amtmandseembedet som sådant var imidlertid ikke et én gang for alle fastlagt funktionsområde, thi i løbet af den behandlede periode blev amtmandsforretningerne udvidede i takt med de krav samfundets udvikling måtte stille, således at amtmandsfunktionen efterhånden snarere må opfattes som et kompleks af mange forskellige funktioner.

De første 3 à 4 år undertegnede arbejdede med emnet: Lensbesiddernes amtmandsfunktioner, havde jeg begrundet formodning om, at andre sideløbende ville udforske den kongelige amtmands embedsvirke i 1700- og 1800-tallet, et område af den danske lokaladministrations historie, som ikke var blevet tilbundsgående undersøgt, og som det ville være overordentlig vigtigt at få belyst. Imidlertid er der foreløbig ikke fremkommet publicerede undersøgelser af de kongelige amters forvaltning, og det har således skortet en hel del på at hente en solid baggrund, som den herværende undersøgelse kunne stilles op på.

I forskningens interesse skal det allerede på dette sted siges, at grevers og baroners embedsudøvelse qva amtmænd på deres respektive grevskaber og baronier er et emne, der har sekundær betydning i forhold til udforskningen af de kongelige amtmænds virksomhed. Den undersøgelse, som foreligger her, skal derfor kun være et forsøg på at blotlægge et lille og noget eksklusivt hjørne af hele det lokaladministrative netværk, således som det trådte frem i løbet af den danske enevældes epoke.

Danmarks forfatningslov var indtil 1848 Kongeloven af 14. november 1665, og monarken havde ifølge denne fuld og uindskrænket politisk magt. Efter Kongelovens artikel II skulle kongen være, og af alle undersåtter holdes og agtes for, det ypperste og højeste hoved. Han var løftet over alle menneskelige love og skulle ikke kende nogen dommer over sig, uden Gud alene.

Principielt var han indehaver af både den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt, men i Kongeloven selv erkendtes det, at det var folket, der af egen fri vilje havde overdraget ham denne absolute magt, hvormed han skulle beskytte det imod uretten og vilkårligheden; monarken tiltog sig da heller ikke ret til at gøre indgreb i undersåtternes private ejendomsret, og det danske enevoldsregime fik heller ikke karakter af despoti.

Den faktiske forfatningsmæssige ret til at sætte sig til dommer over alt og alle afgav kronen for så vidt, som der allerede fra 1661 blev etableret en rigets Højesteret. Både samtidens retslærde og moderne retshistorikere har fastslået, at Højesteret hurtigt udviklede sig til at være en reelt selvstændig domstol.¹ Oprettelsen af et generalprokurør-embede, der i nær tilknytning til Danske Kancelli førte tilsyn med statsforvaltningen og afgav betænkninger om alle tvivlsomme retsspørgsmål, var, især med Henrik Stampe som generalprokurør 1753-1784 afgørende for, at sager ikke altid blev afgjort af administrationen, men derimod henvist til domstolenes pådømmelse. Således var det Stampes personlige standpunkt, at det ville give »konfusion«, om man i kollegierne skulle kunne omstøde og ændre de sager, som var blevet pådømte af domstolene. Noget andet var, at kongen selv kunne lade domme formilde ved at udstede benådninger og give dispensationer fra lovbestemmelser i enkeltsager.

Fra en umiddelbar betragtning kunne det se ud, som om judicielle og administrative anliggender var aldeles sammenflydende i enevæl-

dens embedsapparat. Dette gjaldt imidlertid kun for så vidt der (eksempelvis hos herredsfogeden) var tale om et sammenfald af dømmende og udøvende funktioner i selve *personen*, – et forhold, der i øvrigt bestod indtil retsplejeloven 1919. Principielt var der tale om, at retsbetjenten dels var dommer i første instans, dels havde en række administrative opgaver, og med hensyn til dommerfunktionen stod han under de overordnede domstole, medens han i sine administrative funktioner stod under vedkommende amtmænd.

Samtidens embedsmænd var for så vidt helt på det rene med denne sontring. Forholdet blev bekræftet af Stampe i 1750'erne, da han ved en lejlighed erklærede, at enhver tydeligt kunne se, »hvor nøje øvrigheds- og dommerembeder hos os overalt (er) adskilte, ikke just i henseende til subjektet (herredsfogeden), da de ofte udøves af én og samme person, men i henseende til subordinationen«.² At denne principielle adskillelse i tidens løb ikke kunne forhindre misbrug og skelen til særinteresser hos embedsmændene var en anden sag. Med en voksende retsbevidsthed, som i løbet af 1800-tallets første del også begyndte at ytre sig hos den menige borger, måtte dette problem da også uvægerligt gøres til genstand for større opmærksomhed hos de statslige myndigheder.

De lokale forvaltningsstrukturer undergik nok en ændring fra begyndelsen af 1660'erne, men det bør dog ikke glemmes, at indførelse af kongelige amtmænds embeder og påfølgende indstiftelse af greve- og friherreværdighed, som kunne indebære en privilegeret amtmandsmyndighed, nok et langt stykke ad vejen kan opfattes om en blot videreførelse af 1500- og 1600-tallets lensmands-administration. Den lokale forvaltning, der skulle bestrides af de nye embedsudøvere, skulle i hovedsagen hvile økonomisk i sig selv uden særlige tilskud fra den centrale finansstyrelse. Med visse modifikationer blev den statsfinansielle opbygning således længe fastholdt i hovedlinierne, vel nok til et godt stykke ind i 1700-tallet.

På det administrative hierarkis øverste trin var grænserne mellem rigets finansforvaltning eller statshusholdning og kongens kasse, eller om man vil, den kongelige privathusholdning, særdeles flydende, og ude i lokalforvaltningerne gik dette billede igen i et miniatureformat; en skarp sontring mellem offentlige og private finanser var slet ikke nærværende hos administratorerne.³

Forskningsoversigt

Dansk historieforskning har som sagt foreløbig ikke frembragt arbejder, der som en hovedopgave sigter på at beskrive amtmændenes embedsvirke under enevælden, og lige så lidt er der hidtil gjort forsøg på at fremlægge en sammenhængende undersøgelse, der viser, hvad grever og baroner egentlig foretog sig qva amtmænd eller qva administratorer af offentlige anliggender i det hele taget.

Hermed er dog ikke sagt, at emnet, amtmandsfunktionen, ikke er blevet strejft i forbindelse med behandling af en række andre historiske problemer. Såvel enevældens egne juridiske eksperter som moderne forskere har tangeret det i deres værker, og spredt vil man således tillige træffe på betragtninger over fænomenet, den privilegerede amtmandsmyndighed. Den juridiske litteratur, der berører amtmandssspørgsmålet, og som fremkom allerede under enevælden, må vi her betragte som kildestof, og den vil således blive omtalt under afsnittet om kildematerialet. Den danske og udenlandske forskning, der kun meget indirekte berører amtmandssspørgsmålet og lokalforvaltnings-strukturer, vil dels blive omtalt i denne introduktions 2. del, dels i bilag B, der knytter sig til samme del af introduktionen. Kun forskningsbidrag, som i en vis grad har peget på lensbesiddernes funktioner qva offentlige administratorer, skal fremhæves i det følgende.

Stig Iuuls værk fra 1934: Fideikommissarisk Substitution var en fremstilling og en kritisk vurdering af de betydeligste danske og udenlandske retsordeners regler omkring fænomenet fideikommissarisk substitution. Spørgsmålet om lensbesidderes amtmandsrettigheder lå for så vidt ganske uden for Stig Iuuls undersøgelsesemne, men han berørte det dog periferisk. Efter at have fastslået, at lenene var offentligretlige fænomener i modsætning til stamhusene, hævdede han, at »det var afgørende, at der var nægtet lensbesidderne enhver politisk indflydelse ...«, og at det heroverfor ikke spillede nogen rolle, at lensbesidderne blev udstyrede med amtmandsmyndighed.⁴ Da det efter indgående studier dog har vist sig, at grever og baroner virkelig havde indflydelse på det lokale forvaltningsmæssige og retslige plan, samt at de på de ældste og tidligst erigerede len kunne have en overordentlig selvstændighed, hvis de havde vilje til at sætte sig op mod de kongelige stiftamtmænd og amtmænd, er det naturligvis vanskeligt

Einsteßburg

Fribergh Hoffint Resident Baard med Dets

Forde Godtset
Ihans Sögen oc Bne

Land 2. von 4 hren 4
p. h. d. 3. unter sig in Thut

17

at bekræfte den opfattelse, som Stig Iuul i sin tid fremsatte.⁵

Af udenlandske forskningsbidrag, der specielt omhandler forholdene på grevskaber og baronier, foreligger nogle svenske og finske værker: John Gardberg disputerede i 1935 med afhandlingen: *Kimoto Friherreskap. En Studie över Feodal Läns- och Godsförvaltning*. Undersøgelsen omfatter rigskansler Axel Oxenstiernas friherreskab i det finske sogn, Kimoto. Lenet blev skænket ham af Gustav Adolf i 1614, og bestod til 1680'erne. Gardbergs arbejde dækker alle sider af godsdriften, men er især koncentreret om de privatøkonomiske aspekter, og lægger således ikke større vægt på at udrede spørgsmålene om de forskellige former for offentlig forvaltning, der også fandt sted på friherreskabet.

I 1936 publicerede Robert Swedlund *Grev- och Friherreskapen i Sverige och Finland*, der delvis byggede på G. Forsgréns forskning fra 1880'erne. Swedlund koncentrerede sig om den svenske krones donationer og reduktioner før 1680, og hans hovedsigte var at beskrive lenenes status som majorater samt disse majoraters økonomiske historie i relation til statsfinanserne; også i dette arbejde var spørgsmålet om besiddernes forvaltningsmæssige myndighed med andre ord en sag, der faldt uden for undersøgelsesrammen. Swedlund undlod dog ikke at gøre opmærksom på, at grevers og friherrers forhold til statsstyrelsen var et problem af visse dimensioner, og at dette burde påkalde sig interesse fra administrations-historikernes side. Summarisk omtalte han også visse kompetence-stridigheder, der undertiden opstod mellem lensforvaltninger og landshøvdinge.

Endelig fremkom i årene 1956-60 finnen Mauno Jokipii's værk: *Suomen kreivi – ja vapaaherrakunnat* (Finlands grev- og friherreskaber), der beskæftiger sig med de fra 1562 af Erik XIV indførte arvelige grev- og friherreskaber. En højst uoverstigelig sprogbarriere har gjort det umuligt at underkaste dette ret nye arbejde et egentlig studium, hvilket især er at beklage, fordi forfatteren tilsyneladende behandler både den offentlige og den private (godsøkonomiske) udvikling på lenene ret indgående. Det kan dog fastslås, at de svensk/finske lensbesiddere ifølge Jokipii deltog i retsplejen fra 1630'erne, at de havde status som landsdommere, og at de (individuelte efter deres lensbreve) udøvede visse former for overøvrighedsmyndighed.⁶

Et er imidlertid, hvad der fra svensk/finsk hold ses at foreligge om et problemkompleks, som var nærværende i 1500- og 1600-tallets

Sverige, men som på grund af ændrede politiske forhold allerede igen var udvisket i vort naboland, da den danske krone begyndte at erigere grevskaber og baronier. Noget andet er vore hjemlige lokalforvaltningsstrukturer fra de sidste årtier af 1600-tallet og resten af enevolds-epoken. Hvor megen selvstændighed og myndighed sad lensbesidderne inde med i løbet af denne periode, og hvilke krav stillede statsmagten til deres embedsudøvelse til skiftende tider?

Dr. phil. Anne Riising har som den eneste af nutidens historieforskere fremdraget disse spørgsmål og gjort opmærksom på, at der her kunne ligge en side af den danske lokaladministrations udvikling, der (som mange andre lokal-administrations-spørgsmål) burde undersøges nøjere.

På det Nordiske Historikermøde i Uppsala i 1974, hvor temaerne var cental- og lokalforvaltning eller regionalt selvstyre i 1700-tallet, præsenterede A. Riising sit bidrag, der senere i artikelform hed: Dansk lokaladministration i 1700-tallet på grundlag af studier i udviklingen i Fyns stift. I forbindelse med en beskrivelse af det komplicerede domstolssystem pegede hun blandt andet på lensbesiddernes amtmandsrettigheder og -pligter og de deraf flydende forviklinger inden for det judicielle/administrative apparat. Desuden illustrerede hun med adskillige eksempler danske lensbesidderes optræden i forholdet til de kongeligt udnævnte amtmænd og stiftamtmanden. Ved at gøre status omkring 1750 fremkom der et billede, om hvilket hun måtte erklære, at »det var ikke langt fra, at et len, hvis besidder stod stejlt på sine rettigheder, kunne være en stat i staten«.

Denne konstatering måtte vække nysgerrighed, hvilket foreløbig har ført til den undersøgelse, som nu fremlægges. Hvad der har drevet mig til disse studier i lensbesiddernes amtmandsfunktioner er således ikke en selvoplevet åbenbaring, men inspiration fra – og samtaler med Anne Riising.

Kildematerialet

a) Det trykte kildemateriale.

Benyttet er 1600-1800-tallets publicerede lov- og forordningsstof samt den såkaldte Fogtmanske reskriptsamling m.v., og under opfølgningen af lovgivningsmæssige udviklingsforløb er der i reglen taget

udgangspunkt i V. A. Sechers udgave af Danske Lov fra 1891 eller i Kongelige Forordninger og Aabne breve ... 1670 ff. Benyttet er naturligvis tillige J. H. Schou's Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve ... 1777 ff., Collegial- og Departementstidende samt en række andre af de gængse hjælpemidler, der står til rådighed, når man skal have bestemt, hvilke regeringsdirektiver, der er blevet udsendt gennem tiderne angående bestyrelsen af bestemte sagsområder; en videre omtale af sådanne almindelige opslagsværker turde dog være overflødig her.

Om denne kategori af trykt kildemateriale er det på sin plads at fastslå, at stoffet alene viser, hvorledes den bureaukratiske form eller de jure-formen var tænkt fra lovgiver/regeringsside. Forordninger og reskripter gav imidlertid langt fra udtømmende besked om ethvert forhold til de embedsmænd, der skulle administrere dem, og når der rådede usikkerhed om sagers afgørelse, måtte enevældens juridiske eksperter træde til med overvejelser og betænkninger. Det var specielt generalprokurørens erklæringer, kollegierne måtte henholde sig til, når de skulle informere lokale statseembedsmænd om, hvad der måtte anses for det korrekte i en sag. Generalprokurørens og andre juridiske skribenters udtalelser er således også noget af undersøgelsens kildegrundlag.

Forrest i dette stof står et af dansk retsvidenskabs klassiske værker: Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende, udgivet af J. L. Rottbøll i årene 1793-1807. Samlingen indeholder de vigtigste af tusindtallige erklæringer, som professor juris, Henrik Stampe qva generalprokurør fremsatte fra 1753 og fremefter. Spredt finder man heri forsøg på at præcisere amtmændenes funktionsområder og lensbesiddernes stilling som embedsudøvere i forbindelse med udredningen af en række historisk-juridiske problemer.

Også Rentekammer-embedsmanden Jacob Mandix's Haandbog i den danske Landvæsens Ret er benyttet som kildeskrift (2. udgave 1813). Værkets to hoveddele behandler for det første landboretten eller landvæsenets personers ret, og for det andet landbrugsretten eller landvæsenets tings ret. På langs og tværs demonstrerer værket, at der i forfatterens samtid virkelig var forskel i retsstillingen mellem landboere og andre personer, og tillige mellem bondefødte og andre, som boede på landet. Når spørgsmålet angår den privilegerede amtmands-

myndighed på lenene, er Mandix dog undertiden mere upræcis end både Stampe og den senere indehaver af generalprokurør-posten, Anders Sandøe Ørsted.

Ørsteds faglitterære produktion var af et så enormt omfang, at den unddrager sig enhver systematisk gennemgang. Hvad man blandt hans værker dog ikke kommer uden om til vort formål er Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed ... 1822-1835, der tillige med enkelte af hans tidsskrift-artikler beskæftiger sig lidt med grevers og baroners amtmandskompetence i det historiske udviklingsforløb.

Ørsted var en loyal tilhænger af det enevældige system (ihvorvel hans forhold til Frederik VI og Christian VIII blev problematisk), men dette forhindrede ikke, at han samtidig var modstander af personlige prærogativer og behersket af liberale tanker om enkeltindividernes ligestillethed i staten. Samtidig med at han fastslog, at selv upriviligerede jordegodsejere endnu i 1820'erne havde en »ikke ubetydelig øvrighedsmyndighed«, gav han ejendommeligt nok udtryk for, at lensbesiddernes amtmandsmyndighed og forrettigheder qva offentlige administratorer ikke havde større konsekvenser for den danske lokalforvaltning. Således negligerede han tilsyneladende bevidst overøvrigheds-kompetencen på lenene, – en kompetence, han egentlig helst ønskede, det kunne lade sig gøre at ophæve med et penestrøg, da »det er aldeles imod den ånd, som hersker i den nyere lovgivning, at udvide hine personers tilkommende rettigheder«.

Ørsted, der mere end nogen havde personlig indflydelse på sin samtids lovgivning, havde da også det udtrykkelige standpunkt, at alle fremtidige administrative udbygninger burde være lensbesidderne uvedkommende, da »den fornødne drift og orden i den offentlige bestyrelse ville savnes, såfremt et enkelt grevskab eller baroni skulle have sin egen, af det hele amts øvrighed uafhængige bestyrelse«. At fratage grever og baroner de myndigheds-områder, som disse nu en gang allerede *havde* fået ved privilegier, anså han dog på den anden side for at være et skridt, som ingen »retfærdig regering« kunne tillade sig.⁷

Love, reskripter etc. fremstiller dog blot sammen med de anførte juridiske skrifter, hvorledes forholdene *burde* være. Vi kunne fristes til at hævde, at det ikke er nogen sag at skrive administrationshistorie, hvis dette alene skulle gøres på grundlag af denne type kildestof; hvilket dog ikke nødvendigvis bør opfattes således, at en status over

de vedtagne ydre former for forvaltning ikke skulle kunne have værdi i sig selv.

Vil man se, hvorledes de *faktiske* administrative former var eller udviklede sig, må man imidlertid dykke grundigt ned i (embeds)arkiverne, og i kraft af disse vil det da åbenbares, på hvilke punkter den egentlige forvaltningsprocedure afveg fra formalia.

b) Det utrykte kildemateriale.

Til formålet er der i første række anvendt arkivmateriale fra de *fynske lensgodser*, men der er endvidere inddraget sager fra jyske, sjællandske og lollandske lensgodser samt fra Samsø (grevska-bet Samsø). Nok har den foreliggende undersøgelse sine ben kraftigt plantet i arkiver af fynsk-langelandsk proveniens, såvel hvad lens-godsarkiverne, som de øvrige benyttede arkivfonds angår, men resul-taterne herfra er altså søgt suppleret med oplysninger fra andre landsdeles lensgodser i det omfang, det har været overkommeligt. Man kan her foregribe begivenhedernes gang og afsløre, at foreteel-serne på de forskellige ikke-fynske lensgodser tilsyneladende stemmer

Hovedparten af det utrykte kildemateriale, som undersøgelsen hviler på, findes i Landsarkivet for Fyn. Her skinner sommersonen ind på arkivhylderne i landsarkivets snart 100 år gamle bygning. (Privat optagelse 1982).

godt overens med det billede, der i almindelighed aftegner sig i det fynske materiale.

Inden en omtale af de øvrige benyttede arkivfonds finder sted, skal der fremsættes nogle bemærkninger om de generelle problemer ved brugen af lensgodsernes arkiver til vort særlige formål: Det relevante kildemateriale til grevers og baroners amtmandsadministration henligger i vidt omfang »skjult« i godsarkiverne. Hermed skal forstås, at skriftlige vidnesbyrd om forvaltningshandlinger jævnt hen er blevet aflejret i ret uoverskuelig blanding med alle mulige andre sager, altså i blanding med sager, der angik godsernes forskellige privatøkonomiske driftsgrene. Fra et arkiv-synspunkt kan det i øvrigt tilføjes, at det praktisk talt ikke lader sig gøre at levere logiske og brugelige registreringer til publikum, før det er blevet fastslået, *hvilke* dokumenter, der er blevet til i forbindelse med den ordinære godsdrift, og *hvilke*, der er fremkommet som resultat af offentligt-administrative procedurer.

Ifølge Danske Lov (3-1-1) havde amtmændene, og dermed også lensbesidderne, pligt til at holde bog over alle forordninger og befalinger, »hvilke de leverer deres efterkommere (i embedet) tillige med hvis andre brevskeber, som til underretning i amtet fornøden gøres«. Hverken dette eller senere gentagne lovbud om embedsarkivers rette pleje blev der dog taget særligt tungt på i lensforvaltningerne.

Alene på Fyn-Langeland eksisterede der 10-12 storgodser, som enten havde eller med tiden fik status af grevskeber eller baronier, og det mest udnyttede kildestof hidhører som sagt fra disse godsers arkiver. Processen med at opspore det relevante materiale er både langsommelig og besværlig, men ikke desto mindre nødvendigt i de mange tilfælde, hvor embedsprotokoller for amtmandskabet ikke foreligger. Også selv om en række amtmandssager eller -protokoller skulle vise sig at eksistere samlede og overskuelige, ville det være højst rimeligt at søge lokalforvaltningsbilledet yderligere belyst ved hjælp af lenets andre godsarkivalier. Her lønner det sig især at gå til lenenes *korrespondancesager*, som i protokolformerne kalder sig journaler og kopibøger (undertiden vil en »journal« ved nærmere eftersyn vise sig at være en kopibog, – til gengæld kan en »kopibog« indeholde de mest forskellige indførsler). De nævnte protokoller har kun undtagelsesvis sagregistre eller andre interne hjælpemidler som indgange til sagerne, og stoffet må således findes ved at gennemgå sagerne blad for blad. I et af de store lensgodsarkiver foreligger der op

mod 100 arkivalske enheder, d. v. s. protokoller eller pakker, der egentlig alle burde være gennemgået med henblik på en kortlægning af de grevelige amtmandsfunktioner;⁸ en del af dette materiale er imidlertid forblevet uudnyttet, medens ikke-fynske lensgodsers forhold til gengæld er blevet efterprøvet med det formål at give undersøgelsen en mere almengyldig værdi.

Med 1849-grundlovens endelige ophævelse af amtmandsmyndigheden på lenene var grever og baroner pligtige til at aflevere deres embedsarkiver til de kongelige amtmænd, men som følge af den almindelige arkivalske uorden kunne afleveringerne hovedsageligt kun omfatte de embedsprotokoller, der rent faktisk var blevet ført over besiddernes amtmandsforretninger. Det var en umulig opgave for lenskontorernes personale at uddrage og afskrive alle øvrige tjenstlige dokumenter af godsarkiverne, og noget sådant blev da heller ikke forlangt.

Efterhånden som de gamle Odense og Svendborg amter i en senere tid atter afleverede deres arkiver til Landsarkivet for Fyn, udsorterede man på dette sted lenenes amtmandssager og førte dem tilbage til vedkommende lensgodsarkiver i Landsarkivet. (På de øvrige landsarkiver er samme udskillelse fra de kongelige amtsarkiver også foretaget, men af oversigterne over landsarkivernes arkivfonds fremgår, at man andre steder har valgt at opstille lensbesiddernes amtmandskaber i rækkerne af amtsarkiver).

Bortset fra det forhold, at grever og baroner ikke har holdt deres amtmandssager konsekvent adskilte fra andre sagstyper, hvorved meget kildestof er forblevet grundigt bortgemt, så er der grund til at formode, at lensbesiddernes embedssager også er blevet regulært amputerede i tidens løb. I et ukendt omfang er der således sket kassationer i lensgodsernes arkiver, før de blev afleverede til det statslige arkivvæsen. I øvrigt blev der ved Svendborg amtskontor foretaget en nærmest katastrofal kassation i 1856, ved hvilken lejlighed der blandt andet må være gået dele af de øst- og sydfynske lensamtmandssager tabt.

For at supplere denne vigtige del af kildematerialet er der, i løbet af den årrække undersøgelsen har stået på, blevet opledt arkivalier på Fyn og Langeland hos godsernes nuværende ejere. I kraft af megen velvilje og imødekommenhed disse steder, hvor besøgene måtte give såvel ejere som godsinspektører en del ulejlighed, har dette markarbejde givet et ret tilfredsstillende udbytte.

Som det er anført tidligere må lensbesidderens amtmandsfunktioner stilles op på en vis baggrundsviden om den kongelige amtmands embedsvirksomhed, og der måtte således foretages sideløbende sonderinger i de *kongelige amters arkiver*. Her har der kun kunnet blive tale om forskellige dyk i fynske amtsarkiver; noget, der kunne minde om en systematisk gennemgang af disse, har altså ikke fundet sted. I øvrigt udviklede den kongelige amtmands forretninger sig efterhånden til et forvaltningskompleks af temmelig overvældende dimensioner, således at det formentlig kun ville stå i én enkelt forskers magt at kortlægge og dybdebore *få* udvalgte sagsområder indenfor hele enevoldsperioden.

Da dommerne ved lensbirkerne i høj grad blev deltagtigjort i amtmandsforretningernes udførelse er *birkedommerarkiverne* og delvis også *herredsfogedarkiverne* blevet benyttede. Ved at sammenholde materialet i disse arkivfonds med lenenes sager fremgik det, at ikke enhver embedshandling, der måtte udgå fra lenet, nødvendigvis behøvede at have sat sig spor i lensbesidderens arkiv.

Endelig er der i begrænset omfang gjort brug af centraladministrationens arkiver. Dette gælder især forskellige arkivfonds under *Danske Kancelli*, *Rentekammeret* og det såkaldte lensarkiv, der oprindeligt blev betragtet som en særlig del af Kancelli-arkivet.⁹

Om Rigsarkivets sager må det i øvrigt siges, at meget materiale, der kunne have belyst de danske godskomplekssers historie, er blevet kasseret i tidens løb. Den virksomhed, som eksempelvis kassationskommissionen af 1720 udfoldede i Det Kongelige Geheimearkiv, resulterede således i tilintetgørelse af jordebøger, hartkornsekstrakter, korrespondance, skattemandtal, konceptregnskaber og en del andre sager fra 1680'erne og 1690'erne, der blandt andet vedrørte de ældste fynske lensgodser. Under fornyede kassations-operationer i Rentekammerets sager i løbet af 1800-tallet (1810, 1838 og 1848) gik det blandt andet ud over skatteregnskaber fra hele perioden ca. 1783-ca. 1837, der stammede fra landets godser, herunder naturligvis også fra fynske lensgodser.¹⁰

De arkivfonds, som undersøgelsen i *hovedsagen* støtter sig på, er hermed omtalt, og hvilke sager, det yderligere har været nødvendigt at benytte, vil man se af listen over utrykt kildemateriale.

Det skal endelig bemærkes, at der ofte i fremstillingen er gjort brug af citater for at ramme en tone, der ikke lader sig gengive præcist ved

nutidens sprogbrug. Det citerede er alle steder ordret, men ikke bogstavret, eftersom der ikke fandtes nogen egentlig ortografisk plan i ældre tid.

Undersøgelsesrammerne

Geografisk ligger det absolutte tyngdepunkt på lensgodserne i landsdelene Fyn og Langeland, der i administrativ henseende blev betragtet som to forskellige provinser. Supplerings-stoffet, der er hentet fra ikke-fynske lensgodser, er udvalgt fra grevskaberne Bregentved, Friisenborg, Ledreborg, Samsøe og Schackenburg samt fra baronierne Guldborgland, Lindenberg og Winthersborg. Af de nævnte hørte Friisenborg, Samsøe og Schackenburg til rigets ældste len (erigerede 1672-1677), hvilket også var tilfældet med 7 ud af de ialt 12 fynsk-langelske lensgodser. Så vidt det fremgår af det tidligste, noget spinkle materiale, var der næppe afgørende forskelligheder i lenenes forvaltningsmønstre landet over; dog skal der muligvis tages forbehold med hensyn til »enklavegodset« Schackenburg, som var placeret i et hjørne af riget, hvor de lokal-administrative inddelinger ikke svarede ganske til de almindelige i de øvrige provinser. De foretagne undersøgelser i det Schackenburgske arkiv afslørede ikke divergencer med hensyn til udøvelsen af amtmandsmyndigheden, men samtidig skal det bemærkes, at det netop i dette godsarkiv (grundet manglende ordning) kun har været muligt at gennemgå et meget lille udsnit af sagerne.

Tidsrammen er i princippet 1671-1849, fra greve- og friherreprivilegiernes indstiftelse til Grundlovens indførelse, men til almindelig orientering må det oplyses, at undersøgelsens tyngdepunkt vil være at finde i perioden ca. 1780-ca. 1820 uden de skarpe overgange til den ældre eller den yngre periode. Den første årsag til koncentrationen omkring 1780-1820-perioden er, at de fleste afgørende forandringer i det gamle forvaltningsmønster fandt sted her: Hvor det statslige forvaltningsapparat tidligere fortrinsvis havde måttet håndtere spørgsmål vedrørende skatteadministration og udskrivninger til hæren, fremkom der efterhånden et overskud til også at tage vare på nogle af samfundslivets mere almindelige problemer. Den offentlige sektor voksede, og lovgivningens bestemmelser begyndte at få større gennemslagskraft i lokaladministrationen.

Den anden årsag til den tidsmæssige koncentration ligger i kilde-materialets karakter. Lakunerne bliver færre end i de tidligere faser, korrespondance-sagerne er efterhånden så sammenhængende, at man med stor sikkerhed kan fastslå begivenhedernes forløb, og mulighederne for at efterprøve eller kontrollere en kilde i andre embeders arkiver er større. Dog må vi her erindre om den ikke uvæsentlige undtagelse, at Svendborg amts arkiv stort set ikke kan opvise sager, der går længere tilbage end ca. 1819.

Det saglige undersøgelsesobjekt er lensbesiddernes amtmandsfunktioner på deres len. Med velberåd hu bærer afhandlingen imidlertid undertitlen »*Studier i administration etc.*«, hvorved man må forstå, at der ikke vil blive gjort udtømmende rede for *alle* de amtmandsfunktioner eller andre former for offentlig administration, der kunne tænkes udførte til skiftende tider. Derimod vil der blive fremdraget en række forvaltningseksempler, som tilsammen vil kaste lys over en række centrale og vigtige forvaltningskomplekser, og som samtidig forekommer velegnede til at demonstrere, hvorledes den lokale administration i det hele taget fungerede, for så vidt civile, ikke-gejstlige spørgsmål angik. Efter en almindelig indføring i det fænomen, som lenet qva forvaltningsenhed var (i kapitel 1), følger studierne i udvalgte forvaltningsområder, der hver især har fået et kapitel. Kapitlerne 2-6 incl. behandler således politiforvaltningen, forligelsesvæsenet, skifteforvaltningen, skatteforvaltningen og forvaltningen af almennyttige foretagender. Redegørelser for de enkelte sagområders administration vil blive indledt med oversigter over det lovstof, der knyttede sig til området.

I adskillige tilfælde yder undersøgelsen særlig opmærksomhed til (grevskabet) Langeland, da denne ø indtog noget af en forvaltningsmæssig særstilling, hvilket skyldtes flere forhold: Grevskabet var én af rigets største enkelt-jordbesiddelser, det grevelige Ahlefeldtske dynasti nød gennemgående stor yndest ved hoffet, og tilsyneladende lykkedes det slægten at fostre nogle udmærkede administratorer; – endelig var det efter datidens elendige samfærdselsvilkår meget praktisk at lade Langeland få en ekstraordinær grad af selvstændighed i forvaltningsspørgsmål. Af omtrent de samme årsager kom ligeledes (grevskabet) Samsø til at få en sådan særstilling.

For at angive undersøgelsesrammerne endnu tydeligere må det endelig fastslås, hvad denne undersøgelse *ikke* vil beskæftige sig med:

Af den gængse regel om, at ingen embedsmand eller embedsudøver kunne/kan optræde i sager, hvor han selv var part (*i embedsmandsrollen*) flyder, at alle spørgsmål, som i bred forstand angik landvæsenet (fæste-, hoveri-, udskiftnings-, soldater-udskrivningsvæsen¹¹ etc), i almindelighed var lensbesidderens eget amtmandsembede uvedkommende. Forhold, som vedrørte de nævnte sager vil således i reglen ikke blive omtalt. I praksis var det imidlertid ikke altid let at afgøre, om greven/baronen var at anse som godsejer/husbond (part i sagen), eller om han ikke var det; grænserne kunne være ret *flydende*, og det bevirkede, at amtmand og lensbesidder ofte kom op at toppes om kompetence-spørgsmålet.

Endelig må det siges, at lensbesidderne oprindeligt havde kompetence qva amtmænd i sager, der vedkom kystmilicen (i fredstid), strandingsvæsenet, fribefordrings-sager (til kongelige embedsmænds tjenesterejser) og stutterivæsenet, men dels hørte de nævnte områder til de mindre lokalforvaltningsspørgsmål, dels er bestyrelsen af dem kun svagt oplyst i det benyttede kildemateriale, og der vil således ikke finde omtale af dem sted i det følgende.¹²

Undersøgelsesmetoden

På begyndelsesstadiet til det foreliggende arbejde overvejede jeg flere mulige fremgangsmåder til opgavens løsning. Spørgsmålet om den privilegerede amtmandsmyndighed kunne vel være blevet besvaret nogenlunde efter en koncentreret analyse fra ende til anden i ét udvalgt lensgodsarkiv fulgt op af en tilsvarende skarp analyse af vedkommende lensbirks sager, af nærmeste herredsfogeds sager og endelig af indholdet i nærmeste amtsarkiv (for det amt »hvor« lenet lå); yderligere kunne man have søgt at forfølge de enkelte sagers behandling og udfald i regeringskollegierne. Metoden kunne have været anvendt eksempelvis på grevskabet Wedellsborg¹³ med inddragelse af Assens-Hindsgavl og Odense amters arkiver, der ikke skæmmes af de lakuner, Svendborg amts arkiv er belastet med.

Resultaterne af en koncentreret analyse af nævnte type ville dog have begrænset værdi, thi fænomener inden for en enkelt lensforvaltning behøvede ikke nødvendigvis at ligne forholdene på andre af rigets lensgodser, og blandt andet kunne det formodes, at graden af selvstændig optræden i forhold til den omgivende statsforvaltning

ikke var lige stor overalt. Med den fremgangsmåde ville arbejdet kort sagt mest komme til at stå som et bidrag til den lokalhistoriske litteratur.

Jeg valgte altså en ganske anden og meget spredt materiale-indsamlingsmetode og lod undersøgelsen omfatte samtlige lensgodser i det fynsk-langelandske område og endelig tillige visse sonderinger i arkiver fra andre af landets lensgodser. Hermed er også sagt, at undersøgelsesproceduren ikke har kunnet gennemføres på streng systematisk vis inden for den forskningstid, som har stået til min rådighed.

I visse lensgodsarkiver (og dette gælder såvel det i Landsarkivet for Fyn beroende materiale, som arkivalier, der indtil videre er forblevet i godsejer-besiddelse) er hele det relevante stof gennem søgt, fordi den samlede, bevarede stofmængde var overkommelig. I *andre* tilfælde, eksempelvis i de wedellsborgske og langelandske arkiver, hvor materialet er enormt, måtte en konsekvent gennemgranskning udelukkes.

Da man ikke skal påbegynde en forskningsopgave med at forudsætte de omstændigheder, som man bør bevise, strakte materiale-indsamlingen sig meget længere, end hvad man siden med bagklogskab kunne konstatere var »nødvendigt«. Årsagen var imidlertid, at især stiftamtmand og amtmænd i høj grad savnede ajourførte instrukser og regeringsdirektiver med hensyn til indholdet i deres embedsvirk-somhed fra slutningen af 1600-tallet og det meste af 1700-tallet. Det stod altså ikke klart, hvilke handlinger, der måtte have udspring i amtmandsmyndighed, og hvilke, der havde hjemmel i almindelige jorddrotlige rettigheder, i patronatsrettigheder eller i hær-kommandantmyndighed etc. Først når det i arbejdsprocessens videre forløb fremgik, at denne eller hin handling angiveligt var grundet på en amtmandsrettighed eller -pligt, kunne der langsomt forme sig et billede af myndighedens omfang, karakter og betydning til skiftende tider.

Når delfunktionerne inden for den privilegerede amtmandsmyndighed imidlertid først er fastslået, og når de kan beskrives på grundlag af et materiale, som består af offentlige myndigheders indbyrdes tjenstlige skrivelser og af kollegiernes cirkulærer og breve til de lokal-administrative instanser, tør man vel formode, at resultaterne hviler på uomtvistelig solide kildeudsagn.

Det må dog samtidig erkendes, at der stadig foreligger noget relevant stof, som ikke er udnyttet, og dette gælder i særdeleshed central-administrationens arkivfonds, men det var bydende nødvendigt at

sætte visse grænser for materiale-indsamlingen, og tærskelen til centraladministrationens arkiver er således i mange tilfælde ikke blevet overskredet.

Undersøgelsens formål

I løbet af fremstillingen vil man undertiden se, at en sagsforfølgning standser ved tærskelen til de centrale arkiver, hvorved sagens udfald forbliver os ukendt. Alligevel vil omtalen af sådanne sager have tjent ét af hovedformålene med arbejdet, nemlig dette at vise hvorledes den lokale administration fungerede, hvordan amts- og lensadministrationen fungerede indbyrdes uafhængige, sideløbende, i samarbejde – eller i indbyrdes strid alt efter sagens indhold, lovgivernes indgreb og udviklingsstadiet i forvaltningen. Et andet hovedsigte er at vise grevers og baroners kompetencerammer qva amtmænd, at påvise forskydninger i disse rammer i forhold til de omgivende lokale statsmyndigheder, og at påvise hvornår og hvorfor disse forskydninger fandt sted.

Et tredie hovedformål er at demonstrere, hvordan og i kraft af hvem, lensbesidderen kunne udøve sine amtmandsfunktioner, og at undersøge forholdet mellem embedsudøverne og den menige landbefolkning, som skulle administreres.

Det gennemgående træk i hele afhandlingen er således, at problemerne bliver betragtet *indefra*, nemlig fra lensforvaltningens side og *nedefra*, nemlig fra almuens ståsted. I overensstemmelse hermed er også de forskellige model-tegninger af administrative sammenhænge udformede, og for at forebygge enhver misforståelse må det i samme forbindelse siges, at grever og baroner naturligvis ikke udgjorde den akse i lokalforvaltningen, hvorom alt drejede sig; men stadig, – set fra lensforvaltningens eget plan, gik der visse kommunikationslinier ud til den omgivende verden, og kun de instanser, der i de enkelte tilfælde var kontakt med, indgår i tegningerne.

INTRODUKTION 2. del

Lensbegrebet, lenet, amtmandsfunktionen

Fra indførelsen af den danske enevælde i 1660 og i de næstfølgende år foregik der en omdannelse af rigets centrale administration, og under denne proces blev de forskellige regeringskollegier oprettede.

Sideløbende skete der også forandringer i den dansk-norske lokalforvaltning: Efter forbillede fra Hertugdømmerne fik lenene fra 1662 efterhånden navn af amter, og lensmændene fik betegnelsen amtmænd; tilsvarende antog stiftslenene og stiftslensmændene navn af henholdsvis stiftamter og stiftsbefalingsmænd (senere kaldtes de stiftamtmænd).

Omstruktureringen skete som sagt ikke med ét slag, og der vedblev at være vigtige træk tilovers efter den tidligere lokalforvaltning under lensmændene. Riget havde hidtil været opdelt i et halvt hundrede len, som var blevet bestyret af næsten lige så mange lensmænd, men efter den nye ordning kom det til at bestå af et noget mindre antal amter. Amtmændene blev sat på fast løn, og deres embeder blev rent civile, idet lensmændenes gamle militære funktioner blev skilt fra. Det, som foregik, kan opfattes som en systematisk og konsekvent gennemførelse af en lokaladministrativ praksis, der længe havde været under udvikling: Det såkaldte lensstyre var i færd med at omdannes til et såkaldt embedsmandsstyre, og kronen udpegede selv i voksende omfang lokale administrative embedsmænd; således begyndte den blandt andet selv at udnævne medlemmerne af købstædernes magistrater.¹

En halv snes år efter lenssystemets officielle ophævelse blev lensbegrebet imidlertid atter introduceret på dansk grund, hvilket skete med Christian V.s indstiftelse af greve- og friherreprivilegierne, som man lod datere 1671.² (Privilegierne findes gengivet fra Chr. V.s forordninger i bilag A.). I to privilegie-sæt blev de forrettigheder opregnede, som monarken agtede at tildele velhavende og i forhold til den ene-

vældige konge loyale personer, der bad om optagelse i den nyoprettede højeste adelsstand.

Når nogen blev ophøjet til greve eller friherre (baron), blev der i reglen også stiftet et len for vedkommende. Det hed, med privilegiernes ord, at der blev tilstået visse (nærmere specificerede) rettigheder, der blandt andet omfattede »det (jorde)gods, som nogen under grevskabets titel (friherreskabets titel) af os til *len* annamme«. Videre blev det bestemt, at grever og baroner kunne lade deres allodialgods gøre til *feudalgods* » ... og os og vore kongelige arvesuccessorer udi regeringen til len at opdrage«.³ Man ser, at kronen autoriserede et sæt benævnelser, der skulle karakterisere de nye institutioner, og til den ende gravede man nogle begreber frem, der stammede fra en længst svunden tidsalder. Der blev taget udtryk i brug som *lensherre*, *vasal*, *investitur*, *forleningsbrev* etc.

Selv om der inden for nærværende afhandlings rammer hverken har været plads eller tid til en dyberegående behandling af feudalismens begreber (en sådan ville også falde uden for vort emne-område), kan det dog i denne forbindelse kort skitseres, at der gennem generationer, eller i det mindste siden 1880'erne har pågået en diskussion om, hvorvidt feudalismen som sådan nogensinde blev en lyslevende realitet på nordisk område. Den fremherskende mening inden for den ældre nordiske historieforskning er, at der stort set er enighed om, at »det klassiske europæiske lenssystem« (forfatteren er sig her bevidst, at denne term ikke er særlig god, da der både mellem og inden for de forskellige europæiske stater rådede forskelligheder i det feudale system) aldrig vandt virkelig indpas på nordisk område; allerhøjest har man betragtet det nordiske lensbegreb som stærkt modificerede udgaver af det øvrige Europas.⁴

Den nyere forskning har imidlertid rokket ved dette standpunkt,⁵ selv om der endnu ikke foreligger nogen større og dybdeborende behandling og analyse af »feudalisme-begrebet« i statsretslig henseende for det nordiske område, der definitivt har gjort op med den tidligere herskende opfattelse; så udgangen på denne diskussion må her blive, at man i Norden kan påvise statsretslige elementer eller institutionelle fænomener, der mere eller mindre havde *præg* af »den klassiske europæiske feudalisme«. Her tænkes naturligvis udelukkende på feudalisme i statsretslig henseende, og vi ser således ganske bort fra diskussionerne inden for moderne historieforskning om det rette i at anven-

de betegnelsen feudalisme i forbindelse med andre økonomiske, sociale eller administrative træk i samfundssystemet.

1671-privilegiernes lensbegreb

I tiden efter 1660 eksisterede der altså ikke nogen dansk institution, som med føje kunne betegnes *len* i klassisk forstand, og da begrebet atter dukkede op i vor offentligretslige sammenhæng, havde det ingen som helst tilknytning til gældende dansk ret. De godsbesiddelser, der kom til at danne grundlag for grevernes og baronernes len, var i deres oprindelse private jordejendomme, som de pågældende allerede (med enkelte undtagelser) *havde* erhvervet sig, og som de siden fik »ophøjet« til len. Hvorledes denne ophøjelse fik indflydelse på det ejendomsretlige forhold, var der ulige meninger om blandt ældre tiders jurister. På nordisk grund havde der været knyttet en forestilling til det tidligere len om, at besiddelsen var statens/kronens ejendom og blot overladt til adelige personers brug og nytte. Fra 1671-lenets opdukken blev forholdet betragtet anderledes: Et grevskab eller baroni var privat gods, som den successionsberettigede slægt havde ejendoms- og brugsret til, men når og hvis slægten uddøde, skulle lenet hjemfalde til kronen.⁶ Selv om en lensbesidder »forbrød« sit gods, hvilket kun kunne blive tilfældet ved en *crimen læsæ majestatis d.v.s.* ved majestætsforbrydelse, hjemfaldt dette ikke til kronen umiddelbart, men gik derimod videre til den nærmeste arveberettigede linie i slægten.

I tidens løb fremkom der som sagt nuancerede opfattelser af forholdet mellem lensbesiddelse og statsmagt. Da J. Mandix i sin danske landvæsensret omkring 1813 ville præcisere karakteren af det, som han kaldte »de nyere lensgodser«, erklærede han på den ene side, at der var tale om privilegeret jordegods, som ejedes med »ufuldkommen ejendomsret«, men på den anden side hævdede han, at lensbesidderne »ere unægtelig ejere af deres grevskaber og baronier«. For at få et holdepunkt må vi nok anskue spørgsmålet fra den vinkel, hvorfra A. S. Ørsted med sin fremragende juridiske ekspertise så det. Han mente, at den arvelige rettighed til lenet kun burde betragtes som en temporær overladelse af ejendommens besiddelse og brug med gylldighed for den periode, hvor slægten eksisterede.⁷ I øvrigt er det ikke hensigten at foretage en dybtgående analyse af greve- og friherreprivi-

legiernes indhold i vor sammenhæng, og i det følgende gives således kun en orienterende oversigt for hovedlinierne.

De nye lensbesiddere skulle gøre tre særlige indrømmelser til kronen. 1) De skulle acceptere hjemfaldsretten, som i reglen var uden større praktisk betydning, 2) de skulle yde troskabs- og tjenestepligt til kongen, og 3) de skulle endelig yde lenspligt. Hvad lenspligten angik, blev den specificeret i de enkelte erektionspatenter, men i øvrigt bestod den hyppigt i, at der skulle erlægges en bestemt pengesum eller stilles en ridehest ved hvert nyt kongeskifte. I visse baroniers forleningsbreve blev det forlangt, at der også skulle betales lenspligt hver gang en ny successor tog lenet i besiddelse.

På disse tre betingelser sikrede besidderne sig til gengæld kronens ganske særlige beskyttelse for sig selv og deres efterkommere, og et væsentligt element i denne beskyttelse var krongarantien for den grevelige/friherrelige slægts *majoratsrettigheder*.

Til det ny lensbegreb knyttede 1671-privilegierne⁸ nemlig også majoratsfænomenet, der hidtil havde været så godt som ukendt på dansk-norsk område. Majoratet var en fideikommissarisk båndlæggelse af jordegods eller andre formuegenstande, og dets oprindelse kunne føres tilbage til visse middelalder-spanske båndlæggelser af jordegods. Man skal herved forstå, at der ved majoratsstiftelsen blev henlagt en (gods)formuesubstans til stedsevarende økonomisk underhold for stifterens efterkommere. Den til enhver tid værende besidder af formuemassen var med andre ord afskåret fra at disponere formueretssligt over den. Fra Spanien og Italien blev majoratsinstituttet spredt til fransk-tysk område, hvor det fik ret stor udbredelse i løbet af 1600-tallet.

Grundprincipperne i majorats-oprettelserne var individuelle og detaljerede successions-ordninger, der ofte var kædet sammen med en førstefødselsret (heraf betegnelsen fideikommissarisk substitution). Fænomenet havde ikke rødder i det klassiske feudalsamfund, thi her havde man ikke fulgt noget princip om jordegodsets udelelighed, og her havde det heller ikke været nogen ubestridelig regel, at len skulle være arvelige.⁹

Da der imidlertid blev oprettet adskillige majorater herhjemme af privat jordegods, som *ikke* hørte til gruppen af grevskaber og baronier, nemlig stamhusene, så var det ikke majoratsinstituttet som sådant, der definerede det ny lensbegreb.¹⁰ – Ej heller var det de almin-

delige adelige forrettigheder, som blev indbyggede i 1671-privilegierne, der definerede det, for samme rettigheder var allerede blevet tilstået rigets adel som helhed i 1661.

Frederik III.s adelsprivilegier (24/6 1661) omfattede hals- og håndsret, patronats- og birkeret, vragnet, jagt- og fiskeret. Desuden bestemte de, at adeligt jordegods kun kunne forbyrdes ved crimen læsæ majestatis, samt at adelige kun kunne dømmes fra liv og ære af landets øverste domstol; endelig indeholdt de adelige rettigheder også en vis skattefrihed.

Det var således en *ny* stribe af prærogativer, der definerede lensbesidderværdigheden: 1671-privilegierne gav for det første rang og præ (ophøjethed) over al anden adel, hvorved grever og baroner hævedes op til den højeste ydre glans og pragt i den enevældige monarks umiddelbare nærhed. For det andet fritog privilegierne deres indehavere for retsforfølgelse på grund af gældsstiftelse, og lensgodset skulle være unddraget fra gældsarrest og pantsættelse. Hvad dette sidste prærogativ angår, må det siges, at moderne jurister vistnok betragter gældsfrigagelsen som værende indeholdt i selve majoratsbegrebet; det synes imidlertid at fremgå dels af 1671-privilegiernes opbygning, dels af ældre retshistorisk litteratur, at majoratet og gældsfrigagelsen tidligere er blevet opfattet som to adskilte fænomener: I privilegierne betegner »Ius Majoratus« det forhold, at arvingerne (efter tur) skal have alt det gods ubeskåret, som er erigeret til len, medens gældsfrigagelsen derimod bliver fastslået andetsteds, som ét af de øvrige prærogativer. I sin landvæsensret opretholdt Mandix denne sontring, og endnu i 1920'erne synes det, at man ville definere majoratet alene som værende en bestemt successionsorden, ifølge hvilken den *ældste* af flere i øvrigt lige nært berettigede havde fortrinsret til godset.¹¹

En tredje type af forrettighed bestod i, at lenets bønder og tjenere fritoges for sandemændstog, oldengang og markerebninger i forhold til andre godsers bønder (men ikke i forhold til kronens egne bønder). Sandemændstoget var den undersøgelses- og opklaringsvirksomhed (»forretning«), der skulle udføres i sager om drab eller i sager om tvist om markskel af 8 dertil udnævnte sandemænd i hver retskreds; Ifølge Danske Lov 1-16- kunne sandemandshvervet nærmest opfattes som et borgerligt ombud. Oldengang og markerebning var, så vidt det ses, de forretninger, som dertil udpegede bymænd skulle udføre for at fastslå, hvad der var korrekt fordeling af svinsolden og agerjord.

Lenenes bønder var desuden fritaget for at forrette ægter (transporter, rejser) i forbindelse med de kongelige amtmænds embedsrejser, og endelig havde lensbesiddere, hvis de forøgede deres jordegodser, adgang til at få de samme friheder og fordele for disse jorder, som de friheder, der var knyttet til lenets oprindelige besiddelser.

For den foreliggende undersøgelse har alle hidtil omtalte prærogativer dog ikke større betydning. *Det* element i privilegierne, som er væsentligt for os, er, at lensbesiddere *også* fik myndighed til at fungere som amtmænd på deres len.

Bestemmelserne, der fastslog amtmandsretten (overøvrighedsmyndigheden) lød i grevernes privilegier: »Ingen amtmænd eller amtsskriver skal herefter befatte sig med grevernes allodial- eller feudalgods, dog at de selv i rette tider lader erlægge de påbudne kontributioner og deres parter af offentlige landeveje vedligeholder«. Myndigheden indebar også, at alle kongelige forordninger og mandater skulle »sendes lige til greverne selv og af dem på behørigt steds, såvidt deres gods sig strækker, publiceres«. I friherrernes privilegiesæt lød det tilsvarende, dog fik disse ikke tilstået grevernes ret til også at udøve amtmandsmyndighed på deres allodialgodser, og de fik heller ikke ret til at modtage forordninger etc. direkte fra kongen og kollegierne.

I medfør af disse bestemmelser (henholdsvis art. 16 og art. 14 i greve- og friherreprivilegierne) fungerede lensbesidderne som den lokale statsadministrations øverste embedsmænd (som overøvrigheder) i en række civile anliggender på deres len, og det er *konsekvenserne* af disse bestemmelser, vi primært vil beskæftige os med.

Forbilleder for – og motiver til greve- og friherreprivilegiernes indstiftelse

Under 3. januar 1671 rapporterede René Martel, fransk gesandt i Danmark hjem til Ludvig XIV.s hof, at Frederik Gyldenløve og Peder Schumacher i fortrolighed havde meddelt ham, at Chr. V overvejede »at gøre en forandring i sin stat ved at indføre grever og baroner for at dele adelen«. ¹² Af denne og flere andre rapporter fra Martels hånd fremgik med al tydelighed, at Fr. Ahlefeldt, Gyldenløve og Schumacher var de mænd i den danske hofkreds, som havde den største indflydelse på kongen; især blev det fremhævet, at Gyldenløve og Schumacher optrådte, som om de kunne »styre alle ting«.

I én del af de senere fremstillinger eller studier over Chr. V.s regeringstid blev hele trekløveret af mænd vurderet som kongens nærmeste rådgivere i almindelige statsanliggender og som fødselshjælpere ved privilegiernes fremkomst. I en anden del af den faglige litteratur om perioden blev Schumacher udpeget som den egentlige og drivende kraft bag skabelsen af en særlig ophøjet, dansk adelskreds. Han blev udlagt som ophavsmand til – og forfatter af de to privilegie-sæt.¹³ Denne sidste antagelse synes at være grundet på P. Kofod Ancher, der i sin »Dansk Lehns Ret« (1777) tillagde Schumacher den altdominerende rolle og samtidig fastslog, at det var ham alene, der havde konciperet privilegierne.¹⁴

Spørgsmålet om disse privilegiers eventuelle udenlandske *forbilleder* er tilsyneladende aldrig blevet indgående behandlet på tryk; emnet er højst blevet strejft med nogle enkelte bemærkninger, som gik ud på, at privilegierne dels var en frugt af tysk indflydelse på den danske hofkreds, dels var inspireret af ånden ved Ludvig XIV.s hof, al den stund fransk stil og smag i høj grad forsøgt efterlignet ved Chr. V.s hof. Der, hvor litteraturen mest understreger Schumachers rolle i dette anliggende, henvises der i reglen samtidig til den omstændighed, at han var særdeles betaget og påvirket af indtrykkene fra det franske hofliv.

Hertil kan det indvendes, at ifølge de forskellige Schumacher-biografier, så kom hans udenlandske dannelses-rejse til at strække sig over ikke mindre end otte år (1654-1662), og i løbet af denne tid tilbragte han faktisk mindre end et års tid i Frankrig, medens udenlandsopholdet i øvrigt blev viet til studier i Leiden, Oxford, Amsterdam og forskellige steder i Spanien, Italien og de tyske stater.¹⁵ – Der er altså intet i dette studieforløb, der i sig selv tyder på en ekstraordinær optagethed af lige just franske statsformer og fransk institutionsliv.

Spørgsmålet om privilegiernes oprindelse har som sagt ikke ligefrem fængslet ældre historieforskere, og noget af forklaringen kunne ligge i den omstændighed, at samtlige forarbejder til de oprindelige privilegie-sæt er gået tabt på et meget tidligt tidspunkt, hvorved de har unddraget sig en nærmere granskning.¹⁶

Heller ikke nutidens forskere har fundet det umagen værd at beskæftige sig med emnet. *Birgit Bjerre Jensen* har ganske vist publiceret en artikel om privilegierne i 1968, hvori hun søger at udpege

nogle indrepolitiske faktorer som bestemmende for, at Chr. V lod dem underkaste en revision efter 1671, og det er påvisningen af denne revision, der er artiklens genstand. Hendes ærinde er ikke at undersøge udenlandske og andre faktorerers betydning for selve fremkomsten af privilegierne.¹⁷ *Nils G. Bartholdy* har også omtalt privilegierne, nemlig i en afhandling om det rangbestemte adelsbegreb under den konsekvente danske enevælde, og her gjorde han opmærksom på, at deres særlige karakter egentlig kunne fortjene en bred monografisk behandling. Hans eget formål var dog at få placeret det almindelige danske adelsbegreb på baggrund af samtidens europæiske nobilitets-teorier, og han rundede sin undersøgelse af med at konkludere, at den danske enevælde med sine indstiftede rangordninger og privilegier i overvældende grad hentede inspiration fra *mange forskellige europæiske nobilitets-teoretikere*.¹⁸ Spørgsmålet om, hvorvidt 1671-privilegierne i hovedsagen blev kopierede efter en udenlandsk model, eller om de i hovedsagen blev komponerede efter indredanske omstændigheder, står således stadig uafklaret. Det skal heller ikke gøres til et mål at få det besvaret i nærværende afhandling, eftersom det egentlig kun kan være 1671-privilegiernes bestemmelser vedrørende *amtmandsmyndigheden*, der er relevante. Nedenfor kan problemet således indsnævres til følgende spørgsmål: Blev der med privilegieudstedelser til adelige i udlandet givet indehaverne en offentlig myndighed, der kunne sidestilles med de danske grevers og baroners overøvrighedsmyndighed?

Det skal indskudsvis bemærkes, at det naturligvis er velkendt, at adelige beklædte de højeste poster i lokal- og centraladministration ude i Europa, – et almindeligt fænomen, der var affødt af de herskende klassers position, og således overflødigt at dokumentere nok en gang. For os drejer spørgsmålet sig kun om, hvorvidt retten (og de hertil sig knyttende pligter) til at udøve en overøvrighedsfunktion også fandtes indbygget i andre staters patenter, adelsbreve og lignende, og *hvis* den gjorde, har den danske regering da overtaget en eller flere bestemte udenlandske modeller for uddeling af overøvrighedsfunktioner?

For at finde udsagn om den højtprivilegerede adels tilknytning til de respektive forvaltningsapparater i 1600-tallets Europa er der blevet ransaget et bredt udsnit af den udenlandske historieforsknings værker, men dybtgående undersøgelser af vort særlige problem synes

at være sjældne, ja, det tør faktisk siges, at sådanne næppe foreligger. I hovedsagen er man da henvist til almindelige administrationshistoriske fremstillinger, som netop ikke går til bunds i detaljer af den efterspurgte art. Ganske vist foreligger der en række værker, der omhandler adelens sociale og økonomiske placering i samfundene, men med sådanne indfaldsvinkler på adelshistorien bliver højadelens juridiske/administrative kompetence i forhold til konge/statsmagt så godt som aldrig diskuteret.

Tilbage er så den europæiske slægtshistoriske litteratur om adel, der på det nærmeste er uoverskuelig. Der er ikke gjort systematiske forsøg på at udnytte denne del af litteraturen, idet man kunne have begrundet formodning om, at en sådan gennemgang ville kaste lige så beskedne resultater af sig, som det er tilfældet med vore hjemlige slægtshistoriske publikationer.

Det kan altså konstateres, at relevant udenlandsk forskning til belysning af vort spørgsmål er særdeles sparsom, men ikke nok med det: til benyttelsen af den knytter der sig yderligere det problem, at forskningsbidragene aldeles ikke benytter sig af et fast defineret begrebsapparat, og man kommer således i vanskeligheder, når der skal drages regulære sammenligninger imellem danske og andre europæiske forhold. Såvel i den ældre som i den moderne forskning omkring forvaltning og historiske samfundsinstitutioner samt i forskningen omkring politisk/økonomisk/social lagdeling bliver der til overmål jongleret med begreber som: feudalisme, vasallitet, lensbesiddelse, jurisdiktion etc., uden at der praktisk talt noget sted gives udtømmende definitioner på disse fænomener. Således bliver det hurtigt problematisk at få udredt, hvad det sene såkaldte feudalvæsen egentlig har indebåret inden for de enkelte statssystemer, og på hvilke punkter det har adskilt sig fra det klassiske middelalderlige feudalvæsen.¹⁹

Med skyldig hensyntagen til alle ovennævnte begrænsninger i den litteratur, som har stået til rådighed, er de europæiske forhold dog alligevel undersøgt med henblik på at påvise mulige afsmitninger på de danske greve- og friherreprivilegier, for så vidt amtmandsrettighederne angår.

1500- og 1600-tallets strukturer og styrelsesmodeller på de lokale administrative niveauer er blevet undersøgt i Frankrig, England, Sverige/Finland og i en række tyske områder/stater (Nordvesttyskland, Nordøsttyskland, Midttyskland og kurfyrstendømmet Bayern). Det

lykkedes herved at opstille en række summariske oversigter over de enkelte europæiske lokalforvaltnings-modeller, som er at finde i bilag B. (Udenlandske lokalforvaltningsformer til ca. 1670), og vi skal på dette sted kun repetere konklusionerne af disse sonderinger: For det første synes 1671-privilegierne ikke at være blevet kopierede efter én bestemt fremmed model, når man betragter deres indhold som helhed, og for det andet eksisterede der tilsyneladende ikke i noget af de undersøgte systemer et *én gang givet og bestandigt gældende* sæt af adelsprivilegier, som i sig selv hjemlede en forvaltningsmæssig overøvrighedsmyndighed for indehaverne.

For det tredje var hverken fransk eller engelsk påvirkning af de danske privilegier at påvise i overvældende grad, hvorimod den tyske lensret, som var langt mere indflydelsesrig i 1500- og 1600-tallet, et godt stykke ad vejen har påvirket den danske privilegieudformning, men denne sidste konstatering ligger der ikke noget overraskende nyt i. Hvad selve den administrative myndighedsret angik, vil vi kunne skimte en beslægtethed med »das geschlossene adelige Gericht« fra nordvesttysk område (Se bilag B). Blandt de første nyslåede grever og baroner i Danmark var mange af tysk afstamning, – folk som kongen i bogstavelig forstand selv *indførte*. (Det samme havde været tilfældet i Sverige et århundrede tidligere, hvor Erik XIV indlod grever af tysk herkomst og forsynede dem med privilegier, som var påvirkede af den tyske lensret). Nærmest Danmark, både i geografisk og tidsmæssig forstand, fandtes der endelig også en slags »overgangstype«, nemlig i Slesvig, hvis administrative struktur ikke er omtalt i bilag B. Slesvig indgik ikke i det danske kongerige, men var alligevel under den danske kronens overhøjhed.

Her havde hertug Frederik allerede i 1658 fået omdannet sine godser til et uafhængigt majorat, og han indtog derefter en position, der må betegnes som begrænset suveræn. De såkaldte sønderborgske hertuger havde i øvrigt en lignende status, idet de udøvede jurisdiktionsret, told-, mønt- og skatteret på deres godser med den danske konge som deres overlensherre.²⁰

Baggrunden for den kritik af den danske statsforfatning, som Tyge Rothe i lighed med flere andre fremførte i 1780'erne, kan således mere end skimtes. Rothe harcelerede især over, at arvelige embeder samt, hvad han kaldte, »landsherreskabelig magt« hos danske » fyrster« havde fået lov at vinde indpas i det før så frie Norden. Han

skældte ud på Tyskland, som det land, der frem for noget havde sat sine uheldige mærker på dansk grund, og ikke mindst havde afsat en række skadelige elementer fra dets eget »feudalsystem«. ²¹

For at vende tilbage til konklusionerne efter undersøgelser af de udenlandske »lenstyper« m.m. i bilag B, må det endelig siges, at naboen, Sverige, måske i den højeste grad kan have givet inspiration til Chr. V.s privilegier. Den svenske lensbesidder-institution blev indstiftet allerede i 1560'erne, og i 1660'erne var den ganske vist bortdøende i sit hjemland, men uanset denne omstændighed synes *ligheden i status* mellem svenske og de senere danske lensbesiddere at være mere iøjnefaldende end alle andre europæiske ligheder.

Med hensyn til *motiverne* for kronen til at indstifte de danske privilegier, da har den ældre historieskrivning gennemgående fremhævet et rent politisk motiv: Nødvendigheden af at få landets gamle adel splittet og svækket. Det er også rigtigt, at Chr. V ikke ønskede »lighed iblandt noblessen«, fordi han frygtede, at dette ville føre direkte til aristokrati (her forstået som statsretslig styreform); det var kort sagt lettere at herske over en heterogen – end over en homogen adel. ²²

Undervejs har forskningen imidlertid nok undladt at påpege med tilstrækkelig tydelighed, at den af kronen førte politik vel (også) i dette tilfælde var under kraftig indflydelse af hele den statsfinansielle situation; motiverne til at indføre grever og baroner var formentlig mindst lige så økonomiske som de var »politiske«. ²³

Kronens insolvens oven på svenskekrigene var nær ved en statsbankerot, og udgifterne til krigsmaskineriet var blevet dækkede af en stribe lån, som fortrinsvis var rejst hos adelen, herunder også hos udenlandske adelige. I sin »Dansk Statshusholdnings Historie« angav C. Christensen, at staten i løbet af perioden 1661-1675 havde måttet udlægge omkring 130.000 tdr. hartkorn for gæld. ²⁴ Kronen tilbagebetalte i vidt omfang lånene ved at pånøde sine kreditorer de krigshærgede domæne- og ryttergodser. Således var eksempelvis det gamle Tranekær len fuldkommen udpint efter svensk besættelse, da kongen overlod det til Fr. Ahlefeldt. På Tranekær Slot sad Ahlefeldt først som lensmand; efter regeringsforandringen blev han kongelig amtmand over Tranekær amt, i 1672 blev han optaget i den danske grevestand og fik dermed endelig det pantsatte Tranekær som et arveligt grevskab. Ved at erigere grevskabet Langeland kunne kronen i et vist mål tilbagebetale Ahlefeldt hans tilgodehavender, og samtidig havde

den så at sige fået besat et amtmansembede for »al fremtid«, der ikke kunne tynde den post på statsbudgettet, som hed embedslønninger. Det må i øvrigt tilføjes, at det overvejende var i de fynsk-langelandske provinser, at kronen anviste sine kreditorer (og grever/baroner) mere eller mindre ødelagt gods, hvilket den tilmed satte til de højeste markedspriser.

Naturligvis var motiverne til at »indføre« grever og friherrer således særdeles prægede af statsfinansielle hensyn. Velhavende familier måtte der til, og det skulle være nogle, der ville erhverve store samlede godser, hvorved de, ligesom almindelige godsejere, skulle stå som garantier for skatternes erlæggelse til statskassen.

Et af midlerne til at bringe det derhen blev at stifte et privilegiesæt, der tog sig særligt indbydende ud; folk med de store formuer skulle yderligere være villige til at betale den betragtelige sum, som en greve- eller friherreværdighed kostede. Om ikke i selve kongeriget, – så fandtes der i det mindste på tysk område en række adelige jorddrotter, der viste interesse for sagen. Efter at være indvandret solgte de ud af deres godser i hjemlandet og bragte penge til hove.²⁵ Selve tanken om at skabe en særlig dansk hofadel havde i øvrigt været fremme allerede omkring 1660, og vi må formode, at sammenhængen med den statsfinansielle situation har været endnu stærkere på dette tidspunkt.²⁶

Det økonomiske motivs vægt illustreres blandt andet i franskmanden Foulle de Martangis' relationer fra januar 1680. Her lovpriser han i høje toner vilkårene for Frankrigs adelsstand, der syntes ham fortræffelige i sammenligning med de forhold den danske adel kendte: »Når nogen har beriget sig ved sparsomhed eller ved handel«, meddelte Martangis, »lader kongen ofte låne hos ham halvdelen af hans formue eller undertiden det hele, og som betaling for de lånte summer gives krongods, der er udpint og betyngt med skatter. Når kongen hædrer nogen med baron- eller grevetitlen, sender han efter 8 dages forløb bud til ham for at forlange et lån af 10.000 til 12.000 rdl.«²⁷

Når privilegierne også omfattede amtmandsrettigheder og naturligvis de dertil knyttede amtmandspligter, kan man eventuelt heri se en hensigt om at begrænse statens udgifter ved provinsforvaltningen, – dog næppe således, at kongen ligefrem sparede nogle amtmansembeder *bort*, thi antallet af kongelige amter blev jo ikke rettet ind efter antallet af erigerede len. Der, hvor der blev stiftet et len, måtte der

dog ske en nedgang i den nærmeste kongelige amtmands forretninger og ekspeditioner, og når vedkommendes embedsbyrder blev lettere, kunne staten formentlig også holde embedsgagen på et lavt niveau. Den årlige løn, som blev oppebåret af stiftamtmand og amtmænd varierede meget efter embedsdistrikternes vigtighed, beliggenhed i landet og amtmandens personlige prestige etc., alt udmålt med den alen, som hoffet og centraladministrationen i København benyttede; i løbet af 1680'erne kunne årslønningen således ligge et sted mellem 500 og 1.000 rdl.²⁸

Erektionen af en række grevskaber og baronier indebar endelig også oprettelse af en række private birker, herefter var det lensbesidderens, og ikke kongens sag at aflønne og underholde birkedommere og birkeskrivere.²⁹

Statens reelle økonomiske gevinst ved at lade grever og baroner få amtmandskaber på deres godser blev alligevel næppe af overvældende betydning, hverken lige efter privilegiernes indstiftelse eller senere, for når alt kom til alt, var interessen for at vinde en greve- eller friherretitel langt mere dæmpet, end kronen havde forestillet sig. I 1671 fik den ny lensadel foreløbig kun 11 medlemmer, hvoraf de 4 tilhørte gammel dansk adel. Også videre i forløbet var tilgangen domineret af udlændinge, d. v. s. fortrinsvis af holstenere og mecklenburgere, alt imedens den gamle adel gennemgående vendte kronens tilbud ryggen, – man skulle ikke have noget af at forskrive sig til det enevældige system.

Den undertiden heftige uvilje, som fandtes i denne kreds, kom så vidt det ses til offentligt udtryk første gang i 1674, hvor nogle gammeladelige, formentlig under anførsel af H. Rantzau og Mogens Skeel, udgav teaterstykket »Grevens og Friherrens Comoedie«. Her blev rigets ny adel fremstillet på satirisk og onskabsfuld vis, idet man gjorde tykt nar af de nyes indbildte ophøjethed. Teaterstykket postulerede, at grever og baroner havde vundet deres høje status alene ved at betjene sig af forbryderiske metoder. I handlingen optrådte en ung baron, der stolt stod frem og berettede følgende om sin faders karriere: Som fattigt og forældreløst barn havde faderen strejftet omkring med en flok tatere, der kun lærte ham unoder; siden blev han taget i tjeneste hos en ridefoged, hvor han lærte at stjæle, så han kunne ophobe sig store rigdomme. Ved utallige uhæderlige forretninger kunne han efter krigstiden rejse gældskrav over for en række per-

soner, og den unge barons fader erhvervede nu som betaling »det bedste gods her i riget ... med rente og renters rente«. Siden blev han nobiliteret i kraft af »gode skienkadser« (uddeling af gaver?), og således gik det gennem hele historien, at visse gammel-adelige betragtede grever og friherrer som skurke og tåber.³⁰

Lensbesidderen, stiftamtmanden og den kongelige amtmand

Selv under den forudsætning, at der ikke skete væsentlige besparelser på statsbudgettet ved at overdrage nogle amtmandskaber, så må det dog oprindeligt have set ud til, at der var visse forvaltningsmæssige fordele ved ordningen.

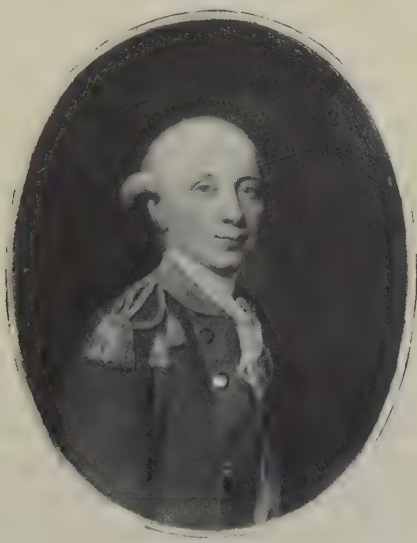
På den ene side kunne strøgods-fænomenet på lensgodserne ganske vist besværliggøre alle former for (offentlig) administration, men på den anden side fremtrådte de kongelige amter i reglen lige så lidt som lenene som kompakte geografiske områder. Gennemgående var hartkornsgrundlaget for et len mindre end amtets, og på den måde var det i det mindste (bogstaveligt talt) nemmere at overskue. Det kunne synes betryggende, at der sad folk med et virkeligt »lokal-bekendtskab« i den øvre provinsforvaltning til at tage vare på statens interesser. Den kongelige amtmands embedsperiode på samme sted var undertiden kort, for han søgte sig måske snart et helt andet embede, eller kongen dikterede måske pludselig, at han skulle forflyttes. Lensbesidderen havde sin funktion på livstid, d. v. s. fra det øjeblik han tiltrådte lenet, og han boede i reglen på sit gods det meste af året. Når han forlod det, trådte godsforvalteren i hans sted og førte embedsforretningerne videre, hvilket denne for det meste kunne gøre med en endnu dybere indsigt i lokalbefolkningens forhold, end herskabet selv kunne præstere. I lensforvaltningen havde man som oftest kendskab til den enkelte almuemand, medens en kongelig amtmand på grund af embedsrokeringer ikke altid var godt informeret om distriktets særlige problemer.

I 1600- og det meste af 1700-tallet udgik amtmand og lensbesidder fra samme sociale lag, og den første havde sjældent uddannelsesfortrin over for den sidste. De kom begge fra det adelige velhavermiljø, hvor det var god tone at sende familiens unge sønner ud på årelange dannelsesrejser i Europa; senere blev de anbragt som voluntører ved kongens kollegier, ligesom de deltog i hofstjenesten. Der gaves ingen

speciel uddannelse til at bestride en amtmandspost, så eneste vej var øvelse i praktiske embedssager og tilegnelse af erfaring.

Hvad unge lenssuccessorer skulle lære om administration og om lokalt betingede forvaltningsspørgsmål, kunne de opsamle ved nu og da at følge arbejdsgangen på lenskontorerne, »uddannelsen« havde med andre ord normalt et ret ubesværet forløb. En greve- eller friherretitel blev båret af utallige af centraladministrationens høje embedsmænd, og på samme vis var der i provinsforvaltningen adskillige lensbesiddere, som i perioder beklædte kongelige amtmandsposter. Vi ser tydeligt dette forhold gældende ved at gå til biografier og fortegnelser over ældre tiders statseembedsmænd: I perioden 1660-1849 var fynsk-langelske lensbesiddere i mindst seks tilfælde udnævnte til stiftamtmand eller/og kongelige amtmænd i Fyns stift. Sådanne kombinerede amtmandskaber var et fænomen, som tilsyneladende døde ud (i Fyns stift) med 1800-tallets komme; her forsvandt det endeligt med grev Wedell til Wedellsborgs afgang i 1809 som amtmand over Assens-Hindsgavl amt.³¹ I det følgende vil vi dog ikke beskæftige os med lensbesiddernes adfærd i egenskab af kongelige amtmænd.

Hvad der kan siges om lensbesidderens position, eller rettere hans amtmandskompetence, fra det øjeblik, hvor han tog lenet i besiddelse

Greve Ludvig Frederik Wedell til Wedellsborg, malet af Jens Juel i 1783. Grevskabets besidder 1766-1817 og kongelig amtmand over Assens-Hindsgavl amt 1783-1809. (Frederiksborgmuseet 927 13/18).

se, må for periodens ældre del grundes på bestemmelserne i de eksisterende instrukser og forordninger for de øverste lokale embedsmænds virkefelter, idet der her alene tænkes på civil-administrative anliggender; der eksisterede imidlertid kun ret løse retningslinier for stiftamtmands og amtmænds virksomhed.

Chr. V.s generalinstruks til stiftsbefalingsmændene i Danmark fra 1682 fastslog, at de skulle være tilsynsførende for hele den civile administration; herunder var ment, at de skulle kontrollere amtmændenes embedsførelse og øvrighedernes bestyrelse af købstæderne. Understregningen af deres tilsynsmyndighed med alt, hvad der vedkom »justitien«, var her formuleret sådan, at den må opfattes som total, altså omfattede den også justitien på lenene. Det hed nemlig, at »for at fornemme om retten på ethvert sted lovligen administreres«, skulle stiftsbefalingsmanden en gang om året efterse tingbøgerne *også* på de grevelige og friherrelige birketing.

Der findes imidlertid ingen synlige beviser på, at den fynske stiftamtmand i 1680'erne skulle have påtegnet eller på anden måde attesteret, at et gennemsyn af lensbirkernes tingbøger havde fundet sted. Denne myndighed eksisterede altså kun på instruksens papir, medens embedsforretningen vel var ugennemførlig i praksis. Det næste, som vi må konstatere, er da også, at denne stiftamtmandspligt slet ikke omtales i den ny generalinstruks fra 1690. Herefter hed det blot, at eftersynet af birketingets bøger skulle foretages hvert år »både på vort eget og proprietærernes gods«.³²

Hermed er spørgsmålet om stiftamtmandens kompetence i forholdet til lenene naturligvis langt fra afklaret, men hvis problemet skal behandles til bunds, betinger det en særskilt undersøgelse af stiftamtmands-funktionens faktiske indhold i 1600-tallets slutning samt i en lang periode af 1700-tallet, og en sådan undersøgelse foreligger endnu ikke.

Noget mere lys over kompetenceforholdet mellem stiftamt og len kaster én af Stampes »erklæringer«. Generalprokurøren tog i 1753 stilling til en forespørgsel fra stiftamtmand Scheel, som var foranlediget af, at besidderen af baroniet Conradsborg havde vægret sig ved at inddrive nogle mulfter hos sine bønder *på befaling* fra stiftamtet (sagen drejede sig om ulovlig brændevinsbrænden). Stampe understregede i sit svar, at stiftamtmandens jurisdiktion eller overinspektion, for så vidt han var *stiftamtmand*, kun kunne strække sig til købstæderne,

og altså ikke vedkom landet, »så længe der ikke er nogen speciel og udtrykkelig kongelig befaling derfor«. Imidlertid havde kongen med forordningen 30/4 1734 befaleet stiftamtmanden at foranstalte eksekution over hele stiftet hos dem, der var fundet skyldige i ulovligt krophold etc., og som følge heraf fandt stiftamtmanden sig beføjet til at udstrække eksekutionsforanstaltningerne til baroniet. Hvor indlysende dette skridt end måtte forekomme, så fandt Stampe dog *ikke* Scheels optræden korrekt, og heraf ses, at funktionerne af henholdsvis *stiftamtmands-* og *amtmandskarakter* ikke kunne holdes adskilte af denne høje embedsmand, der, hvad almindeligt var, bestred begge poster.

Hvad brændevins-forordningen 1734 befalede stiftamtmanden, tilkom det nemlig ifølge Danske lov 3-1-2 *enhver amtmand* at udføre i sit amt. Scheel havde således udført en amtmandsforretning, og »det kan ... være greverne og friherrerne ligemeget«, fortsatte Stampe, »enten at denne amtmandsforretning forrettes af amtmanden eller af stiftamtmanden, nok er det, at det i sig er en amtmandsforretning, og altså tilkommer det dem på deres grevskaber og friherreskaber at forrette den«. ³³

Undervejs i den foreliggende undersøgelse er der dukket adskillige eksempler op, der minder om den just refererede sag. Amtmændene i Odense (over Odense m. fl. amter), som tillige beklædte stiftamtmandsposten, greb ganske vist sjældent ind på lenene, men *når* de gjorde det, foregik det i reglen under henvisning til *stiftamtmands-*myndigheden og en speciel kongelig befaling. Som det er vist, kunne man komme i tvivl om, hvorvidt der faktisk blot var tale om en ordinær amtmandsforretning, og imellem lensforvaltning og stiftamt opkom der således diskussion om retmæssigheden i denne indblanding. Da parterne ikke altid lod spørgsmålet indbringe for centraladministrationen for at få det afgjort, forblev det mangen gang uvist, om stiftamtet havde forsøgt at udøve (uretmæssig) ordinær amtmandsmyndighed på lenet. Undertiden trak en af parterne sig efter nogen diskussion og lod modparten foranstalte, hvad der nu en gang var befaleet ovenfra.

Da vi i den tidlige lovgivning i høj grad savner faste holdepunkter for den indbyrdes afgrænsning mellem stiftamtmands- og amtmandsfunktioner, tjener det ikke større formål at opholde sig videre ved

dette problem her. Vi må begrænse os til at spørge om, hvem der i praksis havde mest magt og indflydelse på lenet.

De administrative handlingsforløb tyder på, at stiftamtmanden ikke havde lenenes forhold under løbende observation, og hvis stiftamtet lejlighedsvis gjorde anstalter til at blande sig, resulterede det åbenbart sjældent i nogen konkret »sejr« over besidderen eller over lensadministrationen som sådan. Med en vis berettigelse kan det derfor hævdes, at lenene længe stod som en slags små stater i staten, og den, der havde privilegeret amtmandsrettighed, kunne til et godt stykke hen i 1700-tallet indlægge få eller mange initiativer i sin bestyrelse, alt efter personlig evne eller temperament.

På så betydningsfulde områder som skatteforvaltning og almindelig retshåndhævelse eksisterede der nok vigtige lovmæssige begrænsninger, men lensbesidderen stod til gengæld ret frit i en lang række anliggender, som lovgivningen endnu ikke havde defineret, rammelagt og detailreguleret. Når det gjaldt sager af den almennyttige type, var dispositionsfriheden i det mindste teoretisk stor, og fra en nutidig synsvinkel blev der ofte forvaltet i disse spørgsmål, uden at den omgivende verden gik nævneværdigt op i, hvilke myndighedstyper, der mon hjemlede handlingerne.

Lovgivningsmæssige »tomrum« og generel svaghed i det administrative netværk var altså baggrunden for, at der kunne findes en slags forvaltningsautonomi på lenene i periodens tidlige del. Regeringen lovgav imidlertid med stigende intensitet; allerede tiåret 1681-1690 kunne opvise langt flere forordninger end det foregående tiår, og på meget længere sigt indebar forordnings- og reskript-strømmen en stadig mere detaljeret regulering af lokalsamfundenes anliggender. Under denne proces foretrak regeringen at overdrage lov-administrationen til de kongelige amtmænd, alt imedens stiftamtmandens såvel som lensbesidderens embedsmyndighed blev udhulet.

Hvad den privilegerede amtmandsmyndighed vedkom, er det dog næppe helt korrekt at tale om udhuling, thi det, som mest karakteriserede udviklingen, var, at greven/baronen blot ikke blev inddraget i den *voksende* administration i nær det omfang, som den kongelige amtmand blev. Juridisk lå der ikke i dette forløb nogen tilsidesættelse af – eller noget brud på privilegie-bestemmelserne: Lensbesidderen havde i 1671 ikke fået tildelt andet eller mere, end det mål af amtmandsmyndighed, som man på den tid kendte til.

De fynske len

I hele kongeriget blev der erigeret 32 grevskaber og baronier inden 1849. Efterhånden kom lensgodserne altså til at dække en ikke ubetydelig part af landets samlede hartkorn,³⁴ men i forbindelse med vort undersøgelsesemne må det dog bemærkes, at ikke alle lensbesiddere kom til at udøve amtmandsmyndighed, især fordi regeringen i løbet af 1800-årene ikke fandt det formålstjenligt eller politisk heldigt at udstyre visse nyslåede grever og baroner med samme.

Lenene blev intet sted så kraftigt repræsenteret som i de fynsk-langelandske provinser, der i 1849 havde 6 grevskaber og 5 baronier.³⁵ På samtlige blev der oprindelig udøvet amtmandsmyndighed, og kun i ét tilfælde (Roepstorff) blev amtmandsprivilegiet inddraget før 1849. Fyns-området har således budt sig til som et meget fristende undersøgelsesområde, men herved har vi ikke garanti for, at resultaterne er nogenlunde repræsentative for samtlige lensadministrationer, og som

Holckenhavn ligner i sin nuværende form mere et lille slot end en herregård. Ellen Marsvin byggede en storgård her i første halvdel af 1600-tallet, men i 1700-tallet var anlægget i stærkt forfald på grund af almindelig forgældethed. Sit nuværende udseende, der hævdes at ligge tæt på det oprindelige, fik slottet først ved en genopbygning og restaurering omkring 1904. (K. Valentin foto 1982).

det tidligere er oplyst, er der derfor også undersøgt arkivmateriale fra andre landsdeles len. De sidstnævntes tilkomst, hartkornsgrundlag og befolkningsunderlag bliver dog ikke behandlet nedenfor.

I perioden 1671-1680 blev følgende fynske len erigerede:³⁶

Baroniet Brahetrolleborg: (2/2 1672. Funda data = et (af de få) len, som kronen bortskænkede). Lensbrev til fru Birgitte Trolle på det tidligere Rantzausholm, desuden Brændegård gods (Brahetrolleborg sogn). 1700 hjemfaldent til kronen, men påny bortforlenet.³⁷ 658 tdr. hartkorn + 183 tdr. tiendehartkorn.³⁸

Baroniet Holckenhavn: (27/3 1672. Feudum oblatum = oprettet på basis af allerede erhvervede private jorbesiddelser; alle nedennævnte len hørte til samme type.) Lensbrev til Eyler Holck. Af Nygård/Ellensborg (Vindinge sogn). 794 tdr. hartkorn + 99 tdr. tiendehartkorn.³⁹

Grevskabet Langeland: (28/2 1672). Lensbrev til Frederik greve af Ahlefeldt og Rixingen. Af Tranekær Slot (Tranekær sogn) m.fl. andre langelandske hovedgårde og godser. Bestod fortrinsvis af pantsat krongods, og på erektionstidspunktet var Ahlefeldts fordringer hos kongen ca. 80.000 rdl.⁴⁰ 2.537 tdr. hartkorn.⁴¹

Grevskabet Wedellsborg: (9/11 1672). Lensbrev til Wilhelm Fridrich von Wedell. Af godserne Iversnæs og Tybrind (Husby sogn). Noget af hartkornsgrundlaget var oprindelig at finde i Segeberg amt i Holsten, men i lensbrevet indgik en klausul om, at besidderen skulle erhverve gods på Fyn i et omfang stort nok til at erstatte det holstenske. 1676 og 1681 opkøbtes Søndergårde⁴² (Rørup sogn). 2.109 tdr. hartkorn + 240 tdr. tiendehartkorn.

Baroniet Kørup: (25/5 1676). Lensbrev til Rudolph Putbus. Af Kørup (Krogsbølle sogn) og Holmegård (Nr. Nærå sogn). 418 tdr. hartkorn + ca. 50 tdr. tiendehartkorn.⁴³

Baroniet Einsidelsborg: (25/5 1676). Lensbrev til Moritz Putbus. Af Egebjerggård (Krogsbølle sogn). 613 tdr. hartkorn ifølge 1664-matriklen, tiendehartkornet ukendt. Efter oplysninger fra 1688-matriklen samt diverse jordebøger må godset anslås til ialt 450 tdr. hartkorn på erektionstidspunktet. Det blev stort set altid administreret og besiddet sammen med Kørup. Begge baronier blev solgt i 1781 efter fuldmagter hertil fra lenssuccessorerne, og i henhold til kongelig bevilling skete dette uden substitution.⁴⁴ Ved salget eller noget senere bortfaldt amtmandsrettigheden, og da grevskabet Roeps-

torff i 1810 blev erigeret af de to gamle baronier, fik besidderen tilsyneladende ikke almindelig amtmandsmyndighed.⁴⁵

Baroniet Scheelenborg: (12/3 1680). Lensbrev til Friderich von Vietinghoff. Af Eskebjerggård (Stubberup sogn). 1.100 tdr. hartkorn + 15 tdr. tiendehartkorn.⁴⁶

Omkring 1690 omfattede de fynske len ca. 8.100 tdr. hartkorn (ager-, eng-, skov- og møllehartkorn), hertil kom tiender, som ikke kan opgøres sikkert. Man går dog næppe meget for højt ved at sætte disse til ialt 1.000 tdr. Hele det fynsk-langelandske hartkorn blev på samme tid anslået til ca. 55.000 tdr.,⁴⁷ hvilket vil sige, at 15-16% af hartkornet i det fynsk-langelandske område har hørt under lensgodserne omkring 1690.

Kort 1 viser lensgodsets beliggenhed ca. 1690. Sogneinddelingen er nutidens; vi skal således tage forbehold for sognegrænseforandringer i tidernes løb. Eksempelvis ses det ikke af kortet, at Agernæs, Hundstrup og Kørup (nu i Krogsbølle sogn) udgjorde selvstændige sogne i 1600-tallet.⁴⁸

Vi ser, at der allerede omkring 1690 fandtes lensgods i mere end en trediedel af sognene i de fynsk-langelandske provinser.

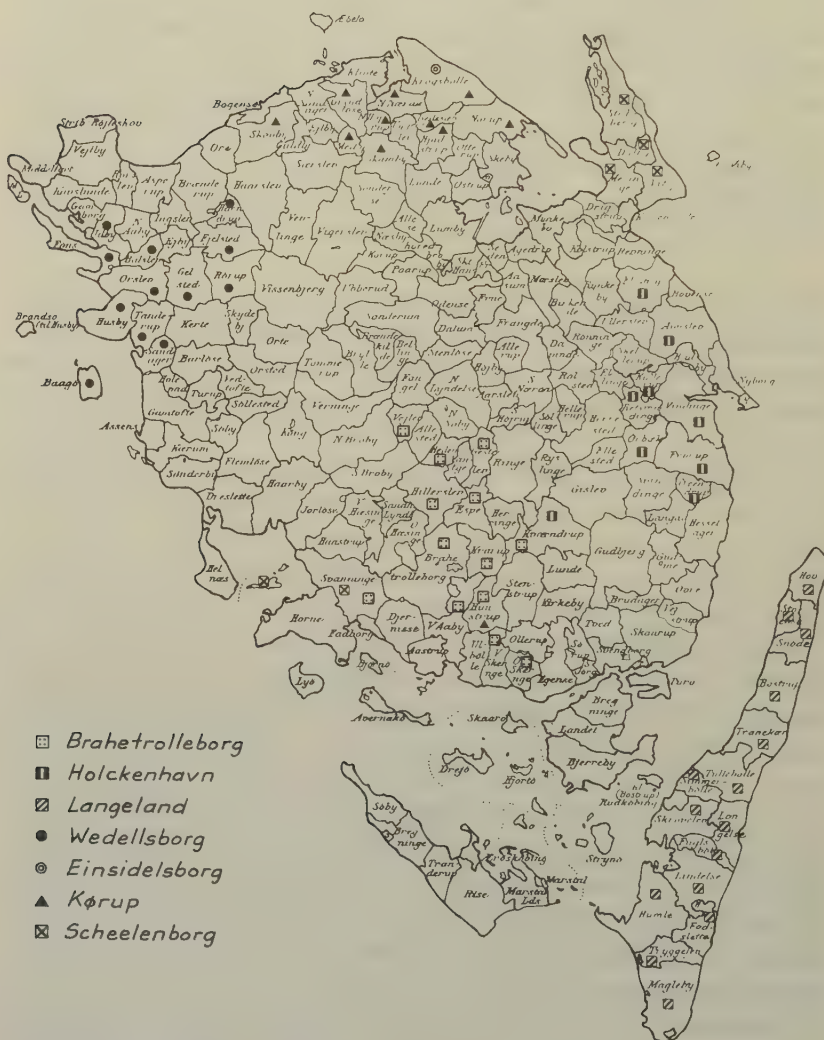
Mellem 1680 og 1720 blev der ikke oprettet len i Fyns-området, men i perioden 1720-1810 kom følgende nye len til:

Grevskabet Gyldensteen: (8/4 1720). Lensbrev til J. H. Huguetan, franskmand, optaget 1717 i den danske grevestand under navnet Gyldensteen. Af Enggård (Sandager sogn), Gabelslykke (Ore sogn) og Uggerslevgård (Uggerslev sogn). Udgjorde oprindeligt 2.352 tdr. hartkorn; i 1730'erne blev gods tilkøbt i Odense/Rugård/Hindsgavl amter. 1737 omfattede lenet 2.541 tdr. hartkorn, tiender ukendte.

Baroniet Holstenshuus: (15/9 1779). Lensbrev til Adam Christopher von Holsten. Af stamhuset Holstenshuus (oprettet 1723 af Finstrup (Diernæs sogn) og Langesø (Vigerslev sogn)). 1794 inkorporeredes 36 tdr. hartkorn, 1828 desuden Nakkebølle gods.⁴⁹ 1794 ca. 907 tdr. hartkorn + 252 tdr. tiendehartkorn.

Baroniet Lehn: (17/2 1784). Lensbrev til Poul Abraham Lehn. Af Hvidkilde (Egense sogn), Nielstrup (Ollerup sogn) og Lindskov/Lehnskov (Egense sogn). 1.380 tdr. hartkorn, tiender ukendte.

Kort 1: Lensgodsets fordeling på sogne ca. 1690

Baroniet Muckadell: (26/11 1784). Lensbrev til Albrecht Christopher Schaffalitzky de Muckadell. Af Arreskov (Ø. Hæsinge sogn), Gelskov (Hillerslev sogn), Brobygård (Sdr. Broby sogn) og Ølstedgård (Sdr. Broby sogn). 1.132 tdr. hartkorn + 218 tdr. tiendehartkorn.

Grevskabet Brahesminde: (9/5 1798). Lensbrev til Preben Bille Brahe. Af stamhuset Hvedholm, som bestod af godserne Hvedholm (Horne sogn), Steensgård (Svanninge sogn), Østrupgård (Håstrup sogn), der blev oprettet 1751 og suppleret 1758 med Damsbo (Jordløse sogn). Ca. 2.100 tdr. hartkorn.⁵⁰

Grevskabet Roepstorff: (4/4 1810). Lensbrev til Ulrich Wilhelm de Roepstorff. Af baronierne Einsidelsborg og Kørup samt noget tilkøbt gods. 1.077 tdr. hartkorn, tiender ukendte. Som anført under Einsidelsborg er spørgsmålet om amtmandsmyndigheden ikke ganske klart.

De 6 len, som blev erigerede i perioden 1720-1810 omfattede tilsammen 9.360 tdr. hartkorn. Da det i vor sammenhæng kun er relevant at se på størrelsen af det hartkorn, der helt sikkert var undergivet privilegeret amtmandsmyndighed, kan vi trække Roepstorffs besiddelser fra, de andre 5 lens hartkorn udgjorde da ca. 8.060 tdr.⁵¹

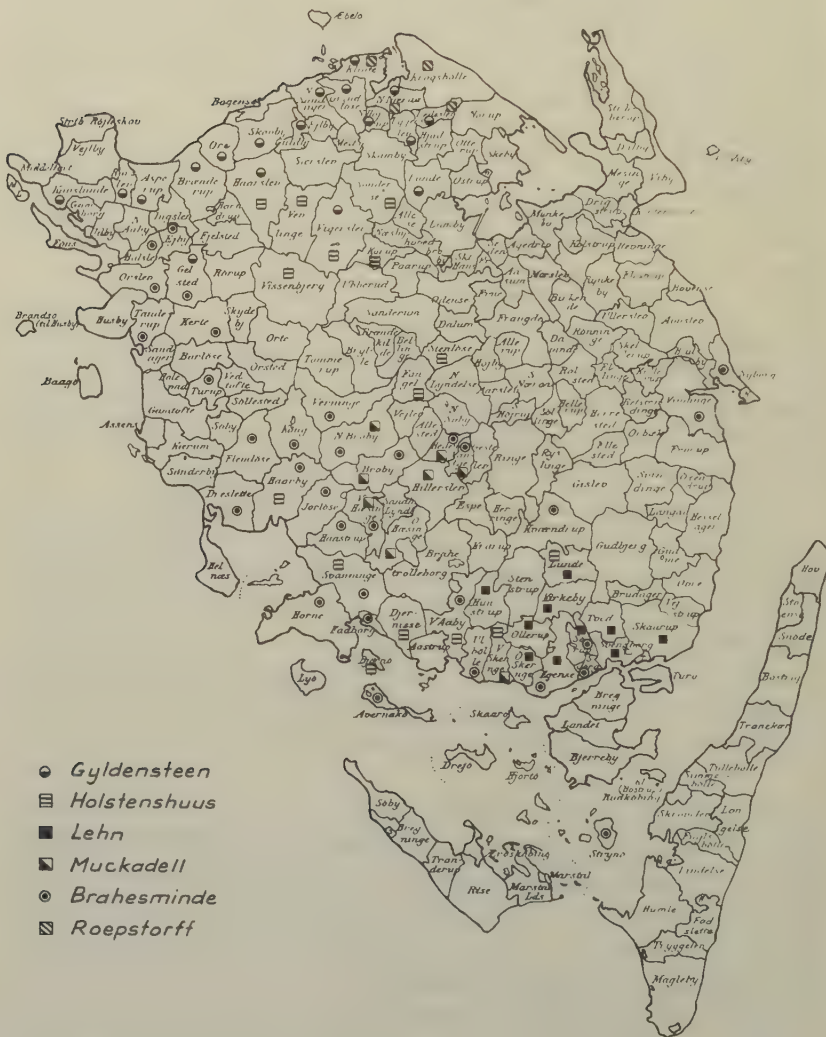
Kort 2 demonstrerer, hvor godset lå for de 6 nytilkomne len, og både på dette samt på kort 3 og 4 er Roepstorffs besiddelser markeret for fuldstændighedens skyld. Det ses af kort 2, at de nye len især på vest-, syd- og midtfyn ofte havde gods, der lå i samme sogne som det ældre lensgods.

Kort 3 angiver besiddelsernes udbredelse for samtlige fynsk-langelandske len indtil 1810. Flere afmærkninger inden for samme sogn fortæller, at lige så mange len ejede gods i sognet.⁵²

I perioden ca. 1800-1810 fandtes der lensgods i 118 ud af samtlige (da registrerede) 199 sogne, og det omfattede hen ved 16.160 tdr. hartkorn + et ukendt tiendehartkorn (ca. 2.600 tdr?). Med fradrag af Einsidelsborg/Kørup bliver resultatet, at ca. 15.160 tdr. hartkorn eller 27,5 % af de fynsk-langelandske provinser sorterede under forskellige lensforvaltninger på dette tidspunkt.⁵³

Lige før Grundlovens ikrafttrædelse henlå 15.295 tdr. hartkorn + 2.637 tdr. tiendehartkorn, som vist på kort 4, under de fynske len.⁵⁴ Efter den ny matrikel af 1844 og med fradrag af Roepstorffs besiddel-

Kort 2: Tilkomsten af lensgods 1780-1810 og dets fordeling på sogne.

Kort 3: Samtlige grevskabers og baroniers gods fordelt på sogne ca. 1810.

Kort 4: Lensgodsets spredning omkring 1850.

ser henlå endnu ca. 25 % af hartkornet under lensbesiddere, som stadig udøvede amtmandsfunktioner.⁵⁵

De fire udbredelseskort markerer kun, *hvor* der fandtes lensgods, men de fortæller intet om godsansamlingernes størrelse hvert sted. En del af signaturerne repræsenterer således blot strøgods, altså ejendomme, der lå temmelig fjernt fra de mest kompakte godsmasser. Strøgods kunne meget vel bestå af ganske enkelte tdr. hartkorn (f. eks. på kort 1: Kørups strøgods, eller kort 2: Brahesminde og Holstenshuus' strøgods). Det vil imidlertid af den videre undersøgelse fremgå, at det var vigtigt at vide, *hvor* lenene ejede halvdelen eller derover af sognenes hartkorn, idet lensforvaltningens administrative beføjelser i visse sager afhang heraf (se kapitel 2).⁵⁶

Godskoncentrationerne var størst i hoved/sædegårdenes hjemsogne, hvilket hang sammen med, at det skulle være her, besidderne havde deres såkaldte frihedshartkorn, d. v. s. det skattefri hartkorn af bøndergodset i medfør af 1671-privilegierne og erektionsbrevene. Frihedshartkornet var dog ikke urokkeligt fastlagt for alle senere tider, men blev stundom udskiftet med andet bøndergods, der også lå i rimelig nærhed af hovedgårdene.⁵⁷

Tilsyneladende kunne det i øvrigt være både »vanskeligt og besværligt at udfinde, hvor egentlig (frihedshartkornet befandt sig), da man ikke til visse kan sige denne gård, grund etc...«. Således forekom sagen administratorerne af grevskabet Gyldensteen i 1765, og de ville hellere lade Rentekammeret udrede spørgsmålet.⁵⁸

I forlængelse af disse forsøg på at bestemme de fynske lens hartkorns-andele, er det nærliggende også at efterlyse tal, som antyder *befolkningsgrundlaget*; hvor stor en del af landbefolkningen i de fynsk-langelandske provinser blev egentlig administreret fra lenskontorerne? – Eller mere præcist i vor sammenhæng: Hvor mange individer var undergivet nogle grever og baroner, der ikke alene udøvede de almindelige jorddrotlige rettigheder over for dem (herunder især skatteopkrævnings-, soldaterudskrivnings- og skifteforvaltningsrettigheder), men dertil yderligere udøvede overøvrighedsmyndigheden?

Man bør ikke vente, at svaret umiddelbart kan findes, – eksempelvis ved at udnytte lensgodsernes jordebøger eller ved at bruge oplysninger fra skattemandtalelser eller folketællinger. Til vort formål er det fortrinsvis *jordebogsmaterialet*, der er anvendt, men før vi omtaler

denne kilde videre, et par bemærkninger om de nævnte andre kildegrupper, der kan vise noget om befolkningstal.

Med ekstraskattens indførelse i 1762 skulle sognepræsterne affatte mandtalslister, hvori de beboere, der hørte til *det enkelte gods*, blev registreret. Af flere årsager er et sådant materiale ikke anvendt her, thi som nævnt optræder mandtallene først fra 1762/63, og desuden skulle listerne ikke medtage børn under 12 år eller 16 år og ej heller fattiglemmer. Hertil kommer, at præstemandtallene er så yderst spredt bevaret (eventuelt findes de som bilag til godsregnskaber), at de ikke giver tilstrækkeligt grundlag for personregistrering gennem tiderne.⁵⁹

Folketællingslisterne er en kildegruppe, der giver sig ud for at være total-registreringer af befolkningen, men dels foreligger de tidligst fra 1769 (1787, 1801 etc.), dels er det i en *godsadministrativ* sammenhæng umuligt at foretage en holdbar optælling, hvorunder individer henføres til hvert deres gods. Folketællingerne oplyser intet om enkelt-personers eller husstandes administrative/judicielle tilhør, og inden for ét og samme sogn var det ikke usædvanligt at beboerne sorterede under vidt forskellige forvaltningsmyndigheder eller værneting; deres tilhør var bestemt af deres status som henholdsvis kronbønder, proprietærbønder, selvejere, lensbønder etc. etc.

Jordebøgerne blev udarbejdede med det primære formål, at godsadministrationen til hver en tid skulle have overblik over sine fæstere og sammes skatte-, landgilde- og hoveriydelser i overensstemmelse med det i brug havende hartkorn. Følgelig opregner jordebøgerne i de fleste tilfælde kun personer, der faktisk havde hartkorn i brug. Bag hver person skjuler der sig en husstand/familie af ukendt størrelse, og hertil kommer, at det ikke altid oplyses, om gården/huset havde *flere* brugere (dækker flere familier). Grundlaget vakler yderligere, hvis vi specielt ser på fæste- og lejehusenes beboere: Det samme »sted«, der i én jordebog blot betegnes som hartkornshus med en enkelt bruger anført, kan nemlig i en anden af godsets jordebøger pludselig figurere som et firefamilies- eller måske et ottefamilieshus!

Hermed er vi over de mest iøjnefaldende af jordebøgernes mangler, for så vidt deres *faktiske* oplysninger angår, og ved meget omhyggelige sammenligninger af jordebøger over en kort årrække fra et gods, kan usikkerheden nok begrænses til det antagelige.

Til gengæld er man atter på gyngende grund, når det gælder om at

beregne *resten* af befolkningen på godset. Restgruppen bestod dels i beboere af huse uden jord, dels i daglejere, inderster, aftægtsfolk og andre, der boede »til huse« hos bønderne. Hertil kommer endelig et ukendt antal fattiglemmer, hvoraf en del kunne være anbragt i godsets hospitaler eller fattighuse, men det fremgår sjældent, hvor mange, det drejede sig om; – undertiden gav sådanne institutioner husly til en halv snes familier.⁶⁰

Hele denne sidstnævnte, stort set usynlige kategori udgjorde imidlertid en ikke ringe del af landbefolkningen, og antydninger om dens størrelse får man som oftest kun ved rene tilfældigheder og i meget spredte kilder.

På trods af de forskellige mangler ved jordebogsmaterialet er det dog som sagt alligevel udnyttet her for at give et indtryk af befolkningssmasserne. Det må blot stå klart, at tallene alene repræsenterer det absolutte minimum inden for kategorien: *Husstande med jord i fæste eller leje*.

Efter et, mildt sagt, særdeles omfattende optællings- og registreringsarbejde i jordebøger og kilder af jordebogs-lignende karakter fra hvert af lensgodserne i de fynsk-langelandske provinser, er de endelige facitter i al deres enkelhed blevet som følger: Omkring 1690 omfattede kategorien: Husstande med jord i fæste eller leje tilsammen ca. 1.450 på lensgodserne. I 1800 omfattede samme kategori ca. 3.300 og omkring 1850 ca. 3.740.⁶¹

Kun det sidste tal lader sig sammenholde nogenlunde med andre publicerede beregninger, nemlig med nogle af A. F. Bergsøe i sin tid bearbejdede oplysninger om det samlede antal familier på landet på Fyn og Langeland. I 1844 anslog han (på grundlag af tal fra omkring 1840), at disse landbofamilier (husholdninger) udgjorde 29.289.⁶² Efter Bergsøes tal skulle lensgodsernes samlede antal jordbrugende husstande da have udgjort 13 % af landbofamilierne på Fyn og Langeland hen ved 1800-tallets midte. Bergsøe beregnede på samme tid familie gennemsnitsstørrelsen til 5 personer, og hvis vi overfører dette på lenenes jordbrugende husstande, bliver resultatet 18.700 personer.⁶³

Ifølge det ovenfor bemærkede om de ret store og ikke-registrerbare dele af landbefolkningen er tallet 18.700 imidlertid meget for lavt. Det ville formentlig ikke være en god idé, at falde for den fristelse det kunne være, blot at antage at når de berørte len omkring 1850 omfat-

tede 25 % af hartkornet, så må der også herpå have befundet sig ca. 25 % af landboerne; på den måde ville man utvivlsomt få et urealistisk højt befolkningstal. Af lenenes samlede hartkorn blev nemlig en ekstraordinær stor del drevet som hovedgårdsjorder, altså distrikter, hvor beboerne var fåtallige og spredte i højere grad, end det gennemgående kan have været tilfældet på andre proprietærgodsers og -bønders jorder. Hermed må vi således afstå fra yderligere forsøg på at beregne lenenes befolkningsgrundlag, men der kan, som et *forslag* nævnes lidt under 30.000 individer omkring 1850, hvilket synes realistisk på baggrund af forskellige kendte delresultater.⁶⁴

Amtmandsfunktionen

I kernen af denne undersøgelse vil lenene blive betragtet som en slags små-amter, hvor grever og baroner principielt var amtmænd, men hvor rækkevidden af deres myndighed alligevel var forskellig til skiftende tider. Da deres forvaltningskompetence kun kan vurderes på baggrund af de til enhver tid gældende myndighedsrammer for de kongelige amtmænd (stiftamtmænd), må vi i det følgende kaste et blik på amtmandsembetet som sådant. Oversigten er summarisk og fremhæver kun de betydeligste forskydninger i embedsrammerne i periodens løb.

Under Chr. V blev der udstedt instrukser til (stift)amtmændene,⁶⁵ og disse første blev sammenfattede i en generalinstruks af 1682. Ved udgangen af 1600-tallet bestod amtmandshvervet i første række i at føre tilsyn med alle forhold på kronens godser. Amtmanden skulle optræde på kongens vegne, som beskytter af hans rettigheder, og han skulle foranstalte sagsanlæg ved domstolene imod dem, der gjorde forsøg på at tilvende sig kongens indkomster eller ejendomme. Mere konkret skulle dette lade sig udføre ved at amtmanden autoriserede skifte- og fæsteprotokoller fra ryttergods og andet kongeligt gods, og ved at han kontrollerede de lokale regnskabsføreres forretninger. Endelig skulle amtmanden træffe foranstaltninger i forbindelse med troppe-indkvarteringer.

Men samtidig skulle amtmanden også være almuens faste beskytter, og således blandt andet se til, at der ikke skete overgreb på bønderne fra de private godsejeres side eller fra underordnede embedsmænds side. Det ser ud til, at de private godsejere oprindeligt var un-

dergivet en temmelig vagt defineret amtmandsmyndighed; de kunne for eksempel selv påligne og inddrive skatter hos deres fæstere, og de kunne også selv aflægge regnskaberne herfor til kongens kasse. Amtmanden skulle dog dels føre kontrol med visse godsejere, som ikke havde sådan skatteadministrativ frihed, dels føre tilsyn med de fogeder (retsbetjente), som proprietærene antog til deres egne birker (ting), »af hvad stand de (proprietærerne) end ere«, – dog lensbesiddernes birker undtagne.⁶⁶ Ud over det omtalte giver de ældste instrukser ikke meget indtryk af amtmandsmyndighedens indhold, især hører vi ikke meget om amtmandens forhold til de private godsejere.

Stiftamtmandseembedet var oprindelig den betydeligste post inden for den civile lokaladministration; herfra skulle der føres opsyn med amtmænd og andre embedsmænd i forvaltningen. Købstædernes administration var først underlagt amtmandstilsyn, området blev derpå henført til stiftamtmanden, men det svingede senere tilbage til amtet. Sager, der angik kirke-, skole- og fattigvæsen sorterede under stiftamtmanden, dog således, at han styrede dem i samråd med biskoppen;⁶⁷ endelig sorterede politi- og justitsvæsen under stiftamtet til hen mod midten af 1700-tallet.⁶⁸

De lovmæssige ændringer flød i en jævn strøm og resulterede i en række små-reformer, således at grænserne for stiftamtmands-/amtmandskompetencen forskød sig i løbet af 1700-tallet.

Først i 1722 gav regeringen nye instrukser, der nok kunne opfattes som generelle, men i det lange løb foretrak den dog at udstede særlig instruks til den enkelte embedsmand, når han modtog sin udnævnelse.⁶⁹

I praksis gik det efterhånden af brug at tilstille amtmændene regerings-befalinger via stiftamtet, men bortset fra det, rådede der tilsyneladende almindelig og stigende usikkerhed omkring forvaltningsreglerne i amtmændenes rækker.⁷⁰ Et par instruktioner til henholdsvis stiftamtmand og amtmænd fra 1767 var eksempelvis formulerede så løst, at man vanskeligt kan fastslå den formale funktionsdeling imellem dem.⁷¹ *Hovedlinien* i udviklingen var imidlertid: Støt vækst i amtmændenes embedsforretninger og tiltagende uafhængighed af stiftamtmanden.⁷² Hos Fr. Thaarup finder man den opfattelse, at amtmændene omkring 1802 egentlig ikke var undergivne stiftamtet qva amtmænd, men at de var undergivne det qva deres medlemskab af forskellige inspektionskommissioner (bl. a. for fattigvæsenet).⁷³

Som det tidligere er demonstreret, havde de flydende kompetenceram-
mer også betydning for forvaltningspraksis på lenene. Hvis en sag
blev anset for særlig betydningsfuld, kunne kongen pålægge stiftamt-
manden at styre den, og det blev da antaget i centraladministratio-
nen, at grever og baroner ville rette sig efter stiftamtets direktiver på
samme måde som amtmændene.

Mod 1700-tallets slutning blandede statsmagten sig i lokale anlig-
gender med voksende intensitet. Ikke blot landvæsenets problemer og
det retslige forhold mellem husbond og fæster blev genstand for re-
formlovgivning, men også almenyttige foretagender blev videreud-
viklede ved statens aktive indgriben. Undervejs i processen antog de
lokaladministrative mønstre en stadig mere uoverskuelig karakter for
embedsmændene, medens det naturligvis lå ganske uden for den me-
nige landbos formåen at øjne den røde tråd i forvaltningsprocedurer-
ne. Blandt rigets kongelige amtmænd rejste der sig med fornyet styrke
et krav til regeringen om dog i det mindste at få nogle ajourførte in-
strukser for deres embedsførelse.

Problemet blev da også grebet an i kancelliet i 1783, for så vidt
som der kom en kongelig resolution, der pålagde Rentekammeret at
udarbejde de efterlyste instrukser. Året efter udgav kancelliet selv et
pro memoria, som bestemte, at amtmændene skulle meddele stift-
amtmændene allè relevante oplysninger til brug for de sidstes em-
bedsførelse, men herefter skete der ikke mere.

Ganske vist arbejdede man i perioder flittigt i centraladministratio-
nen på instrukserne, men det færdige resultat nåede ikke at se dagens
lys inden 1793, hvor den store amtsomlægning blev påbegyndt.⁷⁴
1793-reformen medførte betydelige forskydninger i stiftamtmands-/
amtmandskompetencen. Amtmændene fik eksempelvis overdraget
tilsynet med købstæderne, men til gengæld mistede de skiftejurisdik-
tionen over selvejere og dermed ligestillede grupper; – en myndighed,
som herefter overgik til retsbetjentene.⁷⁵ Efter 1793 var stiftamt-
mands-embedet reduceret så meget, at det næppe længere havde no-
get indhold *i sig selv* (man husker dog, at embedet på Fyn altid var
sammenslået med en amtsmandspost), thi de sagområder, der stod til-
bage, skulle administreres sammen med biskoppen.⁷⁶

Fra 1814 blev der arbejdet en del på at indskrænke og omlægge rigets
centrale forvaltning.⁷⁷ Bestræbelserne førte dog ikke til epokegørende

resultater, da det nye mest kom til at bestå i en generel nedskæring af kollegiernes personale, sammenlægning af departementer og kontorer og ophævelse af forskellige kommissioner, der var blevet dannet under krigstiden. Rationaliseringen blev ikke det samme som en egentlig modernisering, og noget sådant stødte også på modstand fra Frederik VI selv, der fortrinsvis var optaget af tanken om de størst mulige besparelser. Hvad der blev gennemført kunne således langt fra tilfredsstillende centraladministrationens embedsmænd, og flere af dem mente, at det ikke blot var den centrale –, men lige så fuldt den lokale forvaltning, der trængte til en gennemgribende oprydning.⁷⁸ Den daværende justits- og geheimestatsminister, F. J. Kaas, ville for eksempel have omlagt »forvaltningens indvortes styrelse, og dét lige fra kollegierne og ned til sognefogederne«.⁷⁹

Kaas frembragte nogle skriftlige betragtninger herover og tog udgangspunkt i selve amtmandsembedet. Selv havde han været stiftamtmand i Norge, men i 1814 kunne han ikke overskue det virvar af funktioner, som amtmandsforretningerne efterhånden var blevet, »thi det er intet let arbejde«, erklærede han, »at vandre igennem det kaos, som vor lovgivning forestiller«.⁸⁰

Hans personlige mening var, at alle stiftamtmandsposter burde nedlægges og landet i stedet inddeles i 7 guvernementer, nemlig ét for hvert stift; i øvrigt burde der i hvert herred være én herredsfoged og én dommer. Kaas anså med andre ord tiden for at være moden til, at der gennemførtes en personmæssig adskillelse af den udøvende og den dømmende myndighed. Disse tanker, der aldeles ikke skulle blive til nogen realitet foreløbig, fremsatte Kaas i en fortrolig brevveksling med P. Chr. Stemmann, som på det tidspunkt sad som amtmand over Sorø amt. Under deres korrespondance opstillede Kaas en liste over amtmandsforretningerne efter egen hukommelse og bad Stemmann om at kommentere og korrigere den. Med Kaas' breve og Stemmanns svarkoncepter som grundlag har vi endelig mulighed for at opstille en *oversigt over amtmandsfunktionerne*, men ganske vist først således som de så ud omkring 1815. I betragtning af savnet af amtmandsinstrukser fra 1700-tallet er oversigten nyttig, men vi må erindre, at embedet var blevet udvidet betydeligt med tiden, og dette var især sket i løbet af de forudgående 25-30 år.

I 1815 betegnede Stemmann embedet som aldeles uoverkommeligt, og for sin egen part, betroede han Kaas, måtte han dag for dag gøre

op, hvilke sager, der absolut *skulle* ekspederes, og hvilke han blev nødt til at sylte.⁸¹ Oversigten: *Amtmandseembedet anno 1815* foreligger som bilag C og hviler på en bearbejdelse af korrespondancen i det Stemmannske privatarkiv.

Her i undersøgelsens begyndelse er der dog grund til at kaste blikket bagud for at fastslå, hvad staten egentlig startede med at forlange af sine lensbesiddere. Hidtil har der fortinsvis været talt om amtmands-*privilegier* eller *-rettigheder*, men det er klart, at man lige så vel kan tale om amtmands*pligter*: I privilegierne blev amtmandshvervet opsummeret i tre for (den civile side af) statsapparatet vitale opgaver: Opretholdelse af lov og orden, opretholdelse af statskassens indtægter og opretholdelse af rigets samfærdselsnet. Indholdet i regeringsbefalingerne og den indbyrdes tjenstlige korrespondance mellem embedsmænd gav udtryk for, at det i lang tid hovedsageligt var løsningen af disse tre spørgsmål, som optog den civile administration (dog må vi hertil føje spørgsmålet om milicevæsenet/soldaterudskrivningen). Herunder var det igen emnet: Statens indtægter, der trængte sig mest på. De kongelige intrader, af hvad art de end måtte være, og metoderne til deres inddrivelse hos undersåtterne var et kompleks, der synes at have beslaglagt de fleste ressourcer i forvaltningsapparatet.

Det samme mønster genfinder vi stort set i lenets interne administration (privat som offentlig, ofte uden skarpe sondringer); vi skimter kort sagt en miniature-udgave på lenet af samtidens civile statsadministration.

KAPITEL 1

Lenet som forvaltningsenhed

Indledning

Undersøgelsens udgangspunkt er, at lenene betragtes som særlige forvaltningsenheder (små-amter) i overensstemmelse med de lokaladministrative forhold, der faktisk eksisterede i slutningen af 1600-tallet. Generelt må det antages, at den civile lokale administration heller ikke undergik større ændringer (i landområderne), før midten af 1700-tallet var passeret: Grever og baroner skulle indtil videre bestride de amtmandsfunktioner, som nu en gang fandtes; noget andet var, at udviklingen inden for den offentlige forvaltning senere medførte, at de i mange tilfælde blev koblet helt eller delvis ud af systemet som administratorer for det offentlige. Lenet kan derfor, som det tidligere er sagt, ikke anskues som et fuldt autonomt forvaltningsdistrikt helt frem til grundloven af 1849, der definitivt ophævede den privilegerede amtmandsrettighed.

For at sætte denne senere udvikling op på en vis baggrund, vil de forhold, der beskrives i det følgende, overvejende komme til at afspejle de ældre tilstande.

Amtmandsmyndigheden og dens udøvelse indebar generelt sagt en række embedshandlinger og ekspeditionstyper, hvorefter de hyppigst forekommende vil blive gjort til genstand for omtale i dette kapitels første del. I kapitlets anden del vil der blive gjort rede for det »embedskorps«, som greven eller baronen kunne støtte sig til, og sluttelig vil der blive gennemgået et administrationshistorisk eksempel på omstændigheder og lovgivning inden for et bestemt sagsområde, der var medvirkende til lensforvaltningens begyndende opløsning.

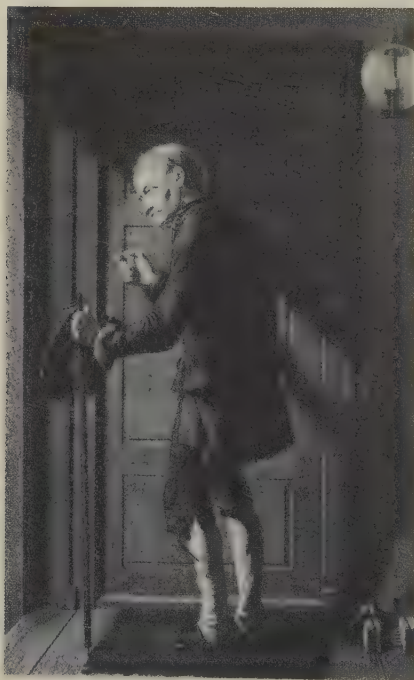
De generelle amtmandspligter og -rettigheder

Som overøvrighedsperson havde lensbesidderen primært til opgave at formidle kontakten imellem lenets beboere og centraladministratio-

nen/kongen. Aldeles som den kongelige amtmænd repræsenterede han ikke alene et gennemgangsled, men også en sagsbehandlingsinstans. Han skulle påse overholdelsen af de gældende love, og han skulle udgøre et knudepunkt for kommunikationen imellem almuen, underordnede administrative organer (eksempelvis en birkedommer) og regeringen.

a) Supplikbehandlingen

I den danske enevældes stænderdelte samfund fandtes der for selv den mest ydmyge af rigets undersåtter en mulighed for at kunne fremføre klagemål, ansøgninger, bønsskrifter for kongen eller for de deputerede i kollegierne. Begæringer, forslag eller andre tilkendegivelser, der udgik fra den menige befolkning, eller som blev udklækket på et eller andet trin i forvaltningshierarkiet, gik almindeligvis under betegnelsen *supplikker*. Når det ofte kan se ud til, at der ligefrem har hvilet et skær af landsfaderlig kærlighed til undersåtterne over den enevældige

Enhver, der rettede ansøgning til kongen eller til kollegierne, kunne blive betegnet supplikant, og supplikant var man også, når man gik til en lokal myndighed eller til en velhavende privatperson med bønsskrift for at opnå et eller andet. Supplikanten her er en af de mest ydmyge af slagsen og ser i øvrigt ud til at høre bedre hjemme i staden end på landet. (Kobberstiksamlingen. J.A. Kittendorff efter C. Schleisner 1833).

regeringsform, så skyldes dette ikke mindst tilstedeværelsen af denne supplikinstitution.

Supplik-fænomenet blev med tiden institutionaliseret i den forstand, at en strøm af forordninger og reskripter kom til at regulere supplikkernes form og indhold. – Gratis var det heller ikke at indgå med begæringer til regeringen. Supplikker og memorialer både til kongen selv, det kongelige kabinet, kollegierne og departementerne skulle skrives på stemplet papir (fra 1771), ellers ville de »ikke blive reflekterede«.¹ Endvidere strammede regeringen til stadighed reglerne for, *hvilke* anliggender supplikker i det hele taget måtte omhandle, hvis ansøgeren da ville gøre sig håb om at få sin sag behandlet på højeste sted.²

Lensbesidderen skulle tage imod supplikker fra lenets beboere. Han skulle sætte sig grundigt ind i hver enkelt sag – eventuelt ved at indhente supplerende oplysninger om ansøgerens forhold hos sine underordnede embedsmænd, og endelig skulle han fremsætte sine egne erklæringer om supplikkens indhold til brug for vedkommende kollegiums eller kongens afgørelse af sagen. Samtidig skulle han nøje påse, at ansøgningens genstand var holdt indenfor de lovbefalede rammer, så »kongens departementer og kollegier« ikke blev overbebyrdede med »lovstridige og ugrundede« sager.³

Supplikmaterialet fra de fynske len synes at vise, at de vedkommende grever og baroner gennemgående havde ganske udmærket kendskab til supplikanternes omstændigheder; og i tilfælde af at de skulle stå og mangle oplysninger, kunne de lade sådanne indhente enten hos deres godsforvaltere eller hos ansøgerens sognepræst eller hos lenets birkedommer.

I de allerfleste tilfælde ser det ud til, at lensbesiddernes erklæringer til centraladministrationen over det ansøgte mundede ud i ret positive indstillinger. Dette var ikke så mærkeligt, da de sager grever eller baroner således kunne tage til ekspedition principielt skulle være af en sådan natur, at de *ikke* hang sammen med spørgsmål, som lensbesidderen selv havde personlige interesser i qua sin position som privat godsejer. Adskillige ansøgninger drejede sig imidlertid om noget, der skulle komme supplikanten til fordel i økonomisk henseende, hvis kongen ellers approberede dem, og hermed kunne det altså i sidste ende alligevel komme til at betyde, at det approberede gav visse mere eller mindre skjulte fordele for lensbesidderens egen private økono-

mi: Jo bedre lensbønderne blev stillet i social og økonomisk henseende, jo mere sikker blev deres evne som stabile afgiftsbetalere til herskabet.

Baronen af Scheelenborg kunne således ikke have det mindste personlige imod at anbefale en ansøgning på det bedste, hvori en gårdfæster »midt i de for bondestanden så trange tider« bad kongen om, at den arv, som han skulle udbetale til sine sønner, måtte blive nedskåret til halvdelen af den oprindeligt bestemte sum; denne ansøgning opnåede dog ikke kongelig approbation.⁴

Tilsvarende var det også et indirekte gode for samme baron, når hans fæstere forsøgte at afstive deres økonomi ved at ansøge om et eller andet, der kunne skaffe dem biindtægter. I omtalte øjemed kunne der komme en ikke ringe opfindsomhed til udfoldelse blandt almuens folk: En fæster ansøgte f. eks. om bevilling til – på markedspladser og imod publikums betaling – at måtte »fremvise en ham tilhørende sjælden mærkværdig hest, som er uden hår og ganske glat og nogen overalt på kroppen«.⁵

Mange af supplikkerne var dog ansøgninger om embeder eller om at få bevillinger til mere almindelige former for næringsdrift; andre drejede sig om at få konfirmation på overenskomster og testamenter, om at blive fritaget for bestemte skatter eller om at slippe for bestemte arbejdsydelse til det offentlige.

Da lensbesidderen ikke kunne behandle sager, hvori han selv var part, skulle alle supplikker, der omhandlede lensbøndernes fæsteforhold, hoverianliggender og andre landvæsensspørgsmål, der hang sammen med lensgodsets indre (økonomiske) struktur, i første omgang stiles til den nærmeste kongelige amtmand. Det var dog almindeligt, at amtmanden udbad sig en udtalelse fra lensbesidderen, før han fremsendte sin egen erklæring over sagen til centraladministrationen. Fra lensbesidderen kunne han naturligvis kun forvente at modtage dennes subjektive vurdering af sagen, men hvis man ellers skrællede dette moment væk, kunne der være konkrete praktiske og relevante oplysninger i hans udtalelse, som amtmanden ikke selv lå inde med, men som besidderen havde rede på i kraft af sit større kendskab til lokalitetens eller ansøgerens forhold.

De supplikker, som lensbønderne indgav til de kongelige amtmænd, havde ikke sjældent form af regulære klager over deres herskaber. Men der herskede nu heller ikke sjældent et ganske venskabeligt

og under hånden fortroligt forhold mellem amtmændene og lensbesidderne (begge parter var storgodsejere, kulturelt og socialt var de ligemænd), og heraf fulgte, at den kongelige amtmand ofte påtog sig en slags mæglerrolle for de klagende og deres herskaber i et forsøg på at neddyse sagerne og løse problemerne *uden* nogen centrale instansers indblanding.⁶ Sådanne bestræbelser på at få en strid bilagt i mindelighed, krævede undertiden en ikke ringe diplomatisk færdighed fra amtmandens side.

Beboerne i Klinte sogn på grevskabet Gyldensteen klagede således i 1790 til amtmanden over, at deres hoveri var blevet forøget på uhjemlet måde. Før han skred til at iværksætte en undersøgelse på godset, der kunne belyse de konkrete tilstande, rettede amtmanden en skrivelse til greven, hvori det hed, at selv om klagen over »det formentlig tilvoksende hoveri« måtte »befindes aldeles ugrundet«, så var det hans overbevisning, at greven ville »soulagere de klagende bønder på billig måde, ifald de ved undersøgelsen skulle befindes at være så nødtørftige, som klagen omformelder«!⁷

Den gensidige forståelse mellem den kongelige amtmand og lensbesidderen udsprang dog i hovedsagen af den omstændighed, at de som privatpersoner og godsejere ofte indtog samme holdning, eksempelvis ved bønders klageskrivelser over deres herskaber. Noget helt andet var, at de samtidig, hver især, vogtede over deres rettigheder og kompetence som overøvrighedspersoner. Et fejltrin fra en af siderne i den formelle forvaltningsprocedure kunne fremkalde stor embedsmandsagtig fornærmelse fra den anden side; dette var episoder, der atter har affødt ikke så lidt arkivalsk materiale, og der vil i løbet af denne undersøgelse blive rig lejlighed til at komme ind på dem.

De mindst harmløse tilfælde af »indgreb« i den anden parts embedsrettigheder opstod eksempelvis, hvis en supplik, som det tilkom greven/baronen at ekspedere, ved en fejltagelse havnede hos den kongelige amtmand. Dette skete hyppigt, dels når almindelige landboere ikke selv vidste, hvem de skulle sende deres ansøgninger til (personer, der boede dør om dør, kunne henhøre under forskellige myndigheder), dels når menigmand måske helt bevidst ville omgå sit herskab (lensbesidderen), idet han troede at kunne finde større lydhørhed hos kongens amtmand i sit bestemte anliggende.⁸ De kongelige amtmænd modtog derfor jævnligt skrivelser fra greverne og baronerne, der i mere eller mindre høflige vendinger erindrede dem om

lensbesiddernes privilegerede amtmandsrettigheder og forlangte, at amtet ufortøvet skulle oversende en sådan vildfaren supplik til lensbesidderens personlige og videre foranstaltning.⁹

I de tilfælde, hvor det saglige indhold i en supplik (eller i en hvilken som helst anden sag) blev vendt og drejet med grundig embedsnidkærhed af både amtmænd og lensbesidder, ser man, at den tilsyneladende så klare regel om, at ingen kunne udøve embedsmyndighed som part i egen sag, i praksis ofte forvandlede sig til et meget u håndgribeligt kompetenceskel mellem de to instanser. Hvis amtmænd insisterede på at hævde sig som sagsbehandler, kunne han ofte med held argumentere for, at en tilsyneladende neutral sag *dog* alligevel ikke var det i sin yderste konsekvens (men angik lensbesidderen i hans egenskab af jorddrot).

Billedet blev ikke mindre flimrende ved, at kancelliet, når det skulle gøre ende på sådanne kompetencespørgsmål, holdt en usikker kurs. Dette afspejledes blandt andet i en sag fra Langeland (1783), hvor forpagteren på en af *grevskabets* hovedgårde havde ansøgt kancelliet om bevilling til at lade sine børn være arvemæssigt ligestillede. Supplikanten havde imidlertid glemt at anføre, om han hørte under Nyborg/Tranekær amter eller under grevskabet, og før kancelliet gav resolution, havde det sendt sagen til udtalelse hos *amtmanden*. I stedet for at gøre kancelliet opmærksom på fejlen og oversende dokumenterne til lenet, fremsendte amtmænd blot en afskrift af sagen til greven og udbad sig dennes udtalelse om supplikantens forhold. Greven beskyldte herefter amtmænd for at prøve at gøre indhug i hans amtmandsrettigheder, og da han absolut agtede at »vedligeholde« sine »konfirmerede privilegier«, klagede han samtidig til kancelliet. I klagen hed det, at amtmænd i den senere tid gentagne gange havde ignoreret den grevelige kompetence, og at han nu ikke længere ville tolerere denne indblanding. Beskyldningerne anfægtede dog ikke amtmænd; han replicerede, at kancelliet jo selv havde bestemt forretningsgangen i den aktuelle sag, og tilføjede: »I øvrigt kan det som oftest indtræffe, at Hans Kongelige Majestæts høje kollegier af en eller anden årsag finder for godt, at lade en anden uvedkommende øvrighedsperson undersøge sagens omstændigheder og derom meddele sin erklæring – helst i sådanne tilfælde, hvor *den kompetente* kan agtes selv at have enten fordel eller skade deraf og på nogen måde være deltaget i den omhandlede sag«.¹⁰

Blandt de indkomne skrivelser til lensbesidderen optræder der undertiden supplikker, som er blevet formuleret og prentet af ansøgeren selv på en noget ubehjælpssom måde. Hvis sådanne andragender i øvrigt var holdt inden for forordningsmæssige rammer, blev de omredigeret og renskrevet på lenskontoret. Samtidig hændte det, at greven eller baronen selv overtog rollen som supplikant på ansøgerens vegne, hvilket var nærliggende, hvis supplikanten rejste et spørgsmål af principiel eller vidtrækkende karakter. (Se også kapitel 5: Skatteforvaltningen).

Hovedparten af supplikkerne blev nu slet ikke affattede af ansøgerne personligt fra starten, eftersom de fleste bønder til et godt stykke ind i 1800-tallet højst var i stand til at skrive deres eget navn, og det endda kun »med påholden pen«. Det var mere dannede personer, der havde øvelse i at opstille andragender, som hjalp almuens præster, degne og skolelærere bistod således undertiden menigmand i denne slags sager.

Det er imidlertid iøjnefaldende, at koncipisten ofte var selve godsfuldmægtigen eller godsforvalteren på lenet. Denne omstændighed kan meget vel have betydet, at der næppe blev nedfældet ét ord, som ikke også herskabet selv ville have accepteret fuldt ud.¹¹

Da de supplikker, der passerede over lenskontoret nu som sagt i reglen havde en for herskabet ukontroversiel karakter, kunne det måske nok være ligemeget, hvem koncipisten var, men man kan på den anden side ikke udelukke, at systemet som sådant var årsag til, at visse initiativer fra almuens brede lag faktisk på denne vis blev kvalt i starten. Overensstemmende med en sådan antagelse findes der eksempelvis så godt som aldrig vidnesbyrd om klager fra lensbønder, der gik på selve herskabets *embedsførelse*, skønt forordningen 3/4 1771 bestemte, at alle offentlige myndigheder havde pligt til at modtage og videresende sådanne klager, uanset disse skulle angå myndighedens egne embedsforhold.¹²

At det var godsforvalteren, der som oftest optrådte som vejleder og brevskriver for almuens, når nogen ville rette henvendelse til de offentlige myndigheder, var en jævnlig foreteelse, der også fandt sted på de almindelige proprietærgodser. Men i det sidste tilfælde var det altid den kongelige amtmænd, der fik tilsendt ansøgningen, klagen etc., og det var ham, som skulle udforme de erklæringer, der kunne få betydning for sagens endelige udfald. Inden for lensadministrationen

ville man (godsforvalter og besidder) formentlig ofte *lade som om* supplikantens sag var herskabets egeninteresse uvedkommende, selv om den måske egentlig ikke var det, og man ville formentlig fristes til at fremføre den med bestemte bagtanker for centraladministrationen, uden at afsløre denne egeninteresse. Den kongelige amtmænd stod ikke i noget husbondforhold til supplikanten og havde altså principielt ikke årsag til at fordreje en sags realiteter, når han bilagde ansøgningen sin erklæring.

For lenenes beboere stod dog stadig tilbage de mange spørgsmål vedrørende landvæsenets forhold og hermed også de sager, hvor herskabets medinteresse var tydelig og klar, – de kunne kun passere den kongelige amtmænd, eventuelt i supplikkens form.

Visse amtmænd havde, som en husmand udtrykte det om A. C. Holsten, »al berømmelse for at være en retfærdig mand ... ved hvis påvågenhed mange med glade hjerter er bleven hjulpne«. Han håbede derfor, at amtmændene også kunne skaffe ham hans ret i en strid med hans herskab om hovarbejdet.¹³

Det er imidlertid vanskeligt at fastholde, at suplikanternes stilling i sager, hvor deres husbond eller herskab var modparten, faktisk var så betrygget, som lovgivningen tilsigtede, ved at bestemme, at den kongelige amtmænd skulle behandle sagerne. – Tilsyneladende foregik der nemlig sjældent noget af betydning på lenets grund, før dette snart ad forskellige kanaler var bragt til herskabets kendskab. Visse steder var det åbenbart en uskreven lov, at bønderne skulle underrette lenets besidder om deres forehavender, før de begyndte at indgive supplikker til amtmændene.

Således afleverede nogle af grevskabet Langelands bønder fra Humble sogn i forening med nogle proprietærbønder en ansøgning til amtet i 1800: De ville have lov at betale deres korntiende i penge, fremfor at skulle tåle den undertrykkelse, som det var, at lade afgrøderne stå på marken lige til det behagede tiendetagerne at indfinde sig; sidstnævnte var forpagterne på grevskabets hovedgårde. Da greven erfarede, at deres ansøgning var nået frem til myndighederne »uden i forvejen at have forespøgt sig« hos ham, erklærede han, at bønderne havde optrådt aldeles utilladeligt. (Det var dog forståeligt, de havde søgt at undgå greven, for hos ham vidste de, at de ville få afslag). Imidlertid var greven særdeles oprørt over dette udtryk for

mistillid, ikke mindst fordi han netop med stort besvær havde befriet de samme bønder for naturalhoveri. Overfor kancelliet erklærede han (noget selvmodsigende), at bonden altid forblev den samme i tankegang, – taknemmelighed for sin selvopfordrelse skulle man aldrig vente sig af ham. Supplikkens tale om »undertrykkelse« optog greven som en vældig krænkelse, og samme dag gav han sin forvalter ordre til at meddele de implicerede bønder, at de ikke ville få den sædvanlige udvisning (af træ) i grevskabets skove, og at de heller ikke foreløbig skulle forstå sig i at bede ham om tømmer.¹⁴

Uanset om bøndernes klagemål som sådan kunne have deres berettigelse eller ej, gik deres herskaber i reglen ivrigt op i, hvem der kunne have hjulpet med at føre deres anklager i pennen. Ville ikke præsten eller skoleholderen indlade sig herpå, var en eller anden vinkelskriver som oftest parat til at bistå bønderne imod en klækkelig betaling.¹⁵ Vinkelskrivere var derfor temmelig upopulære i godsejerkredse, og man beskyldte dem i reglen for at være de egentlige igangsættere af kiv og splid mellem herskab og bønder, blot for egen vindings skyld. Fra lenskontorerne kom der af og til henvendelser til amtmændene om at få hjælp til at opspore eller identificere disse vinkelskrivere.

Jævnt hen prøvede lensbesidderne også at øve indflydelse på de beslutninger, der skulle tages af amtet. Når bønderkarle eksempelvis indgav ansøgninger til amtmanden om rejseпас, for at kunne tage tjeneste uden for lenet, ser man besidderen henstille til amtet at begrænse sådanne pasudstedelser. Dette kunne ske under påberåbelse af, at lenet ellers ville komme til at mangle »duelige arbejdere«. – Reelt synes baggrunden snarere at være en frygt for, at de karle, der blev tilbage på godset, skulle gøre forsøg på at presse karlelønningerne i vejret.¹⁶

Efter et udblik over supplik-behandlingen og den generelle holdning til suplikanterne både hos lensbesidderen og hos den kongelige amtmand, må det stærkt formodes, at greven eller baronen i de fleste tilfælde havde rigelig mulighed for at øve forskellige former for censur overfor almuen. Han havde heller ikke svært ved at lægge et vist pres på den kongelige amtmand eller på andre offentlige myndigheder, når hans bønder havde indsendt klager eller forslag til disse, som var ham selv imod. Når dette er sagt, må man dog også indskyde, at ikke alle tænkelige aspekter er blevet inddraget i denne bedømmelse;

i bestemte situationer, som der ikke har været anledning til at komme ind på i det foregående, var det utvivlsomt fordelagtigt for supplikanterne, at det var deres eget herskab, som skulle promovere deres andragender hos kollegierne/kongen, ligesom samme herskab, hvis det passede det, kunne tale en supplikants sag over for den kongelige amtmænd, der skulle behandle ansøgningen.

b) Ad mandatum regis-bevillingsformen

Ovennævnte fænomen bestod i, at bestemte kongelige ekspeditioner skulle udføres »på kongens vegne« af andre statslige myndigheder. Ved forordningen 23/5 1800 søgte regeringen at imødekomme et behov for at rationalisere forretningsgangen i Danske Kancelli. Kanceliet havde hidtil på kongens vegne udfærdiget visse bevillinger og ekspeditioner, men ifølge den ny forordning skulle dels flere bevillingstyper bortfalde, dels en række andre bevillingsudstedelser overdrages til landets overøvrigheder. Ad mandatum regis-bevillingsformen blev altså flyttet fra centraladministrationen ned til det underliggende statsadministrative niveau; uden for København (hvor magistraten fik pålagt de omtalte bevillingsudstedelser), skulle bevillingerne med andre ord gives på amtmændsniveauet for fremtiden.¹⁷

Ansøgninger om en lang række spørgsmål, der eksempelvis blev indgivet af beboerne på et len, skulle ganske vist stadig stiles »til kongen«, men efter 1800 vandrede de således ikke længere end til greven-/baronen. Sidstnævnte fik dermed myndighed til at meddele separationer, tilladelser til at få udbetalt arvekapitaler (til brug for myndlingens opdragelse og uddannelse), tilladelser til at sy kvindeklæder i erhvervsøjemed; til at arbejde som frimestre i forskellige håndværksfag, til at bage og sælge rugbrød og til at handle med ostindiske og kinesiske varer i købstæderne (ihvorvel sidstnævnte type dog næppe fik praktisk betydning for landbefolkningen). Endelig skulle grever og baroner på samme måde meddele (æres)oprejsninger og vielsesbreve.¹⁸

I 1827 blev ad mandatum regis-bevillingskomplekset udstrakt til en række nye sager, men regeringen overdrog nu kun denne myndighedsudvidelse til sine kongelige amtmænd og gik uden om lensbesidderne.¹⁹ Denne regeringsbeslutning repræsenterede et af trinene i den almindelige udvikling hen imod det, som nogen ville kalde en *udhu-*

ling af den privilegerede amtmandsmyndighed. Udtrykket er lidt misvisende, idet der ikke var tale om, at man fratog lensbesidderne noget, som de hidtil havde haft, derimod undlod man at tage dem med i betragtningerne ved indførelsen af 1827-forordningen, og en sådan forbigåelse af greverne og baronerne kunne der i forvaltningsmæssig henseende allerede opvises en række eksempler på i 1827.

Ingen af de i 1800-forordningen nævnte bevillingsformer var særligt hyppigt efterspurgt blandt det begrænsede beboertal på lenenes områder; greven/baronen kom derfor sjældent til at ekspedere mere end 2 eller 3 »blanketter« om året i snit, – dog måske lidt mere i løbet af 1830'erne og 1840'erne. I sammenligning med *amternes* bevillingsudstedelser, der allerede før 1827-forordningen kunne løbe op til et lille hundrede stykker om året var deres antal på lenene altså helt ubetydelige.²⁰ Når blanket-bevillingsformen alligevel omtales, skyldes det dens karakter af helt ordinær embedsforretning igennem et halvt århundrede, samt dens forholdsvis store arkivalske nedslag i lensgodsernes arkiver.

Det sidste hang sammen med, at kancelliet førte en ret omstændelig kontrol med antallet og arten af de meddelte bevillinger, såvel som med embedernes beholdninger af ikke-benyttede blanketter. Blandt andet indebar det, at der hvert kvartal skulle indsendes et specificeret regnskab over ekspeditionerne. Regnskabet skulle vise, hvor stor en del af afgifterne stempelpapirs-gebyrerne udgjorde, og hvor stor en del af afgifterne, der skulle tilfalde henholdsvis kancelliet og forskellige fonds.²¹ Regnskaberne kunne sendes direkte til centraladministrationen, men de kunne også fremsendes via den kongelige amtstue; fulgtes sidstnævnte procedure fik lenet meddelt kvitteringer for modtagelsen af amtstuen, og disse skulle atter fremsendes til kancelliet.²² – Hermed var man dog ikke til ende, for de ubenyttede blanketter skulle hvert år returneres til kancelliet til kassation. Når der indtraf kongeskifte eller blot en udskiftning i de kancelli-deputeredes rækker, skulle ikke-brugte blanketter også ombyttes i kancelliet. Endelig hændte det, at lenskontoret kunne udgå for blanketter til bestemte bevillingstyper, og det måtte da udstede interimsbeviser, indtil de virkelige dokumenter kunne udfærdiges.²³

Kort sagt, administrationen af de i sig selv så ubetydelige blanket-sager på lenene svulmede uforholdsmæssigt op; – udstedelsen af en

enlig bevilling udløste en strøm af tjenstlige skrivelser til og fra lenskontoret.²⁴

c) Indberetningsvirksomheden

Det var en ordinær amtmandspligt at udarbejde beretninger til brug for centraladministrationen om alle mulige samfundsforhold. Denne opgave voksede hos øvrigheden i nogenlunde samme takt, som regeringen fattede interesse for nye problemer og gjorde hidtil upåagtede spørgsmål til egentlige samfundsanliggender.

For grever/baroner betød det, at der i perioden 1800-1849 efterhånden skulle udarbejdes over 30 rutinemæssige oversigter i løbet af året til brug for kollegierne. De sædvanlige indberetninger omhandlede de just omtalte blanketregnskaber, politirettens domme, kriminelle sager, forligelsessager, skifte- og overformynderisager, birkebetjentenes embedsregnskaber, tinglæste fæstebreve, tinglæste anordninger, ansøgninger (d.v.s., at det skulle oplyses, hvor mange resolutioner kongen havde givet på ansøgninger, der var indsendt fra lenet i årets løb). Indberetningerne omhandlede desuden forhold vedrørende legater og stiftelser, jordemodervæsenet, vaccinationer, landvæsensforbedringer, høstens udfald, nedlagte bondebrug, skovvæsenet, hove-riet, fabriks- og industrivæsenet.

De fleste beretninger sendtes direkte til kollegierne eller til de respektive kongeligt nedsatte kommissioner, men en del af dem kunne tage vejen over amtmanden (samt i perioden 1816-1848 over Fyns guvernement, se p. 114), før de havnede i centraladministrationen.

De benyttede kommunikationsveje var forskellige fra len til len, eller de kunne ændre sig fra det ene år til det andet på det enkelte len. Fra kollegierne måtte man således ofte efterlyse en eller anden indberetning, som besidderen dog allerede *havde* fremsendt via amtet, hvorfra den blot endnu ikke var videreekspederet.²⁵

Endelig skulle der også afgives beretninger til stiftamtet og til amtstuen om forhold, som specielt vedkom Fyns stift. Her var således for det meste tale om opgaver, der blev koordinerede og løst lokalt, d.v.s. på herreds-, amts- eller stiftsplan. Sagerne drejede sig om prisudviklingen, vejvæsenet, sundhedstilstanden hos folk og fæ etc. De blev stilet til stiftamtet eller amtet, medens sager, der angik bønderes kørsel for det offentlige (ægter), blev stilet til amtstuen.²⁶

Om selve opfyldelsen af denne omfattende indberetningspligt, må det siges, at der ved lenskontorerne var en udpræget tendens til at ignorere de lovbestemte indberetningsterminer. Dette medførte, at regeringskollegiernes embedsmænd alt i alt forbrugte en ikke ringe del af arbejdskraften til at producere rykkerskrivelser til de forsømmelige len.²⁷

Som grundlag for udarbejdelsen af en del af den lovgivning, der skulle berøre nye eller udvidede samfundsmæssige opgaver, benyttede regeringen i høj grad amtmændenes betænkninger, som man i hvert enkelt tilfælde lod indkalde ved cirkulære.

Som oftest blev de samme cirkulærer også udsendt til grever og baroner, og disse fik således lejligheden til at ytre sig om en lang række påtænkte foranstaltninger, der siden i mange tilfælde alene ville blive henlagt til de kongelige amtmænds bestyrelse. Da det med tiden måtte anses for givet på forhånd, at regeringen næppe ville lade et nyskabt forvaltningsområde integrere i lenenes amtmandsforretninger, var der dog efterhånden sjældent den store iver til stede hos besidderne efter at fremsætte forslag og besvarelser til sådanne cirkulærer. På deres side var regeringskollegierne samtidig mindre strikse med at registrere denne slags forsømmelser af den almindelige indberetningspligt.²⁸

Trods omtalte større ligegyldighed i centraladministrationen, var det dog tydeligt, at regeringen påregnede en vis embedsmæssig assistance fra de privilegerede amtmænds side, når den stod i begreb med at læsse en ny forvaltningsopgave over på sine kongelige amtmænd: Det var velset, at grever og baroner indkom med de samme rutineindberetninger som amtmændene, selv om de første ikke havde fået nogen regulær kompetence i bestyrelsen af det ny væsen. I det hele taget blev spørgsmålet om lensbesiddernes rolle som administratorer stadig hyppigere forbigået i 1800-årenes lovgivning. Forordningerne undlod at præcisere grevers og baroners amtmandsmæssige kompetence eller mangelen på samme; deres pligter som embedsudøvere og deres status i forvaltningshierarkiet forblev ofte uomtalte, og man må således nødvendigvis gå til lensgodsernes egne korrespondancesager for at få opklaret, hvorledes lenet indrettede sig i forhold til nærmeste kongelige amtmands aktionsradius. I det følgende fremhæves som illustration: Lovgivningen omkring sundheds- og jordemodervæsenet.

Det var klart nok, hvordan denne sektor tænktes styret på det *gængse* lokalforvaltningsplan, men spørgsmålet om lensbesiddernes rolle henlå i tåge. Forholdet gav anledning til en del forviklinger i lokaladministrationen, hvilket atter bevirkede, at sagsbehandlingen blev forsinket i kancelliet og i sundhedskollegiet: Forordningen 17/4 1782 pålagde landfysikus at give indberetninger til sundhedskollegiet; ligeledes pålagde den amtmanden at give indberetninger til kancelliet om sygdomsudbrud i hans distrikt. Senere befalede forordningen 5/9 1794 læger, præster og godsejere, at de hvert år skulle give beretning til amtmanden om bestemte sygdomme i deres embedsdistrikter og godsområder; amtmanden skulle sluttelig indsende det hele til kancelliet.²⁹

Kancelli-pro-memoria 29/1 1791 og cirkulære 20/12 1803 supplede og understregede disse regler, men det var ikke blevet foreskrevet noget sted, *hvem* der skulle indberette om lenenes forhold. Alligevel blev det tilsyneladende fra starten praksis, at lensbesidderne dækkede deres egne distrikter for så vidt selve indberetningsvirksomheden angik.³⁰ Deres meddelelse kom dog ofte til at indløbe til centraladministrationen med forsinkelser, fordi lenenes læger og præster i henhold til lovens ord afleverede deres egne indberetninger til den nærmeste amtmand, hvorefter han måtte have ulejlighed med at returnere dem til lensbesidderen.³¹ I 1805 blev det omsider fastslået, at grever og baroner i fremtiden skulle aflevere de sygdomsberetninger, de fik i hænde, til amtet, så materialet herefter kunne oversendes samlet til København.³²

Reglerne om indberetningspligt for jordemodervæsenet var som sagt også noget flydende: I 1797 blev det pålagt såvel amtmænd som lensbesiddere at indgive forslag om jordemødrenes ansættelsesvilkår, men reglementet 21/11 1810 (for jordemodervæsenets bestyrelse og indretning) dikterede kun *amternes* overøvrigheder at affatte forslag om distriktsinddelinger i deres embedskredse.³³ Endvidere hed det i reglementet, at de »stedlige øvrigheder« skulle indberette hvert år til »overøvrighederne« om jordemodervæsenets tilstand; der forlangtes altså ikke udtrykkeligt indberetninger fra lensbesiddere. Greven af Wedellsborg troede, at amtmanden havde taget hans grevskab med i amtets eget forslag til distriktsinddeling (i henhold til cirkulæret fra 1797). Det var heller ikke umiddelbart indlysende, hvordan man skulle opstille en ordning, der alene gjaldt for grevskabet, eftersom

der fandtes både selvejere og fæstere under fremmede godser i flere af de sogne, hvor lenet havde gods.³⁴

Wedellsborg-greven var ikke alene om at være i tvivl om sin rolle i dette anliggende; flere lensbesiddere henstillede nemlig til kancelliet, at der måtte resolveres noget mere præcist herom. Kancelliet gav dog ikke noget egentligt svar, derimod udsendte det efter 5 måneders forløb en befaling til lensbesidderne om at aflevere forslag til de omtalte distriktsinddelinger for hver deres område.³⁵ I denne anledning svarede greven af Langeland, at distriktskirurgen og præsterne ganske vist havde udarbejdet et forslag, men da han ikke selv havde fået det i hænde, kunne han jo ikke give det videre til kancelliet. Derimod ville han gerne have den ære at fremsende sin egen plan, som han »efter lokal bekendtskab« fandt meget passende.³⁶

I 1812 var kancelliet kommet til den konklusion, at forslag til inddeling af jordemoderdistrikter også for lenenes vedkommende burde affattes af amtmændene, men *dog* efter samråd med lensbesidderne.³⁷ De ordinære beretninger om jordemodervæsenets *tilstand* blev kancelliet imidlertid ved med at afkræve lensbesidderne gennem en længere årrække. Hver gang skete indkaldelsen med henvisning til reglementet af 1810, der, som nævnt, aldeles ikke havde anvist grever og baroner nogen opgave i denne sag.³⁸

Det just udviklede var ikke enestående tilfælde, tværtimod bredte uklarheden med hensyn til indberetningspligter sig med tiden langt ud over »sundhedssektoren«; i den næsten rivende strøm af love og anordninger, som de sidste årtier af 1700-tallet producerede, tog lovgiverne ikke altid højde for lensbesiddernes traditionelle amtmandsstatus, og de (relativt) underordnede punkter i forordningerne, som hed indberetningspligter, kom nemt til at stå uafklarede i længere tid.

Kommunikationskanaler mellem centraladministration og len

Den almindelige pligt for landets øvrigheder til at foranstalte enhver regeringsordre offentliggjort straks ved modtagelsen blev fastslået i Danske Lov (1-1-6) og gentaget ved kongeligt mandat 24/12 1710, som var stilet til grever og baroner m.fl. Hvis offentliggørelsen af en eller anden årsag ikke kunne finde sted inden for det foreskrevne tidsrum, skulle centraladministrationen snarest have underretning her-

om. Ifølge 1710-mandatet skulle der for fremtiden indsendes kvar-
talsberetninger, som viste, hvornår bekendtgørelserne af regeringens
ordrer havde fundet sted ved det enkelte embede.³⁹

Efter 1671-privilegiernes ord var det kun *greverne*, som havde ret
til at modtage alle de kongelige mandater og forordninger direkte fra
centralt hold, men materialet i lensgodsernes arkiver viser, at *både*
grever og baroner i praksis fik tilstillet regeringsdirektiverne direkte –
i det mindste til begyndelsen af 1760'erne.⁴⁰

Til omkring samme tidspunkt blev også hovedparten af kollegier-
nes skrivelser og cirkulærer sendt den lige vej til grevskaberne, men i
de følgende årtier lod kancelliet i stigende omfang sine egne skrivelser
passere over de kongelige amtmænd. Derimod synes rentekammeret
og de centrale kommissioner/direktioner i hovedsagen at have fast-
holdt den direkte kontakt med lenene.⁴¹

Fra 1790'erne benyttede kancelliet selv atter i mange tilfælde den
lige og direkte linie til lenene, men der fandtes ingen instrukser eller
anordninger, som havde fastlagt noget bestemt om denne side af
kollegiernes forretningsgang, og man må konstatere, at valget af kom-
munikationskanaler efterhånden kom til at se temmelig tilfældigt
ud.⁴² Tilfældighedens præg kan også aflæses i korrespondancen mel-
lem amter og len hen ved 1700-tallets slutning: I adskillige situatio-
ner vidste den kongelige amtmand ikke, om lensbesidderne »inden
for« hans eget amt havde fået tilstillet de samme ordrer, som var ind-
gået til amtskontoret, – altså blev det nødvendigt, at man korrespon-
derede indbyrdes i lokalforvaltningen om dette spørgsmål.⁴³

I almindelighed var spørgsmålet om direkte brevgang fra regerings-
kontorer til len formentlig af ret underordnet interesse for de fleste
grever og baroner, og man tog næppe særlig notits af centraladmini-
strationens vekslende fremgangsmåder, men fra ét bestemt hold,
nemlig grevskabet Langeland, kom der dog gentagne og kraftige pro-
tester imod, hvad man her kaldte regeringens tilsidesættelse af de pri-
vilegerede amtmandsrettigheder: I et pro memoria fra 1788 gav gre-
ven udtryk for, at han var »frapperet« over denne slendrian. Her
havde han til hver en tid adlydt og udført sin konges befalinger, hvad
enten disse var nået ham via kollegierne, eller de var kommet fra ma-
jeståten selv, men ordrer, der vandrede fra *amtmanden* og *amtsfor-
valteren* og var beregnede for ham, »kan jeg aldrig antage for den rette
og antagelige gang«, lød det. Greven gav sig derpå til at genopfriske

en række episoder, hvor »en lov fra regeringen til rettesnor for undersåtterne« var blevet »fortiet, henlagt hos en amtmand«, og selv om nok én eller anden ville kalde ham »forstøden«, så agtede greven nu at holde sig til sine »privilegiers tilsagn«. For fremtiden ville han nægte at »åbne nogen amtmands eller amtsforvalters almindelige omgangsbreve«.

Bortset fra den fornærmende behandling, som kollegierne her havde præsteret, fortsatte greven, så blev han selv ved slig tilfældig brevgang sat adskillige dage tilbage i sine ekspeditioner. For at der ikke skulle være noget at misforstå, sluttede pro memoriet endelig af med en salve, som var karakteristisk for den ahlefeldtske selvbevidsthed: Privilegierne er »uden endskab og uforanderlige, sålænge der er afkom af familierne til, fordi de tillige beskyttes af en suveræn og retfærdig herre og ingen despotisk regering«.⁴⁴

Det er ikke utænkeligt, at disse grevelige mishagsytringer kan have bidraget til, at kancelliet i 1802 lod et cirkulære udgå, hvori man søgte at angive, hvordan de rette kommunikationslinier fra regering til lokalinstanser burde være: Alle trykte kongelige anordninger skulle efterdags tilstilles stiftamtmand og amtmænd, (»amtsøvrigheder«), og det ganske uden hensyn til, hvad der tidligere havde været i brug. Alle de anordninger, som ifølge deres indhold krævede hurtig bekendtgørelse for almuen, skulle være publiceret senest otte dage efter deres afsendelse fra amtsøvrigheden, og hvis de ansvarlige underøvrigheder (retsbetjente) af en eller anden årsag ikke kunne opfylde denne tidsfrist, skulle forholdet straks indberettes.⁴⁵

Selve kancelli-cirkulæret med disse bestemmelser blev også stilet til grever og baroner, men i teksten fremgik det dog ikke eksplicit, om disse kunne betragte sig selv som »amtsøvrigheder« i spørgsmålet. At dømme efter korrespondancen i gods- og birkedommerarkiverne, synes dette imidlertid at have været meningen; lenene fik herefter i reglen tilsendt regeringens trykte anordninger direkte, og det samme var i øvrigt også *overvejende* tilfældet med hensyn til kollegiernes egne pro memorier og cirkulærer.⁴⁶

Som nævnt tidligere kunne der imidlertid nu og da opstå uregelmæssigheder i brevgangen til lenene, når sagen drejede sig om et eller andet (mindre) forvaltningsmæssigt spørgsmål. Når noget sådant skete, kom der en iøjnefaldende proportionsforvridning over systemet: Hvad nytte kunne baronen af Lehn have af en plakat, der gav

retningslinier for opfiskning af ankertove på Helsingørs red, alt imedens centraladministrationen glemte at informere ham om forhold, der havde direkte betydning for hans eget forvaltningsområde?⁴⁷

Kongens/kollegiernes resolutioner på ansøgninger (supplikker) fra lenene vandrede i stigende omfang over de kongelige amtmænd, selv om de i sin tid var blevet indsendt direkte fra lenet, og i løbet af 1800-årene blev det helt almindeligt.⁴⁸ Det eneste danske len, der i så henseende (vist nok) indtog en særstilling, var grevskabet Samsø, der lige til 1849 modtog resolutionerne direkte fra centraladministrationen.⁴⁹

Lensbirkets stilling

Til et len hørte i reglen et eller flere birker (jurisdiktionskredse), der i hovedsagen fungerede parallelt med (på samme måde som) herredsjurisdiktionerne. Lensbesidderen var med andre ord birkepatron i de fleste tilfælde, og dette indebar, at han oprindeligt selv udpegede de personer (dommer og skriver), som skulle beklæde hans ret.

Birkedommerne havde nok deres udnævnelse fra birkepatronen, men deres *domsmyndighed* fik de først i samme øjeblik deres udnævnelse var blevet konfirmeret af kongen, al den stund enhver domsmyndighed efter enevældens principielle opfattelse måtte udgå fra kongen. Bestemmelserne herom foreligger i en kongelig befaling af 1690, der gentoges med forordningen 5/5 1696.⁵⁰ En senere lovgivning tilstræbte yderligere at regulere og beskære det fra starten meget frie råderum, som birkepatronerne, herunder ikke mindst lensbirkerenes ejere, havde. Eksempelvis var det i 1700-tallet næsten umuligt at få fjernet en uduelig birkedommer, hvis lensbesidderen ønskede at beholde ham – ifølge loven kunne stiftamtmanden kun *henstille* til birkepatronen at få vedkommende fjernet.⁵¹

I 1799 blev det foreskrevet, at en birkedommer skulle tage bopæl inden for sit eget jurisdiktionsområde, og hvis han havde konfirmation på *flere* retsbetjentembeder, måtte han finde ud af at bosætte sig et sted, der var så centralt som muligt i forhold til samtlige embedsdistrikter. I voksende erkendelse af det uheldige i det herskende virvar af jurisdiktionskredse landet over tilkendegav regeringen på samme tid, at der kun ville blive dispenseret fra de ovennævnte krav,

»hvis herredsfogeden i det herred, hvori et birk ligger, tillige udnævnes til dommer i birket«. ⁵²

Ved en indtrædende vakance måtte lensbesiddere dog stadig selv konstituere en person til at forestå dommer- eller skriverembedet ved birket, ⁵³ og med kancelliets billigelse kunne grever og baroner også beskikke sættemommere til at forestå de domshandlinger etc., hvor den ordinære birkedommer var inhabil. ⁵⁴ Deres kompetence til at foretage sådanne konstitutioner af vikarer eller sættemommere var en følge af den privilegerede amtmandsrettighed, og ikke en følge af de almindelige rettigheder for birkepatroner. På alle andre birker end lensbirker, skulle den kongelige amtmænd altså foretage konstitutionerne.

I 1809 bestemtes det, at ingen herefter kunne få tilstået nye birkerettigheder, men det blev samtidig understreget, at grever/baroner og andre adelige kunne beholde de kalds- og birkerettigheder, som allerede var erhvervet for dem selv og for deres ægte afkom. ⁵⁵ Ved samme lejlighed blev kalds- og birkeretten desuden indskrænket, således at lensbesidderen efterdags kun havde en *forslagsret* over for kongen med hensyn til embedsbesættelserne, såvel ved birket som ved præsteembederne på lenets sognekald. De forskellige lovbestemmelser tilsigtede altså at indsnævre dispositionsfriheden, men spørgsmålet er, om lenene i praksis oplevede nogen afgørende begrænsning. Som det vil fremgå af senere eksempler, var regeringen nemlig ikke uvillig til at give en række dispensationer, hvortil også kom, at senere anordninger delvis ophævede og gennemhullede flere af de just nævnte bestemmelser.

På en anden led blev det også forsøgt at eliminere lensbirkernes fortrinsstilling: I appellationssager havde birket ifølge 1671-privilegierne samme status som kongens egne birker: dommene skulle appelleres direkte til højesteret (lensbirket havde »landstingsstatus«).

Ved begyndelsen af 1800-tallet var lovgiverne dog nået til den erkendelse, at der var mange ulejligheder forbundet med »hjemtingsdommes umiddelbare indstævning til landets øverste domstol«, og forordningen 6/9 1805 gjorde derfor den forandring, at domme *ved kongens egne birker* i fremtiden skulle påankes ved vedkommende landsting.

Forordningen kunne ikke uden videre gælde for lensbirkerne, da dette ville være et brud på privilegierne, men regeringen *henstillede*

til lensbesidderne at erklære sig for en lignende ordning. Forslaget fik dog gennemgående en negativ modtagelse; eller i det mindste stillede nogle lensbesiddere modkrav til regeringen, som den ikke ville gå ind på. Med få undtagelser beholdt lensbirkerne således deres landstingsstatus indtil midten af århundredet.⁵⁶

Efter disse generelle bemærkninger om lensbirket, bør det imidlertid gøres klart, at *amtmandsrettigheden og birkerettigheden var to helt forskellige og af hinanden uafhængige rettigheder*. Dette forhold kan eksempelvis illustreres ved grevskabet Brahesminde: Greven udøvede amtmandsmyndighed, blandt andet anordnede han justitsaktioner på lenet, skønt det eneste birk, der nogensinde havde været underlagt grevskabet (Avernakø), var blevet afhændet til kronen allerede i 1801.⁵⁷

Der er gode grunde til at opholde sig lidt ved birkefænomenet; for det første fordi birkerettighed og amtmandsrettighed ofte blev forvekslet eller sammenblandet af embedsmændene selv inden for forvaltningen, og for det andet fordi hele *birkeapparatet* blev benyttet af lensbesidderen under udøvelsen af de fleste af hans almindelige amtmandsforretninger.

Inden vi går tættere ind på tidens begrebssammenblanding (amtmandsjurisdiktion/birkejurisdiktion), og før vi giver os til at eksemplificere brugen af lensbirket i amtsadministrationen (altså her = lensadministrationen), må der trækkes nogle sagligt/administrative og geografiske skillelinier op imellem de to jurisdiktionstyper.

Det var en hovedregel, at birkerettighed ikke kunne omfatte andet og mere end det gods, som patronen havde ejet ved birkets oprettelse, og som han fremdeles vedblev at eje. Gods, som blev erhvervet senere, kunne dog indtil 1826 *alligevel* indlemmes i birket, hvis der blev opnået et særligt kongeligt benådningsbrev. Således fik besidderen af baroniet Lehn i 1815 tilladelse til at henlægge noget allodialgods under lensbirkets jurisdiktion på den vis, at »herredsfogeden i Sunds-Gudme herreder og i sin tid ved indtræffende vakance tillige herredsskriveren samme steds blive uberettigede til jurisdiktionen over og fordele af bemeldte gods«. Baroniets allodialgods bestod af ejendomme, som lå spredt i 5 forskellige sydfynske sogne, men som dog tilsammen ikke udgjorde mere end 33 tønder hartkorn.⁵⁸

I de tilfælde, hvor ny-erhvervet gods *ikke* indlemmedes under bir-

kets jurisdiktion, udøvede besidderen dog alligevel amtmandsmyndighed på det. Ligeledes udøvede *grever* amtmandsmyndighed på deres allodialgods, selv om allodiet ikke var underlagt birkejurisdiktionen.⁵⁹ Ifølge deres privilegier kunne baroner derimod kun optræde som amtmænd på deres feudalgods.

Det kan tilføjes, at lensbesiddernes bestræbelser på at få oprettet birker, hvor der ikke havde været nogle hidtil, naturligvis ikke kunne foregå uden sværds slag med de lokale kongelige retsbetjente, som her ved måtte imødesee en nedgang i deres embedsindtægter.

Det lykkedes ganske vist ikke greven af Langeland (trods energiske anstrengelser) at få regeringen til at anerkende et nyt birk i 1760'erne, som skulle omfatte stamhuset Ahlefeldts ejendomme, men i 1780'erne blev der indrømmet andre (nye) fynske len birkerettigheder. Ved erektionen af baroniet Lehn skabtes der således en ny retskreds (Lehn birk), og herredsfogederne i Sunds-Gudme og Salling herreder led altså tab i virkeområde, såvel som i indtægter. Til erstatning for daværende og efterkommende retsbetjente måtte baronen årligt betale 25 rdl. til Sunds-Gudme herredsfoged og 10 rdl. til Salling herredsfoged.⁶⁰ Ligeledes fik greven af Muckadell bevilling til at oprette et birk, idet »refusionen for de nuværende rettens betjente i herrederne (skulle) bestemmes efter amtmændenes erklæringer«.⁶¹

I løbet af 1700-tallet blev det gang på gang fastslået i lovgivningen, at gods, der lå under et birk, skulle henlægges til herredstinget, hvis patronen skilte sig af med det. Alligevel bestemtes det dog i 1826, at lensbesiddere kunne beholde sådant forlængst afhændet gods under deres birkejurisdiktioner, hvis de havde mindst 20 års hævding på ordningen.⁶²

Der var også andre omstændigheder, som bevirkede, at birkejurisdiktionen og amtmandsjurisdiktionen ikke altid var sammenfaldende: Inden for birkernes geografiske omrids (således som dette blev opfattet i almindelighed) kunne der befinde sig nogle ejendomme (præstegårde, degneboliger, anneks- og mensalgods, selvejergårde, skolejorder etc.), hvis retmæssige tilhørsforhold til dette eller hint værneting var et overordentligt dunkelt spørgsmål. Indtil 1830'erne, hvor lovgivningen omsider forsøgte at præcisere disse ejendommers stilling, gav de anledning til utallige kompetencestridigheder mellem lensbesiddere og kongelige embedsmænd. Idet der senere i fremstillingen bliver lejlighed til at beskæftige sig med sådanne ejendommers

forvaltningsmæssige og retslige tilhørsforhold (se p. 239 ff.), skal her blot peges på problemet: Fæstebrugs overgang til selveje. Ved forskellige dispensationsordninger blev der med tiden åbnet mulighed for, at lenenes bundne jordbesiddelser kunne overgå til bondeselveje under visse betingelser, men lensforvaltningen søgte ofte at fastholde ejendommenes jurisdiktionelle tilhør til birket; om ikke af andre grunde, så fordi birkebetjentene ellers skulle have refusion af besidderen for nedgang i indtægter.

I 1829 ansøgte en fæster under baroniet Holckenhavn om at måtte opføre et »ejendomshus« på sin fæstegrund, – dette havde baronen intet imod. Senere erfarede han imidlertid, at manden havde til hensigt »at opkaste sig som selvejer midt i baroniets enemærker«, og blandt andet for at holde birkedistriktet intakt forlangte baronen da, at huset skulle »indlemmes i jordebogen som baroniets uigenkaldelige ejendom, da dette er til fordel for min successor«.⁶³

Det kunne som sagt være uigennemskueligt, om bestemte personer, ejendomme eller værdier sorterede under det ene eller det andet værneting, og på lenene opgav man ikke uden videre nogle embedsforretninger til fordel for en kongelig embedsmand, hvis man ved hjælp af gamle jordebøger kunne dokumentere, at de omstridte genstande måtte henhøre til lensforvaltningen.

Love og forordninger kom gang på gang til at sætte regler, der gik på tværs af 1671-privilegiernes kalds-, birke- og amtmandsrettigheder, og det fremkaldte stigende forvirring i mange lokale forvaltningsanliggender. Eksempelvis blev det først omkring slutningen af 1700-tallet – og efter megen vaklen – endeligt fastslået, at i visse tilfælde var det herredsfogeden, og *ikke* lenets birkedommer, der havde adkomst til at holde auktion i et bo, som *lensbesidderen* i sin egen skab af amtmand netop havde holdt skifte i (se p. 266). De administrative forbindelser mellem lenene og de omliggende forvaltningsdistrikter er med andre ord undertiden ret kringlede for en nutidig betragtning; der er dog ikke grund til at undre sig, når det ses, at samtidens embedsmænd selv havde problemer med at finde grænserne for deres beføjelser. Også rigets øverste centrale styrelse greb mange gange forvaltningsspørgsmål og tvistigheder om kompetencefordelingen tøvende og usikkert an. Selv i sager, der ikke synes at kunne have hørt til de mest komplicerede, måtte kancelliet mange gange afstå fra

at give resolution, før det havde hørt generalprokurøren, eller også henviste det problemerne til en domsmæssig afgørelse.⁶⁴

I hele udviklingen hen imod en almindelig ophævelse af de private birker afsløres det tydeligt, at birkerettighed og privilegeret amtmandsmyndighed var to forskellige fænomener: Medens amtmandsmyndigheden generelt ophørte i 1849, eksisterede lensbirkerne i mange tilfælde en længere årrække herefter; men ifølge Grundloven dog således, at birkerne ikke længere var private. I de fynsk-langelandske provinser blev Holckenhavn birk nedlagt 1852, Scheelenborg birk 1854, Langeland birk 1855 og Gyldensteen birk 1857, medens Holstenshuus, Brahetrolleborg, Muckadell m. fl. birker, Lehn og Wedellsborg birk først nedlagdes langt senere.⁶⁵

Efter hvad der er antydnet om det enkelte birks geografiske udstrækning, vil man forstå, at en *virkelig* kortlægning af 1700- og 1800-tallets jurisdiktionsgrænser (d.v.s. de ordinære, civile underretters grænser) er et særdeles arbejdskrævende og vanskeligt projekt. Meget forståeligt har de forskellige forsøg på at fremstille sådanne administrationshistoriske hjælpemidler hidtil i hovedsagen måttet indskrænke sig til at fastslå det retsligt/administrative tilhørsforhold for *det enkelte sogn*. Sådanne kortlægninger er naturligvis meget bedre end slet intet, og de kan give udmærkede udgangspunkter for videre undersøgelser, men det bør ikke glemmes, at en sådan henførelse af sognene som helhed til retskredse demonstrerer en ukomplicerethed, der slet ikke svarer til fortidens realiteter.⁶⁶

På trods af, at hverken lensbirkets jurisdiktionelle anliggender (administrative og judicielle) eller dets geografiske udstrækning nødvendigvis behøvede at svare til enten amtmandsfunktionernes indhold eller amtmandsforretningernes geografiske aktionsradius, så herskede der dog i 1700- og 1800-tallet en forestilling om, at de to jurisdiktionstyper *generelt* var, hvad man kunne betegne kongruente. Denne opfattelse kom nu og da til udtryk både i de lokale og i de centrale forvaltningsorganer.

I anledning af en forespørgsel fra kancelliet i 1765 vedrørende de kongelige amtmænds myndighed over birkerne, hed det til eksempel i en erklæring fra generalprokurør Henrik Stampe: »Da grevskaber og baronier aldeles er unddraget fra amtmandens jurisdiktion og for så vidt jurisdiktion og øvrighedsret angår *udgør et amt for sig*, så er forholdet dette, at når den kongeligt udnævnte amtmand befales at for-

anstalte, indrette eller have indseende med et eller andet, så finder man gerne grevernes og friherrernes, men aldrig proprietærernes birker undtagne«. ⁶⁷

En brevveksling mellem greven af Langeland og stiftamtmanden over Fyn fra 1740'erne viser dels, hvordan greven opfattede sine retigheder og dels, hvordan stiftets øverste embedsmand mente, at han måtte respektere grevskabet med dets birkejurisdiktion som et afsondret forvaltningsområde: Fra stiftamtet var greven i 1741 blevet erindret om, at der skulle erlægges en længst forfalden pengesum for nogle retsbøder, der var faldet på lenet. ⁶⁸ Åbenbart havde greven reageret noget modvilligt på rykkerskrivelsen, for da stiftamtmanden atter i 1744 skulle inddrive den samme slags bøder hos hans birkebetjente, overdrog han herredsfogeden for Langeland herreder at opkræve beløbene. Greven stillede sig først an, som om han ikke vidste, at stiftet havde hjemmel til at inddrive pengene, idet han påstod, at *han* ikke selv havde fået nogen skrivelse herom fra centraladministrationen. Stiftamtmanden oversendte ham straks en kopi af det pågældende reskript og bemærkede, at greven både af dette og i forordningen af 21/7 1714 vel med egne øjne kunne læse, at han som stiftamtmand havde fået i opdrag »deslige bøder at besørge inddrevne ... og uden nogen klausul at adressere mig herom til grever eller amtmænd, hver for sit distrikt, hvorover jeg da også til denne tid både i de andre amtmænds amter så og i de øvrige grevskaber samt baronierne, hertil har kommitteret sådanne personer, som jeg selv har fundet for godt«. Imidlertid protesterede greven for det første over, at en fremmed overøvrighed havde grebet ind på hans len, og for det andet over, at en herredsfoged havde fået i opdrag at inddrive bøder fra grevskabets birkebetjente. Selv om stiftamtmanden ikke i nogen måde havde overskredet sine beføjelser, bøjede han alligevel af og meddelte greven, at han nu havde dispenseret herredsfogeden »fra denne kommission, ligesom jeg om kasus tiere forefalder helst ser, at jeg herom må adressere mig til hr. greven, ... da jeg er vis på tingene des hastigere bliver befordret.«

Stiftamtmandens forhåbninger slog dog ikke til i denne omgang, for greven inddrev slet ikke bøderne foreløbig; derimod indgav hans birkebetjente noget senere en af ham selv promoveret ansøgning til kancelliet om at få eftergivelse eller moderation i det skyldige beløb. Der var således andre end rent formelle årsager til, at lenet ønskede at

dirigere sagen selv. (I øvrigt gik der adskillige måneder, førend de deputerede for finanserne svarede, at ansøgningen ikke kunne efterkommes, og stiftamtmanden, der stadig ventede på at få sit regnskab afsluttet, måtte endnu en gang minde greven om, at han skulle inddrive bøderne).⁶⁹

Der var indtil flere aspekter i denne sag. For det første tyder korrespondancen som helhed på, at birkerettigheds- og amtmandsmyndigheds-elementerne flød noget sammen for de implicerede. For det andet ses et eksempel på, at stiftamtmanden lod sig trænge bort fra en ham af kongen udtrykkeligt pålagt opgave, fordi greven af Langeland stædigt holdt fast ved, at han selv ville ordne sine anliggender.

For den befolkning, som var underkastet lenenes administration, flød begreber som amtmandskompetence og birkejurisdiktion naturligvis ganske ud i ét, – vel at mærke, hvis menigmand da overhovedet havde nogen som helst opfattelse af de strukturer i den lokale forvaltning, han personlig var genstand for. I det daglige kan almuen nemlig næppe have haft megen rede på, hvorfra øvrigheden i hvert enkelt tilfælde fik sin lovmæssige hjemmel til at iværksætte disse eller hine foranstaltninger eller til at beordre folk til at medvirke til dette eller hint.

Det var overalt, således også på lenene, helt almindeligt, at én og samme person kunne bestride flere forskellige embeder på en gang.⁷⁰ Hvis der endelig skulle findes undtagelser fra dette gængse mønster (fænomenet betegnes embedskumulering), blev de pågældende måske alligevel sat til at udføre funktioner for greven eller baronen, som slet ikke havde forbindelse med deres egentlige erhverv. Hvis menigmand altså forsøgte at gøre sig en rigtig mening om sammenhængene i forvaltningsapparatet, var der nok af elementer, som alligevel ville forvirre ham.

På lensbirkerne (såvel som på proprietærbirkerne) var det almindeligt, at birkedommeren også beklædte birkeskriverembedet, han kunne desuden være by- og/eller herredsfoged, og helt uanset disse embedsposter kunne det forekomme, at han samtidig var knyttet til lenet som forvalter eller godsinspektør (fuldmægtig).⁷¹ Hvis lenets birkedommer havde status som godsfuldmægtig, optrådte han altså også på besidderens vegne i anliggender, der vedkom den sidstnævnte i hans egenskab af godsejer. Men det var ydermere tænkeligt, at

lensbesidderen også havde overdraget birkedommeren/godsforvalteren hvervet som fuldmægtig for (dele af) hans amtmandsforretninger.⁷²

Personsammenfaldet var naturligvis ikke altid så massivt, som det bliver skitseret her, men der var intet, der forhindrede herskerne i til enhver tid at tildele – eksempelvis en godsforvalter en nærmere bestemt offentlig funktion. Mangen gang blev det for den implicerede en så at sige usynlig grænse, han overskred, når han skulle optræde som en slags offentlig myndighed, thi begreber som privat og offentlig godsadministration var langt fra at være skarpt adskilte i praksis.⁷³ Disse faktiske omstændigheder kan blandt andet iagttages på grevskabet Gyldensteen fra 1749-1772, hvor lenet blev bestyret af Heinrich VI, greve af Reuss i hans egenskab af »Oberadministrator« for den mindreårige lenssuccessor. Reuss selv satte så godt som aldrig sine ben på grevskabet, hvad der også ville have været uoverkommeligt. Han var nemlig først overhofmester ved det ridderlige akademi i Sorø og amtmænd over Sorø og Ringsted amter; siden amtmænd over Sønderborg amt og endelig helt fraværende fra landet, da han i 1760'erne gik i preussisk tjeneste som minister. Reuss måtte altså løbende skrive instrukser, kongelige befalinger, egne ordrer etc. etc. til grevskabets to forvaltere, og i den strøm af breve, som greven producerede, befalede han i almindelig blanding alt, hvad der angik den offentlige såvel som den private side af lensadministrationen. Ligeegyldigt hvilken art handlinger, der var tale om, blev disse altså udført af forvalterne, og de to mænd havde i øvrigt hver især en af grevskabets hovedgårde i forpagtning.⁷⁴

Fænomenet personsammenfald skal dog omtales yderligere andetsteds; her er formålet blot at antyde, hvorfor forholdene kunne fremkalde forvirring hos lenets almindelige beboere, når de af en eller anden årsag skulle kontakte de offentlige myndigheder. En bonde, som i 1814 var blevet mulkeret af amtmænd, fordi han ikke havde indbetalt en bestemt afgift på rette tid og sted, blev taget i forsvar af herredsfogeden for Salling herred, der nok forstod baggrunden for denne »sløsethed«. Herredsfogeden havde gennem sit 30-årige virke, dels som »privat« embedsmand (birkedommer ved Brahetrolleborg), dels som offentlig embedsmand, megen personlig erfaring for, at enfoldige bønder ikke kunne hitte ud af, hvilke instanser, de skulle henvende sig til. Amtmænd måtte forstå, forklarede herreds-

fogeden, at manden ikke burde straffes ved mulkt, eftersom det hele beroede på »en enfoldig bondes dumhed«.75

Både den egentlige embedskumulation og den omtalte sammenblanding af offentlige og private sager og funktioner resulterede som sagt i, at den administrerede befolkning kunne have svært ved at få øje på en rød forvaltningstråd i systemet. Man overlod denne slags spekulationer til mere indsigtfulde personer og opfattede til syvende og sidst sig selv som grevelige eller friherrelige undersåtter, hvad der undertiden kunne føre til ret overdrevne forestillinger om rækkevidden af herskabernes magt og myndighed.

Nu og da gik der således sager i svang på lenets område, som besidderen og hans betjente lukkede øjnene for, selv om forholdene absolut ikke var i overensstemmelse med gældende lov. Hvis »fremmede« myndigheder da fandt på at blande sig, kunne der som et slags værn mod omverdenen, vise sig en særlig form for solidaritet imellem alle parter på lenet. Solidariteten kom ofte til udtryk, når der foregik ulovlig brændevinsbrænden – en udbredt praksis, der blev bekæmpet med energi af regering og lokale statsembedsmænd, men den kunne også manifestere sig i andre anliggender. Eksempelvis blev der i 1700-tallet drevet en jævn smuglervirksomhed i ly af grevskabet Wedellsborgs forstrande, og toldbetjentene i Middelfart havde i 1740'erne held til at opbringe nogle småskibe med kornvarer, som ville forsøge at omgå byens toldbod.⁷⁶ Samtidig klagede de handlende fra de nærmeste andre købstæder over, at grevskabets beboere drev landprang. Man beskyldte især folkene fra Bågø (under grevskabet) for at opkøbe og udføre en stor del af oplandets produktion af smør, flæsk og kornvarer og for at indføre tobak og andre engelske varer til offentligt salg. Greven modtog klager fra byfogederne, men han syntes ikke at vise nogen interesse for at få bremsset den ulovlige trafik. På baggrund af nye klager fra handelsfolk i Svendborg og Fåborg i 1767 besluttede den kongelige toldkontrollør i Fåborg at foretage en diskret inspektionsrejse til Bågø sammen med sin strandkontrollør.

Da de to embedsmænd var ankommet til øen og til overmål havde fået bekræftet, at rygterne talte sandt, gav tolderen sig til kende og beslaglagde to vogne med tolv sække engelsk salt. Han forsøgte derpå at overbevise øboerne om det forbryderiske i deres adfærd, som jo især var til skade for de kongelige intrader, men han fik kun til svar,

at »de havde ikke med kongen at bestille, de dependerede af ingen uden grevskabet, deres forvalter og hr. greven, deres foresatte øvrighed«.

Da tolderen forlangte, at der skulle sendes bud efter godsets forvalter, så denne selv kunne befale beboerne at opføre sig lovligt, oplyste folkene, at forvalteren udmærket var vidende om sagen, og at han i øvrigt selv udtrykkeligt havde forbudt dem at assistere tolderen »i nogen slags måde«. Stedets oldermænd nægtede naturligvis ligeledes at stille sig til rådighed eller at give nogen oplysninger fra sig, og da byens mandskab efterhånden stimlede truende sammen og »kontinuerlig prostituerede sig« imod toldembedsmændene »med adskillige grovheder og intensioner«, måtte de skyndsomst forlade øen.⁷⁷

Denne sag blev straks indbragt for generaltoldkammeret, som i første omgang befalede greven, at han skulle aflægge forklaring for sin egen part, og at han dernæst skulle anstille de nødvendige forhør på lenet. Senere konfiskerede kammeret det omtalte salt og uddelte bøder til de bønder, der var blevet grebet på fersk gerning. Endelig resolvede kammeret, at der for denne gangs skyld ikke skulle foretages videre, hvis greven efterdags ville påse, at øboerne ikke tilføjede kongelige toldbetjente ulemper under udøvelsen af deres tjenestepligter. Endnu 3 måneder efter havde greven dog ikke truffet foranstaltninger til bødernes inddrivelse, og han havde ej heller selv lagt beløbet ud til toldkassen. Generaltoldkammeret truede nu med at træffe ekstraordinære forholdsregler, hvis greven ikke prompte opfyldte kravene.⁷⁸ (Sagens udgang kendes ikke; svaret kunne muligvis findes ved en systematisk gennemgang af centraladministrationens arkiver, men dette er ikke blevet forsøgt).

Hvis lenet havde birkerettighed, gjorde besidderen en udstrakt brug af birkeapparatet, når han skulle bestride sine amtmandsfunktioner (dette er den anden motivering for at beskæftige sig med lensbirkefænomenet, som anført p. 84).

Når birkedommeren fra greven/baronen modtog de kongelige anordninger, som var stilet til lenet, skulle han straks ved næste tingdag lade dem bekendtgøre ved tinglæsning og derpå indberette til herskabet, at dette var sket. Herved fik besidderen de oplysninger i hænde, som han skulle benytte ved sin egen indberetning til centraladministrationen om stedfundne tinglæsninger.⁷⁹

Eftersom kollegierne en gang i kvartalet skulle have »fortegnelser over de inden birketinget læste anordninger«, og siden reglerne for offentliggørelse af kongens ordrer jævnlige gentoges ved cancelliskrivelse gennem hele 1700-tallet, er det påfaldende, at centraladministrationen ikke foretog sig noget, da baronen af Conradsborg igennem trekvart år undlod at sende de anordninger, han modtog, frem til tinglæsning ved sit birk; tilsyneladende blev der ikke taget notits af denne skødesløshed, før birkedommeren endelig indgav en klage over ham til cancelliet.⁸⁰

På de fynske lensbirker skete offentliggørelsen gennemsnitlig 3 uger efter anordningernes udgivelsestidspunkter. Hvis det drejede sig om forordninger, som var af særlig betydning for almuen, blev de, enten på kollegiernes eller på besidderens ordre, uddelt til samtlige sognefogeder og oldermænd, der skulle sørge for, at alle fik dem at høre på gadestævnerne.⁸¹ Undertiden blev der truffet den ekstra foranstaltning, at befolkningen tilsagdes aftenen før til gadestævne og formanet til at sende en voksen repræsentant fra hver husstand.⁸² I andre tilfælde foregik den ekstraordinære forkyndelse (altså efter tinglæsningen) ved kirkestævne.⁸³ Forordningen af 1783 om overdådigheds indskrænkning i bondestanden samt de kongelige følgebefalinger hertil blev således forkyndt på samtlige kirkestævner under baroniet Lehn.⁸⁴

De forskellige »stævner«, som by-, gade-, grande- eller videstævne etc. var oprindeligt landsbybeboernes egne forsamlinger, hvor alle det lille samfunds interne spørgsmål blev drøftet og beslutninger taget om markdrift og arbejder året rundt. Godsejeren benyttede sig imidlertid også af stævnerne ved at lade sine egne instrukser og befalinger bekendtgøre og i det hele taget ved at holde bønderne underrettede om forhold, som de i deres egenskab af fæstere og tjenere under godset skulle vide besked med.⁸⁵ Med tiden blev stævnerne åbenbart også udnyttet i stigende grad af godsejeren/lensbesidderen til at få meddelt befolkningen forskellige statsadministrative beslutninger.⁸⁶

Når regeringen af sparsommelighed undertiden kun fremsendte anordningerne til lenet i ganske få eksemplarer, måtte lenets egen skrivestue producere de afskrifter, som var nødvendige til den ekstraordinære form for publicering. Denne arbejdsbyrde var temmelig urimelig set fra lensforvaltningens side, især efter at det ved cirkulærer var blevet befale, at alle sogne- og bondefogeder samt oldermænd

De forskellige »stævne-typer« var landbefolkningens egne institutioner til brug ved styrelsen af landsbyens fællesanliggender, men stævnerne blev desuden brugt af godsejerne, når de skulle have udbragt meddelelser til folk. Grever og baroner benyttede sig også af stævnerne i forbindelse med deres administration af visse amtmandssager. Bænken ved kirkemuren hævdes at være en kirkestævnebænk. (Nationalmuseets III. afdl. Top. nr. 2266), de to bystævner er henholdsvis fra Fangel på Midtfyn (K. Valentin foto 1982) og fra Davinde (Nationalmuseets II afdl. Reg. nr. 79700).

skulle forsynes med et eksemplar af alle landboforordninger.⁸⁷ Til andre tider tog centraladministrationen mere hensyn til lenskontorernes vilkår og trådte til med et bundt af den trykte anordning; dette kunne dog foregå med stor langsommelighed, kancelliet fremsendte således (blandt andet til grevskabet Langeland) 30 eksemplarer af de betydningsfulde landboforordninger 8/6 1787 til omdeling hos sognefogeder etc., – men først omkring 2 år efter forordningernes udgivelse!⁸⁸

Lovgivningen tillagde allerede fra 1743 sognefogeden status som en slags underøvrighedsperson.⁸⁹ Det var lensbesidderen, der udnævnte ham, men fra slutningen af 1700-tallet havde birkedommeren ret til at bringe et par emner i forslag ved besættelsen af embedet; det var også birkedommeren, der var sognefogedens nærmeste foresatte. Han skulle holde lensbesidderen orienteret om hans embedsførelse, og sognefogeder, som udmærkede sig ved dygtighed, kunne birkedommeren lade indstille til at få »gratifikation af politikassen«.⁹⁰

I 1700-tallet var det gennemgående solide gårdmænd af den »skikkeligste og kyndigste« slags, der røgtede hvervet, men efterhånden som landbo- og politilovgivningen udvidede sognefogedforretningerne, blev det stadig mere byrdefuldt at passe embedet tillige med gårddriften.⁹¹ Hen ved århundredskiftet var det dels mere almindeligt, at husmænd beskikkedes som sognefogeder, dels var det nødvendigt, at der i store sogne blev udnævnt en eller flere hjælpere til at aflaste den egentlige sognefoged; disse gik under betegnelsen hjælpe- eller budfogeder. På nogle len blev sognefogeden højtideligt taget i ed af birkedommeren, som derpå overdrog ham beskikkelsesbrevet samt en af besidderen affattet instruks. Andre steder synes man at have hængt sig mindre i formaliteter, idet greven/baronen blot underrettede birkedommeren om, hvem han havde udnævnt. Når en ny sognefoged havde modtaget sin bestalling, blev den oplæst fra prædikestolen til orientering for almuen.⁹²

Sognefogederne fungerede i reglen også som kirkeværger, brandfogeder og lægds mænd; fra 1791 betragtedes især lægdsmandsfunktionen som sammenhørende med sognefogedhvervet.⁹³ På visse lokaliteter synes det endvidere at have været tradition, at sognefoged-bestillingen gik i arv fra fader til søn.⁹⁴ Eftersom den kongelige amtmand eller amtsforvalter nu og da også kunne have noget at meddele sognefogederne, skulle der altid gives besked til amtet og amtstuen om af-

gange og nyansættelser af sognefogeder på lenene.⁹⁵ I øvrigt kunne amtmanden forlange, at en uduelig sognefoged blev afsat, men da der undertiden var temmelig delte meninger om, hvorvidt en person var »skikkelig« eller ikke, udartede dette i nogle tilfælde til en veritabel kappestrid mellem lensbesidder og amtmand, hvor de på skift satte modpartens kandidat fra bestillingen.⁹⁶

Også oldermændshvervet (et ombud, der skiftede en gang om året og følgelig kom til at påhvile alle bymænd ligeligt), blev i kraft af visse anordningsmæssige pligter efterhånden betragtet som et halvoffentligt embede. Oldermændene skulle gå sognefogederne til hånd med tilsigelser om den kongelige tjeneste og om forskellige offentlige foranstaltninger. Greven/baronen kunne skride ind over for oldermænd, der forsømte den del af deres funktionsområde, som omfattede disse embedspligter, og han kunne mulktre dem, der nægtede at adlyde sognefogederne. I lighed med, hvad der gjaldt alle andre embedsmænd, skulle de særligt grove pligtforsømmelser hos oldermændene indberettes til centraladministrationen.⁹⁷

Ud over det allerede omtalte fandtes der andre personer, som fik pålagt hverv af offentlig karakter i lokalsamfundet. Der skulle således være et par stævningsmænd, der var ansvarlige for at stævninger til at give møde i retten blev forkyndt på rette tid og sted over for menigmand. Stævningsmændene benævntes også kaldsmænd eller varselsmænd, og de var nok i reglen af gårdmandsklassen. Når de først var udpegede, kom de tilsyneladende til at beholde dette hverv i en længere årrække. Endelig kan funktionen som kirkeværge (her set uden sammenhæng med sognefogedfunktionen) siges at have haft en offentlig karakter. Såvel stævningsmændene som kirkeværgerne modtog en fast årlig (naturalie)godtgørelse på grevskabet Gyldensteen i midten af 1700-tallet, og selv om der ikke er påtruffet lignende eksempler andre steder, må det nok antages, at de også på andre lensgodser er blevet betragtet som faste elementer ude i funktionærstabs periferi.⁹⁸

Det kan endelige bemærkes, at (lenets) præster, degne og skoleholdere hver især repræsenterede et vist mål af offentlig myndighed. Principielt lå deres virke inden for den gejstlige administrations rammer, men dette forhindrede ikke, at de (især præsterne) efterhånden fik pålagt adskillige opgaver af almindelig verdslig-administrativ art. I hen-

seende til deres stillinger qva offentlige myndighedspersoner må der én gang for alle henvises til Erik Nørres afhandling om præsten som offentlig administrator, og i nærværende undersøgelse er de således ikke blevet gjort til genstand for videre behandling.⁹⁹

Lensforvaltningens embedskorps

Som det flere gange er sagt, skulle grever og baroner ikke nødvendigvis udføre alle amtmandsfunktioner selv. Forordningerne krævede dog, at de skulle fungere personligt som overpolitidommere (se p. 158), og lovgivningen påbød også, at de i størst muligt omfang selv tog sæde i de såkaldte forligelseskommisioner (se p. 193). Formentlig *ekspederede* de også i et vist omfang supplikkerne, bevillingerne og indberetningerne, hvor det i det mindste af underskrifterne fremgår, at de har haft sagerne foran sig; men en række af deres embedsfunktioner blev dog, enten på grund af deres midlertidige fravær, eller som helt fast ordning gennem længere perioder, uddelegeret til *andre* personer. Uanset denne uddeling af opgaverne, var det altid lensbesidderen, som i sidste ende bar ansvaret for administrationen.

Folk, der blev brugt til at passe de løbende funktioner, måtte udvælges blandt de »redeligste og kyndigste« inden for lenets distrikt, – de nævnte fortrin fortalte dog ikke nødvendigvis noget om vedkommendes kvalifikationer på det juridisk/administrative felt.

Stedfortræderne var en slags funktionærer under lenets amtmandskab, desuden var der birkebetjentene (dommer og skriver) med deres judicielle og administrative forretninger; der kunne blive tale om en hel lille stab, som under ét kan betegnes: lensforvaltningens embedskorps. Etiketten er overensstemmende med samtidens sprogbrug, idet man alle vegne i administrationens korrespondance støder på »fuldmægtige for amtsforvaltningen« og »betjente for amtsforvaltningen«, der udfører deres »embedspligter og embedsforretninger« etc. Disse udtryk går igen så ofte, at man næsten kunne fortrænge det faktum, at de pågældende personer for det meste blot udførte embedsmandsopgaver som en bibeskæftigelse.

Til enhver delegering af amtmandsfunktioner hørte en beskikkelse eller autorisation (ofte med vedlagt instruks), som blev udstedt af greven/baronen, og som blev bekendtgjort fra prædikestolen eller på ga-

destævne for den lokale befolkning, medens den kongelige amtmand og andre omliggende øvrigheder fik besked pr. brev.

Hvem var det da, som i hovedsagen forestod den løbende amtmandsadministration på lensbesidderens vegne?

En simpel konstatering besvarer ikke alene spørgsmålet, for man indrettede sig forskelligt fra len til len, og det var dels traditioner, dels de praktiske forhold, som afgjorde det: På grevskabet Gyldensteen var det således nærmest tradition, at godsets forvalter skulle bestride de løbende amtmandsforretninger, – et arrangement, der allerede blev indført ved grevskabets erektion (1720), og som blandt andet skyldtes den omstændighed, at det første herskab var af fransk herkomst og øjensynlig ikke kunne meddele sig skriftligt på letfatteligt dansk. Vel var det muligt at korrespondere på fransk eller tysk med den kongelige amtmand eller med regeringskollegierne, men når der skulle gives befalinger nedefter til birkedommeren, sognefogederne eller lensbønderne, måtte dette nødvendigvis foregå på vedkommen- des eget modersmål.¹⁰⁰ I 1750'erne og 1760'erne var der overhovedet ikke noget herskab til stede på det gyldensteenske grevskab, og i denne periode blev ethvert spørgsmål, hvad enten det var privat eller offentligt, afgjort pr. korrespondance mellem grevskabets »Oberadministrator« og de to godsforvaltere. Amtmandssager, der var indløbet lige til grevskabet fra centraladministrationen, måtte altså oversendes til »Oberadministratorens« gennemsyn, resolution og påtegning etc., før deres videre forløb.¹⁰¹

Vil man nu for kortheds skyld generalisere, må det siges, at en ret stor del af amtmandsforretningerne plejede at blive lagt over til birkedommeren eller til godsets forvalter/inspektør.¹⁰² Men hvordan stod det så til med disse folks kvalifikationer til at løse forvaltningsmæssige opgaver? De befuldmægtigede kunne lige så lidt som nogen andre få en *teoretisk* uddannelse til at blive kloge på den offentlige forvaltnings foreteelser; en sådan mulighed åbnede sig i det mindste først her i landet efter 1815.¹⁰³ Som ved de fleste andre typer af embedsposter måtte de altså nøjes med at gennemgå en praktisk betonet læretid, – få almindelig øvelse i at håndtere administrative spørgsmål. Det var da også meget almindeligt, at en søn arvede sin faders stilling som forvalter eller godsfuldmægtig, og hvis han bevidst sigtede imod at overtage den, ville han i reglen også forinden have deltaget en række år i faderens arbejde som hans assistent.¹⁰⁴ Analogt blev adskil-

lige birkebetjente først ansat, efter at de i en periode havde været medhjælpere med ekspektance ved embedet.¹⁰⁵

Hvis det nu eventuelt var lenets birkedommer, som til daglig tog vare på de fleste amtmandsforretninger, så var ikke hermed sagt, at godsets forvalter blev betragtet som ukvalificeret til at udføre de samme opgaver, tværtimod ses det, at forretningerne ofte var *fordelt* på disse to personer.

I det følgende, hvor det skal forsøges at indkredse den »embedsmandsekspertise«, som man generelt kunne opvise inden for lensforvaltningerne, tager vi det ikke sjældne fænomen til udgangspunkt, at birkedommer- og godsforvalterfunktionen (i 1700-tallet) lå hos én og samme person, og at vedkommende desuden var befuldmægtiget i lensbesidderens amtmandsforretninger. Birkedommerens kvalifikationer som sådan havde altså i dette tilfælde også sin indflydelse på (dele af) lenets amtmadsadministration.

Til formålet kan man støtte sig til Grethe Ilsøes afhandling: Vejen til embede, hvor det påvises, at der fandt en kraftig embedskumulering sted inden for sektoren kongelige retsbetjent- og magistratsembeder i perioden 1735-1765.¹⁰⁶ Hendes undersøgelse omfatter ganske vist ikke embedsmændene ved de private birker, men hun når dog at konstatere, at kumuleringen i mange tilfælde også kunne vise sig som en sammenblanding af embedsposter fra den offentlige og den patrimoniale sektor.¹⁰⁷ Med den patrimoniale sektor må Grethe Ilsøe forstå dommer- og skriverembederne ved de private birker. I forlængelse af denne afhandlings egne resultater, kan man på dette sted tilføje, at birkedommernes juridiske uddannelse antagelig vedblev at være mangelfuld længere tid, end det generelt var tilfældet inden for hele korpsen af by- og herredsfogeder.

Grethe Ilsøe påviser, at indførelsen af de juridiske eksaminer i 1730'erne ikke fik nogen virkelig gennemslagskraft i den lokale administration før i løbet af 1770'erne. Herefter blev en stigende andel af embedsposterne besat med folk, der kunne smykke sig med titlerne exam. jur. eller cand. jur.¹⁰⁸

Hvad stillingerne ved de private birker angår, må det formodes, at de næppe var lige så tiltrækkende for kandidaterne, som by- og herredsfogedembederne: Birkebetjentenes aflønning bestod i ret lang tid hovedsagelig af naturalier, og deres pengeindtægter af sportler og sælærer havde i høj grad deres naturlige begrænsning, som følge af em-

„Deres Excellence er altfor meget
„gammel“ i forretningsverden, det er
altså ikke muligt som Dem indtjende,
for meget arbejde at forfølge.
Man må endelig gaa en Gang for.
Jeg vil for hele personalet, vilde
som indbetalt; jeg ønsker den
kun for mit vedkommende.“

Selv om stillingerne som birkedommer og godsinspektør-/forvalter krævede en ikke ringe indsigt, erfaring og ansvarsbevidsthed, så blev disse højere funktionærposter dog gennemgående dårligt lønnede af arbejdsgiverne. Et af Fritz Jürgensens yndlingsofre var den civile embedsmandstype, som her. Teksten lyder: »Deres Excellence er altfor meget hjemme i forretningerne, til at det ikke skulle være Dem indlysende, hvormeget vort arbejde er forøget. Men at endrage på en gageforhøjelse for hele personalet ville være ubeskendigt; jeg ønsker den kun for mit vedkommende«.

bedsdistrikternes lidenhed. I øvrigt var de henviste til at forhandle løn med birkepatronen, over for hvem de som oftest stod i et eller andet forhold af loyalitetspligt og underdanighed. Birkedommeren ved baroniet Holckenhavn stod eksempelvis som den lavest gagerede retsbetjent af samtlige i 1847: Han fik kun 250 rdl. om året, skønt forordningen 3/6 1809 havde dekretet en mindsteløn på 500 rdl. for retsbetjente.¹⁰⁹

Egentlig optræder der i kildematerialet til nærværende undersøgelse kun sparsomme vidnesbyrd om birkebetjentenes kvalifikationer gennem 1700-tallet,¹¹⁰ og de enkelte oplysninger, som er dukket op, er fortrinsvis fremkommet på foranledning af *klager* fra en eller anden side over birkebetjentes embedsførelse, heraf tegner sig altså et noget ensidigt billede af udygtige embedsmænd.

I 1785 måtte baronen af Scheelenborg svare centraladministrationen i anledning af en klage over hans birkedommer, som var blevet indbragt af stiftamtmanden. Birkedommeren havde ikke ført de lovpligtige protokoller ordentligt; især havde han forsømt pantebøgerne og de dertil hørende registre. Selv om baronen var ansvarlig for det skete, blandt andet i kraft af sin tilsynspligt som amtmand, var han dog nærmest tilbøjelig til at fralægge sig enhver skyld.¹¹¹ Der var en aldeles opgivende klang i hele tonefaldet, da han over for kancelliet erklærede, at »det har alle tider været omsonst at formå birkedommer

Trojel at efterkomme sine embedspligter«. ¹¹² Trojel var uddannet som prokurator og havde beklædt birkedommerembedet i 7 år; trods sine embedsførsømmelser kom han dog til at fortsætte på posten helt til 1807. ¹¹³

En mere rimelig fællesnævner for denne del af dommerstanden i sidste halvdel af 1700-tallet forekommer det dog, at man vil kunne finde i birkedommer Ambrosius Nyborg. Hans karriere og embedsforpligtelser så således ud: Nyborg havde giftet sig i slutningen af 1760'erne, hvor han endnu ikke havde fået embede. »Nogle år senere« fik han kongelig bevilling som prokurator, og i 1777 blev han beskikket som birkedommer og -skriver ved Strynø birk, d.v.s. under stamhuset Ahlefeldt, hvorved han altså blev udnævnt af greven af Langeland. Den »ganske indtægt« af disse embeder beløb sig til 6½ tønde byg og 9 læs brænde om året. Efter yderligere 10 års forløb opnåede han embedet som birkedommer på grevskabet Langeland, men beholdt samtidig Strynø birk. Herved kom hans indtægter op på 40 tønder byg (dommerkorn) årligt plus et årligt tillæg af 60 rdl. samt 7 favne brændeved, som blev tilstået ham af »grevskabets høje possessor«. Til det sidste embede var der egentlig henlagt en bondegård, men den ville Nyborg ikke benytte sig af ved sin tiltrædelse. Hvis han senere skulle ønske at tage gården i besiddelse, ville det medføre en nedgang i hans pengeindtægt på 30 rdl. om året.

I 1787 oplyste Nyborg til kancelliet, at sportlerne ved Strynø og Langeland birker tilsammen næppe indbragte ham mere end 10 rdl. om året i gennemsnit, og da han selv skulle afholde alle de rejseudgifter, som han havde i embeds medfør, blev der »såre lidet tilovers at leve for«. (Nyborg var i 1787 52 år gammel; han havde tilsyneladende ikke børn at forsørge, men til gengæld havde han en hustru, som led af en kronisk sygdom, og som nu praktisk talt lå for døden). ¹¹⁴

Denne embedsmand havde altså kun sin prokuratorbevilling i ryggen som dokumentation for sine kvalifikationer, men han havde efterhånden også derudover en ret lang tids praktisk erfaring (et 25-årigt virke som retsbetjent), der bevirkede, at hans foresatte, greven, kunne nære tillid til hans formåen. Hvis man således opregner de embeder, som Nyborg var kommet til at bestride omkring 1800, bliver resultatet: 1. Birkedommer ved Strynø birk. 2. Skriver sammesteds. 3. Birkedommer ved grevskabet Langelands birk. 4. Godsforvalter på den grevelige hovedgård, Møllegård (der var et stamhus

knyttet til grevskabet). 5. Politimester for Langeland Nørre herred (se p. 168). 6. Fuldmægtig i grevskabets amtmandssager.

I 1780'erne og begyndelsen af 1790'erne havde godsinspektøren på grevskabet forestået amtmandsforretningerne – i det mindste i de perioder, hvor greven selv var bortrejst, men han rapporterede på et tidspunkt til greven, at Nyborg var en »loyal og dygtig retsbetjent«, og da lenet få år senere måtte sættes under offentlig administration (se p. 300), hvorved inspektørstillingen samtidig blev nedlagt, var det nærliggende for greven at lade Nyborg passe amtmandskabet, – »jeg kender ingen habilere hertil end du«, lød det fra greven.¹¹⁵

Visse amtmandsopgaver blev dog tilovers, som Nyborg ikke fik ansvar for; de kom til gengæld til at påhvile forvalteren på en af lenets andre hovedgårde, og de omhandlede fortrinsvis oppebørselssager og skatteregnskabsførelse. Sidstnævnte forvalter udfærdigede også i perioder koncepter til brug for de grevelige ansøgninger til kongen samt en del udkast til indberetninger o. lign. til centraladministrationen.¹¹⁶

Der foreligger overhovedet sjældent efterretninger om størrelsen af det vederlag, som en godsfunktionær kunne oppebære for at påtage sig (dele af) amtmandsforretningerne for lensbesidderen. I begyndelsen af 1760'erne stillede den ene af Gyldensteens forvaltere krav om et løntillæg på 100 rdl. årligt for at påtage sig arbejdet med at aflægge lenets skatteregnskaber for rentekammeret, hvorved han faktisk snarere skulle bestride en *amtsforvalters* opgaver (se p. 279), men dette krav blev afvist af lenets »Oberadministrator« som ganske uacceptabelt.¹¹⁷ På det langelsandske grevskab fremgår det dog, at godsinspektøren, just før hans stilling blev nedlagt, havde kunnet komme igennem med et krav om 200 rdl. årligt oven i sin ordinære løn, for at påtage sig amtmandsforretningerne. Eftersom netop den langelsandske administration i adskillige henseender måtte betegnes som særlig omfattende, kan man imidlertid næppe gå ud fra, at vederlagene generelt var så høje.¹¹⁸

Den af Grethe Ilsøe (Vejen til embede) behandlede embedskumlivering som almindeligt fænomen, kan vi i tilfældet med birkedommer Nyborg se udviklet udelukkende inden for den såkaldte patrimoniale sektors rammer: Embedspost nr. 5, politimesterfunktionen i Langeland Nørre herred, var nemlig *også* blevet tildelt ham af greven. I princippet havde lensbesidderne aldeles intet at gøre med stillingsbe-

sættelser af de kongelige embedsposter, men systemet på Langeland var atypisk; faktisk fungerede greven som amtmand over *hele* øen inden for visse forvaltningskomplekser, idet han fungerede på vegne af amtmanden over Nyborg/Tranekær – senere Svendborg amt. (Disse forhold bliver der senere lejlighed til at uddybe).

På en del andre len optrådte der en anden slags kombineret embedsvirke (embedskumulering); der kunne man med andre ord finde en blanding af embeder fra patrimonial og fra offentlig sektor, og den tidligere nævnte kancelli-resolution af 1799 (se p. 82) om birkedomernes fremtidige bopælspligt og herredsfogedernes stilling blev medvirkende til, at mange personer sad på både by-, herredsfoged- og birkedommerembede. Kumuleringen gik langt ud over retsbetjent-kategorien; det var således meget almindeligt, at en birkedommer/retsbetjent også havde beskikkelse som forligelseskommissær, branddirektør, landvæsenskommissær etc.¹¹⁹

Hvad selve lensbesidderens *amtmandsembede* angik, konstaterede man, at dette altså ofte var stykket ud på to eller flere personer; – på greven/baronen samt på godsinspektøren (diverse godsforvaltere) og på birkedommeren – for nu at nævne personer fra nogle meget hyppigt benyttede kategorier.¹²⁰ Alle nævnte kunne beordre birkeskriver, sognefogeder, oldermænd m. fl. til at medvirke i foranstaltninger, der rettede sig nedefter i lokalsamfundet, og tilsammen fremstod dette lille selskab som et lokalt embedskorps, der (bortset fra oldermændene) var udpeget alene efter grevens eller baronens eget skøn. Hertil kom naturligvis nogle mindre kontorstabe af kopister og skriverdrenge ved lenskontorerne.¹²¹

I det foregående er der for øvrigt ikke taget hensyn til alle de funktioner, som kunne blive varetaget af godsets personale på lensbesidderens vegne *i hans egenskab af jorddrot*. Betroede funktionærer (eksempelvis godsforvaltere) eller andre personer, der nød en vis anseelse (eksempelvis hovedgårdsforpagtere på lenets hovedgårde) trådte således ofte i besidderens sted som medlemmer af skole- og fattigkommissioner, de kunne forestå skifteforvaltningen inden for den såkaldte jorddrotlige skiftejurisdiktion, eller de kunne påtage sig godsejerens lægdsforstanderskab etc.¹²²

Det var hyppigt godsinspektøren/forvalteren, som kom til at fungere i såvel visse amtmandsforretninger, som i de jorddrotlige anlig-

gender, og i betragtning af alle disse forskelligartede opgaver, må det være på sin plads at minde om, at netop godsinspektør-stillingen *i sig selv* faktisk krævede indsigt i en række helt andre forhold: Den drejede sig først og sidst om bestyrelsen af et stort privat erhvervsforetagende med adskillige driftsgrene ved siden af agerdyrkningen; mejeridrift, skovdrift, teglværksdrift etc. Den overordnede styring af den samlede godsøkonomi, – herunder også styring af besidderens private pengesager var ikke sjældent godsinspektørens sag. Især i løbet af 1800-årene fremgår det, at godsinspektørerne kunne have en særdeles omfattende dispositionsfrihed; hvis de var dygtige nok, behøvede herskerne ikke selv at interessere sig for disse privatøkonomiske anliggender.¹²³

Som det tidligere er anført, blev kalds- og birkerettighederne beskåret i 1809, og for lensbesidderens vedkommende må man sige, at sådant i det mindste skete på papiret. Den indførte forslagsret (se p. 83) skulle give regeringen mere hånd i hanke med embedsbesættelser, og hvis der fandtes et ønske hos kongen om at højne embedsmændenes kvalitet, måtte dette også lettere kunne opfyldes med forslagsrettens indførelse. Det blev herefter tydeligt understreget, at hvis nogen stod i et privat tjenesteforhold til en godsejer, kunne han ikke også få beskikkelse som »offentlig embedsmand« det samme sted. Umiddelbart synes udtrykket, offentlig embedsmand, at skulle gå på andet og mere end blot lige retsbetjentembederne, men senere kancelli-skrivelser tyder dog på, at man først og fremmest havde haft retsbetjentene i tankerne. En godsejer måtte altså herefter ikke knytte en allerede ansat birkebetjent til sig ved et privat tjenesteforhold. (Egentlig stod dette forbud allerede at læse i forordningen 8/6 1787, gentaget ved kancelli pro memoria senere samme år, men der skulle åbenbart hengå adskillige årtier, før regeringen begyndte at kunne håndhæve bestemmelsen).¹²⁴ Uanset forbudene konstaterer man dog, at lensbesidderne for deres part ofte fortsatte med at ansætte de funktionærer, der passede dem; deres birkedommere kunne altså stadig godt optræde som godsforvaltere og vice versa. Tilsyneladende blev det også ved at være en udbredt skik, at godsinspektør/forvalter fik fuldmagt til at forestå en del af amtmandsforretningerne.¹²⁵ På den anden side fandtes der dog også visse grever og baroner, der i 1800-tallets løb overdrog (dele af) deres amtmandsfunktioner til den nærmeste kongelige amtmand, el-

ler til den nærmeste herredsfoged; der blev vel at mærke kun tale om overdragelse af myndigheden for deres egen besiddelsestid, da de ifølge 1671-privilegierne og ifølge hele besiddelses-fænomenets natur ikke kunne skille sig endeligt fra rettighederne eller pligterne.¹²⁶

I spørgsmålet om uddannelsesniveaue i lenenes embedskorps, må det indtil videre konkluderes, at folk med titlerne exam. jur. eller cand. jur. ikke just florerede på birkerne i 1800-tallets første årtier.

Ved Wedellsborg birk blev der dog antaget en exam. jur. så tidligt som i 1793, og under en sygdomsperiode hos ham, konstituerede man en anden »jurist«. Bortset fra dette eksempel, begyndte eksaminerede folk som sagt først at dukke op senere: Ved Muckadell birk var dommeren fra 1809 exam. jur., og ved Langelands birk optrådte omsider fra 1821 en *cand. jur.*, hvilket formentlig var ret enestående.¹²⁷ Ved Lehn birk var dommeren fra 1835 exam. jur. og var samtidig forvalter på den friherrelige residens, Hvidkilde (vi har med andre ord et eksempel her på et ansættelsesforhold, der var i åbenbar strid med forordningerne).¹²⁸

På de øvrige fynske lensbirker kom der føst eksaminerede jurister til henimod 1850 eller senere, d.v.s. i en tidsalder, hvor birkerne ikke længere kan betegnes som private, men derimod som kongelige eller statslige.¹²⁹

Ansættelser af exam. jur. folk ved birkerne blev i nogle tilfælde fulgt op i godsinspektør-/forvalterstillingerne; de tidligste eksempler herpå ses på grevskaberne Wedellsborg og Langeland inden for tidsrummet 1793-1810.¹³⁰

Eftersom der ikke foreligger publicerede undersøgelser af kvalifikationsniveauet hos enevældens »private« embedsmænd, er det ovenfor udviklede foreløbig alt, hvad der kan siges om baggrunde og uddannelser inden for lenenes embedskorps.

I et skrift fra 1830 beskæftigede Jacob Mandix (embedsmand i rentekammeret) sig blandt andet med den almindelige udvikling i rigets embedsstand og rettede blikket bagud til 1760'erne for at underkaste samfundsudviklingen igennem de sidste generationer en vurdering: Før Christian VI's tid havde statsmagtens holdning til embedsmænd været den, påstod han, at man stillede sig tilfreds med enhver, som »kunne vel tydeligen læse dansk ... i den lille lovbog, hvad ret var«. Mandix kunne imidlertid nu i sin skrivende stund proklamere,

at disse forhold var blevet radikalt ændrede. Embedslønningerne var omkring 1830 »mere visse og bestemte« – ihvorvel de stadig var knappe, men der blev nu krævet latinsk-juridisk eksamen til alle juridiske embeder. Han mente også at kunne fastslå, at begreber som nepotisme og lakajisme efterhånden sjældent optrådte i forbindelse med embedsbesættelser.¹³¹

Nu gjorde Mandix formentlig status over embedsstanden uden større skelen til stillingsbesættelserne inden for den patrimoniale sektor, så det var næppe forholdene her, der var med til at give tilfredshedsytringerne. Hvad embeds- og funktionærstabene på lenene angår, må det dog i det mindste konstateres, at den velbekendte og klassiske ridefogedtype var stærkt på retur de sidste årtier af 1700-tallet, når man betragter forholdene på godserne i almindelighed, og endvidere, at den gamle ridefogedtype aldeles ikke eksisterede længere på de store len. Sidstnævnte steder var der til gengæld groet en godsinspektør/-fuldmægtigstand frem undervejs, som var besiddernes stedfortrædere, og som havde tilstrækkelig overblik og indsigt til at bestride såvel de private som de offentlig-administrative opgaver.¹³²

Forvaltningsenhedens begyndende opløsning

Princippet om, at de kongelige amtmænd ikke skulle befatte sig med lensgodsernes forhold, blev i virkeligheden allerede gennemhullet mere eller mindre, da midten af 1700-tallet var passeret: Det blev langsomt mere nødvendigt, at amtmændene kunne komme til at gøre indgreb i grevernes og baronernes administration. Eksempelvis fik de i 1787 og 1789 myndighed til fra *amtet* at træffe alle nødvendige foranstaltninger imod ulovligt krohold og ditto brændevins-brænden også på lenenes grund,¹³³ og i 1795 fik de kongelige amtmænd tillagt administrationen af vejvæsenet de samme steder.¹³⁴ (En undtagelse var dog i en periode den langelandske vejadministration, som det vil blive udviklet p. 325).

De forskellige tendenser til opløsningen af lenet som forvaltningsenhed hang blandt andet sammen med, at den lokale forvaltningsstruktur såvel som de gamle underretskredsers forhold blev ændret (hvilket undertiden kun synes at have gjort det hele endnu mere kompliceret), og disse ændringer havde atter deres årsager i statsmag-

tens forsøg på at organisere et effektivt og omfattende politivæsen (se p. 111).

Korrespondancen i birkedommerarkiverne viser, at der i løbet af 1800-årene blev etableret hyppigere og mere løbende kontakt mellem lens-birkedommer og amtmand, – blandt andet ved at birkedommeren fik tilsendt flere og flere cirkulærer fra amtet. Omkring århundredets begyndelse resulterede det flere steder i noget, som nærmest lignede dobbelt-administration, eftersom birkedommeren jo stadigvæk fik nøjagtig de samme cirkulærer og skrivelser tilsendt fra sin foresatte, greven/baronen. Han måtte da foretage tilbagemeldinger om forståede befalinger eller om foranstaltninger han skulle træffe til *begge* overøvrigheder.¹³⁵ Idet vi her foregriber begivenhedernes gang, kan det indskydes, at hen ved midten af 1800-tallet var forbindelsen birkedommer/lensbesidder nogle steder efterhånden blevet indsnævret til korrespondance om overpolitiretssager, regnskabsaflæggelser og rutineindberetninger til brug for centraladministrationen, alt imedens birkedommerens korrespondance med den kongelige amtmand svulmede op.¹³⁶

Processen forløb imidlertid ikke uden indsigelser fra lensbesidderne – omtrent i et kronologisk forløb finder man i kildematerialet grevelige og friherrelige ytringer, spændende fra harmdirrende protester til efterhånden mere stilfærdige, småfornærmede kommentarer. Men ingen af disse tilkendegivelser kunne naturligvis bremse den opløsning af den gamle administrative selvstændighed, som for længst var begyndt.

Forskellige episoder i forvaltningsgangen på det lokale plan kan illustrere bevægelsen: I 1738 forsøgte amtmanden over Assens-Hindsgavl amt ganske uden om Wedellsborg-greven at beordre den grevelige birkedommer til at træffe foranstaltninger til landevejens reparation på grevskabet, idet han hævdede, at vejen ikke var blevet vedligeholdt ifølge et kongeligt reskript af 1735. Af ukendte årsager må det være kikset for birkedommeren, thi i stedet for at forelægge greven sagen, gik han straks i gang med at udføre amtmandens befaling; kommanderede bønderne, der netop havde travlt med høhøsten, ud til vejarbejder, og lod birkeskriveren indføre amtmandens ordreskrivelse i Wedellsborgs tingbog; idet den samtidig »ydmygst« blev læst ved tinget. Da greven opdagede, hvad der var i gære, blev han aldeles

Omkring 1800 hørte en god del mere end 300 jordbrugende familier under grevskabet Wedellsborg. En af dem boede i denne firelængede gård med bindingsværk i et skovområde ved Hybækken i den sydlige del af Ørslev sogn. Bygningerne ses her fra øst og nordøst. (K. Valentin foto 1982).

rasende på amtmanden og naturligvis også på sin birkedommer og -skriver, som måtte tage imod skarpe irettesættelser og i øvrigt tilbagekalde, hvad de just havde givet bønderne besked om at udføre. At de grevelige broer og veje rent faktisk *var* i en elendig og lovstridig forfatning på dette tidspunkt, blev af greven betragtet som sagen ganske uvedkommende: Han skulle nok selv give ordrer om vejreparationer til sine undergivne, og selv om det hastede, skulle bønderne i det mindste ikke udføre vejarbejder, medens de nu overalt var »udi stærkeste arbejde med høsletten både hos dem selv og til hove ...«. ¹³⁷

Helt fredsommelig og korrekt forløb til gengæld en anden sags behandling fra en meget senere tidsalder.

I 1810 nægtede nogle bønder under Wedellsborg at forrette hoveri til en af grevskabets hovedgårde, og som oplagt part i den sag, de rejste, måtte greven lade amtmanden behandle den. De ordrer, som amtet gav bønderne, blev først tilstillet greven, men i overensstemmelse med sagens art, måtte det nærmest opfattes om en venlighed fra amtets side; greven skulle have personlig orientering. Greven lod da også ordrerne sende videre til sin birkedommer, som nu på *amtmandens vegne* traf de nødvendige foranstaltninger over for bønderne. Vi har her et ganske traditionelt eksempel på den slags tilfælde, hvor lenets øvrighed (birkedommer/underøvrighed) blev nødt til at hente sin autoritet hos den kongelige amtmand, hvis der overhovedet skulle administreres. ¹³⁸ Efterhånden som *andre* spørgsmål, end just kun de, hvor lensbesidderen var sagspart, ifølge nye anordninger skulle sortere under de kongelige amtmænd, kunne det hænde, at man slet ikke gav besidderen nogen orientering.

Krænket over en stribe af sådanne tilsidesættelser indstillede Wedellsborg-greven i 1828 til kancelliet, om det ikke måtte antages, at det tilkom grevskabets besidder som amtmand at blive underrettet om alle offentlige sager på hans eget grevskab, og om ikke amtets »kommunikationer« burde meddeles til ham allerførst. Hertil svarede kancelliet, at den kongelige amtmand i sager, hvis afgørelse var den grevelige amtmandsret uvedkommende, ingenlunde kunne have pligt til at lade sine skrivelser gå *den* omvej. I øvrigt, fortsatte man, ville en sådan brevgang give stor tidsspilde, så meget mere som det måtte antages, at birkedommerens svarbreve til amtet da ligeledes skulle passere greven. Desuden, hed det, var birkedommeren jo at anse, ikke som grevens, – men som kongens embedsmand, og med hensyn til de

omtalte sager stod han i det samme forhold til amtmanden, som enhver anden retsbetjent. Ved samme lejlighed understregede man dog i kancelliet, at når en sag vedkom lensbesidderen i hans egenskab af godsejer, så var det amtets pligt at give ham den »fornødne kommunikation«. ¹³⁹

Det blev i det hele taget stadig mere vanskeligt at afgøre, hvornår en kommunikationsvej var formel korrekt, og hvornår den ikke var det. I løbet af 1700-tallet skulle kongelige amtmænd eller amtsforvaltere eksempelvis inddrive en række bidrag til dækning af udgifter for hele stiftet eller amtet (vej- og bropenge, delinkventomkostninger etc.), følgelig var de også berettigede til at opkræve bidrag hos lenenes beboere. Hvis samme beboere imidlertid var kommet i restance, kunne amtmanden eller amtsforvalteren *ikke* befale, at der skulle foretages såkaldte eksekutioner hos vedkommende; de kongelige embedsmænd kunne kun henvende sig til lenets besidder, der (hvis det passede ham) selv approberede eksekutionen og dernæst beordrede sine egne »betjente« til at udføre den. ¹⁴⁰

Et nogenlunde gyldigt indtryk af den langsomme opløsningsproces' generelle karakter, kan man få ved at iagttage bestyrelsen af det lokale karantænevæsen og senere dette væsens omlægning, således som omstændighederne har set ud for lenenes vedkommende.

Nedenfor skal vi derfor skitsere nogle administrative mønstre, således som de så ud, da visse (isolerings)foranstaltninger blev truffet i to akutte situationer, som opstod med ca. 100 års mellemrum. Det drejede sig om henholdsvis den grasserende kvægsyge på Fyn omkring 1745 og koleraepidemien omkring 1831.

I 1745 blev karantænespørgsmål ikke betragtet som et særskilt forvaltningsobjekt, lige så lidt som forholdene omkring hele den offentlige sundhedstilstand blev det. Ved årets begyndelse modtog lensbesidderne regeringens forholdsordrer enten direkte eller via stiftamtmanden. De gik ud på, at der skulle iværksættes diverse sygdomsforebyggende foranstaltninger, og at man samtidig skulle påse, at befolkningen ikke optog kontakt med indbyggerne i Holsten, hvor hornkvæget var angrebet af den smittefarlige syge. I begyndelsen af maj 1745 anmodede stiftamtmanden greven af Wedellsborg om at udarbejde en plan for kystbevogtningen på grevskabet, men før denne nåede at blive realiseret, fik stiftamtet kongelig ordre til at udsætte

militære vagtposter i *samlige* kystområder. Stiftamtmanden underrettede dernæst greven om, at han nu allerede *havde* indrettet fire posteringer forskellige steder på grevskabets forstrande.

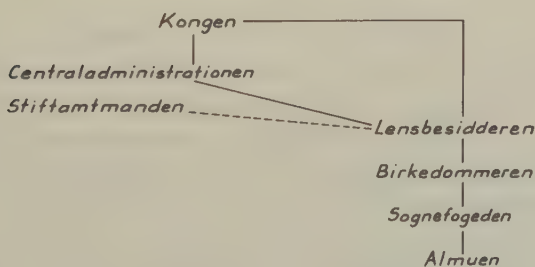
I løbet af sommeren beklagede greven sig flere gange til stiftamtet over, at militærvagterne lod beboernes fartøjer tilbageholde, selv om bådførerne var udstyrede med de lovpligtige sundhedspas. Disse hændelser var muligvis årsagen til, at greven hen på efteråret krævede militærposterne fjernet fra sit område; samtidig meddelte han, at han nok selv skulle organisere vagtholdet på grevskabet.

I den følgende tid kunne stiftamtmanden kun følge begivenhederne på afstand, og han måtte nøjes med at tage til efterretning, at de grevelige foranstaltninger med hensyn til karantænenes overholdelse ikke var så effektive, som det kunne ønskes.¹⁴¹

Ved midten af 1700-tallet var mønstret altså det, at en lensbesidder stadig kunne optræde stort set, som det passede ham, og at stiftamtmanden højst kunne håbe på at komme igennem med egne ønsker ved at øve et mildt pres og ved en række høflige henstillinger.¹⁴²

I det hele taget lod den siddende Wedellsborg-greve omkring 1750 sig ikke imponere, hverken af ordrer fra regeringskollegierne eller af breve fra stiftamtet. Befalingerne om sabbatens helligeholdelse lukkede man også ørerne for på Wedellsborg og kaldte bønderne til hovarbejde både »midfaste søndag« og langfredag.¹⁴³

Kommandovejen i karantænesagen i (løbet af) 1745 så således ud (den stiplede linie angiver stiftamtets sekundære indflydelse på lenet):

For fuldstændighedens skyld må det imidlertid indskydes, at situationen synes at have været en anden, hvis først kvægpesten *var* kommet til udbrud på et grevskab eller baroni. Problemet kunne da umuligt karakteriseres som et isoleret anliggende, og situationens alvor blev da understreget ved at stiftamtmanden greb betydeligt mere håndfast ind: Da kreaturerne på Brahetrolleborg begyndte at dø af pesten i maj måned 1745, gav han befaling til godsforvalteren om straks at slå resten af hornkvæget i hovedgårdens stalde ned, og samtidig beordrede han militær indespærring af hele området.

Desuden ses det, at både stiftamtmand og de andre fynske amtmænd holdt sig i løbende korrespondance med de forskellige sygdomsramte len i løbet af 1745. Besidderne fik tilsendt direktiver om kvægekure, og hverken disse eller andre tilnærmelser fra amtmændenes side synes at have affødt kompetencestridigheder med lensforvaltningerne; det drejede sig trods alt om en katastrofe, der trueede med at ramme hele landsdelen.¹⁴⁴

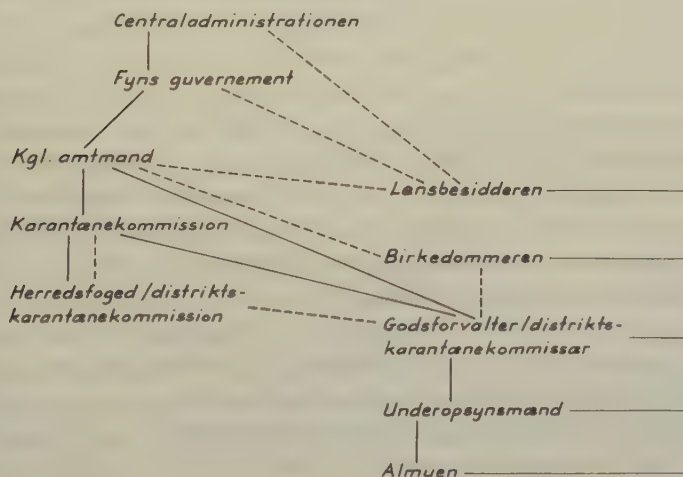
Under de tilbagevendende kvægsyge-udbrud i perioden 1762-1781 blev der givet nye bestemmelser for karantænevæsenet: En generel anordning (om hornkvægets sygdom) 30/11 1778 afspejlede nogle forhold, der allerede *havde* nået at gøre sig gældende en tid på de forskellige len. Anordningen fastslog på den ene side, at grever og baroner havde de samme tilsynsmæssige rettigheder og forpligtelser som de kongelige amtmænd, men på den anden side fastslog den, at *amtmanden*, »hvor omstændighederne måtte kræve det«, skulle organisere diverse vagthold og afspærringer, – d.v.s. eventuelt også på lenene. I øvrigt blev parterne formanet til at samarbejde i det videst mulige omfang under hele denne kritiske tilstand.¹⁴⁵

For nu at holde os til Wedellsborg, så konstaterer man, at grevskabet omkring 1780 faktisk deltog i et sådant samarbejde. Herredsfogeden over Vends herred henvendte sig i det mindste til godsforvalteren for at få oplysninger om nogle af lenets husmænd i de forskellige sogne, fordi man ønskede at indlemme dem i et større organiseret vagthold. Han tilføjede høfligt, at man vel ikke kunne have noget imod, at disse folk kom til at deltage i vagterne efter omgang med Vends herreds bønder, da jo »grevskabet i slige indfaldende omstændigheder i så fald igen kunne vente en større hjælp fra dette herred«. ¹⁴⁶

Med en stor forordning om karantænevæsenet 8/2 1805 blev alle tidligere bestemmelser ophævet, og administrationen blev lagt i nogle rammer, som stadig havde gyldighed, da koleraepidemien (1831) brød ud: Forordningen pålagde amtmændene en overtilsynspligt i *alle* landområder. Den bestemte også, at der skulle nedsættes karantænekommissioner i de større kystbyer, og at de lokale myndigheder skulle levere indberetninger til disse kommissioner.

Egentlig fremgik det ikke tydeligt, at lensbesiddernes kompetencemæssige ligestilling med de kongelige amtmænd hermed skulle anses for ophævet, men af de administrative hændelsesforløb ses dog klart, at grever og baroner nu ikke længere havde afgørende indflydelse i dette anliggende: Principielt var det underøvrighederne (på len altså birkedommere), som skulle sætte patruljering og vagthold langs kysterne i system efter ordrer fra amtet og fra den nærmeste karantænekommission, men hvis retsbetjenten/underøvrigheden ikke selv boede i nærheden af kysten, skulle hans hverv overdrages til en anden person, som boede der.

Modellen nedenfor viser kommandovejen i et tilfælde, hvor det var lensgodsets forvalter, der blev beskikket af kommissionen til at være distrikts-karantænekommissær. I nævnte egenskab havde han pligt til at holde sig i kontakt med de nærmeste andre distrikts-kommissærer, og yderligere skulle han udvælge nogle lokale medhjælpere (underop-

synsmænd), som også skulle modtage deres beskikkelser fra karantænekommissionen.

Stiplede linier angiver fremsendte regeringsdirektiver i anledning af koleraen, som skulle offentliggøres ved birketinget samt forskellige andre orienterende skrivelser. Tykke linier angiver de reelle kommandoveje. Lensbesidderens rolle var ret betydningsløs (tynde linier); hans egne skrivelser til birkedommer, godsforvalter m. fl. indeholdt i hovedsagen blot formaninger om at udføre det, som vedkommende allerede *havde* fået befaling til fra amtet, karantænekommissionen eller højere instanser.¹⁴⁷

I den sidste model optræder en hidtil ikke omtalt forvaltningsinstans: Det fynske guvernement. – Til billedet af grevers og baroners placering i det administrative hierarki hører efterhånden også deres stilling overfor guvernementet.

Guvernøren over Fyns stift var en instans, som ikke fandtes i 1700-tallet og som kun eksisterede i perioden 1816-1848. I dette tidsrum var den imidlertid placeret som stiftets øverste lokaladministrative organ, – et ekstra led, indskudt mellem overøvrighederne (stiftamtmand, amtmænd og lensbesiddere) og centraladministrationen.

Guvernørposten blev beklædt med to på hinanden følgende vordende konger: Prins Christian Frederik 1816-1839 og kronprins Frederik Carl Christian 1839-1848. De instrukser, som udstedtes for embedet i henholdsvis 1815 og 1839 var verbalt overensstemmende, og heri hed det blandt andet, at overøvrighederne skulle sende alle sager af generel karakter frem til centraladministrationen *over* guvernementet, og at guvernøren skulle forsyne sagerne med sine egne erklæringer.¹⁴⁸ Lensgodsernes korrespondance afslører imidlertid ikke tegn på, at der har været en virkelig regelmæssig kontakt med guvernementet. I 1816 tilskrev greven af Wedellsborg ganske vist i »underdanigste ærefrygt« den nybagte guvernør, at han ville udføre de forretninger, som måtte blive ham pålagt af guvernøren »med tilbørlig nidkærhed og aldeles svarende til min uskrømtede hengivelse for Deres Højhed selv ... så snart jeg vorder vidende ...« om pligternes karakter.¹⁴⁹ Guvernementets referatprotokol (journal) fra samme år (1816) antyder nok svagere forbindelser mellem embedet og lenene, men de sager, der gav anledning til sådanne brevforbindelser, var overvejende af speciel karakter; de var altså netop *ikke* generelle.¹⁵⁰ Materialet fra guvernementets

Odense slot på J. J. Bruuns prospekt fra 1760'erne. Det opførtes 1721-1723 på den grund, hvor St. Hans Kloster lå, og som ét af monumenterne fra klostertiden ses St. Hans kirketårn til venstre. »Slottet« var 1789-1807 bolig for stiftamtmanden, men fra ca. 1816 til ca. 1848 fungerede det som guvernør-residens for prins Christian Frederik (Chr. VIII) og prins Frederik (Fr. VII). Efter 1849 var det atter stiftamtmandsbolig samt i voksende omfang hjemsted for offentlige kontorer. Den store park blev i 1700-tallet anlagt i fransk havestil, men Slottet måtte efterhånden afgive grund til andre institutioner. Bygningen, som her ses fra nord, afgav således dele af parken mod vest til Katedral-skolen og til Landsarkivet. (Landsarkivet for Fyn).

første leveår, i hvilke den administrative procedure formentlig har haft nogle løse former, kunne nok tænkes at være atypisk og således ikke repræsentativt i sit indhold med hensyn til senere tidsforløb af embedets virksomhed, men selv guvernementets kopibog fra perioden 1817-1824 indeholder påfaldende få eksempler på, at grever og baroner lod deres sager af den mere generelle karakter indbringe for embedet; det samme indtryk af svag kontakt med guvernementet giver også lenenes egne korrespondancesager.

Det kan endelig tilføjes, at selv stiftamtet synes at have haft en noget tilfældig kommunikation med guvernøren; ifølge dets journal indkom der eksempelvis i hele året 1820 slet ingen guvernementsskrivelser til stiftamtmanden.¹⁵¹

Om opløsningstendenserne må det afrundende hævdes, at blandt andet udviklingen inden for karantænevæsenets administration bidrog sit til at slå lenenes næsten-autonome stilling itu, og en række lignende lokaladministrative udbygninger, som blev sat i værk ved udløbet af 1700-tallet, virkede i samme retning. Herunder var der blandt andet tale om foretagender, som under en fællesbenævnelse kunne kaldes almennyttige. Lensbesiddernes amtmandsrettigheder blev principielt sådanne foretagender uvedkommende; det blev derimod de kongelige amtmænd og de nyskabte amtsdirektioner, der her fik den afgørende forvaltningskompetence. Udviklingen i specielt de almennyttige foretagenders administration behandles nærmere i kapitel 6.¹⁵²

Sammenfattende bemærkninger til kapitel 1

Som udgangsposition for undersøgelsen som helhed betragtedes grevskaber og baronier (med fællesbetegnelsen len) som små forvaltningsenheder; det blev med andre ord forudsat, at disse len oprindeligt havde et ret stort mål af forvaltningsmæssig selvstændighed, svarende til de kongelige amters stilling.

Der blev dernæst fremhævet en række generelle træk i grevskabers og baroniers forvaltningspraksis, og over for denne praksis blev, hvor det var muligt, stillet bestemmelserne i love og forordninger. Herved kunne det ofte konstateres, at lov og teori var ét, medens den almindelige, levende forvaltningsprocedure var noget andet.

I grevens/baronens forpligtelse til at administrere lovgivningen på ret vis var blandt andet indeholdt hans funktion som »sagsbehandler«, der eksempelvis kunne manifestere sig, når han ekspederede ansøgninger/supplikker fra beboerne på sit len.

Det må formodes, at et system, der således gjorde lensbesidderen personligt til stedets overøvrighed, har haft en vis neddæmpende indflydelse på menigmands trang til at ytre sig om forhold, han var utilfreds med, og det lader sig direkte konstatere, at besidderen i kraft af sin hele position kunne øve forskellige arter af censur eller pres over for sine undergivne i tilfælde, hvor de ville gå til den kongelige amtmand med »besværinger«. Som herskab for de klagende og som stands- eller embedsfælle til den pågældende amtmand havde lensbesidderen mulighed for at øve en vis indirekte indflydelse på amtets

stilling til sagerne. I hvilket omfang han formåede at påvirke central-administrationens og kongens afgørelser af supplikspørgsmål, er dog foreløbig ikke undersøgt. Der er i øvrigt grund til at antage, at den grevelige eller friherrelige indflydelse hos andre myndigheder i visse tilfælde *også* kunne være til gunst for lenenes supplikanter; man kunne eksempelvis se systemets fordelagtige sider, når supplikken drejede sig om spørgsmål, hvor lensbesidderen kunne identificere sig med ansøgerne på grund af egne private, godsøkonomiske hensyn.

Til forskel fra de forskellige supplikker handlede ad mandatum regis-sagerne om »standardspørgsmål«, hvori ansøgerne fik meddelt bevillinger efter en forholdsvis mekanisk ekspeditionsprocedure. Set på årsbasis var behovet på de små lensområder for udstedelse af denne slags bevillinger temmelig beskedne, men det statslige kontrol- og regnskabssystem med blanket-bevillingerne gjorde administrationen af dem ret omstændelig, selv på lenene.

Indberetningsvirksomheden/indberetningspligten voksede i takt med statsmagtens øgede indgreb i alle mulige samfundsspørgsmål, og det kan se ud til, at kollegierne gennemgående søgte at trække på den lokal-kendskab og viden, som lensadministrationen lå inde med, ved også at forlange beretninger fra distriktet om anliggender, som man ikke ville tilkende grever/baroner nogen selvstændig forvaltningsmyndighed i, og som følgelig også på lensgodset skulle administreres af det kongelige amt.

Både grever og baroner fik hen til 1760'erne tilstillet vigtige regeringsdirektiver og kongelige forordninger direkte, men i de følgende årtier blev kommandovejene fra centralmagt til len mere tilfældige. Tilsyneladende protesterede kun den langelandske greve over denne ikke-regelrette brevgang, idet han nægtede at modtage regeringsdirektiver, som blev fremsendt til ham via amtmanden. Hans kraftige fornærmethed kan have været medvirkende til, at kancelliet i 1802 udsendte retningslinier, der én gang for alle skulle angive, hvorledes kongelige befalinger burde udsendes og offentliggøres. Det lader sig ikke afgøre, om lensbesidderne herefter *konsekvent* fik tilstillet de kongelige befalinger direkte fra centralt hold, derimod ses, at det i løbet af 1800-tallet blev en fast regel, at kongelige *resolutioner* på ansøgninger, der var blevet fremsendt fra et len, skulle vandre gennem den kongelige amtmands kontor.

Grevers og baroners birkerettighed er såvel af deres samtid som af en senere tid gennemgående blevet opfattet som værende identisk med deres amtmandsmyndighed, skønt der i realiteten var tale om to helt forskellige fænomener med hver sit hjemmelsgrundlag. Desuden var de grundarealer, som disse to sæt af myndighed blev udøvet på ikke nødvendigvis geografisk sammenfaldende: Amtmandsmyndigheden udøvedes på det gods, som til skiftende tider nu en gang havde status af feudalgods; desuden blev amtmandsmyndighed ifølge privilegierne også udøvet på *grevernes* allodialgods. I princippet var birkerettigheden noget andet, og den kunne kun udøves på birkets grund, men i kraft af kongelige benådnings og dispensationer etc. kunne gods, erhvervet efter birkets oprettelse, alligevel godt blive henlagt til birkejurisdiktionen; hertil kom endvidere, at for længst (fra lenet) afhændet gods samt beboere herpå eventuelt vedblev at sortere under birkejurisdiktionen eller med andre ord: beboerne vedblev at have lensbirket som værneting (nemlig i de tilfælde, hvor birkepatronen havde mindst 20 års hævd på ordningen).

I den løbende administration, hvor birkepatronen/lensbesidderen i et vist omfang betjente sig af birkeapparatet under varetagelsen af sine amtmandspligter, flød begreberne birkejurisdiktion og amtmandsjurisdiktion altså sammen, og fremstod i bevidstheden hos lokalbefolkning og hos embedsmænd som slet og ret lokalforvaltning.

Under dette begreb træffer man i 1700-tallet undertiden på administrative hændelsesforløb, der viser, at i det mindste greverne kun fulgte stiftamtmandens ordrer eller henstillinger, hvis det passede dem. Man fristes således nemt til at betegne lenene som stater i staten, men da er det til gengæld på sin plads at fastslå, at besidderne for så vidt nok efterlevede enevoldskongens befalinger og forordninger, blot var det *måden* de kongelige ordrer skulle opfyldes på, som man selv ønskede at bestemme.

Den for tidsalderen meget karakteristiske embedskumulering gjorde det ofte vanskeligt for lokalbefolkningen at hitte ud af, hvornår og hvorfor bestemte personer var bemyndiget til at træffe disse eller hine offentlige foranstaltninger, og var der hos én og samme mand eksempelvis ophobet funktionerne: Birkedommer, birkeskriver, godsforvalter, skifteforvalter, hovedgårdsforpagter og befuldmægtiget i amtsforretninger, syntes vedkommende autoritets hjemmelsgrundlag på det nærmeste uigennemskueligt.

Da grever og baroner i vidt omfang kunne uddelegere deres amtmandsforretninger, og eftersom de ikke sjældent udpegede deres birkedommere og/eller godsforvaltere som stedfortrædere, er det blevet forsøgt at vurdere evnen hos sådanne folk til at udfylde rollerne som administratorer af offentlige sager. Så vidt kildematerialet rækker, ses det, at eksaminerede jurister (exam. jur. – og cand. jur.-typerne) gennemgående optrådte langt senere på lenene, end de gjorde ved de øvrige underretsinstanser (by- og herredsretter) inden for de fynsk-langelandske provinser; først hen ved midten af 1800-tallet synes de at blive almindelige ved birkerne og lensgodsernes administrationer. Alligevel må det siges, at forvaltningsopgaverne blev håndteret af folk, som i stigende grad kunne demonstrere, at de vidste, hvad de havde med at gøre; medhjælpertjeneste i starten og fast ansættelse senere gav efterhånden lang praktisk øvelse parret med voksende kendskab til stedets lokale forhold og beboere. Hvad specielt godsinspektør- eller godsfuldmægtigstanden angik, så kunne den fra sidste trediedel af 1700-tallet omsider opvise adskillige kapaciteter, med en standard, der lå højt over ældre tiders »klassiske« ridefogedtyper; på de store lensgodser var typen ubrugelig i godsforvalter- eller -inspektørrollen, og det kan tilføjes, at hvis den overhovedet fandtes mere inden for funktionærstaben, skulle den i det mindste søges længere nede i personalehierarkiet, måske blandt ladefogederne.

Sluttelig beskæftiger kapitel 1 sig med den udviklingslinie, som medførte, at lenene gradvis mistede deres karakter af selvstændige (amts)-forvaltningsenheder: Udbygning af visse gamle forvaltningsemner og statslig indgriben i hidtil næsten upåagtede sider af samfundslivet gjorde det nødvendigt med en større ensartethed i administrationen; styrelsen af almennyttige og til dels velfærdsbetonede anliggender kunne vanskeligt overlades til lenene selv, hvor sagerne kunne risikere at strandе på besidderens eget forgodtbefindende. Det blev altså en naturlig opgave for den kongelige amtmænd at koordinere sådanne arbejder og at skabe den ønskede ensartethed i styrelsen, eventuelt med hjælp af en til formålet nedsat kommission eller direktion. Udviklingen i karantænevæsenet blev benyttet til at illustrere disse forhold. Man så her, at et gammelt, men relativt uudviklet forvaltningsemne ved midten af 1700-tallet kunne blive håndteret på et len ved at greven (af Wedellsborg) ligeud frabad sig stiftamtmandens indblan-

ding, på trods af at denne handlede på kongens befaling. Situationen var radikalt forandret ved koleraepidemiens udbrud et århundrede senere: Såkaldte distrikts-karantænekommissærer blev nu udnævnt af – og modtog instrukser fra – det kongelige amts karantænekommission. Lenets besidder havde herefter næppe anden funktion i dette specielle spørgsmål end at svæve over sine lokale vande for at konstatere, om de udnævnte folk nu også efterkom amtets direktiver.

Det lokal-forvaltningsmønster, der fremtrådte i karantænesagen i forbindelse med koleraepidemien implicerede endelig også Fyns guvernement (1816-1848). Ifølge sin instruks skulle guvernøren modtage alle sager af generel karakter fra overøvrighederne og videre-sende dem til centraladministrationen bilagt erklæringer; det kunne således forventes, at grever og baroner måtte stå i løbende kontakt med guvernementet, men efter de foreløbige sonderinger synes kommunikationen len – guvernement at have hørt til sjældenhederne.

Politiforvaltningen

Indledning

I løbet af vor undersøgelsesperiode svulmede begrebet politiforvaltning op til at blive et bredt og svært overskueligt kompleks. Der fandtes således i 1820'erne og 1830'erne efterhånden næppe den sag, som ikke på en eller anden led ifølge lovgivningen kunne tænkes berørt af politimyndighedernes virksomhed.

Med en hjemmel, som i hovedsagen udsprang af birkerettighed og privilegeret amtmandsrettighed kom grever og baroner til at optræde som overordnede politimyndigheder på deres len, og det er denne virksomhed, som vil blive belyst i dette kapitel. Indledningsvis skal der dog i hovedtræk og i meget summarisk form redegøres for politilovgivningens almindelige udvikling.

1600-tallets begreb om »god politi« lader sig vanskeligt sidestille med moderne tiders opfattelse af en afgrænset politimyndighedsfunktion. Oprindelig omfattede »Politien« spørgsmål, der greb ind på forfatnings-, forvaltnings- og næringsretlige områder, ligesom den også greb ind i skatte-, told- og møntvæsenets anliggender.

Statsmagten skulle med politiet afhjælpe huller og mangler i statsforvaltningen, blandt andet for, som det siges i forordningen 24/2 1683, at »manufaktur og kommercier til (kongens) rigers og landets flor og velstand des sikrere kunne indrettes«; men i øvrigt forstodes med »politi«, alt det, som var nødvendigt for at holde god skik og orden.

Det voldte store hovedbrud at få defineret politiets opgaver, og problemerne blev til skiftende tider angrebet af lovkyndige og jurister fra mange forskellige synsvinkler, men man opnåede ikke at finde en systematisk fremstilling af politiretten, der kunne betragtes som endegyldig.¹

På tiden for udarbejdelsen af Danske Lov var det umuligt at forudbestemme, hvilke spørgsmål »Politien« skulle være udrustet til at varetage i kommende tider, og den 3. kommission, der arbejdede med udkastet til Danske Lov, måtte efter kongelig befaling i 1680 udtage en lang række bestemmelser af udkastet, som angik »Politien«.

Da Danske Lov udkom kunne det derfor i dens fortale læses, at loven selv havde udeladt alt »hvis politien egentlig vedkommer«, eftersom »ingen så stadige love eller anordninger kan gøres, som jo efter tidernes lejlighed en eller anden forandring kunne behøve«. Samtidig blev det imidlertid proklameret i fortalen, at lovgiver »i en sær bog, politiordning kaldet« ville sammenfatte retningslinierne for politiets virke.

I 1681 iværksatte Danske Kancelli til omtalte formål den såkaldte politikommission, der skulle udarbejde politiordningen, og som da også under sine bestræbelser nåede at fremlægge flere betydelige udkast til en lovregulering af laugs- og næringsvæsenet, men nogen samlet kodifikation af politilovene producerede politikommissionen ikke. I 1701 blev der nedsat en ny kommission, som fik til opgave at opsamle alle relevante anordninger givet siden Chr. IVs store reces 27/2 1643 til en almindelig politiforordning. Ved reskript 1710 og ved ordre til politi- og kommercekollegiet i 1711 søgte regeringen at presse arbejdet til en afslutning, men hverken de allerede nævnte til- løb eller en senere tids regeringsbeslutninger (kabinetsordre af 1774 og resolution af 1811 om politiforordningens kodifikation) frembragte det ønskede resultat: Den i Danske Lovs fortale bebudede »politiordning« kom således aldrig til at se dagens lys.²

Det første politimesterembede blev oprettet i hovedstaden i 1682, og den instruks som Klaus Rasch (den første, der beklædte posten) fik af kongen (23/6 1683) må opfattes som den tidligste egentlige beskrivelse af politimesterembedets funktioner. Ifølge denne og ifølge kongeligt mandat 8/4 1684 skulle Københavns politimester være øverstbefalende for samtlige lokaladministrationens embedsmænd – for så vidt deres politimæssige virke angik. By-, herreds- og birkefogederne samt magistraterne i købstæderne skulle følgelig korrespondere med politimesteren, og de skulle adlyde hans ordrer.

I 1687 udgik der kongelig befaling om, at Københavns politimester ikke måtte befatte sig med justitssager, idet egentlige forbrydere skulle overgives til byfogeden. Befalingen fremkom, efter at Klaus

Rasch havde begået visse »kompetence-overskridelser«, der atter kunne tilskrives det endnu meget løse retsgrundlag for hans virke.³

Hans status som øverstbefalende for det ganske land fik i øvrigt næsten ingen praktisk betydning, al den stund det mangelfulde kommunikationsnet og den foreløbig svagt udviklede administration tilsammen måtte udelukke en løbende og regelmæssig forbindelse mellem politimesteren og provinsernes underøvrigheder.

Den næste instruks for Københavns politimester kom i 1691 og omhandlede i to hovedafsnit dels politimesterens forretninger i almindelighed, dels politimesterembedets indhold i særdeleshed. I første afsnit hed det blandt andet, at herreds- og birkefogederne på landet skulle fungere som fuldmægtige for hovedstadens politimester; sidstnævnte blev altså stadig anset for at være den øverstbefalende. Ifølge instruksen omfattede politivæsenet som sådant alle forhold, der kunne befrygtes at ville true den offentlige orden, de gode sæder, den evangelisk-lutherske religionsudøvelse, de kollektive velfærdsforanstaltninger og den lovlige næringsudøvelse.⁴

Først med den store forordning 22/10 1701 »om politiens administration« opgav man at fastholde Københavns politimesters position som hele landets øverste, og det politimæssige overopsyn blev lagt ud til stiftsbefalingsmændene (stiftamtmandene). Blandt andet fik disse nu kompetence til at resolve på domme fra by-, herreds og birkeretterne, til at fastsætte bødernes størrelse og til at meddele ordrer om at foretage udpantninger. Det var herefter også stiftamtmandene, der skulle autorisere de nu lovpligtige protokoller for politisager, som enhver retsbetjent havde at føre. Forordningen bestemte videre, at amtmændene skulle assistere stiftamtmandene i de nævnte funktioner, og i praksis blev det efterhånden amtmændene (og på lenene grever og baroner), der kom til at stå som nærmeste støtteinstanser for de lokale politimyndigheder – eksempelvis i forbindelse med eksekvering af de afsagte domme. Det fremgik, at på landet skulle herreds- og birkefogeder have opsyn med at politiforordningerne »så vidt de med tilstanden og lejligheden på ethvert sted kan overenskomme, af alle og enhver underdanigst vorde efterlevet«. Forordningen forsøgte at specificere de mange, spredte politimæssige opgaver, som her for kortheds skyld blot opremses i flæng: De angik spørgsmål vedrørende den lutherske religionsudøvelse, helligdages helligeholdelse, tilsyn med ærbarhed og god skik, pågribelse af fremmede og omløbende

folk, omsorg for at alle anordninger om klædedragt og rang blev efterlevet (skik og orden ved festlige begivenheder), overvågning af reglerne for handels- og købmandskab, tilsyn med vej-, vand- og brandvæsen, tilsyn med de forskellige laug og med vognmænds og færgeomænds betjening af de rejsende.

1701-forordningen skulle således tydeliggøre de politimæssige virkeområder mere, end hidtil var sket, men nogen krystalklar opfattelse af politifunktionernes omfang og afgrænsning gav den på den anden side ikke udtryk for, – en omstændighed, som den fremragende jurist, A. S. Ørsted da også senere påpegede i sine skrifter.⁵ Det var vel også et udtryk for samtidens egen erkendelse af denne manglende klarhed, at 1701-forordningen indeholdt en passus, der formandede stiftamtmand og politimestre til at indgive memorialer om alle de spørgsmål, der kunne rejse tvivl og ikke kunne besvares på grundlag af allerede udgivne politilove.

I løbet af 1700-tallet blev politiets beføjelser og pligter yderligere afgrænset og gentaget i forbindelse med anden lovgivning, eksempelvis i den lovgivning, der omhandlede borgerlig næring, sabbatens helligeholdelse og handelen. Som en fast linie i bestemmelserne gik det, at stiftamtmand samt by- og herredsfogeder skulle påtale alle begåede brud på forordningerne, og at underretternes betjente skulle påtale sagerne i første instans.⁶

Ved kongelig resolution indførtes fra 1737 nogle af kongen beskikkede såkaldte fiskaler. Hensigten med dem blev gentaget og bekræftet i forordningen 31/7 1739: Der udnævntes en eller flere fiskaler i hvert stift blandt de derboende prokuratorer »eller andre dertil bekvemme personer«, som efterdags skulle anmelde, hvad der »forøves imod loven og forordninger« til »vedkommende stiftamtmand, bisper, amtmand eller andre dertil anordnede øvrigheder«. Fiskalernes vigtigste opgave skulle med andre ord være at foranstalte retsforfølgninger; imidlertid synes de kun at have været effektive en kortere periode, og efterhånden som de beskikkede landfiskaler døde, kom deres poster til at stå ubesatte.⁷

Som sagt fik politiforvaltningen med tiden et sådant omfang, at den greb ind i næsten ethvert samfundsanliggende, og tilsvarende indgik der således efterhånden et utal af bestemmelser i lovgivningen, som implicerede politimyndighederne, men som samtidig gjorde det umuligt at definere politiet med hensyn til genstandene for dets virk-

somhed. I 1806 hævdede Jacob Mandix, at strømmen af anordninger havde bragt lovkyndigheden ind i et »uoverskueligt kaos«, og han gentog, hvad adskillige embedsmænd havde sagt før ham, at det var presserende at få skabt »en fuldstændig og nøjagtig lov for justits- og politivæsenet«.⁸ Her tænkte han især på den omstændighed, at politiets virke, jo mere dette var blevet udvidet lovmæssigt, stadig hyppigere kom i kollision med det egentlige justitsvæsen. Også hos G. L. Baden finder man (1814) udtryk for det uhåndterbare myndighedsbegreb: »Politi er ellers et ord, hvis begreb efter vore love meget vanskeligt lader sig bestemme«.⁹

En opregning af politiets helt *konkrete* opgaver i 1700-tallets løb kan vi heller ikke indlade os på her; vi begrænser os til at fremholde en almen karakteristik, der blev formuleret af Kolderup Rosenvinge i 1825: Politiet var den del af statsmagten, som ikke alene sørgede for at afvende skadelige onder ved hjælp af umiddelbare foranstaltninger/fysisk tvang, men som tillige søgte at befordre det almene vel i tilfælde, hvor de andre grene af statsmagten ikke kunne være virksomme.¹⁰ Det må desuden fremhæves, at politiet også udøvede en slags dømmende myndighed i en række sager, som lovgivningen med tiden af højst forskellige årsager henlagde under dets påkendelse.

I 1791 (25/3) udkom forordningen om »adskilligt der vedkommer politiet på landet i Danmark«. Den tog især sigte på at bestemme tjenstefolks pligter og rettigheder nøjere, samt på at fastlægge den rettergangsprocedure, der burde finde sted, når husbonde eller tjener havde forset sig imod dens bestemmelser, eller når parterne ville føre klage over hinanden indbyrdes. Samtidig tilstræbte den at »hæmme løsgænger, ryggesløshed og deslige misbrug«.

Mere detaljeret end det hidtil var sket, viste denne forordning, hvordan funktionsdelingen imellem de lokale myndigheder skulle være: Enhver sognefoged, bondefoged eller oldermænd skulle udstyres med en instruks.¹¹ Forslag til instrukserne skulle udarbejdes af vedkommende herreds- eller birkefoged, som formentes at være de personer, der havde bedst kendskab til retskredsens forhold; instrukserne skulle siden færdigredigeres og approberes af vedkommende overøvrighed. Når sognefogeden/bondefogeden/oldermanden havde fået overdraget deres instrukser, skulle indholdet bekendtgøres for distriktets befolkning.

Politiretten skulle holdes på det almindelige tingsted, men dog

helst uden for de ordinære ugentlige tingdage, og i det mindste uden for de ordinære tingtider, eftersom politisagerne ikke måtte forsinke rettens andre forretninger. Når retsbetjenten havde optaget de nødvendige forhør i en sag i sin egenskab af politimester, gled han dernæst ind i rollen som politidommer og skulle nu hurtigst muligt bringe sagen til ende med en domskendelse. Kendelsen (underpolitiretsdommen) kunne indklages for amtmænd (amtets overpolitiret), der skulle genbehandle sagen og afsige kendelse eller resolution, »hvilken skal gælde som endelig dom«. Amtmænds kendelse kunne lige så lidt som andre overretsdomme appelleres/ankes, hvis den lød på en *mindre* penge- eller strafbøde. Hvis nogen derimod blev dømt til en såkaldt legemlig straf ved overpolitiretten, der var højere end fængsel på vand og brød, kunne dommen indsendes til kancelliet, hvorfra den blev indstævnet til påkendelse ved Højesteret.

Når man lægger (politi)lovgivningens utallige befalinger, forbud og formaninger sammen, er det let at se, at de lokale myndigheder skulle drive en udstrakt overvågningsvirksomhed på befolkningens hele adfærd; der blev altså stillet temmelig store krav til for eksempel sognefogeder og oldermænd. Netop disse folk fik en ret uoverskuelig opgave, hvis tilfældet var dette, at beboerne i sognet eller i landsbyen henhørte under *flere forskellige* jurisdiktioner: Stedets sognefoged kom da til at sortere under lige så mange forskellige retsbetjente, når han skulle opfylde sine embedspligter.

For dog at begrænse besværligheder af denne slags, bestemte allerede forordningen 18/11 1791, at der i alle justits- og politisager kun skulle regnes med *en* jurisdiktion i hvert sogn eller hver by (»i henseende til politilovenes håndhævelse og rettens pleje i de offentlige sager«). Det blev en regel, at den herreds- eller birkedommer, som havde det meste af sognets hartkorn under sin jurisdiktion, skulle være politimester og politidommer for hele sognet. Analogt skulle en landsby, der lå i flere forskellige sogne, for fremtiden sortere under den justits- og politijurisdiktion, som havde den største lod i byen.

Hvad alle civile sager samt større straffesager angik, var de gamle jurisdiktionsgrænser derimod uforandrede; her brugtes den samme retslige eller administrative procedure som hidtil – de enkelte persons tilhør til deres respektive værneting var uforandret – og folk, der boede dør om dør kunne med andre ord stadig sortere under vidt forskellige ordinær-jurisdiktioner.¹²

Der må her indskydes nogle bemærkninger om forordningens udtryk »justits- og politisager«. Strømmen af politilove, der skulle udfylde de huller, som med tiden kom til syne i forvaltnings- og retsapparatet, kolliderede, som tidligere nævnt, undertiden med det egentlige justitsvæsen. En række sager, der oprindeligt var blevet opfattet som justitssager, blev således efterhånden henlagt til politiets undersøgelse og påkendelse, fordi de var af en type, som krævede hurtig behandling.¹³ Forskellen på justitssager og politisager blev således med tiden temmelig uigennemskuelig; lovgivningen lempede det derhen, at adskillige justitsforbrydelser dels blev anset for at være af mindre betydning, dels kunne sættes til hurtigere afgørelse, end den, der ville have fundet sted ved en almindelig kriminalproces.

Det var ingenlunde et bestemt straffekvantum, der sikkert afgjorde skellet mellem de egentlige justitssager og politiforseelserne; betleri, løsgængeri, ulovlig omløben med handelsvarer og lignende, der blev behandlet som politisager, kunne for eksempel godt give langvarige frihedsstraffe, og omvendt kunne en såkaldt justitssag godt ende med en mindre bøde eller frihedsstraf.¹⁴ (Lovgivningen befattede sig i øvrigt ikke med at rubricere de forskellige mulige former for lovovertrædelser terminologisk, betegnelser som forbrydelse, misgerning, forseelse etc. blev anvendt i flæng).

A. S. Ørsted karakteriserede i 1828 spørgsmålet om de flydende begreber, justitssag – politisag således, at »først når forbrydelsen i hele sin individualitet er given, kan man bedømme, om den hører til den ene eller den anden klasse, og denne bedømmelse kan endog også anses for tvivlsom, indtil der er faldet dom i sidste instans«.¹⁵

Når der i det følgende tales om justits- og politijurisdiktion, menes der: 1) sager omhandlende politilovens håndhævelse og rettens pleje i de offentlige sager, som angivet i forordningen 18/11 1791, – eller 2) jurisdiktionens geografiske virkeområde som sådant.

Justits- og politijurisdiktionen dækker den del af sagerne, der kunne behandles politiretsvis, i modsætning til de større kriminalsager (justitsforbrydelser), som henførtes til de ordinære ting.

Lensbesidderens stilling i politiforvaltningen

Hverken forordningerne fra 1791 eller tidligere love om politiet havde udtalt sig klart om, at grever og baroner havde samme beføjel-

ser på deres len, som amtmændene i deres amter, for så vidt dette forvaltningsområde angik. Deres myndighed lå dog alligevel implicit i bestemmelserne, idet den, som det senere skal vises, havde hjemmel i deres privilegerede amtmandsrettigheder. Den lokaladministrative udvikling inden for rets- og politivæsenet var imidlertid ved at være så kompliceret hen ved 1700-tallets udgang, at der nok kunne være brug for, at regeringen fremover præciserede grænserne for lensbesiddernes kompetence.

I forordningen 18/11 1791 var det kun blevet bestemt, hvilke instanser, der skulle behandle politisagerne på de nederste trin i forvaltningshierarkiet. I månederne efter forordningens udgivelse blev kancelliet følgelig bestormet med forespørgsler fra de kongelige amtmænd og fra grever og baroner, som drejede sig om, hvem der skulle behandle de nævnte sager i *anden* instans.

En af de første, som reagerede, var stiftamtmanden over Fyns stift. I februar 1792 spurgte han, om det var meningen, at grevers og baroners jurisdiktion qva amtmænd i justits- og politisager skulle rette sig efter de nyligt fastlagte jurisdiktioner for herredsfogeder og birkedommere, eller om kancelliet havde forestillet sig, at overøvrighederne skulle forholde sig som hidtil. Altså i sidste tilfælde således, at amtmanden skulle vedblive at udøve jurisdiktion overalt i herredet i nævnte sager (behandling af politisagerne i anden instans) og lensbesidderen tilsvarende overalt i sit birk. Efter rådslagning med rentekammeret resolverede kancelliet, at de nye administrative skel måtte føres videre op til den øverste lokaladministration: Amtmanden skulle altså anses som overøvrighed i politisager i det sogn, hvis meste hartkorn hørte under herredet, og grever/baroner skulle anses som overøvrigheder i de sogne, hvor det største hartkorn henhørte under deres birker.¹⁶

Kancelli-resolutionen fik dog ikke hermed afklaret ethvert spørgsmål om embedsforretningernes fordeling. Greven af Langeland spurgte således kort tid efter, om det kunne være rigtigt, at *hans* birkedommer nu skulle påkende de sager, som opstod mellem jordegodsejere »på herredet« og deres bønder i de sogne, hvor grevskabet havde det største hartkorn. Kancelliet måtte bekræfte, at det faktisk forholdt sig sådan, men man understregede ved samme lejlighed, at *de* hoverisager (den type hoverisager, som ifølge forordningen 25/3 1791 var at anse som politisager) og andre politisager, som greven

selv på nogen måde kunne være part i, eller som angik fremmede (ikke under grevskabet hørende) personer, naturligvis ikke kunne påkendes af greven i anden instans. Slige sager skulle derimod henvises til den kongelige amtmænd, selv om de var blevet påkendt af grevskabets birkedommer i første instans.

Det kan her indskydes, at spørgsmålene om, *hvem* der var »fremmede ikke under lenet henhørende personer« i ganske mange tilfælde var ret umuligt at afgøre.

På grund af en serie skænderier med amtmanden over Nyborg/Tranekær (det senere Svendborg) amt spurgte den langelandske greve tillige kancelliet, om største-hartkorn-reglen også skulle gælde som rettesnor for, hvem af de to, amtmanden eller greven, der havde kompetence til at beskikke sognefogeder; dette besvarede kancelliet bekræftende. Med andre ord: i sogne, hvor herredsfogeden havde justits- og politijurisdiktionen under sig, skulle amtmanden beskikke sognefogeder, og i sogne, hvor grevskabets birkedommer udøvede omtalte form for jurisdiktion, skulle greven beskikke sognefogeder.¹⁷

Eftersom politilovene skulle administreres på hovedgårdenes grunde lige så fuldt som andre steder, blev bestemmelserne om justits- og politiforvaltningens distriktsmæssige afgrænsning suppleret med et kancelli-cirkulære i 1795. Dette fastslog, at hovedgårdstaksternes hartkorn burde indgå i beregningerne, når man ville afgøre, hvilken retsbetjent, der havde justits- og politiforvaltningen i det enkelte sogn.¹⁸

Da der endelig i 1794 opstod tvivl om, hvorvidt grever og baroner var berettigede til selv at autorisere de politiprotokoller, som nu skulle føres ved lensbirkerne (underretterne), resolverede kancelliet, at der måtte tilkomme dem denne rettighed i medfør af amtmandsprivilegierne.¹⁹ På givne foranledning udtalte kancelliet endvidere, at de kvartalsindberetninger om sagers behandling ved politiretten, som birkedommeren udarbejdede, skulle tilstilles lensbesidderen og ikke den kongelige amtmænd, når det var lensbesidderen, der var stedets overpolitimyndighed.²⁰ Da amtmanden over Nyborg/Tranekær amt en måned senere afkrævede grevskabet Langelands birkedommer en fortegnelse over de af ham behandlede politisager, var det derfor ikke underligt, at birkedommeren pure nægtede at udlevere noget under henvisning til hans foresatte, grevens rettigheder. Amtmanden klagede over ham til kancelliet, hvorefter man nu her så sig nødsaget til at

forklare det nyligt udsendte cirkulære nærmere: Meningen var, at lensbirkernes fortegnelser over politisager *også* skulle tilstilles de kongelige amtmænd, thi ellers ville der ikke være nogen instans, som på lokalt plan kunne føre kontrol med, at lensbesiddere ikke misbrugte deres embedsstatus; nemlig ved at behandle sager, hvori de selv var parter.²¹

Lensbesidderen som politioverøvrighed før 1791

I det foregående har vi konstateret, at justits- og politiforvaltningen blev afgrænset i forhold til den øvrige retspleje i begyndelsen af 1790'erne. Imidlertid havde grever og baroner også udøvet en form for overordnet politimyndighed før dette tidspunkt, ihvorvel denne myndighedstype ikke ses at have båret nogen fast betegnelse. Det må her indskydes, at forsøger man at trænge ned i mere detaljerede problemer i 1600- og 1700-tallets retsforhold, rejser der sig en række spørgsmål, som ikke vil blive behandlet – endsiges besvaret i nærværende undersøgelse. Efter den ældre lovgivning ser det blandt andet ud til, at adelige uden for lensbesiddernes rækker såvel som andre privilegerede godsejere *også* udøvede den omtalte overordnede myndighed på deres godsområder, nemlig i kraft af deres hals- og håndsret samt sigt- og sagefaldsret; men dette fandt dog samtidig sted på en sådan måde, at de kongelige amtmænd skulle føre tilsyn med godsejernes dispositioner. Hals- og håndsretten gav ikke indehaveren nogen ret til selv at straffe sine undergivne, men kun en ret til at lade fængsle og *ved retten* tiltale den, der gjorde sig skyldig i en forbrydelse, – samt en ret til at lade dommeren eksekvere dommen efter dens afsigelse.²² Til hals- og håndsretten var knyttet den såkaldte sigt- og sagefaldsret, d.v.s. retten til at oppebære de bøder, som de tiltalte blev idømt.

I det følgende skal vi dog kun se på grevers og baroners stilling og deres privilegerede hals- og håndsret, der i samtiden blev fortolket derhen, at den gav dem anklage- og politimyndighed i henhold til de almindeligt bestående love.²³

Efter at der var blevet organiseret en regulær politiforvaltning for hvert enkelt landsogn (1791 ff), kom det lejlighedsvis til udtryk, at man inden for centraladministrationen nærmest betragtede lensbesidderens overordnede politifunktioner, som om de hvilede på – eller

var en konsekvens af – hals- og håndsrettens udøvelse.²⁴ Men ikke kun denne forrettighed blev opfattet som hjemmelsgrundlag; på centralt hold var man tilsyneladende også tilbøjelig til at anse den såkaldte *gårdsret* for en slags kilde til besidderens anklage- og politimyndighed. Således hed det i et kancelli pro memoria fra 1795, at en greves ret til at dømme i anden instans i (visse) politisager udtrykkelig var tilstået ham, især da greven i medfør af sine grevelige privilegier havde ret til at holde gårdsret.

Gårdsretsinstitutionen var af middelalderlig oprindelse og fra begyndelsen kun stadfæstet og i brug ved kongens egne gårde – den blev dog snart et almindeligt adelsprivilegium og eksisterede som sådant indtil 1661; herefter kom gårdsretten kun til at leve videre som et særligt greveligt privilegium.²⁵ Begrebet gårdsret omfattede for det første de retsregler, hovedsagelig af disciplinær og strafferetslig karakter, som gjaldt for funktionærer og tjenestefolk ved slot og gård, og for det andet den domstol, der pådømte brud på disse regler. Gårdsretten hjemlede en speciel jurisdiktion, der indebar, at greven selv kunne nedsætte en domstol bestående af gårdsfolk (betjente og tyende) til pådømmelse af overtrædelser, som var begået af »andre gårdens folk«. Gårdsretten kunne sættes dels på den grevelige sædegård, dels på den grevelige residens i hovedstaden.²⁶ Dette retsinstitut kan således nærmest opfattes som en »miniatureudgave« af kongens egen borgret (som gårdsretten med tiden blev kaldt), om hvilken det i Danske Lov hed, at hertil skulle kongens betjente svare, » ... i lige måde de, som virkelig tjente i kongens hof ...«. ²⁷

Under en mere udviklet retspraksis hen ved 1600-tallets udgang var gårdsretten imidlertid nok ved at overleve sig selv som institution, hvad en ret opsigtsvækkende sag i 1690 på grevskabet Wedellsborg synes at antyde: »Den gale greve« (W. F. Wedell) havde nedsat en gårdsret bestående af tjenestefolk, og denne ret dømte Claus Brandt og Marie Borger til kagstrygning m.v. for rufferi og tyveri. Marie Borger forsøgte først at påberåbe sig, at hun henhørte under et ganske andet værneting; rettergangen blev alligevel gennemført, og da hun havde hørt dommen, forlangte hun appel. Greven lod sig dog ikke standse af disse protester, men lod ganske suverænt sin egen skarpretter eksekvere dommen – både på hende og Claus Brandt.

Dramaet på Wedellsborg gjorde stærkt indtryk på den lokale befolkning, og det blev i en senere tidsalder holdt frem af forskellige

samfundskritikere som et hårrejsende eksempel på, hvorledes landets højeste adel kunne misbruge sine privilegier.²⁸ En omstændighed, der nok især må betragtes som oprørende, var, at greven slap godt fra sin selvbestaltede optræden, idet kongen »af sær nåde og i henseende til tro tjeneste af grevens broder« resolverede, at man for denne gangs skyld kunne se igennem fingre med det passerede (»dermed overser«). Sagen foranledigede imidlertid, at der straks udgik kongelig befaling om, at birkeejernes dommere skulle søge kongelig bestalling for at få domsmyndighed, hvilket gentoges ved forordning 5/5 1696, der fastslog, at gårdsretter for fremtiden kun kunne etableres af greverne ved deres egne birkedommere.²⁹

Men som sagt fandtes der, for nu atter at gå frem til 1700-tallets slutning, eksempler på, at man i kancelliet henholdt sig til gårdsrets-instituttet, når det i særlige tilfælde var aktuelt at få bekræftet grevers kompetence som politi- og domsmyndigheder: I en sag 1795 på grevskabet Samsøe, havde godsets forvalter fået dom ved politiretten for at have mishandlet sin skriverdreng. Dommen blev appelleret, og kancelliet udtalte ved denne lejlighed, at kompetencen som overpolitidommer måtte ligge hos greven. Selv om hverken forvalteren eller skriveren var af bondestanden, og selv om de ikke var fæstere på lenet, kunne nemlig grevens myndighed som overpolitidommer finde hjemmel i den grevelige gårdsret, der jo omfattede sædegårdens betjente og sammes tjenestefolk.³⁰

For tiden efter 1791 kan man tilnærmelsesvis bestemme de mangeartede politiforretninger som henhørende enten under *overpolitimesterens* eller under *overpolitidommerens* funktioner. I praksis var de to kompetence-områder dog næsten altid forenede hos en og samme embedsmand; de lå altså enten hos den kongelige amtmand eller hos lensbesidderen. Alligevel forekom der undtagelser, eksempelvis således at den kongelige amtmand kunne udøve *overpolitidommer*-funktionen over for beboerne på et len. I det sidste tilfælde opstod der hurtigt stor forvirring i spørgsmålet om den rette administrative procedure, og af denne grund vil det senere blive forsøgt at få trukket en grænselinie op mellem de to typer af funktioner (se p. 138).

a) *Husbondens arbitrære straffesystem*

Vender vi nu igen tilbage til tilstandene før 1791 og finder træk i de administrative forløb, der minder om udøvelse af en eller anden slags politimyndighed, så vil meget tyde på, at den brede almue var underkastet en administrativ og retslig praksis af højst tilfældig karakter. »Tilfældighederne« synes imidlertid nok at kunne systematiseres, når de er undersøgt nærmere, og for at komme lidt mere til bunds i de herskende retstilstande kan man, som det skal gøres her, i det mindste forsøge at skelne mellem godsejerens arbitrære straffesystem og lovgivningens subsidiære straffesystem. Med det arbitrære straffesystem skal her forstås husbondens/godsejerens fastsættelser af straffe uden forudgående lov og dom, og med det subsidiære straffesystem, der omtales under punkt b, skal forstås øvrighedens lovlige adgang til at forandre en tildømt straf, – eksempelvis at forandre en ved retten idømt pengebøde til fængsel på vand og brød.

Ikke blot på lenene, men også på de andre godser, kan det overalt konstateres, at der blev praktiseret en »retshåndhævelse« indtil udgangen af 1700-tallet, som ikke sjældent bar præg af herskabernes personlige og umiddelbare indskydelser.

Dette er for så vidt ikke overraskende, når man erindrer, at den almindelige opfattelse i godsejerkredse længe gik på, at bønder skulle betragtes »som godsets børn«, og at de som det »nedrigste led af undersåtterne ikke (havde) stor indsigt, ... siden deres ringe forstand ikke (kunne) overse følgerne ...« etc.³¹ Den i alle henseender formyndrerprægede holdning til bønder manifesterede sig eksempelvis tydeligt, når et herskab tid efter anden fandt det hensigtsmæssigt at overgive almuefolk til Odense Tugthus, hvor de på ubestemt tid blev sat i tvangsarbejde på grund af mere eller mindre specificerede forseelser begået på godsets grund: Drukkenskab, arbejdsvægring, spilleliden-skab, uforsvarlig omgang med ild – eller blot almindelig »liderlighed« hørte til de hyppigste årsager. Hvad man særligt må hæfte sig ved her, er den omstændighed, at en række af tugthuskandidaterne havnede der *uden* forudgående rettergang, altså ved en såkaldt arbitrær dom. Men også en anden kategori af ikke-dømte (ved en ret) blev anbragt i tugthuset, nemlig unge arbejdsføre folk, som herskerne ønskede at få oplært i vævning eller andet håndværk inden for anstaltens mure.³²

En sag, der muligvis hører til sidstnævnte type, finder man i

1750'erne fra baroniet Holckenhavn: Baronen havde fået en ung karl fra godset indsat i Odense Tugthus. Det er uvist, om der lå en forseelse – stor eller lille – bag, og det kan altså tænkes, at en fuldt lovlig rettergang har udspillet sig forud for indsættelsen. Spørgsmålet er dog underordnet i denne sammenhæng, og det er tilstrækkeligt at konstatere, at baronen efter nogen tids forløb ville have karlen hjem til godset igen og derfor fremsatte ønske herom til stiftamtmanden. Sidstnævnte, der selv var medlem af tugthusbestyrelsen, meddelte imidlertid, at man i tugthusinspektoratet var særdeles fornøjede med den unge mand, som under opholdet havde vist sig meget lærevillig og nu var »vel avanceret udi vævningen«; man kunne derfor »ikke finde regning ved denne løsladelse«. Hvis baronen alligevel skulle insistere, måtte han betale en klækkelig godtgørelse for arrestantens forplejning, men inspektoratet formodede dog umiddelbart, at baronen vel ikke fandt, »at det er pengene værd at betale denne store regning«.³³ Der mangler kilder til belysning af sagens videre forløb, men det turde allerede her fremgå, at den unge mands ve og vel blev bestemt efter hans værdi som handelsvare og ikke efter lovmæssige eller moralske hensyn.³⁴

Sådanne fænomener unddrager sig imidlertid ganske senere tiders eventuelle »dom« over godsejerne for deres fremfærd, al den stund hele systemet også tillod, at vanartede og ustyrlige børn kunne anbringes i tugthuset, hvis deres fædre eller værger ønskede det.³⁵

Det arbitrære straffesystem betød naturligvis også, at almuefolk uden forudgående rettergang kunne blive puttet i slottets eller godsets arrest – en indretning, som ethvert herskab med respekt for sig selv rådede over. Som overadministrator for grevskabet Gyldensteen optrådte for eksempel grev Reuss i mangfoldige tilfælde som den, der gjorde ret og skel, uden at han på nogen måde ulejlignede grevskabets birkedommer. Om en bortrømt, men senere indfanget bondesoldat resolverede han, at »som (soldaten) nu nogen tid har siddet arresteret, må han for videre straf være forskånet«. At dømme efter den foreliggende korrespondance havde karlen på dette tidspunkt henslæbt *mindst* en måned i Gyldensteens arrest, og det vides altså ikke, hvor længe han faktisk havde været indespærret.³⁶

Om et par bønderkarle, der havde begået ulovlig skovhugst, bestemte greven, at »den ene skal bøde 9 mk., men også for sin brugte mund og studsighed mod skovfogeden sidde 2 dage på vand og brød i

En indvandret franskmand, Jean Henri Huguetan, blev optaget i den danske grevestand i 1717 under navnet Gyldensteen og fik i 1720 sine fynske godser ophøjet til grevskab. Gyldensteens Hovedfløj er en kraftig rødstensbygning i 2 stokværk, som endnu har stærke mindelser om Gregers Krappes bygningsværk fra 1640'erne. Gyldensteen ligger nær stranden få kilometer øst for Bogense og er opført på et middelalderligt voldsted og omgivet af brede grave. Over indkørslen i avlsgårdens østre fløj, der omtrent nedbrændte ganske i 1960, ses endnu Gyldensteenernes våben med de to griffe (K. Valentin foto 1982).

Gyldensteens arresthus på egne bekostninger, for at lære ham ikke alene at lade sig forgå lysten til at udøve noget ulovligt i skovene, men også respektere grevelige betjente, når de i deres betjeningssager efter deres pligt haver med bønderne at handle«. Den anden skovtyv slap med at betale 3 mk. samt at tage imod en længere formaningstale fra forvalteren.³⁷

Strafudmålingen havde samme karakter, da en gårdmand i 1758 på baroniet Lindenberg »groft uforskammet« havde stjålet 4 tønder byg fra hovedgårdsforpagteren. Greven fastslog, at manden burde »eksemplariter straffes, ... hvis jeg ikke for hans kones og to uopfødte drengebørns skyld beholde nogen medynk tilovers«. »Straffes bør han imidlertid« vedblev greven og resolverede da, at bonden skulle betale det stjalne korn efter billig pris til forpagteren, overbringe denne sine ydmygste undskyldninger, give 1 rdl. til sognets fattige og endelig »i 4 uger hver uge 2 à 3 dage sidde på vand og brød i hullet, at han de øvrige dage kan fortjene sin fattige kone og børn deres fornødne føde i disse besværlige tider«.³⁸

b) Lovgivningens subsidiære straffesystem

Til et mere dækkende billede af forvaltningen af den politimæssige myndighed på lensgodserne i tiden før 1791 hører de hyppigt benyttede subsidiære domme: Forordningen 6/12 1743, der omhandlede pengebøders inddrivelse, hjemlede politioverøvrigheden/lensbesidderen en ret til at idømme subsidiære straffe – eksempelvis som før nævnt – en ret til at forvandle bødestraf til fængselsstraf. Denne kompetence hos besidderne gjorde det i adskillige tilfælde »lovmedholdeligt« klart, hvorfor en eller anden bonde havnede i slottets arrest, og hvad lemmerne i Odense Tugthus angår, så skyldtes deres tilstedeværelse naturligvis også i nogle tilfælde, at de var blevet idømt forvandlingsstraffe af deres lokale politioverøvrigheder.

I 1700-tallet eksisterede der først påtaleret og siden påtalepligt for øvrigheden i tilfælde af den hyppigt begåede forbrydelse, som kaldtes lejemål. Ved forordningen 6/12 1743 blev det således forbundet med bødestraf og (for jorddrotter) med tab af sigt- og sagesfaldsretten at undlade at rejse tiltale mod dem, der var implicerede i lejemålsforbrydelser.³⁹ Principielt stod både mand og kvinde under justitiens tiltale, men i praksis var det naturligvis mest kvinderne, som kunne ud-

sættes for retsforfølgelse. Midt i en række instrukser angående den almindelige godsdrift på Gyldensteen, som greven i 1765 tilskrev sin forvalter, befalede han således ganske en passant: »Niels Gregersens kone i Brenderup skal, da efter den indløbne forretning, gælden overstiger boens formue, sættes i Gyldensteens arrest 20 fulde dage på vand og brød, dog ...« sluttede greven betænksomt, »kan det udsættes så længe, indtil hun har vendt barnet af«. ⁴⁰ Der var her tale om udmåling af en forvandlingsstraf. Da sagens omstændigheder ikke lader sig belyse tilstrækkeligt i kildematerialet, er det vanskeligt at vurdere, om straffen i dette tilfælde forholdt sig rimeligt til lovens bødestørrelser, subsidiært til den i lovgivningen ansatte varighed af et ophold i arrest- eller spindehus, og til vort formål er eksemplet da også blot trukket frem for at antyde, at *tilsyneladende* vilkårlige strafudmålinger alligevel ikke altid var det, men at de derimod godt kunne være baseret på et sæt detaljerede lovbestemmelser. ⁴¹

1743-forordningen havde også bestemt, at overøvrighederne skulle korrespondere med kancelliet i tilfælde, hvor de var i tvivl om den subsidiære strafudmåling. Nu kunne der imidlertid hengå en rum tid, før kancelliet lod sine resolutioner falde i de enkelte spørgsmål, og således kunne det hurtigt blive et problem, hvad man skulle stille op med den dømte i ventetiden. En beboer på grevskabet Langeland var i 1780'erne blevet idømt en større bøde ved Højesteret, som han ikke kunne betale. Greven lod straks manden sætte fast (hæfte) og indstille samtidig til kancelliet, om ikke vedkommende subsidiært burde udstå straffen ved fæstningsarbejde i Nyborg. Kollegiet var nok enig i denne vurdering, men man udtrykte samtidig mishag over, at greven havde behandlet arrestanten som en farlig kriminel; greven måtte give manden kompensation i straffen for lige så mange dage, som han var blevet holdt indespærret i Tranekær slots arrest, »på det, at han ej skal få anledning til klage«. ⁴²

Efter 1791 blev udmålingen af de subsidiære straffe betragtet af de fleste jurister som en kompetence, der lå hos *overpolitidommeren*, og ikke hos *overpolitimesteren*. ⁴³ I den praktiske administration kunne det i reglen være underordnet at foretage en sådan sontring, fordi funktionerne var samlede hos én person, men i enkelte tilfælde kunne spørgsmålet blive aktuelt, nemlig når *overpolitidommer-* og *overpolitimesterforretningerne* for eksempel var delt mellem den kongelige amtmand og en lensbesidder.

Sondringen mellem overpolitimester- og overpolitidommerfunktionen

I tiden efter 1791-forordningen blev grevers og baroners roller som overpolitimestre og overpolitidommere i *almindelighed* betragtet som noget, der flød af deres privilegerede amtmandsrettighed i det hele taget. Imidlertid var funktionen som overpolitidommer specielt betinget af, at lenet havde birkerettighed: Amtmanden var overøvrighed og overpolitidommer i justits- og politisager i de sogne, hvor det meste hartkorn hørte under herredsfogedens jurisdiktion, og lensbesidderen der, hvor det meste hartkorn hørte under hans birkejurisdiktion. Hvor intet lensbirk var, eksisterede der følgelig ingen funktion som overpolitidommer for besidderen.

Nævnte omstændigheder stod dog ikke ganske klart for alle embedsmænd; således var amtmanden over Kalundborg m.fl. amter i 1798 i tvivl om kompetencefordelingen mellem ham selv og baronen af Adellersborg, der ikke havde birkerettighed. Kancelliet besvarede hans forespørgsel sådan, at retten til at være overpolitidommer måtte »forudsætte at dommeren i første instans ... af greverne eller baronerne selv ere beskikkede«. ⁴⁴

Derimod var funktionen som overpolitimester uafhængig af birkerettighed. Dette blev blandt andet fastslået ved kancelli-skrivelse i 1819, hvor anledningen var en sag fra grevskabet Brahesminde; et len, der, som tidligere anført, var erigeret 1797/98 uden birkerettighed og i alle sager henhørende under Salling herredsting. ⁴⁵ I egenskab af amtmand var det grevens hverv at våge over den gode orden og dermed også at sætte lovbyggere under tiltale; han skulle med andre ord foranstalte justitsaktion, når situationen krævede det.

I 1819 opdagede greven imidlertid, at en beboer på hans gods uden videre var blevet sat under justitiens tiltale af herredsfogeden på amtmandens foranstaltning. ⁴⁶ Greven protesterede, men amtmanden kunne ikke se, at han havde overskredet sine beføjelser, – tværtimod opfattede han det som i høj grad stødende, at grevskabets besidder skulle kunne udstede ordrer til en af amtets embedsmænd.

I sin argumentation påberåbte amtmanden sig blandt andet den førnævnte, af Kalundborg-amtmanden foranledigede kancelli-resolution fra 1798 og afslørede dermed, at han ikke var i stand til at skelne mellem overpolitimesterens og overpolitidommerens forretninger. Kancelliet måtte resolve, at Brahesmindegreven ikke kunne frata-

ges sin position som overpolitimester under det påskud, at han var inkompetent som overpolitidommer, og i afgørelsen blev det nok en gang understreget, at birkerettighed og amtmandsrettighed var to »aldeles ikke korrelate rettigheder«. ⁴⁷

Noget andet var, at man i cancelliet selv tilsyneladende hurtigt glemte konsekvenserne af denne resolution. ⁴⁸ Da man nemlig et års tid senere fik en forespørgsel fra greven (vedrørende en paternitets-sag), tilskrev man den kongelige amtmand for at få nærmere oplysninger om sagens art. Amtmanden skyndte sig dog at oversende skrivelsen til greven, idet han bemærkede, at cancelliet måtte have taget fejl; greven gav derefter – proceduremæssigt korrekt – Salling herredsfoged ordre til at anstille de forhør i sagen, som cancelliet havde forlangt. ⁴⁹

Hvad samme herredsfoged angik, så havde han, der tillige var byfoged i Fåborg, ofte besvær med at finde ud af, hvem der var den rette politi- og anklagemyndighed i de enkelte sager. Han kom derfor undertiden til at sende forskellige forhørsakter frem til amtet, som greven egentlig skulle have haft. ⁵⁰ Når herredsfogeden holdt politiforhør eller foretog andre indledende undersøgelser i en sag, så glemte han af og til at få oplyst det vigtige spørgsmål, hvor den afhørte helt præcis havde sin bopæl. Ved næste skridt i proceduren manglede han da en rettesnor for, hvem af overøvrighederne der skulle have sagen tilstillet. ⁵¹

I overensstemmelse med, hvad der generelt er sagt (p. 85) om præstegårdes og andre ejendommers særlige jurisdiktionelle tilhørsforhold, opkom der undertiden sager »inden for lensområdet«, som Brahesminde-greven *ikke* kunne behandle qva overpolitimester. Hvis han fik anmeldelser om forbrydelser, der eksempelvis var begået i lenets præstegårde eller på de dertil liggende grunde, måtte han oversende dem til amtmanden, idet de var »grevskabets amtsjurisdiktion uvedkommende«. ⁵² I et tilfælde, hvor nogle indsiddere var blevet anmeldt af Horne sognepræst for tyveri, gav greven dog den følgebemærkning til amtet, at han personlig vanskeligt kunne se, hvorledes dette ubetydelige tyveri kunne »kvalificere til offentlige aktion«. ⁵³

Overpolitimesterfunktionen

Når greven/baronen fik tilstillet en anmeldelse, kunne han lade være

at foretage sig noget, hvis sagen forekom ham ubetydelig, eller han kunne beordre den nærmeste retsbetjent (hvilket i reglen ville sige birkedommeren) til at iværksætte undersøgelse, optage forhør, rejse tiltale etc. Justitssager skulle behandles efter den ordinære procesmåde, men i politisager var det ikke *nødvendigt*, at lensbesidderen (amtmanden) beskikkede aktor og defensor. Han kunne beordre justitsaktion imod lenets egne beboere samt imod fremmede, der opholdt sig på lenets grund.

Det er ikke utænkeligt, at lensbønder undertiden har nydt en vis skånsomhed med hensyn til at blive sat under anklage. Mange af de anmeldelser, som greven eller baronen modtog, lignede jo ikke umiddelbart oplagte forbrydelser, og i almindelighed var det ønskeligt at få begrænset politiaktionernes antal, da enhver ny aktion betød en udgift for birkeejeren. Når lejlighed bød sig, gjorde kancelliet også opmærksom på, at myndighederne ikke burde skride til sagsanlæg, hvis en forseelse var af en sådan natur, at den kunne forestilles »kongen til bønhoerelse«; herved kunne der spares på de offentlige udgifter.⁵⁴

Politisager blev behandlet som ekstraretssager. Ved siden af de ordinære ugentlige tingdage skulle retten altså principielt sættes på ny i hver politisag. Birkedommeren ved grevskabet Gyldensteen kom således i løbet af året 1807 i funktion som politimester eller politidommer 27 gange, heraf blev der holdt regulær politiret på 17 dage dette år. Disse 17 ekstra nedsættelser af retten fordelt over et helt år syner muligvis ikke overvældende, men hertil kom, at han skulle rejse vidt omkring i forbindelse med de nødvendige forundersøgelser, samt det, at politiretten ikke altid blev holdt på det sædvanlige tingsted, men undertiden måtte henlægges til Bogense rådstue eller til andre, fjernere steder på grund af arrestanternes bevogtning etc.⁵⁵

Ny lovgivning om, hvad der skulle anses for politisager, udvidede politiets virke, og når politimyndighederne aktionerede kunne det se ud til, at administrations- og retsapparatet stadig udsattes for en større belastning. Hertil kom, at aktionerne naturligvis forstyrrede den lokale befolkning i dens daglige dont gennem afhøringer, ransagninger, stævningsforkyndelser m.v. Alt andet lige var man bedst tjent med, at flest mulige sager blev ordnede i al mindelighed og med mindst mulig deltagelse fra autoriteternes side. Holdningen til lov- og orden-spørgsmålet stemte formentlig godt med den langelsandske greves udtalelser om hans eget hverv som overpolitimester: »... at jeg

gerne handler lemfældig og skånsom, men at det er min pligt som overøvrighed at håndhæve orden og påse lovenes efterlevelse«. ⁵⁶

De statslige embedsmænd, der beklædte deres poster i lokaladministrationen uden for lenenes distrikter, har muligvis undertiden ment, at grevernes og baronernes lemfældige og skånsomme optræden også kunne blive *for* udtalt. Biskoppen over Fyns stift var således næppe begejstret for den behandling, som baronen af Holstenshuus i 1805 gav en af ham indbragt anmeldelse. Efter biskoppens forklaring var der passeret følgende helt utilstedelige optrin: I efteråret 1805 skulle han i egen person holde visitats i Fåborg kirke og havde til den lejlighed indbudt alle ugifte karle og piger fra Diernisse sogn (under Holstenshuus' politijurisdiktion). For første gang i biskoppens hele embedsperiode var der imidlertid overgået ham det, at næsten alle de unge karle havde forladt kirken midt under katekisationen – og var gået på værtshus. Herfra skulle de først være vendt tilbage, da biskoppen var i færd med at afslutte den kirkelige handling. Hvad pigebørnene angik, så havde de »fundet for godt, da karlene forlod kirken, at træde fra gulvet ind i deres stole«. Eftersom denne forargelige adfærd kunne få de skadeligste følger og »aldeles modvirke hensigten og nyt-

Hovbønder holder hvil under høstarbejdet. Omkring fænomenet naturalhøveri måtte der uvægerligt opstå mange tvistigheder husbond/godsejer og fæstebønder imellem. Hovedparten af sådanne hoverisager blev med tiden henviste til den politiretsvise behandling. (Frederiksborgmuseet. C. A. Lorentzen ca. 1780).

ten« af biskoppens arbejde, så indstillede han prompte til baronen, om denne som amtmænd over Holstenshuus ikke fandt det påkrævet, at samtlige karle og piger fra Diernisse sogn blev »indstævnedes, forhørte og dømte«. Biskoppen udbad sig i øvrigt alle sagens akter tilstillet til gennemsyn.

Baronen var herefter nødt til at skride til handling og beordre nogle forhør optaget; men de akter, som kom ud af det, gav intet bevis for, at hændelserne i Fåborg kirke virkelig havde været af den karakter, som biskoppen påstod. Sidstnævnte stillede dog alligevel baronen en ny erklæring, hvori han forlangte, at der skulle optages et »tingsvidne« (forhør) i Fåborg, da han var forvisset om, at både kirkens betjente og adskillige af byens indvånere måtte kunne bekræfte, at de unge virkelig havde opført sig så frækt, som han påstod. Baronen syntes fremdeles utilbøjelig til at blæse denne sag op, men han ville på den anden side ikke ligefrem sidde biskoppens krav overhørig. Han henvendte sig derfor til amtmænd over Svendborg amt og bad ham om at pålægge by- og herredsfogeden i Fåborg at optage forhør hos eventuelle vidner i byen. Da dette var sket, var sagen efterhånden to måneder gammel, og amtmænd dikterede derfor byfogeden, at han »for tidens kortheds skyld« skulle sende sine akter i sagen direkte til baronen.

Den sidste afhøring gjorde imidlertid hverken til eller fra i opklaringsarbejdet; efter sit personlige aktgennemsyn erklærede biskoppen ikke desto mindre stædigt, at sagen vel nu måtte være så tilstrækkelig oplyst, at der kunne ske en domfældelse af de skyldige, og at han jo følte sig forvisset om, at »de vedkommende ville blive straffede for deres forargelige og usædelige opførsel«.⁵⁷

Politiretten var imidlertid blevet sat på Holstenshuus birketing, hvortil snart sagt hele Diernisses ungdom var blevet indkaldt. På dommerens spørgsmål erklærede alle karlene næsten enslydende, at de i første omgang var blevet trætte af at stå op under visitationen og havde sat sig i kirkestolene, – dette var dog først sket, efter at biskoppen i to stive klokketimer havde overhørt de unge fra selve Fåborg by i deres kristendom. Diernisses karle havde alle været på strengt høstarbejde ved hove i dagene forud, og adskillige af dem var gået direkte til kirken oven på flere timers arbejde samme dags morgen. Videre forklarede hver enkelt karl, at han »ikke havde været ude af kirken længere, end at han lod sit vand«.

Samtlige pigebørn erklærede dernæst på stribe, at de havde sat sig i kirkestolene på grund af træthed, da biskoppens eksamination af fåborgenserne havde strakt sig over et par timer. Efter at 22 karle og 18 piger således var blevet afhørt af dommeren enkeltvis, og efter at politiretten var blevet sat i alt 6 gange, faldt der omsider dom i sagen. I præmisserne hed det, at birkedommeren »ganske vist ikke kunne skønne, hvorvidt karlene blev nødt til at gå ud i trængende ærinde«, men når »den menneskelige naturs skrøbelighed« blev taget i betragtning, måtte retten godkende de unges undskyldninger for, at de efterhånden havde trængt til at hvile sig under katekisationen. Da retten i øvrigt ikke havde kunnet skimte noget ondt forsæt hos de anklagede, blev de således alle frifundne.⁵⁸

Denne sag er blevet refereret i sine hovedtræk her, fordi den dels illustrerer lensbesidderens funktioner som overordnet anklagemyndighed, dels er velegnet til at vise, hvordan en relativ ubetydelig affære kunne komme til at lægge stærkt beslag på det administrative og retslige apparats ressourcer.

Men sagen har også andre aspekter. Kan det formodes, at der dels i baronens optræden, dels i politirettens sagsbehandling og procedureform har ligget en vis beskyttelse af de anklagede i det omtalte tilfælde – og måske generelt i sager af lignende begrænset rækkevidde? – Det blev aldrig opklaret, om det var biskoppen, som i sin forargelse havde givet et fordrejet billede af ungdommens opførsel i Fåborg kirke og ude i byen (værtshusbesøget), eller om det var de unge selv, der med deres egne autoriteters stiltiende accept dækkede over hinanden under politiforhørene. Det sidste synes meget vel at kunne have været tilfældet. Desuden foretog birkedommeren sine afhøringer af samtlige indstævnedes ved hjælp af et helt stift sæt af spørgsmål, som ikke på noget tidspunkt blev fraveget, skønt alle de svar, han fik, praktisk talt var enslydende og således intet bidrog til sagens opklaring. Hvad der på den anden side kunne antyde, at biskoppen havde overdrevet sin fremstilling af ungdommens uartigheder, er, at han ikke kom med indvendinger eller indgav klager, da politiretsdommen først var faldet.⁵⁹

Parallelt med sin overordnede anklagemyndighed havde lensbesidderen qva overpolitimester (amtmand) også kompetence til at approbere de afsagte domme til eksekution. Wedellsborg-greven formulerede det sådan, at besidderen (og amtmanden) »vel ikke (var) overdom-

mere (i disse tilfælde), men dog autoriserede til på justitiens vegne at approbere de afsagte domme til eksekution«. ⁶⁰ Med andre ord: Enhver dom i sager, der var anlagt på grevens/baronens foranstaltning, skulle også på sammes foranstaltning ske fyldest. Dette gjaldt uden hensyn til på hvilket trin i appellationsstigen, der var faldet dom. ⁶¹

Efterhånden som en ændring i hele tidsånden var undervejs, viste der sig en vis tilbøjelighed hos lensbesidderne til at ville skyde denne eksekutionsret og -pligt fra sig. Tendensen var dog mest klar, når der var tale om at lade eksekvere strenge domme, der var faldet i »store« sager efter almindelig rettergang ved birketinget; altså domme i sager, der ikke var behandlede »politiretsvis«. ⁶²

I en lang række tilfælde, hvor forseelsens lidenhed gjorde en rigtig retslig handling overflødig, skulle overpolitimesteren afgøre sagerne »summarisk« ved resolution. Den hyppigst forekommende sagskategori, der blev afgjort således, var formentlig alimentationssagerne: Hvis paterniteten til et barn, født uden for ægteskab, på forhånd var fastslået, skulle lensbesidderen bestemme størrelsen af de årlige børnepenge (»opdragelseshjælp«), som faderen skulle betale til moderen. ⁶³ Hvis paterniteten kun kunne bestemmes efter en overpolitiretslig procedure, skulle besidderen også i sidste ende fastsætte alimentationsbidraget, men i det tilfælde synes foranstaltningen strengt taget nærmest at skulle henføres til overpolitidommerens funktioner. ⁶⁴

Afgørelse ved resolution blev også anvendt i sager om pligtforsømmelser ved udførelse af offentlige arbejder (vejreparationer, omgangskørsler), i sager om bønders pligt til at køre for embedsmænd og i sager om forsømmelser af andre pligter i henseende til at besørge transporter til lands og til vands i det offentliges tjeneste. ⁶⁵ Forseelser som ulovlig handel eller udeblivelse fra gadestævner, som man udtrykkelig var blevet tilsagt til, var også omfattet af ordningen, ⁶⁶ og endelig kunne greven/baronen tildele sine betjente bøder for embedsforsømmelser eller for at undlade at fremskaffe de oplysninger, som han selv eller andre myndigheder skulle bruge i deres embedsførelse. ⁶⁷

De fleste småsager blev altså afsluttede med en multktstraf, idet den såkaldte summariske resolutionsform blev taget i anvendelse. Imidlertid omfattede myndigheden til at afgøre sager ved resolution ikke *alene* bødefastsættelser, undertiden kunne den nemlig strække sig til beslutninger om frihedsberøvelse. Kompetencen hertil synes stadig at skulle findes i overpolitimesterens beføjelser, skønt der reelt kunne

Birkedommeren på grevskabet Wedelsborg boede atsondret ved Kjællingbjerg. Byen ingen er delvist indgravet i skrenten og har faneekælder, — den lokale betegnelse gysset endnu let, når talen falder på «Kjællingbjergene». Gården ser også idag skummel ud, skjult som den næsten er bag mørke takstreer. Huslængen på nederste billede har dog lokal tradition været tinghus. (K. Valentin foto 1982).

være tale om en domsafsigelse med ret vidtrækkende konsekvenser. I det hele taget kunne den flydende grænse mellem udøvende og dømmende instans illustreres ved eksempelvis indholdet i – og følgerne af overpolitimesterens resolutionsmyndighed.⁶⁸ Således fik greven af Langeland i 1809 forestillet en sag, hvor en bondekarl ved en auktionsforretning havde udvist »uforskammet« opførsel imod de tilstedeværende »rettens betjente«. Desuden havde han forsøgt at opildne de øvrige folk, der var til stede, til at gøre formeligt oprør, og man havde derfor måttet udkommandere en militærvagt for at få roen genoprettet. Uden forudgående forhør, proces eller dom resolverede greven da, at karlen fortjente at blive straffet »på det strengeste«, men for at »tilendebringe sagen i al korthed og så lemfældig som muligt, må det for denne gangs skyld have sit forblivende ved at (karlen) hen-sættes 8 dage i fængsel på vand og brød, hvortil han nu af en vagt afhentes«.⁶⁹

Som overpolitimestre skulle grever og baroner samarbejde med centraladministrationen om alt, hvad der kunne tjene til en àjour-føring af politiforvaltningen på de felter, hvor samfundsudviklingen nu en gang krævede det.

Få uger efter at den ny forordning om politivæsenet (1791) var udkommet, begyndte sognefogederne på Langeland at rette forespørgsler til birkedommeren om, hvorvidt bestemte former for ulovlig adfærd skulle betragtes som brud på samme forordning. De anede for eksempel ikke, hvordan de med loven i hånd skulle få sat en stopper for bønderkarlenes »nytårsskyderi og sammenfaldende drikkeri«. Birkedommeren kunne ikke selv træffe afgørelse og indgav derfor forestilling til sin »høje øvrighed«, greven, »til forventende nådig forholdsordre«.⁷⁰ Greven indstillede dernæst til kancelliet, at der blev udvirket en kongelig resolution eller anordning, om at drukne folks skydeløjer skulle påtales og »irettesættes«. Det fremgik, at han i samarbejde med de andre langelske godsejere tidligere havde forsøgt at få bremsset det overstadige natteliv, som udfoldede sig på øen, nemlig ved at lade en række personer indstævne for retten. Man havde imidlertid ikke kunnet få afsløret nogen gerningsmænd, for bønderne veg tilbage fra at angive hinanden. Birkedommeren kunne derfor ikke »dømme noget, så som på de her fornævnte handlinger på landet ingen forskrift havdes«.⁷¹

1791-forordningens hovedformål var at regulere tjenestetyendets

forhold samt at dæmme op for det udbredte løsgængereri. Landpolitiet skulle anholde enhver person, der optrådte uden fast tjeneste, eller der så ud til at søge sit udkomme ved betleri eller løsagtighed. Forordningens bestemmelser kunne dog som oftest ikke håndhæves med den fornødne konsekvens, al den stund selv den mest energiske oldermand, sognefoged eller retsbetjent nu engang ikke kunne være allestedsnærværende i sit distrikt.

Da Langeland til stadighed blev belempet med fremmede betlere og løsgængere, indgav greven i 1799 sin erklæring om problemet til kancelliet. Den var i hovedsagen formuleret som en harmdirrende klage over øvrighederne i Fyns stift, – ganske særligt over borgmesteren i Odense, amtmanden over Svendborg amt og byfogeden i Rudkøbing: Greven forsikrede kancelliet om, at han selv gjorde alt, hvad der stod i hans magt for at rense sit distrikt for omløbere, men hans arbejde blev spoleret, hed det, fordi de øvrige myndigheder udviste grov uagtsomhed i embedsførelsen. De gav således uden videre »udenlandske« (i den grevelige sprogbrug = ikke-langelske) folk påtegninger i deres rejsepas, skønt det tydeligt fremgik, at passets indehaver havde gjort afstikkere fra den én gang bevilgede rejserute.

Omstrejfersagerne var et særligt stort problem på Langeland, fordi man her i reglen dømte de anholdte til ophold i Odense Tugthus. Fra tingstedet i Tranekær skulle de altså transporteres de 11 mil til Odense, og i sig selv var det besværligt at finde nogle pålidelige folk, der ville påtage sig at eskortere fangerne denne lange vej »i et fremmed land«. Hertil kom, fortsatte greven, at amtmanden nægtede at reparere grevskabets delinkventomkostninger på amtet »under det påskud, at der burde have været rekvireret fri befordring. Men når dette skulle ske, så følger, at arrestanter måtte hensidde her i 8 dage inden befordringspasset kom fra amtmanden i Fåborg« (amtmanden over Svendborg amt).⁷²

Ifølge 1791-forordningen skulle præsterne ved den første måneds udgang efter hver skiftetid (for tjenestefolk) give indberetning om de løsgængere, som opholdt sig i deres sogn, men selv om også præsterne magtede at opfylde bestemmelsen, vil det blandt andet af den langelske klage ses, at kontrolforanstaltningen ikke kan have omfattet alle kategorier af løsgængere. Løsgængeriets problemer rundt om i landet var velkendte i centraladministrationen; der indløb til stadighed klager, og iblandt indkom der også forslag fra lokale myndig-

heder om midler til ondets bekæmpelse.⁷³ I 1817 udbad kancelliet sig betænkninger om sagen ved cirkulære til samtlige politimyndigheder. Samtidig blev det dog understreget, at »næppe andre forslag for tiden kunne benyttes, end de som lade sig udføre med de allerede ansatte embedsmænd eller betjente, og uden at det offentlige dermed bebyrdes med nye udgifter«. ⁷⁴

Flere lensbesiddere, herunder greven af Langeland, svarede kancelliet, at det eneste probate middel var ansættelse af mere landpoliti med den specielle opgave at holde styr på fremmede, løsgængere og personer uden pas. Efter hvad man kunne forstå, tilføjede greven af Langeland i sin besvarelse, var jo dog sligt forslag ugennemførligt af økonomiske årsager, og som et mangelfuldt alternativ ville han foreslå, at sognefogederne skulle have pålagt *den* nye pligt at føre journaler over løsgænger-anmeldelser, og at de skulle indsende deres lister over sådanne anmeldelser hvert halve år til amtet.⁷⁵

Man søgte atter at skærpe kontrollen med løsgængere ved forordningen 24/7 1822. I hovedsagen var den dog blot en detaljeret skærpelse af præstens og sognefogedens pligter med hensyn til at meddele skudsmål (præsten) og anmelde løsgængere, og det blev ikke ved denne lejlighed pålagt sognefogederne at indsende særlige lister til amtet, således som den langelandske greve havde foreslået i 1817.

I perioden ca. 1807-1814 – en tid præget af krigsuroligheder – forsøgte regeringsmyndighederne at få riget som sådant sat på en almindelig og omfattende beredskabsfod. Regeringen skærpede i flere henseender sine krav til civilbefolkningen om at samarbejde med de militære og andre offentlige myndigheder, men for at se nogle resultater heraf, måtte der samtidig stilles en række ekstra fordringer til de lokale embedsmænd.

For lensbesidder/amtmand betød den øgede aktivitet, at der skete en udvidelse af hans forretninger, fortrinsvis inden for overpolitimesterfunktionen. Krigs- og krisetidens særlige politiopgaver kan ikke uddybes her, men det kan siges, at de mange ekstraordinære foranstaltninger, hvoraf nogle også skyldtes forandringen i pengevæsenet 1813, antagelig resulterede i en spidsbelastning af administrationsapparatet, og at den også kunne mærkes på lenskontorerne.⁷⁶ Et enkelt og i sig selv ret ubetydeligt fænomen i centraladministrationens aktiviteter i kriseårene var de utallige efterlysninger: Regeringen efterlyste udlændinge, kapere, desertører og alle mulige personer, som af

den ene eller anden grund formodedes at være statsfjendtlige. Dens efterlysninger indløb visse år i en jævn strøm til overøvrighederne for at blive almindeligt bekendtgjorte (ikke tinglæste) i deres respektive embedsdistrikter.

Når eksempelvis baronen af Holstenshuus modtog en efterlysning fra centralt hold, blev den afskrevet på lenskontoret i Langesø, hvor han havde sin residens, og dermed fremsendt med hans egne følgebemærkninger til birkedommeren for Holstenshuus og Langesø birker. Det betød i dette tilfælde, at brevet skulle gå til Odense, for her boede birkedommeren, som på samme tid var rådmand i byen. Birkedommeren lod det modtagne afskrive og fremsendte det tillige med egne kommentarer til sognefogederne i de sogne, hvor baronen havde justits- og politijurisdiktionen. På hvert sted befordrede sognefogeden nu sagen videre til degnen, der skulle stå inde for, at efterlysningen blev oplæst på kirkestævnet. Når det var sket, attesterede degnen, at offentliggørelsen havde fundet sted, hvorpå han foretog tilbagemelding til sognefogeden. Sidstnævnte lod attestationen sende til birkedommeren, der indberettede til baronen, at opgaven var fuldført, hvorpå baronen naturligvis sluttelig indberettede det samme til centraladministrationen.⁷⁷ I 1812-1813 indløb der i løbet af 11 måneder mindst 9 sådanne efterlysninger til Holstenshuus, som altså hver især skulle ekspederes på den beskrevne måde.⁷⁸ I betragtning af at denne vidtløftige procedure så godt som aldrig resulterede i hensigtens opnåelse, pågribelse af den efterlyste, tør det nok hævdes, at der blev trukket i vid udstrækning på lenets forvaltningsressourcer.

Der er i det foregående givet en række eksempler på overpolitimesterembedets funktioner, men det må understreges, at det omtalte langt fra dækker hele det store og mangesidige felt, der indledningsvis blev gjort et forsøg på at udstikke. I det følgende vil vi beskæftige os med nogle andre spørgsmål omkring grevers og baroners overpolitimester-status, men for overblikkets skyld må der forinden opsummeres således:

Lensbesidderen var overpolitidommer for alle beboere i sogne, hvor hans birk omfattede ca. 50 % eller mere af hartkornet.

Birkedommeren var politimester og politidommer i sogne, hvor birket omfattede ca. 50 % eller mere af hartkornet.

Lensbesidderen var overpolitimester for alle beboere på lenet, uanset lenet havde birkerettighed eller ej.

Lensbesidderens myndighed som overpolitidommer, omfattede ikke *alle* politisager. (Om overpolitidommer-funktionen, se p. 157).

Retten til at beskikke sognefogeder blev oprindelig opfattet som en ordinær amtmandsrettighed, der kunne udøves af besidderen på hans len. Da sognefogedinstitutionen blev (re)organiseret med forordningen 11/11 1791, blev det bestemt, at amtmanden skulle udnævne sognefogederne. Efter diverse forespørgsler bekræftede kancelliet dog senere, at denne udnævnelsesret også tilkom grever og baroner.⁷⁹

Der opstod imidlertid alligevel uenighed mellem besiddere og amtmænd om sognefogedbesikkelserne, hvorfor det ved cirkulære 14/4 og pro memoria 4/8 1792 blev bestemt, at den, som havde det største hartkorn i et sogn, også havde ret til at udnævne sognefogeden. De to skrivelser var udformet sådan, at man skulle tro, kancelliet havde taget for givet, at en greve/baron altid havde *politijurisdiktionen* under sig i de sogne, hvor han var største lodsejer.⁸⁰

Som det er vist, blev der blandt andet i Fyns-området erigeret ét len (grevskabet Brahesminde), der ikke fik tilstået nogen birkerettighed og følgelig ej heller kunne have nogen justits- og politijurisdiktion, uanset greven var største lodsejer i adskillige sogne. Dette forhold kunne således nok give uklarhed fremover angående kompetencefordelingen greve/amtmand. I dette fynske tilfælde ses dog, at Brahesminde-greven under alle omstændigheder selv beskikkede sognefogederne indtil 1849 i de sogne, hvor han var største lodsejer, og i beskikkelsesbrevene påberåbte han sig hjemmel i forordningen 11/11 1791.⁸¹ På samme måde beskikkede han brandfogeder (i reglen de allerede udnævnte sognefogeder) og ligsynsmænd, hvilket skete under henvisning til forordningen 29/2 1792 og plakat 13/1 1832; dette skønt ingen af de nævnte anordninger udtrykkeligt havde præciseret lensbesidderens kompetence.⁸²

Med lovgivningen omkring sognefogedinstitutionen synes regeringen at have indledt en praksis, hvor begreberne amtmandsjurisdiktion og justits/politijurisdiktion blev sammenblandede; dette viste sig at blive temmelig ubekvemt på længere sigt. I de første årtier af 1800-tallet foregik der nemlig en regulering og udvikling på lokalt plan af næringsvæsenet, sundheds- og jordemodervæsenet, brandvæsenet etc. Når diskussionen stod om disse nye væsener holdt grever og baroner ofte fast ved, at deres almindelige amtmands-status måtte give dem kompetence til at meddele beskikkelser (f.eks. til jordemød-

Indtryk fra Brabesminde-grevens distrikt. En af grevskabets 4 hovedgaarde, Østrupgaard, hvor vi ser herskabs huset med det middelalderlige stenhus som kerne i komplekset. Nederst landskabs scene fra Falsled med nogle af stedets ældste bygninger. (K. Valentin foto 1982).

re og brandfogeder) og til at udstede håndværkerbevillinger *overalt* på deres len. Imidlertid – den nye lovgivning om nævnte indretninger gav nærmest udtryk for den opfattelse, at beskikkelses- og bevillingsretten skulle falde sammen med politijurisdiktionsretten i geografisk forstand.

I almindelighed fremgik det således kun særdeles upræcist, at *de* politimæssige opgaver, der naturligt opstod, når nogen begik ulovligheder imod de nyetablerede indretninger (væsener), var en sag for sig, medens derimod retten til at meddele bevillings/beskikkelsesbreve var en helt *anden* sag.

Selve bevillings- og beskikkelsesmyndigheden kunne med stor rimelighed have fået sin omtale i forbindelse med lensbesidderens generelle amtmandsfunktioner i kapitel 1, hvis det ikke var fordi de kompetencespørgsmål, som nærings- og beskikkelsessager kom til at rejse, netop især opstod i forbindelse med spørgsmålet om overpolitimesterfunktionen som sådan.

Plakaten 3/4 1816 om håndværkere gav således »overøvrigheden« kompetence til at meddele bevillinger til udøvelse af forskellige slags håndværk på landet, idet den befalede samme overøvrigheder at »iagttagte, at ikke et større antal, end det distriktets tarv fordrer, erholder sådan berettigelse«. Videre blev det i plakaten indskærpet, at »samtlige politiovrigheder (skulle) våge over, at landboerne ej uberettiget drive håndværk«. Hvis man skulle drage lensbesiddernes rettigheder med ind i billedet, kunne disse bestemmelser dels tørne sammen indbyrdes, dels kolliderede med *anden* lovgivning: Hvis en greve eller baron for eksempel holdt fast ved sin ret til at meddele en håndværker bevilling, som det nu passede lensforvaltningen bedst, og hvis samme håndværker skulle slå sig ned i et sogn, hvor lenet *ikke* var største lodsejer, så kunne den kongelige amtmand på sin side hævde, at det tilkom ham, og ikke besidderen at meddele den omhandlede bevilling. Selv om man endda så ganske bort fra den almindelige amtmandsrettighed til at meddele disse bevillinger og alene tog den eksisterende inddeling i politijurisdiktioner til rettesnor, undgik man ikke kollisioner.⁸³ Lensbesidder og amtmand kunne nemlig i hver deres politijurisdiktion komme til at ansætte så mange håndværkere, at disse næppe ville kunne finde deres udkomme ved siden af hinanden. Denne sidste situation kunne hurtigt opstå, idet en landhåndværker

ifølge anordningerne godt måtte udøve sin profession uden for det sogn, hvor han var bosat.

Nogle måneder efter 1816-plakatens udsendelse måtte kancelliet ved cirkulære prøve at forklare, hvad der egentlig var meningen: Først kædede man atter (men uden distinkt formulering) spørgsmålet om bevillingsudstedelses-rettigheden sammen med spørgsmålet om politijurisdiktionsretten. Derpå gav man imidlertid udtryk for, at det egentlig ikke havde været tanken, at lensbesidderen skulle have ret til at meddele bevillinger til håndværksudøvelse på steder, som henhørte til amtets distrikt, men som blot var kommet til at sortere under lensets politijurisdiktion i kraft af 1791-forordningens bestemmelser. Endelig mundede cirkulæret – tilsyneladende noget opgivende – ud i, at »det muligen (kunne) anses gavnligere for det almindelige« om retten til at udstede håndværkerbevillinger helt blev overdraget til de kongelige amtmænd. Forinden man tog skridt til at bestemme noget videre herom, ville kancelliet dog udbede sig overøvrighedernes behagelige tanker om spørgsmålet.⁸⁴

Den tanke som var blevet fremsat her fik ikke fuld opbakning hos overøvrighederne; i det mindste ville ikke alle lensbesiddere gå ind på den. Greven af Langeland fastholdt således i den betænkning, han indgav, at det var hævet over enhver tvivl, at lensbesidderen i medfør af sine privilegier burde udfærdige de håndværkerbevillinger, der kunne blive tale om som amtmænd i sit distrikt. Det måtte også være indlysende, fortsatte han, at grever og baroner, »der sædvanlig bor på deres godser eller i det mindste holder kontor der, måtte have mere kendskab om distrikternes trang til håndværkeres nedsættelse og desuden kender personernes duelighed, end vedkommende amtmænd, hvem en del af amtet er langt fraværende«. Men hvorom alting var, vedblev han, måtte man nu se at »få orden på denne sag«, og man måtte have fastsat bestemte grænser for enhver øvrigheds jurisdiktion. Greven foreslog derfor, at alle bestemmelser, som indeholdtes i 1816-plakaten, skulle have gyldighed for lensbesidderne som overøvrigheder i de sogne, hvor de var største lodsejere, og at amtmændene derefter skulle håndhæve reglerne og meddele bevillinger i alle de øvrige sogne. Wedellsborg-greven gav i sin betænkning udtryk for samme opfattelse.⁸⁵

I slutningen af året 1816 meddelte en ny kancelli-skrivelse da kongens resolution om, »at det, forinden nogen håndværker meddeles til-

ladelse af nogen lensbesidder til at nedsætte sig i det distrikt, hvori denne ifølge de lensbesidderne forundte privilegier er berettiget til at udøve amtmandsmyndighed, skal påligge ham (lensbesidderen) først at korrespondere derom med den amtmand, i hvis amt lenet er beliggende«. Den kongelige amtmand fik på sin side ligeledes pligt til at korrespondere med nærmeste lensbesidder, når han stod for at skulle træffe beslutning om bevillingsmeddelelse »med hensyn til de samlede godser«. Hvis parterne blev uenige, skulle sagen foredrages kanceliet.⁸⁶

Resolutionen undlod ganske at komme ind på spørgsmålet om, hvorvidt der skulle tages hensyn til politijurisdiktionsgrænserne, og således blev det fremdeles overladt til amtmænd og lensbesiddere at skændes om, *hvor* lensbesidderen – set fra et »administrations-geografisk« synspunkt – så egentlig havde kompetence til at meddele bevillinger til næringsudøvelse.

Da det dog nu var blevet fastslået, at parterne i det mindste skulle korrespondere om bevillingsspørgsmålene, kunne man i de fleste tilfælde lempe sig frem, og dette foregik ved at lensbesidderne i reglen holdt sig til største-hartkorn-princippet.⁸⁷

I almindelighed kom myndigheden til at udstede bevillinger således til at falde sammen med politijurisdiktionerne, men en undtagelse var dog inden for Fyns-området grevskabet Brahesminde. Hvad Brahesminde angik, synes den kongelige amtmand ikke at have kunnet abstrahere fra de gængse jurisdiktionsordninger, – men tidens forvaltningsterminologi var nu i det hele taget også meget flydende: Om en håndværkerbevilling tilskrev han således greven, at han ville overlade den til hans afgørelse, »da Håstrup sogn henhører under grevens politijurisdiktion«. ⁸⁸ Som anført flere gange var greven ganske vist overpolitimester, men han kunne ikke have nogen egentlig »politijurisdiktion«, eftersom grevskabet ikke havde noget birk.

Bevillingsudstedelserne til håndværkere blev ikke administreret lige så smidigt på grevskabet Langeland som på de øvrige len, men de langelandske Ahlefeldter forsømte nu også sjældent at kværulere, hvis de mente sig trådt for nær af fremmede myndigheder. I 1837 erklærede greven for eksempel, at han aldeles ikke ville finde sig i at få sine privilegerede amtmandsrettigheder beskåret ved at amtmanden skulle meddele bevillinger til håndværkere på de dele af hans gods, som lå under amtets politijurisdiktion. Hans standpunkt var i direkte

modstrid med den største-hartkorn-regel, som hans fader selv havde plæderet for i 1816.⁸⁹ Efter at cancelliet havde haft amtmændens og grevens erklæringer til overvejelse, resolverede det ikke desto mindre til grevens fordel, at »der måtte forholdes efter de almindelige regler, og at det altså (tilkom) lensbesidderen at meddele de omhandlede bevillinger« som amtmænd, *der* hvor han havde gods.⁹⁰

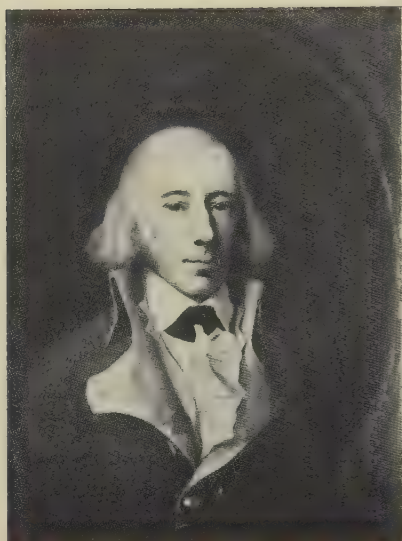
Hermed var der faldet en resolution, som faktisk omsider førte spørgsmålet om kompetencen til at meddele bevillingerne tilbage til sit oprindelige hjemmelssted (amtmandsprivilegierne) og altså så bort fra hensynet til politijurisdiktionsgrænserne. Den præcedens-skabende karakter, som måtte siges at være nedlagt i resolutionen, synes dog ikke at have påkaldt sig interesse for udnyttelse på andre fynske len; i hovedsagen holdt man sig fortsat til den indarbejdede største-hartkorn-regel.

At udviklingen i begyndelsen af 1800-årene frembragte anordninger, der kunne forholde sig yderst skævt til både lensbesiddernes beskikkelsesret som til politiforvaltningen i det hele taget, kunne også spores i den måde brandvæsenet blev indrettet på. Organiseringen af lokale brandkorps og anskaffelsen af brandredskaber var i 1700-tallets midte et anliggende, som lensbesidderen selv bestyrede på sit område.⁹¹ På de steder, hvor også andre godsejere havde lod, synes man at have indgået fællesaftaler om at indrette og vedligeholde et brandvæsen.

Efter 1791 blev bestyrelsen af brandvæsenet knyttet til politijurisdiktioner. Som svar på en forespørgsel fra greven af Langeland afgav cancelliet i 1792 pro memoria, hvori det hed, at beskikkelsen af brandfogeder og opsynet med brandvæsenet »som en del af politiet« burde besørges af greven i de sogne, hvor han var største lodsejer. (Hvorimod opkrævningen af brandforsikrings- og brandhjælpsspenge, der slet ikke vedkom selve brandvæsenet, skulle besørges af amtmændene).⁹²

I overensstemmelse med dette gav general-landøkonomi- og kommercekollegiet i en skrivelse til baronen af Holstenshuus i 1792 udtryk for sin »fornøjelse« med hans fremgangsmåde og regulering af brandvæsenet på baroniet, der var blevet udført i henhold til hans »amtmandsrettigheder i justits- og politisager«.⁹³

Da imidlertid forordningen 26/3 1800 om kongelige branddirektørers udnævnelse etc. gav de kongelige amtmænd hele overtilsynet

»Generalen«, greve Frederik Ahlefeldt-Laurvig, besidder af grevskabet Langeland 1791-1832 og hans brodersøn, der blev afløseren på Tranekær slot, Christian Johan Frederik Ahlefeldt-Laurvig. Af ægtefødte børn efterlod »Generalen« sig kun en datter. Ligesom i vor kongerække, bar de residerende grever på Tranekær skiftevis navnene Christian og Frederik! (Rudkøbing byhistoriske arkiv. Aftryk af malerier i privateje).

med brandanordningernes efterlevelse, så pålåg det herefter amtmændene at lade brandfogederne på lenene sætte under tiltale, såfremt de var forsømmelige i deres embedspligter; det var herefter også den kongelige amtmænd, der skulle meddele brandfogederne deres instrukser.⁹⁴ Alligevel blev det i kancelli-skrivelse 8/3 1826 hævdet, at selve udnævnelsen af brandfogeder måtte anses som en politiforanstaltning, og at lensbesidderen skulle beskikke disse, der hvor lenet var største lodsejer, »hvilke byer altså stå under grevskabets birks politijurisdiktion«.⁹⁵

Hvad brandvæsenet angik, skete der således det, at de egentlige politimæssige opgaver for det første stort set blev unddraget politijurisdiktionerne på lenene (såvel som andre steder på landet) for at blive henlagt under et slags brandpoliti (branddirektørerne).⁹⁶ For det andet blev selve myndigheden til at beskikke brandfogeder ifølge forordningen fra 1800 betragtet som en overpolitimesterfunktion samt

I løbet af 1700-tallet etableredes rundt om på landet lokale brandvæsener, ofte med største lodsejer i området som initiativtager. Der afholdtes landsbyvis og på hoved- og ladegårde brandøvelser med visse mellemrum. Brandredskaberne omfattede håndsprøjter af kobber, stiger og spande; i reglen holdt man desuden en hestetrukket brandsprøjte, som blev opbevaret i nærheden af hovedgården. Den lokale smed havde til opgave at vedligeholde hestesprøjten, der til daglig stod i et sprøjtehus som det på billedet. (Nationalmuseets III. afdl. Top. nr. 1143).

som en tiloversbleven opgave, der skulle være blandt andet lenenes politijurisdiktioner vedkommende.

Sammenfattende kan det konstateres, at lensbesiddernes almindelige *amtmandsrettighed* til at meddele beskikkelser på deres len til sognefogeder, hjælpe- og budfogeder, brandfogeder, strandfogeder, ligsynsmænd, jordemødre og til håndværkere (bevillinger) ofte kom ud for nogle sammenstød med den senere lovgivning. Denne senere lovgivning undgik for en stor del også at præcisere, *hvad* man i saglig og geografisk henseende tænkte sig skulle henlægges til justits- og politijurisdiktionerne. Kompetencestridigheder mellem de kongelige amtmænd og lensbesidderne om disse spørgsmål opstod efterhånden jævnlige, og en ekstra årsag til skænderierne var den, at både centrale og lokale myndigheder jonglerede med begreber som »jurisdiktion« og »overøvrighedsmyndighed«, uden at man i det enkelte tilfælde gjorde sig klart, hvad der skulle forstås hermed.⁹⁷

Overpolitidommerfunktionen

Som overpolitidommer skulle greven/baronen påkende de offentlige politisager i anden instans, som han selv qva overpolitimester havde beordret rejst ved sit birks politiret. Han skulle desuden påkende private politisager, men disse var ifølge deres natur i reglen ikke blevet anlagt i sin tid på hans initiativ. En forudsætning for at kunne beklæde overdommerfunktionen var dog, som tidligere nævnt, at han på

enhver måde selv var fri af en personlig/privat interesse i de pågældende sager.⁹⁸

Ifølge anordningerne skulle overpolitidommer-hvervet udføres af greven/baronen selv, men kunne dog overdrages til den nærmeste amtmand med gyldighed for besidderens egen besiddelsestid på lenet.⁹⁹ I enkelte situationer hændte det alligevel, at for eksempel en godsfuldmægtig fik overdraget opgaven, og på det sjællandske grevskab Bregentved ser man, at overpolitiretten fra 1816 blev beklædt af »prokurator Kuhlman fra Køge ifølge grevskabets høje besidders konstitution«.¹⁰⁰ Da sådant imidlertid var en afvigelse fra gældende lov, fastslog cancelliet i 1819 ved cirkulære, at kun cancelliet og ikke nogen anden havde myndighed til at konstituere overdommerstedfortrædere for lensbesiddere.¹⁰¹

Da kvinder og mindreårige efter almindelig retsopfattelse ikke måtte beklæde dommerembeder, blev det ved plakat 27/12 1809 erklæret for »upassende« og »lovstridigt«, at overpolitidommerens hverv blev udøvet på lenene af sådanne personer; hvis besidderen derfor enten var »fruentimmer« eller mindreårig mandsperson, skulle de indankede politisager overgives til den kongelige amtmand.¹⁰²

Der var naturligvis intet til hinder for, at en greve/baron qva overdommer kunne frikende den samme person, som han qva overpolitimester just havde beordret tiltalerejsning imod, men i det store og hele hørte entydige frikendelser dog til sjældenhederne; derimod sås det ikke sjældent, at politirettens domme blev omstødte enten ved en revideret strafudmåling, eller (i private politisager) ved en revideret placering af skyld og skyldfrihed på de enkelte parter, overpolitiretten viste med andre ord sin berettigede eksistens som appelinstant. Generelt var lensbesidderens stilling som udøvende/dømmende instans dog problematisk, thi overpolitirettens »kendelser« (som de mest blev benævnt, medens Højesteret brugte ordet »domme«) var inappellable, så længe straffene ikke oversteg fængsel på vand og brød.¹⁰³

I løbet af 1800-tallets første halvdel tog regeringen flere gange anledning til at overveje en ændring af den retslige behandling af politisager, der foregik over underretsniveauet.¹⁰⁴ Man var især interesseret i at finde frem til hurtigere og mere praktiske ordninger, men undervejs blev opmærksomheden også drejet mod den latente »kollision« af udøvende og dømmende funktioner hos overøvrighederne, der

rummede en fare for at give den »eenlige mening« en »særdeles stor magt«.¹⁰⁵ Ved cirkulære 9/11 1819 udbad kancelliet sig betænkninger fra samtlige amtmænd, grever, baroner og landsoverretter om sagen.¹⁰⁶ Kollegiets spørgsmål gik på, hvorvidt overøvrighederne ville finde det tilrådeligt at henlægge appellen i politisager på landet til landsoverretterne. (Nogle bestemte sagskategorier *var* allerede blevet henlagt hertil).¹⁰⁷ Ved cirkulærets afsendelse kunne kancelliet dog oplyse, at amtmændenes og lensbesiddernes status som overdommere »de facto« ikke havde frembragt »mærkelige« klager i den forløbne tid, d.v.s. siden 1791.¹⁰⁸ »Efter nogens forslag« var det imidlertid blevet ventileret inden for centraladministrationen, om tiden nu ikke var moden til i det mindste at fratage lensbesidderne deres dømmende myndighed. Foreløbig replicerede kancelliet, at det »vel« var »synderligt, at en lensbesidder eller dennes fuldmægtig uden hensyn til personlige, prøvede og af regeringen anerkendte egenskaber kunne forandre de af kongen beskikkede og behørigen prøvede dommeres domme, og uden appel kunne tilkende undersåtterne ikke ubetydelige straffe«.

Forskellige røster havde også ytret, at funktionen som overpolitidommer jo slet ikke eksisterede ved den tid 1671-privilegierne blev givet, og at det således næppe havde været nødvendigt at overdrage denne myndighed til lensbesidderne, blot fordi de kongelige amtmænd fik den. (Som det tidligere er blevet udviklet, ser det dog ud til, at der har ligget en vis implicit domskompetence både i grevernes privilegerede gårdsret og i forordningen af 1743, hvoraf sidstnævnte syntes at give lensbesidderen adgang til at idømme subsidiære straffe). Kancelliet hævdede imidlertid, at da man nu en gang havde tilstået grever og baroner den omdiskuterede rettighed, så ville det utvivlsomt blive betragtet som en krænkelse af jura qvæsita (velerhvervede rettigheder), hvis man nu lod de kongelige amtmænd komme til at udøve denne myndighed på lenene.¹⁰⁹

Set fra det lokaladministrative plan tydede adskilligt alligevel på, at en og anden lensbesidder i løbet af 1800-årene så småt følte ulyst til selv at sidde med ansvaret for denne domsfunktion. I 1816 gav Wedellsborg-greven udtryk for noget i den retning, da han indstillede til kancelliet, om ikke amtets overpolitiret kunne afsige kendelse i en sag, som var blevet pådømt ved Wedellsborg birks politiret. Argumentet for at skyde hvervet fra sig bestod kun i, at han selv havde la-

det sagen anlægge og udføre ved politiretten. Kancelliet måtte svare, at greven jo kun havde gjort, hvad han havde pligt til som overpolitimester, og at han selvfølgelig nu også var den rette overdommer, da han ikke selv havde interesser i sagen.¹¹⁰

Da betænkningerne i henhold til cirkulæret fra 1819 (om lands-overretternes fremtidige rolle som appelinstanser i overpolitiretssager) var indløbet og var blevet gransket i kancelliet, måtte man konkludere, at erklæringerne betragtet under ét ikke havde afsløret nogen udtrykkelig interesse for den foreslåede ændring. Det fremgik desuden, at der i det hele taget herskede meget delte meninger hos overøvrighederne, både hvad en nyordning angik, og hvad indholdet i den eksisterende overdommervirksomhed angik. Da centraladministrationen på dette tidspunkt afventede virkningerne af nogle nye lovbestemmelser, der også greb ind i den lokale retspleje, og da disse virkninger måtte vejes med, før man skred til de foreslåede ændringer i appellationssystemet, blev den sag, som 1819-cirkulæret havde rejst, foreløbig henlagt.¹¹¹

Overøvrighedernes betænkninger fra 1819 viste blandt andet, at proceduren ved overpolitiretterne var særdeles forskellig fra det ene embede til det andet. Dette var for så vidt ikke underligt, eftersom ingen anordning på noget tidspunkt havde foreskrevet en bestemt detaljeret forretningsgang. Nogle steder var det skik og brug, at parterne selv gav møde for amtmanden, og at denne, hvis det drejede sig om en privat politisag, først prøvede at få et forlig i stand. Under samme praksis ville amtmanden i reglen gøre sig visse anstrengelser for at skaffe flere oplysninger i sagen, før han skred til domsafsigelse. – Andre steder blev sagerne derimod kun behandlet ved skriftlige »deduktioner«, som nogle prokuratorer havde indleveret, og sagens parter kom således slet ikke til at møde i overpolitiretten.¹¹²

I overpolitiretterne på de fynske len lignede procesformen mest den først omtalte, ret omhyggelige behandlingsmåde (og det samme var tilfældet på de sjællandske, lollandske og jyske len, som er blevet undersøgt): Retten blev sat på grevens eller baronens residens eller på det ordinære birketing, og til forskel fra almindelig rettergangspraksis blev der ikke anvendt stokkemænd i ordets egentlige betydning, men der blev udpeget to vitterlighedsvidner, som toges fra lenets kontorstab eller blandt andre af godsets funktionærer.¹¹³ De anklagede kunne »indstille sig for retten og mundtligt udvikle, hvad de tro, der

kan tjene til deres sags tarv«. ¹¹⁴ Handlingsforløbet lignede det, som udspandt sig i underretten, ihvorvel man søgte at få processen tilendebragt noget hurtigere. Parterne kunne fremlægge nye replikindlæg, lensbesidderen kunne indhente yderligere oplysninger om sagen eller indkalde nye vidner; der blev altså ofte benyttet mere materiale som domsgrundlag, end det, der allerede var blevet fremlagt eller frembragt ved politiretten. Proceduren strakte sig ofte over 3-4 mødedage. ¹¹⁵

Baronen af Holstenshuus erklærede, at han altid tog sig tid til en »yderst omhyggelig og nøjagtig eksamination« af parterne/anklagede, og at nævnte omhu undertiden resulterede i, at sagen helt skiftede karakter og altså bevirkede, at politirettens dom måtte omstødes. ¹¹⁶ Samstemmende med andre af sine standsfæller hævdede samme baron endvidere, at sagsbehandlingen ved lenenes overpolitiretter netop var den allerbedste garanti for, at især de dårligst stillede folk af almuen virkelig fik deres ret. De kunne fremlægge deres sag i tryghed, påstodes det, skønt almuefolk generelt nærede en udtalt frygt for autoriteterne. ¹¹⁷ Grevers og baroners personlige indsigt i lokalbefolkningens almindelige vilkår blev også fremhævet af lensbesidderne som en i sig selv ikke ubetydelig faktor, når det gjaldt om at øve den højeste retfærdighed.

Dette indtryk fra Holstenshuus m.fl. steder stemmer ganske godt overens med den praksis, der i det hele taget udlæses af lenenes overpolitiretssager; underrettens politidomme blev faktisk meget ofte omstødte, og i ganske særlige tilfælde kunne overpolitiretten afslutte sagen med en frikendelse. ¹¹⁸ Hvad omstødelsen af dommene angik, ytrede baronen af Holckenhavn, at det selvfølgelig lå ham fjernt at ville prøve at »kaste nogen skygge på nogen underretsdommers karakter eller retfærdige sindelag«, *men* alligevel – i sit embede (som overpolitidommer) havde han dog selv konstateret, at almindelige dommere midt i deres utallige embedsforretninger »keder sig ved politisagers behandling (og) undertiden opfatter sagen fra et urigtigt synspunkt«. ¹¹⁹

Hvad der er udviklet ovenfor, skal dog ikke give rum for den opfattelse, at grever og baroner i almindelighed har været stærkere bevandret i retskyndighedens spørgsmål, end de kongelige amtmænd var: Når lensbesidderne i reglen selv kunne lede overpolitiretten, og når de kunne benytte en procedure, der tilsyneladende havde stort præg

af grundighed, så skyldtes dette ikke mindst, at samme overpolitiret i virkeligheden kun behøvede at træde i funktion meget sjældent. Fra 1790'erne og til institutionens afskaffelse ved midten af 1800-tallet blev der næppe nedsat overpolitiret på et len tiere end én – måske to – gange om året, – nogle steder indtraf denne begivenhed endda kun med flere års mellemrum.¹²⁰ Lensbesidderen skulle således yde en forsvindende lille indsats, når man alene ser på overdommer-opgaven, og denne indsats kan stilles op over for det betragtelige arbejde, som de kongelige amtmænd måtte lægge i deres overpolitiretter. Eksempelvis blev der i årene 1843 og 1844 behandlet henholdsvis 19 og 57 sager ved Fyns stiftamts overpolitiret (d.v.s. overpolitiretten for Odense amt),¹²¹ og i 1846 erklærede (stift)amtmanden om denne arbejdsbyrde, at behandlings- og påkendelsesmåden mere og mere havde nærmet sig de almindelige procesformer, og at pligterne som overdommer var blevet ganske »enorme«.¹²²

Lensbesidderne røgtede, så vidt det ses, deres hverv, når det en sjælden gang skulle udføres, efter bedste evne og overbevisning. I øvrigt foretrak de at vige dommersædet og overgive hele ansvaret til amtmanden i en del sager, hvor loven slet ikke påbød dem at gøre det, men hvor de alligevel opfattede sig selv som en slags part i sagen, – det p. 159 omtalte Wedellsborg-tilfælde var dog nok atypisk.¹²³

I 1844 ses derimod et mere karakteristisk udtryk for en sådan tilbageholdenhed hos Gyldensteen-greven: Hans birkedommer havde dømt en karl til fængsel på vand og brød for »utilbørlig opførsel« under hoveriarbejdet på en af grevskabets bortforpagtede hovedgårde, og da dommen blev appelleret, anså greven sig selv for at være inkompetent til at beklæde overpolitiretten. Ganske vist havde han i sin tid overdraget forpagteren den i forordningen 25/3 1791 omhandlede »husmagt« eller »husstraf« (forordningen om god orden ved hoveriet), men da grevens forhold til forpagteren var kontraktmæssigt, betragtede han sig »som den ene af kontrahenterne«, altså som værende medinteresseret i den foreliggende sag, og i en hvilken som helst anden sag, der måtte angå forpagtergårdens drift. Stiftamtmanden indtog imidlertid det standpunkt, at det pådømte forhold udelukkende måtte vedkomme forpagteren, og han afviste derfor, i det mindste i første omgang, at tage sagen til påkendelse. Greven vedblev dog at henstille til stiftamtmanden, om han ikke kunne se bort fra sin personlige opfattelse og gøre ham den tjeneste at tage sagen, »fordi jeg

mener efter min overbevisning dertil at være ubeføjet«. ¹²⁴

Hovedparten af de sager, der blev appelleret til lenenes overpolitiretter drejede sig om overtrædelser af forordningen 25/3 1791. De omhandlede med andre ord tyende/husbondforhold, opsætsighed eller modværge i tjenesten eller under hoveriet (private politisager), løsgængeri og betleri (offentlige politisager). ¹²⁵ En anden gruppe udgjordes af paternitets- og alimentationsspørgsmål (private), men denne kategori blev dog først underkastet politiretslig behandling fra 1828. ¹²⁶ Endelig optrådte der sager om forskellige former for ulovlig næringsdrift (private og offentlige politisager). ¹²⁷

Visse sagstyper kunne slet ikke pådømmes af lensbesidderne, blandt disse var sager om ulovlig brændevinsbrænden, ditto krohold og ulovlig besiddelse af brændevinsredskaber, ¹²⁸ det samme gjaldt tilfælde af ulovlig »omløben med handelskram«. ¹²⁹ Den lovmæssige begrundelse for at grever og baroner ikke kunne påkende nævnte sagstyper var, at de »i slige sager betragtedes som jordegodsejere«. ¹³⁰ Spørgsmål om injurier, skovforbrydelser og overtrædelse af jagtlove blev desuden med tiden undtaget såvel lenenes som amternes overpolitiretter og henlagt til landsoverretterne. ¹³¹

Det er nævnt før (se p. 136-137), at lensbesidderen også kunne afslutte domme/kendelser *uden* forudgående retslig procedure ved overpolitiretten; d.v.s. han kunne tildele subsidiære straffe, der eksempelvis forvandlede en bødestraf, som en retsinstans havde tildømt, til anden form for straf. ¹²³ Han kunne dog kun gøre dette, når den dømte var en af hans egne bønder eller tjenere, og hvis sagen angik en person, der var fremmed på lenets grund, men var tiltalt og dømt ved lensbirkets politiret, havde besidderen ikke hjemmel til at udmåle den subsidiære straf. ¹³³ En brevveksling fra 1838 viser imidlertid, at greven af Langeland anså sig for kompetent *også* i det sidstnævnte tilfælde under påberåbelse af, at han selv ville have været den rette overpolitidommer, *hvis* sagen var blevet appelleret. ¹³⁴ Kancelliet gav dog amtmanden medhold i, at den subsidiære straf skulle udmåles af amtet. Heraf fremgår, at den administrative procedure i denne slags tilfælde krævede, at underretsdommeren (birkedommeren qva politidommer) måtte ulejlig sig til to forskellige overøvrigheder: Først til lensbesidderen for at få resolution på politiretsdommen, og siden til amtmanden for at få ham til at udmåle den subsidiære straf. ¹³⁵

Til den subsidiære domsfunktion hørte, så vidt det ses, også, at per-

soner eller gods (ejendom) blev belagt med såkaldt militær eksekution, der varede til lovbryderen havde betalt de pengebøder, han var blevet tildømt.¹³⁶

Ved begyndelsen af 1840'erne fremgik det af amtmændenes indberetninger, at antallet af de sager, der blev indanket til overpolitiretterne, efterhånden var steget stærkt, og at arbejdsbyrderne nu var overvældende.¹³⁷ I kancelliet var man nødt til at tage overpolitiretternes situation op til fornyet overvejelse, og det blev derfor atter forlangt (cirkulære 21/1 1846), at amtmænd og lensbesiddere skulle indgive deres betænkninger om spørgsmålet.¹³⁸

Kollegiets hovedspørgsmål drejede sig om, hvilke typer af sager overøvrighederne ville anbefale, man i fremtiden lod henlægge til landsoverretterne. Selv mente kancelliet, at så godt som alle offentlige politisager og en del af de private måtte kunne gå til landsoverretterne.¹³⁹ Det hed i cirkulæret, at det næppe var i det offentliges interesse at lade *alle* private politisager henvise til de ordinære overdomstole, da mange af dem på »en til forholdene mere svarende måde kunne ventes afgjorte af amtmanden«, i stedet for at blive udsat for den almindelige overrets »strenge juridiske begreber og former«. ¹⁴⁰

Alligevel tilkendegav over halvdelen af de indkomne betænkninger sidenhen, at der var stemning for at få afskaffet overpolitiretterne helt og aldeles; i det mindste var dette, hvad kancelliet selv konkluderede efter at have set besvarelserne.¹⁴¹ De fleste amtmænd ville befries for overpolitidommer-funktionen, fordi amtmandsforretningerne som helhed var blevet uoverkommelige. Mere interessant var det dog, at mange, blandt andre stiftamtmanden på Fyn, erkendte, at medens sammenflydningen af udøvende og dømmende myndighed hos den enkelte embedsmand endnu ikke havde påkaldt sig større modvilje i slutningen af 1700-tallet (hvor almuen tværtimod havde betragtet det som en lettelse, at den lokale overøvrighed varetog sagerne), så levede der nu en meget skærpet retsbevidsthed »om det principvigtige« i disse funktioners adskillelse.¹⁴²

For deres eget vedkommende kunne grever og baroner dårligt argumentere for en ophævelse af overpolitiretterne under henvisning til deres arbejdsbyrde, men de fleste gik alligevel ind for en indskrænkning af sagstyperne eller for en fuldstændig ophævelse i forventning om, at de kongelige amtmænd så kunne få mere tid til at passe deres

øvrige forretninger. Baronen af Lehn udtalte, at »overøvrigheds- og dommerembedernes forening i én og samme person allerede længe, og det vist nok med rette, almindeligt (havde) været erkendt for en ikke heldig indretning, især med hensyn til overøvrighed og overpolitiretter, formedelst de forviklinger, som deraf kunne flyde«. ¹⁴³ Greven af Langeland erklærede også, at han »i det hele (anså) det for gavnligt for sagerne, at den administrerende og den dømmende myndighed (var) så vidt muligt adskilte«. ¹⁴⁴

Bortset fra disse ytringer syntes de fynske lensbesiddere ikke synderligt optagne af spørgsmålet om grænsedragningen mellem udøvende og dømmende instanser. Tværtimod var flere overbeviste om, at almuens retssikkerhed fremdeles kunne være velforvaret i kraft af overpolitiretterne, og når de trods dette alligevel gik ind for en ophævelse, skyldtes det udsigten til at stadig flere sagstyper under alle omstændigheder ville blive henført til landsoverretterne. ¹⁴⁵ Det ville

Baroniet Lehns hovedsæde, Hvidkilde slot, opført 1742. Komplekset er velanbragt i de naturskønne omgivelser; Fåborg-Svendborg-landevejen adskiller bygningerne fra Hvidkilde sø. (Privat optagelse).

blive endnu mere upraktisk og indviklet, at man så skulle holde liv i en institution, der efterhånden næsten ikke skulle tages i brug.¹⁴⁶

Greven af Muckadell gik dog *imod* en afskaffelse af overpolitiretten, og var her ganske i modstrid med sin birkedommer; han fremsendte derfor tillige dommerens betænkning. Muckadells birkedommer vidste mange gode argumenter for at sløjfe overpolitiretterne, men i særdeleshed dette, at de benyttede sig af »en ganske forskellig fremgangsmåde«. Således påstod han at kende til overpolitidommere, der blot afsagde deres kendelser »efter lokal kundskab og uden for akterne«. Ved kun at benytte landsoverretterne, mente han, at man også ville komme uden om det problem at holde styr på, hvilke sager, der skulle påkendes hvor.¹⁴⁷

Endelig gjorde greven af Wedellsborg sig nogle tanker, som hans øvrige standsfæller tilsyneladende var gået i en stor bue udenom: »Hvad den rettighed grever og baroner have til i 2. instans at påkende politisager angår, da må jeg ... anse det rettest, at samme ophæves, så meget mere som vedkommende vist ofte selv savne de fornødne kundskaber i retsvidenskaben til at kunne tage samme under påkendelse«. ¹⁴⁸

I et stykke tid arbejdede de kancellideputerede mest med det oprindelige spørgsmål om at henføre en række sager til landsoverretterne, for når alt blev taget i betragtning, havde betænkningerne også vist, at der stadig var fordele ved at have amtmanden som appelinstans, især med hensyn til visse private politisager.¹⁴⁹ Denne konklusion passede fint til kancelliets eget udgangspunkt, men efterhånden blev det alligevel opgivet at udarbejde en anordning, der ville bevare overpoliti- rets-instituttet. Årsagen var ikke mindst den, at man ikke vidste, hvad man skulle stille op med lensbesidderne og deres velerhvervede overdommer-status.

I offentligheden var der omsider ved at bryde en stemning frem, som stillede sig i opposition til alle mulige former for privilegier. Personlige prærogativer syntes nu at passe dårligt til »landets hele retsforfatning«, således som man gerne ønskede den skulle være fremover, og en privilegeret, nedarvet domsmyndighed var selvfølgelig det værste eksempel, man kunne forestille sig.¹⁵⁰

I en betænkning til lovudkastet om politiretssager erklærede A. S. Ørsted, at det var i strid med al god orden, at nogen havde domsmyndighed helt uden hensyn til vedkommendes personlige duelighed.¹⁵¹

Imidlertid, fortsatte han, var det altid »fortrædeligt for en retfærdig regering«, at den skulle blive nødt til at ophæve en én gang erhvervet rettighed, som indehaveren satte pris på. Tog regeringen et sådant skridt, ville det »uden tvivl gøre et uhyggeligt indtryk, endog på mange, der dels ikke besidder samme (ret), dels ikke vil bekymre sig meget derom for rettighedens skyld. Thi der opstår let den frygt, at også andre vigtigere rettigheder, der have meningen imod sig, kunne af form-lighed med denne blive ophævede«. Hvis man derimod besluttede at ophæve overpolitirets-institutionen aldeles, fortsatte han, kunne man også kvitte »den gren af lensbesiddernes amtmandsmyndighed, hvorover der føres mest anke«.¹⁵²

Efter at en særlig komité for Østifternes Stænderforsamling på det nærmeste havde erklæret sig for en ophævelse, og efter at der havde vist sig den samme stemning i den Jyske Stænderforsamling, traf Justitsministeriet endelig beslutning om overpolitiretternes afskaffelse.¹⁵² Det foregik ved provisorisk forordning 27/5 1848, der henvisede alle offentlige og private politisager til appel ved landsoverretterne. Provisoriet afløstes med lov 14/6 1850, der omhandlede politisagers og brandretssagers behandling og appel.

Justits- og politiforvaltningen på Langeland

Efter kongelig resolution 20/5 1803 skulle en af Danske Kancellis deputerede hvert år inspicere en af rigets provinser for at undersøge, »om de til justitien, politiet og god ordens vedligeholdelse sigtende foranstaltninger og indretninger bliver i overensstemmelse med lovgivningen tilbørligen iværksatte og overholdte«.¹⁵⁴ En sådan rejse kom daværende kancellipræsident Kaas i 1803 til at gøre til Fyn og Langeland. I sin efterfølgende rapport beskæftigede Kaas sig ikke med forholdene på lenene i almindelighed, men i forbindelse med sin redegørelse for jurisdiktionen i Langeland herreder meddelte han: »Grevskabet ejer omtrent det halve land og har egen birkedommer. Næsten i alle øens sogne er grevskabets ejendomme adspredte, og dette forvolder en skadelig blanding af birketingets og herredernes jurisdiktion, – dog er den bestemt i henseende til justits- og politisager, thi ved reskripter i 1795 og 1797 er det fastlagt, at Sønder herred skal i disse sager henhøre under herredets jurisdiktion og Nørre herred under birkedommeren ...«. ¹⁵⁵ Se kortet p. 178).

Den af Kaas beskrevne ordning havde følgende baggrund: Det grevelige gods lå så spredt, at der i visse tilfælde var op til 8 mils afstand mellem ejendommene. Selv boede birkedommeren midt i Nørre herred tæt ved grevskabets tinghus i Tranekær, men når han skulle ud i forretninger i Sønder herred betød det undertiden, at han skulle tilbagelægge ca. 11 mil tur/retur. Herredsfogeden, som holdt ting i Rudkøbing, havde tilsvarende besværligheder, når han i embeds medfør skulle indfinde sig et eller andet sted oppe i Nørre herred. Når de langelandske bønder skulle til deres værneting eller skulle give møde for politiretten, fik de naturligvis ligeledes vanskelighederne med afstandene at føle. Når de kalds- eller stævningsmænd, som retten havde udmeldt, skulle give møde, »producere stævninger« eller beedige deres forkyndelser, hændte det ikke så sjældent, at de ganske enkelt udeblev. Bønderne måtte rigtignok vente at blive mulkterede for sådanne forsømmelser, men det gjorde ikke større indtryk på dem; tværtimod erklærede mange, at de var bedre tjent med at betale mulkter end med at rejse mange mil for at opfylde deres forpligtelser.¹⁵⁶ Idømmelse af disse mulkter, for ikke at tale om processen med at få dem inddrevet, gav retsbetjentene ekstraarbejde, medens bøndernes lovlydighed ikke blev stort bedre af det. Det var derfor forståeligt, at birkedommer og herredsfoged på Langeland til sidst slog sig sammen om at udarbejde en plan, der skulle indrette øens politimæssige forretninger mere rationelt. De inddrog også grevskabets forvalter i overvejelserne og forelagde i 1795 amtmanden over Svendborg amt en plan, hvorefter Sønder herred, som bestod af 7 sogne skulle sortere under herredsfogeden, og Nørre herred, ligeledes bestående af 7 sogne skulle sortere under birkedommeren. Amtmanden fandt forslaget udmærket og indstillede det til kancelliets resolution.¹⁵⁷

Under alt dette var greven i det mindste ikke officielt blevet spurgt eller orienteret,¹⁵⁸ og da kancelliet omsider oversendte planen til grevens udtalelse, blev han temmelig fornærmet over at være blevet forbigået, og nu først skulle erfare, hvad der var i gære *ovenfra*.¹⁵⁹ Forvalteren fik befaling til, at han i fremtiden måtte »se deslige forebygget«, og til birkedommeren skrev han, at han krævede underretning, før slige projekter blev iværksat, da det »måtte falde underligt, at se gjort nye indretninger« uden hans eget samtykke.¹⁶⁰ Planen som sådan havde greven dog intet imod, og kancelliet stadfæstede derpå ved reskript 20/11 1795 den ny inddeling.

For at undgå en række administrative omsvøb fremover var det imidlertid rimeligt, at ordningen også fik gyldighed på lensbesidder/amtmand/niveauet. Greven spurgte amtmanden, om han ikke ville finde det »bekvemmeligt, ifald vi forenede os i henseende til amtmandskabet, således ...«, at amtmanden kom til at udøve justits- og politijurisdiktion i hele Sønder herred, og han selv i Nørre herred.¹⁶¹ Amtmanden var enig og overlod det til greven at søge godkendelse i centraladministrationen og indhente kongens resolution på overenskomsten.¹⁶² Resolutionen lod dog vente adskillige måneder på sig, og det forårsagede naturligvis, at der i mellemtiden opkom visse tvivls-spørgsmål om forskellige rutineindberetninger: Skulle greven foretage indberetninger til centraladministrationen alene med henblik på Nørre herred, eller skulle han holde sig til den gamle praksis indtil videre?¹⁶³ Hen på sommeren indløb omsider den kongelige bekræftelse på delingen af amtmandskabet, og birkedommeren lod den sende i cirkulation blandt proprietærene i Nørre herred.¹⁶⁴ Resolutionen præciserede, at funktionsdelingen kun skulle omfatte de sager, som ifølge forordningen 25/3 1791 om politivæsenet henhørte under politiets forvaltning.¹⁶⁵

Nu kunne forestillingerne om grænserne for politiets virkefelter, som det førhen er udviklet, være temmelig diffuse; 1791-forordningen havde jo heller ikke indladt sig på at udstikke konkrete sagstyper til fuldkommenhed, der skulle anses for politimæssige. På grund af denne usikkerhed opstod der snart rivninger mellem amtmanden og greven: I 1797 opstod der strid imellem grevskabets gårdmænd og husmændene i Nybro (Sønder herred) om græsningsrettigheder i en kohave. Herredsfogeden tog sagen under behandling, som om den var en politisag, men greven var af mange årsager utilfreds med hans fremgangsmåde. For det første skulle sagen slet ikke opfattes som en politisag, mente han, hvorfor han heller ikke kunne godtage herredsfogedens dom. For det andet havde en bonde forlangt, at stridens indhold skulle undersøges af hans herskab, altså greven; men det havde herredsfogeden ignoreret. For det tredje, mente greven, at han, »som ejer af den ting hvorom føres trætte«, nemlig kohaven, var blevet krænket, idet herredsfogeden havde optrådt, som om han havde større indsigt i dette lokale problem end greven selv. – Endelig for det fjerde måtte greven erklære, at *han* ikke kendte til nogen lov, som skulle give herredsfogeden kompetence til at »dømme en bonde uden

hans herskabs vidende«. I en klage til amtet omfattende alle nævnte punkter, kaldte greven det »vanærende ... om hans bønder af nødvendighed skulle søge fremmede for at erholde deres lovlige ret«. Han omtalte samtidig sin store personlige lyst og pligt »til at forskaffe alle (sine) underhavende retfærdighed« og forsikrede at ville »våge over, at de ikke af uvedkommende behandles efter egen principia«. Med andre ord, – amtmanden skulle underkende politiproceduren, og herredsfogeden skulle »tilpligtes ... at tilbagebetale vedkomne det oppebårne salarium«.

Nu skulle politisager appelleres inden 14 dage, men i dette tilfælde var fristen blevet overskredet. Amtmanden synes i første omgang at have afvist klagen under påberåbelse af denne regel, men greven påstod, at bestemmelsen om frist ikke gjaldt i denne sag, eftersom hverken han selv eller hans fuldmægtig havde fået forkyndt herredsrettens stævning og dom, og man kunne jo ikke indklage en sag, før man fik kendskab til den.¹⁶⁶

Lakuner i Svendborg amts arkiv gør det umuligt at forfølge tilfældet lige til afgørelsen, men det er også mere relevant at opholde sig ved det aspekt, der allerede tydeligt ses at ligge i sagen: I virkeligheden var den grevelige krænkedhed udtryk for, at hverken han selv eller grevskabets beboere kunne affinde sig rigtigt med, at fremmede myndigheder skulle blande sig i deres anliggender. Det kom også klart frem i andre situationer, hvor amtmanden og hans embedsmænd skulle behandle sager, der vedkom grevelige »underdanere« i Sønder herred i overensstemmelse med kompetencefordelingen af 1795/96. Tilsyneladende var det grundigt indarbejdet i almuens bevidsthed, at var man gerådet i indbyrdes strid, eller var man kommet på kant med loven, så skulle det være greven, der tog greb om problemerne og sørgede for en retfærdig løsning.

Greven havde svært ved at holde sig fra spørgsmål, der angik Sønder herred og naturligvis ikke mindst, hvis de vedkom hans egne fæstere. I 1799 opstod et nyt tilfælde af politiaktion, der rettelig måtte være i amtmandens regie, selv om det drejede sig om en af lenets undersåtter. Den mindede om den just beskrevne sag derved, at greven også denne gang mente, at amtets embedsmænd ikke havde fulgt de anordningsmæssige regler: Én af amtets beskikkede sognefogeder havde beordret en gårdmand til offentligt pligtarbejde, nemlig sneøsning, men manden nægtede under henvisning til, at dette arbejde

Langeland-grevernes residens, Tranekær slot, ligger højt i terrænet på sit voldsted. Det ses her i Jens Kortermann Larsens streg med staldbygningen til venstre og vognporten til højre i forgrunden. (Langelands museum).

udelukkende tilkom husmændene. Sognefogeden gjorde dog udpantning hos gårdmanden med approbation fra amtet, og dette affødte en grevelig klage til kancelliet over amtmændens »vilkårlige behandling« af en fæster på lenet, og i klagen blev det forlangt, at man straks befalede sognefogeden at tilbagebetale pantet og i øvrigt at holde sig fra sager i fremtiden, der ikke vedkom ham.¹⁶⁷

Overhovedet nærde greven en udpræget skepsis med hensyn til kvaliteten af amtmændens politiforvaltning i Sønder herred. Når han selv havde fostret en god idé, der skulle tjene til opretholdelse af ro og orden, forsøgte han derfor at overbevise centraladministrationen om, at ideen også burde realiseres i amtmændens politidistrikt. I 1806 indgav han således et pro memoria, hvori det hed, at skønt han »idelig indskærpede« sognefogederne, at de skulle være agtpågivende over for ulovligt krohold, og skønt han også sørgede for at få uddelt forordningen om hegn og fred, så var det dog komplet umuligt at få håndhævet lovene i Nørre herred (det grevelige politidistrikt). Sognefogederne lukkede ofte øjnene for, hvad der gik i svang, og nu syntes der ikke at være anden udvej end at få organiseret et ridende politi, der måtte forsynes med instrukser og andre »rekvisitioner«. Det påtænkte politikorps ville greven have udstyret med et af ham selv udformet skilt, »hvori anbringes Langelands våben med omskriften: Langeland Nørre herreds polititegn«, og korpset »skulle stå alene under min bestyrelse«.

Imidlertid, fortsatte han, var det mindst »lige så ønskeligt, at *Sønder herred* fik samme ordning, da enhver lokal kender må tilstå, at dette distrikt i endnu højere grad behøver et årvågent tilsyn«. Hvis nu kancelliet ville approbere dette ridende politi både for Nørre og Sønder herred, så kunne greven tilbyde at indrette korpset og at underholde det i Nørre herred (»på egen bekostning«). I Sønder herred, hvor udgifterne måtte lignedes på distriktets beboere, tilbød han at lade sine egne gårde bidrage på lige fod med andre.¹⁶⁸

Også her forhindrer lakunerne i Svendborg amts arkiv en forfølgning af sagen, og man ser således ikke, hvorledes amtmanden har reageret på forslaget. Han var tilsyneladende ikke blevet spurgt, før greven sendte det til kancelliet, og han har formentlig næppe påskønnet initiativet, eftersom greven havde gjort det til en betingelse, at Sønder herreds politi til hest skulle organiseres på samme vis, som han forestillede sig det i Nørre herred. Der er i øvrigt intet, som tyder på, at projektet blev gennemført, man konstaterer blot, at grev Ahlefeldt i 1807 fik tilladelse til at ansætte en politibetjent for egen regning i Nørre herred.¹⁶⁹

I begyndelsen af 1790'erne var der temmelig meget mundhuggeri imellem greven og amtmanden om de langlandske sognefogeder, og greven indgav i 1793 et pro memoria herom til kancelliet. Som i andre tvivlstilfælde angående retten til at beskikke sognefogeder, blev der svaret med en henvisning til politiforordningen 18/11 1791. (Kancelliet knyttede altså beskikkelsesretten sammen med politijurisdiktionsmyndigheden). Samtidig havde greven udtrykkeligt forespurgt, om sognefogeder, der forsømte deres embedspligter, skulle tiltales »ved det rette forum, eller om de skulle sortere under den rets betjent, som efter anordningerne (var) politimester«. – Også her henviste kancelliet blot til 1791-forordningen, hvad der næppe kunne opfattes anderledes, end at man skulle lade politijurisdiktionsinddelingen bestemme de saglige såvel som de geografiske kompetencegrænser (hvad sognefogeder angik).¹⁷⁰

Qva overpolitimester kunne greven altså selv bestemme, hvem der skulle være sognefogeder i Nørre herred, men her viste det sig, at han med forkærlighed beskikkede folk, der hørte under grevskabet. Imidlertid skulle sognefogeder jo udpeges blandt de »skikkeligste, redeligste og mest kyndige mænd«, og det måtte formodes, at folk med de nævnte egenskaber vel også kunne bo andre steder end just lige på

grevskabets grund. Kancelliet måtte minde greven om, at han i dette spørgsmål agerede som amtmand, og ikke som jorddrot, og at han følgelig blev nødt til at iagttage »den strengeste upartiskhed«. ¹⁷¹

Sognefogedbeskikkelsen i Sønder herred som sådan burde være den kongelige amtmands egen sag i overensstemmelse med aftalen om delingen af funktionerne, men i praksis fik amtmanden ikke lov at sysle alene med dette spørgsmål.¹⁷² Det *var* ganske vist amtet, der meddelte beskikkelsesbrevene, men i de tilfælde, hvor grevskabet ejede en del jordegods i sognet, fulgte greven med i begivenhederne i den grad, at han selv skred til at afskedige de efter hans bedømmelse uduelige sognefogeder – og »ad interim« beskikkede nogle nye folk, hvorpå han utvetydigt udbad sig, at amtet skulle producere ansættelsespapirer til de personer, som *han* havde fundet »skikkelige«. ¹⁷³

I 1816 havde den daværende greve af Langeland indtaget det standpunkt med hensyn til meddelelse af håndværkerbevillinger (se p. 153 f.), at bevillingsudstedelserne principielt var en ordinær amtmandsrettighed. Alligevel havde han, som svar på cirkulæret 4/6 1816, foreslået, at man for at lette administrationen burde henholde sig til største-hartkorn-reglen, hvilket kancelliet da også ved skrivelse 21/12 havde approberet. ¹⁷⁴

Vel vidende, at der mange steder på landet sad håndværkere, som udøvede deres profession uden rigtige bevillinger, forlangte central-administrationen i 1820, at de lokale embedsmænd skulle foretage en oprydning, således at hver enkelt håndværkers næringsdrift kunne blive legaliseret.¹⁷⁵ Derfor fik greven af Langeland i 1822 tilstillet ikke mindre end 25 ansøgninger om bevillingsmeddelelse på én gang fra den kongelige amtmand; det var ansøgninger, der stammede fra de steder i Sønder herred, hvor grevskabet havde det største hartkorn (på sognebasis). I den anledning foreslog greven, at amtet for fremtiden kunne ekspedere samtlige ansøgninger om næringsdrift, der måtte komme fra Sønder herred, medens han selv kunne tage sig af alle tilsvarende tilfælde fra Nørre herred; ordningen måtte jo være »hensigtsmæssig og forhindre en del overflødig korrespondance«. Selv ville han da »som godsherskab renoncere på fra amtet at blive udspurgt, når nogen håndværksmand, som bor på de grevelige godser i Sønder herred anholde om bevilling; og når deslige bevillinger i Nørre herred ansøgt, ville de af mig vorde ekspederede uden forudgående korrespondance med amtet«, – dog med det forbehold, at gre-

ven i overensstemmelse med cirkulæret 21/12 1816 ville indhente vedkommende proprietærers erklæringer.¹⁷⁶

Den grevelige opfattelse gik altså ud på, at retten til at udstede håndværkerbevillinger *ikke* var indeholdt i politijurisdiktionsmyndigheden, *men* at det dog under de givne omstændigheder kunne være rationelt at få fordelt forretningerne mellem amt og len på den her foreslåede måde. Bortset fra nogle få tilfælde synes hans anbefalede fremgangsmåde at være blevet fulgt indtil 1837.¹⁷⁷ På sidstnævnte tidspunkt var der imidlertid kommet en ny amtmand såvel som en ny greve på embedsposterne.¹⁷⁸

Den ny greve mente, at den kongelige resolution af 1795 og re-skriptet af 1796 (om den særlige jurisdiktionsdeling på Langeland) skulle fortolkes således, at den »jurisdiktionselle jurisdiktion«(!) i Sønder herred måtte være underlagt amtmanden; besidderen af grevskabet skulle derimod, hvad Nørre herred angik, befatte sig med sager, der ifølge forordningen 23/3 1791 henhørte under politivæsenet.¹⁷⁹ Heraf flød, mente han, at »alle actus magistratus« – eksempelvis dette at meddele bevillinger til landhåndværkere – måtte tilkomme ham overalt på hans godser, og således *også* i Sønder herred i overensstemmelse med de grevelige privilegier.¹⁸⁰ Med andre ord: Greven ville ikke have den ordning opretholdt, som hans forgænger på Tranekær slot havde haft med amtet. Det er måske mere korrekt at antage, at han overhovedet ikke havde fået kendskab til omtalte ordning, for det var kun amtmanden, der havde siddet i sit embede siden 1822, som beskæftigede sig med den gamle aftale i sine skrivelser.¹⁸¹

Amtmanden var aldeles uenig med greven i den måde, han udlagde de forskellige anordninger på, men bortset fra det lovede han, at han i fremtiden nok skulle give greven lejlighed til at komme til orde, når det gjaldt ansøgninger fra håndværkere i Sønder herred.¹⁸² I praksis fik greven altså tilfredsstillet sit ønske, nemlig at ingen på hans godssers grund skulle have bevilling imod hans vilje, men for at fastholde sit principielle syn på sagen, gjorde han amtmanden opmærksom på, at kancelliets seneste ytringer om det spørgsmål var gået ud på, at udstedelse af håndværkerbevillinger skulle anses som en »magistratshandling«.¹⁸³

I adskillige andre forvaltningsanliggender, som vi ikke hidtil har beskæftiget os med, kunne der opstå almindelig forvirring blandt embedsmændene med hensyn til spørgsmålet, om diverse tilsyns- eller

overopsyns-opgaver skulle rette sig ind efter justits- og politijurisdiktionerne, eller om de ikke skulle. På Langeland blev forholdene yderligere uigennemskuelige: Selv om kancelliet i ny og næ fastslog, om bestyrelsen af et bestemt spørgsmål skulle sortere under politijurisdiktionen som sådan eller ikke, så stod amtmand og greve alligevel tilbage med *det* problem, om den særlangelandske ordning af 1795/96 skulle omfatte forskellige nystiftede offentlige væsener, eller om det var henholdsvis herreds- og birkejurisdiktionerne i traditionel forstand, der skulle bestride de nye opgaver.

Eksempelvis gav sagsområdet, tilsyn med skove og indberetninger om skoves tilstand flere administrative omsvøb på Langeland. Ifølge forordning 27/9 1805 og Rentekammerets cirkulære 30/11 samme år skulle der affattes »årlige skematiske beretninger« om de privatejede skoves tilstand til orientering for centraladministrationen. I 1834 forespurgte amtmanden over Svendborg amt hos Rentekammeret, om disse beretninger skulle affattes og indsendes af den langelandske herredsfoged på den vis, at han indberettede om samtlige skove inden for den ordinære jurisdiktion: Langeland herreder (herredstingets aktionsradius), – og om grevskabets birkedommer altså i lige måde skulle tage sig af alle skovstrækninger inden for birkets grænser. Efter nogen korrespondance med Danske Kancelli om spørgsmålet fastslog kammeret for det første, at retsbetjentenes pligter vedrørende skovtilsyn og skovindberetninger var funktioner, der skulle bestrides af dem i deres egenskab af justits- og politimyndigheder, og for det andet, at herredsfogeden skulle dække samtlige skove i Sønder herred og birkedommeren samtlige i Nørre herred, som konsekvens af den specielle Langelands-ordning.

Forinden denne resolution så dagens lys, havde herredsfogeden dog fremsat nogle indvendinger, som gik på, at godsejerne og brugerne af beneficerede jorder i Nørre herred næppe uden videre ville underkaste sig den grevelige birkedommer, når det gjaldt tilsynet med deres skove. Desuden havde han kraftig formodning om, at greven for sin part heller ikke ville tillade ham at føre tilsyn med de grevelige skovstykker i Sønder herred. Nu var det således, at de lokale embedsmænd i almindelighed kunne hænge sig stærkt i formaliteter, og at de også kunne anstrenge sig en hel del for at undgå at krænke deres kolleger på de nærmestliggende embedsposter; derfor *havde* herredsfogeden allerede berejst og inspiceret de skove i Nørre herred, der

ikke hørte til grevskabet. Da kancelliet fandt, at man dog måtte respektere den indsats, som herredsfogeden havde gjort for at være i stand til at aflevere sin indberetning for året 1833 til tiden, fik han for denne gangs skyld lov at indsende den uden omarbejdelse, dog med det forbehold, at han skulle have sin foresatte, amtmandens godkendelse.¹⁸⁴

Det er nu vist, hvordan den langelandske politiforvaltning kom til at adskille sig fra det øvrige justits- og politijurisdiktions-princip inden for de fynsk-langelandske provinser. Denne udvikling skyldtes ikke mindst greve Frederik Ahlefeldt-Laurvig, der tiltrådte grevskabet i 1791 og døde i 1832. Han havde sin faste residens på Tranekær slot og gik i hele sin tid op i snart sagt alle langelandske anliggender med en ildhu og foretagsomhed – undertiden også efter nogens mening med en vis nævenyttighed – der manglede sidestykke. Når den grevelige magtglæde og selvstændighedstrang blev lagt sammen med den omstændighed, at øen, Langeland, nu en gang udgjorde en ret så isoleret del af Nyborg/Tranekær – senere Svendborg amt, var det så at sige et naturligt led i udviklingen, at adskillige af øens offentlige anliggender blev henlagt helt eller delvis til grevens bestyrelse (se kapitel 6). På utallige områder i forvaltningskomplekset skulle der efterhånden etableres et politimæssigt tilsyn, og på Langeland kom det til at betyde, at administrationsmønstret netop især i Frederik Ahlefeldt-Laurvigs virksomme år kom til at minde om et kompliceret vævestykke: Politiforvaltningen fik et grundlag, der for det første bestod af den grevelige privilegerede amtmandsmyndighed, for det andet af en fra det kongelige amt delegeret amtmandsmyndighed og for det tredje af en særlangelandsk politijurisdiktions-inddeling. Til disse elementer føjede sig endelig også de enkeltvis opståede problemer om, hvornår og hvorfor bestemte spørgsmål i det hele taget skulle henføres til politiforvaltningens gebet.¹⁸⁵

Vor redegørelse for de langelandske forhold blev indledt med kancellipræsident Kaas' beretning fra hans inspektionsrejse dertil i 1803. Han nåede næppe at få dybtgående indsigt i øens lokaladministrative problemer ved dette besøg, men dog erfaringer nok til at danne sig en bestemt opfattelse, hvor han konkluderede følgende: »En rigtigere fordeling af jurisdiktionen på denne ø var vel højlig en at ønske, men den lader sig ikke iværksætte uden ved forening med ejeren af grevskabet, og en sådan forening vil næppe kunne erholdes«. ¹⁸⁶

Lensbirkernes politijurisdiktioner i det fynsk-langelske område

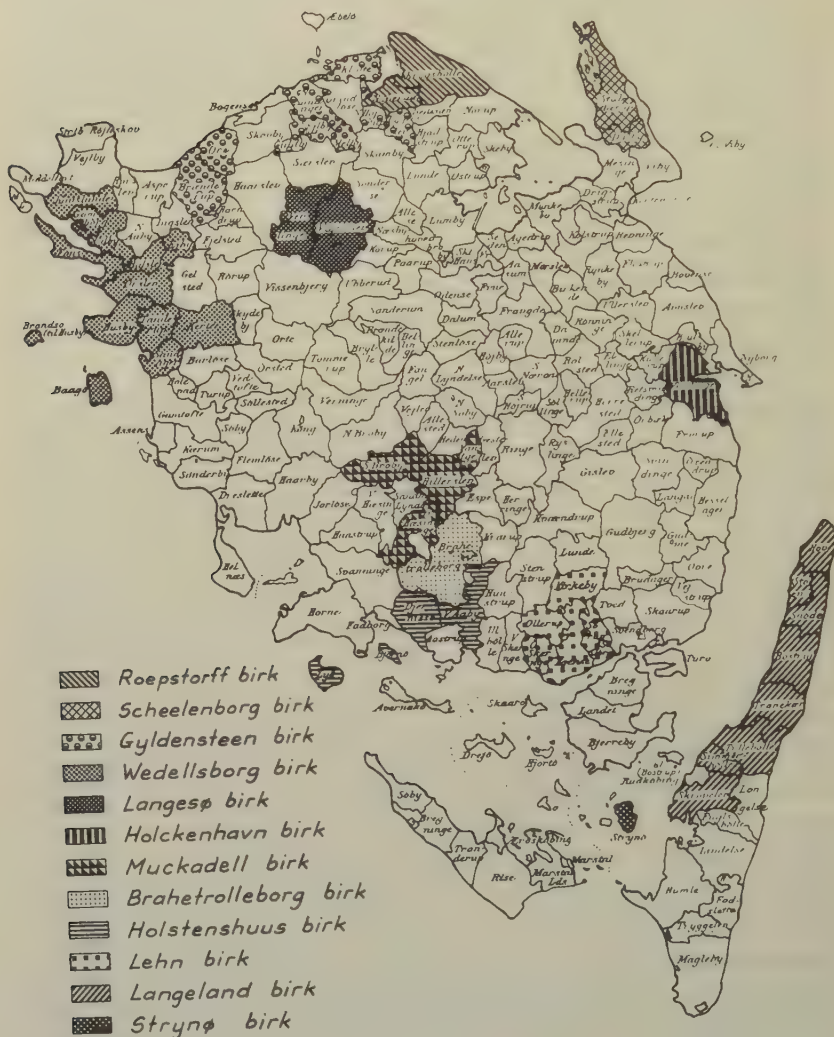
Med kortene nedenfor kan vi få demonstreret, hvor – d.v.s. i hvilke sogne – hvert grevskab og baroni især havde den udøvende og dømmende politimæssige myndighed indtil ca. 1849.¹⁸⁷ Signaturerne viser dog en sandhed med visse modifikationer: For det første havde grevskabet Roepstorff, så vidt det har kunnet oplyses,¹⁸⁸ ikke amtmandsrettigheden i behold, da denne slags jurisdiktions-inddeling blev indført, og funktionerne som overpolitidommer og overpolitimester måtte formentlig derfor varetages af amtmanden i Odense (stiftamtmanden), eller mere korrekt af amtmanden over Odense, Dalum, Sct. Knuds og Rugårds amter, fra 1809 Odense amt.¹⁸⁹ Sognene omkring Roepstorff har alligevel signatur, eftersom eksistensen af et *birk* ved grevskabet i det mindste betød, at der blev udøvet politijurisdiktion på underretsniveau (af birkedommeren med amtmanden som nærmeste foresatte).

For det andet fandtes der ikke nogen virkelig politijurisdiktion i betydningen politiret på grevskabet Brahesminde, fordi det ikke havde noget birk. Greven udøvede kun *politimester*-myndigheden, hvilket ikke ses af kortet, der alene viser politiretskredsene.

De i 1791 indførte politijurisdiktioner fik altså så konkrete grænser, nemlig sognenes grænser, at det lader sig gøre at kortlægge dem uden vanskelighed. Dette er for så vidt enestående, da praktisk talt alle andre samtidigt eksisterende judicielle og administrative inddelinger i lokalforvaltningen var temmelig uåndgribelige. Det kan kun lade sig gøre at »kortlægge« de andre inddelinger i overført betydning, nemlig ved at opstille lister over dels bebyggelsesnavne, dels personkategorier opdelt efter stand og erhverv, idet man samtidig lader de forskellige ejendomme/husstande/personer henføre til deres respektive myndigheds-tilhørsforhold, som berørt i kapitel 1.

Her skal til eksempel blot peges på problemerne i forbindelse med at få fastslået tilhørsforhold til de respektive ordinære (civile) jurisdiktioner. Hovedopgaverne for de ordinære jurisdiktioner (underretskredse) var disse: Domstolsmæssig behandling af borgerlige sager, d.v.s. processer om anerkendelse af rettigheder og opfyldelse af forpligtelser borgerne imellem, – sager om ejendom og gæld. Behandling af omfattende kriminal- og straffesager, der ikke skulle behandles »politiretsvis«. Tinglæsningsprocedurer. Forskellige funktioner, der i

Lensbirkernes politi- og justitsjurisdiktioner i det fynsk-langelske område

almindelighed blev opfattet som administrative, skønt de i det mindste i visse led af sagsbehandlingen strengt taget var judicielle, herunder skifteforvaltning, auktionsforvaltning og fogedforretninger.

Minutiøse studier i det primære kildemateriale kunne nok føre til, at det blev muligt at indtegne den geografiske aktionsradius for den enkelte ordinære underretskreds, men en sådan regulær kortlægning ville formentlig altid indeholde en række unøjagtigheder, og at udføre en opgave af denne art (ved at gennemlæse de bevarede tingbøger blad for blad), eksempelvis for Fyns vedkommende, er ikke en realistisk enkeltmands-opgave.

I den (lokal)historiske litteratur møder man ofte den forestilling, at der eksisterede et geografisk sammenfald af politi- og civiljurisdiktionerne, eller det er nok mere korrekt at hævde, at forfatterne i disse tilfælde tilsyneladende savner en klar opfattelse af, hvilke jurisdiktionelle distrikter, der fandtes, og hvilke jurisdiktionstyper de egentlig har opereret med. I forbindelse med denne afhandlings aldeles primære administrationshistoriske indfaldsvinkel må det forekomme nærliggende at påpege problemerne. De virkelige sammenhænge (judicielle og administrative tilhørsforhold) træder først klart frem gennem undersøgelser af det enkelte by-, herreds- eller birkedommerarkiv m.fl. arkivfonds og som sagt specielt gennem undersøgelser af tingbøger. Nogle strejftog i dette materiale (her af fynsk proveniens) giver indtryk af det herskende kaos; i flæng skal det blot nævnes, at:

I Heden sogn hørte nogle ejendomme i civiljurisdiktionel henseende til Brahetrolleborg birk, medens andre hørte til Muckadell birk.

I Hundstrup sogn henlå mange ejendomme under Lehn birks civiljurisdiktion, men resten sorterede under Brahetrolleborg birk.

I Vester Åby sogn, hvor baroniet Holstenshuus havde politijurisdiktionen, var de civilretslige tilhørsforhold ovenud rodede: Beboerne henhørte til Salling herredsting, *eller* til Brahetrolleborg birk, *eller* til Holstenshuus birk, *eller* til Muckadell birk.

Omtrent lige så forvirrende var omstændighederne i Øster Skerlinge sogn, hvor mange indbyggere skulle søge deres værneting på Sunds-Gudme herredsret, medens andre sorterede under Brahetrolleborg birk.¹⁹⁰

Det ekstra kort over Langeland viser den geografiske spredning af øens politiforvaltnings-distrikter i perioden 1791-1795, før den særlige langelandske politijurisdiktions-ordning trådte i kraft.

tjentenes politimæssige embedsførelse, men da de almindelige amtmænd samt grever og baroner i praksis havde større mulighed for at overvåge de politimæssige sager hos deres respektive retsbetjente, gled den overordnede politimyndighed (som et trin i stiftamtmands-embedets svindende indhold) ned på amtmandsniveauet, hvor en overøvrighedsstatus i politisager efterhånden anerkendtes i lovgivningen. Fra 1737 indførte kongen nogle såkaldte fiskaler i hvert stift, der skulle foranstalte tiltale-rejsning på det offentliges vegne, men fiskal-embederne kom kun til at eksistere i en kortere periode.

De stort anlagte forsøg på fra regeringsside at få udgivet en »politior-
dning«, sådan som kongen for længst havde stillet i udsigt i fortalen til Danske Lov, strandede gang på gang, og uanset behovet for en kodifikation stadig forekom mere nødvendigt, lykkedes det aldrig en-
vældens statsapparat at få skabt systematik i retsreglerne for politiets virksomhed. For at bestride de politimæssige opgaver til gavns måtte embedsmændene således ikke blot være velbevandrede i de egentlige politianordninger, men også holde sig à jour med al anden lovgivning, der ikke sjældent indeholdt bestemmelser, som krævede forskel-
lige former for politimæssig aktivitet.

Med forordningen om »adskilligt der vedkommer politiet på lan-
det ...« 1791 blev det pålagt sognefogeder, og i et vist omfang tillige oldermænd, at fungere som retsbetjentenes assistenter i forbindelse med politiets virke, således at man fra dette tidspunkt kan tale om et regulært, fast organiseret landpoliti. På samme tid begyndte man i lovgivningen at sondre skarpere mellem politiforseelser og egentlige forbrydelser, hvorved det også blev muligt at henvise bestemte sagstyper til den nyindførte »politiretsvise« behandlingsmåde.

Sager eller misgerninger, der så ud til at kunne undergives den hurtige politiretsprocedure, skulle i fremtiden henlægges til de nyoprettede, såkaldte justits- og politijurisdiktioner. Med disse sidste havde man indført en retskreds-type, der i mange tilfælde ikke faldt sammen med befolkningens individuelle tilhørsforhold til et værneting; thi de indførte politikredse blev afgrænsede efter den regel, at der, hvor den lokale retsbetjent havde det meste af et sogns hartkorn under sin jurisdiktion, skulle vedkommende være politimester og politidommer for *hele* sognet. Kort tid efter politijurisdiktionernes indførelse blev det bestemt, at politiretternes appelinstanser, overpolitiretterne, også måtte rettes ind efter det princip, som var fulgt med underpolitiret-

ternes fastlægning: Når eksempelvis en politiretsdom, der var blevet afsagt af herredsfogeden, skulle appelleres, måtte det ske til den kongelige amtmands overpolitiret, og når en tilsvarende dom var afsagt af dommeren på et lensbirk, skulle dommen appelleres til lensbesidderens overpolitiret. Overpolitiretsinstituttet hjemlede med andre ord, at grever og baroner var overdommere; ganske uden hensyn til personlig indsigt i retsregler eller lovkyndighed overhovedet, men alene i kraft af arv og privilegier kunne disse således optræde i overpolitidommer-funktionen.

Efter en gennemgang af den væsentligste politilovgivning og de administrative konsekvenser af samme lovgivning frem til 1791 kastede vi atter blikket tilbage og forsøgte at finde hjemmelsgrundlag for den politimyndighed eller overøvrighedsmyndighed, som lensbesidderne – og i et vist omfang også andre godsejere – udøvede i ældre tider med større eller mindre ihærdighed på deres godser. Her blev det konstateret, at der for det første eksisterede visse konkrete holdepunkter for hjemmel (privilegier) til at jorddrotter kunne udøve politi- og domsmæssig virksomhed på deres godser, for det andet, at baggrundene for virksomheden måske bliver klarere for os, hvis vi prøver at sondre mellem, hvad der her er kaldt husbondens arbitrære straffesystem og lovgivningens subsidiære straffesystem.

Herpå blev der kort gjort rede for problemet med at sondre imellem overpolitimesterens og overpolitidommerens funktioner. *Generelt* må det siges, at spørgsmålet er af underordnet betydning, eftersom de to funktionsområder i det praktiske forvaltningsliv var placeret hos én og samme embedsudøver (hos enten amtmanden eller lensbesidderen) i langt de fleste tilfælde. Imidlertid har sondringen ret stor interesse for nærværende afhandling, der netop giver et eksempel på, at amtmanden havde overpolitidommerfunktionen, medens en lensbesidder havde overpolitimesterfunktionen. Først når de to supplerede hinanden, blev den samlede overøvrighedsmyndighed fuldbyrdet, men just den omstændighed var, som det blev vist, velegnet til at fremkalde kompetencestridigheder imellem dem.

Der blev dernæst gjort forsøg på at beskrive indholdet i overpolitimesterens funktioner, således som dette så ud fra lensbesidderens vinkel. En tilbunds gående udredning af *alle* politimæssige opgaver i detaljer kunne der dog ikke blive tale om, al den stund disse opgaver voksede støt og tilmed fik en ekstraordinær karakter under politiske

krise-tider. I forbindelse med lensbesidderens pligt til at foranstalte tiltale-rejsning mod lovovertrædere, blev den formodning fremsat, at grevelige eller friherrelige undersåtter kan have oplevet en mindre rigoristisk retsforfølgelse, end der generelt var tale om, i det mindste så længe det blot gjaldt småforseelser. Til at få be- eller afkræftet en sådan formodning kræves der imidlertid en større selvstændig undersøgelse af administrationen og rettergangsproceduren ved henholdsvis by-, herreds- og birkeretterne.

Lensbesidderen havde også pligt til at lade dommene eksekvere. For så vidt der var tale om domme i politisager, er selve den handling at beordre dommen opfyldt blevet henregnet til overpolitimesterens forretninger i nærværende undersøgelse; det samme gælder den handling at afgøre en sag ved summarisk resolution. Hverken hos samtids eller en senere tids juridiske skribenter synes man dog at kunne finde enighed om, *hvor* de nævnte embedshandlinger hørte hjemme. Hvad pligten til at foranstalte eksekution af domme angår, kunne der i øvrigt skimtes visse tegn på, at lensbesidderne efterhånden helst ville fralægge sig denne pligt; skønt de i mange andre spørgsmål stærkt frabad sig nogen indblanding fra de kongelige amtmænds side, sås det gerne, at amtmændene skulle træffe de nødvendige anstalter til fuldbyrdelse af visse domme.

Indberetningspligterne udgjorde en væsentlig del af overpolitimesterforretningerne. Både med rutineindberetninger og med betænkninger og forslag var grever og baroner således med til at forsyne centraladministrationen med materiale, som kommende lovgivning skulle bygge på. Korrespondancen med kancelliet havde ikke mindst betydning for ajourførelsen af politilovene, samtidig med at den gav retningslinier for al politimæssig virksomhed, der jo til stadighed skulle kunne opfylde de krav, som samfundslivet stillede.

Under overpolitimesterens funktioner behandledes endvidere embedsmyndigheden til at meddele beskikkelser og bevillinger af forskellig art. Det fremgik her, hvorledes uoverensstemmelser, tvetydigheder og manglende definitioner i den strøm af forordninger og reskripter, der blev udgivet, bevirkede, at et spørgsmål om en sognefoged-beskikkelse eller en ansøgning fra en landhåndværker kunne blive gjort til en yderst principiel og omdiskuteret sag. Den røde tråd i konflikterne mellem amtmænd og lensbesiddere var her spørgsmålet om, hvorvidt lensbesidderne uddelte bevillinger etc. i deres egenskab

af amtmænd (hvorved de altså kunne give bevillinger til folk overalt på deres gods), eller om de uddelte bevillinger etc. i deres egenskab af overpolitimestre (hvorved dette kun kunne finde sted på de områder, der hørte til lenets justits- og politidistrikt).

Medens overpolitimester-funktionerne ved deres spændvidde rakte ind på snart sagt ethvert område af samfundslivet, var overpolitidommerhvervet et mere begrænset og konkret arbejdsfelt. Betragtet for sig selv var det ganske overkommeligt for grever og baroner, da det kun sjældent var nødvendigt at sætte overpolitiret på lenene. Når overpolitiretterne imidlertid endelig trådte i funktion med lensbesidderen i dommersædet, blev appelsagerne underkastet en behandling, der formentlig var langt grundigere, end hvad amternes overpolitiretter almindeligvis kunne præstere. Dette skyldtes ikke, at grever og baroner havde mere juridisk indsigt og var dygtigere embedsmænd end deres kolleger, amtmændene, men derimod at de sidstnævnte havde så tunge arbejdsbyrder, at de var nødt til at behandle de indankede sager mere overfladisk. Det var også sagsmængderne og arbejdsbyrderne ved amterne som fra 1819 fik regeringen til at overveje andre muligheder for pådømmelse af politisager i anden instans. Overvejelserne mundede efter adskillige tiårs forløb ud i en beslutning om helt at ophæve overpolitirets-instituttet, idet man dog undervejs havde diskuteret nytten af kun at henlægge visse bestemte politisagtyper til lands-overretterne i anden instans. I beslutningen om overpolitiretternes nedlæggelse kom, så vidt det ses, den faktor, der hed lensbesidderens velerhvervede rettigheder, til at spille en rolle: På den ene side var stemningen både i regeringskredse og i befolkning stadig mere udtalt imod, at der blev holdt liv i personlige privilegier, hvoriblandt lensbesiddernes nedarvede dommermyndighed var yderst iøjnefaldende; – på den anden side ønskede man, i det mindste på regerings-side, ikke at fratage lensbesidderne den omtalte myndighed, hvis amtmændenes overpolitidommer-funktioner skulle fortsætte; det ville kaste et skær af despotisme over regeringens kreds, mente nogle, således med et pennestrøg at ophæve ældgamle privilegier.

Eftersom landsoverretterne alligevel var blevet appelinstanser for adskillige politisagtyper i tidens løb, tog man endelig i 1848 skridtet fuldt ud og ophævede overpolitirets-institutionen. Ingen behøvede således at føle sig krænket i sine rettigheder; lensbesiddernes amtmandsmyndighed kunne nemlig ifølge privilegierne aldrig komme til

at strække sig til områder, hvor ikke engang kongens egne amtmænd havde kompetence.

Efter således at have behandlet politiforvaltningens indhold og udvikling på lenene beskæftigede dette kapitel sig også med de særlige langelsandske forhold.

I administrativ henseende var Langeland at betragte som en del af Nyborg/Tranekær – senere Svendborg amt. Det var nu nok fortrinsvis *amtmanden*, som holdt sig til denne betragtning, for de langelsandske grever regnede selv øen for en del af riget, som ikke rigtig havde noget med Fyn at gøre. I samtlige 14 langelsandske sogne, fra Hov i nord til Magleby i syd, lå grevskabets ejendomme og fæstere spredt og blandet med de langelsandske proprietærers gods eller med selvejeres gods. Sidstnævnte to jordegodstyper sorterede med de derpå boende individer under herredsfogeden for Langeland herreder, og jurisdiktionen i Langeland herreder var sammensat af de to ældre retskredse, Nørre og Sønder herred.

Efter indførelsen af justits- og politijurisdiktions-ordningen blev greven og amtmanden enige om, at amtmanden og hans herredsfoged skulle bestride politiforvaltningen i hele det gamle Sønder herred, medens greven og hans birkedommer skulle styre samme slags forvaltning i hele det gamle Nørre herred. Planen var ganske rationel, og fik da også kancelliets approbation i 1796; det var indlysende, at retsbetjentene nu ville få store lettelser i deres politimæssige arbejde, når de hver især fik en samlet halvdel af øen at holde opsyn med.

Af forskellige årsager kom der dog alligevel til at opstå stridigheder eller administrative forviklinger mellem amtets og grevskabets politiovrigheder. De mest iøjnefaldende årsager var manglende retningslinier i den eksisterende lovgivning, divergerende meninger om, hvordan de retningslinier, som fandtes, skulle fortolkes – og endelig den specielle grevelige foretagsomhed, som ikke levnede amtmanden inde på »fastlandet« mange chancer, når det gjaldt øen Langelsands anliggender i det hele taget.

Kapitlet blev endelig afrundet med en kortlægning af justits- og politijurisdiktionerne for lensbirkerne i det fynsk-langelsandske område. I forbindelse hermed blev de almindelige vanskeligheder med at foretage administrative kortlægninger omtalt, og det blev konkluderet, at politijurisdiktions-typen er betydelig nemmere at arbejde med end andre former for administrativ/judiciel inddeling.

Forligelsesvæsenet

Indledning

Den gren af forvaltningen, som nutiden benævner forligsvæsenet, blev udviklet i Danmark i slutningen af 1700-tallet, men det bør dog bemærkes, at begreber eller institutioner som forlig og voldgift allerede havde været velkendte i flere hundrede år, idet der både var tale om forlig/voldgift »ved rettens middel« og om såkaldte udentinglige forlig, eksempelvis stiftede på godsejerens/husbondens foranstaltning.¹

Da grever og baroner selv kom til at bestyre det sidst i 1700-tallet indstiftede »forligelsesvæsen«, må vi undersøge, hvilke opgaver dette væsen fik tillagt, og hvorledes det kom til at forholde sig til det eksisterende judicielle/administrative apparat. Vi begynder med at fastslå disse forhold for dernæst at undersøge, hvorledes forligelsesinstitutionen var indrettet og fungerede på lenene. Herunder vil der blive gjort rede for apparatets personbesætning, de almindeligst optrædende sagstyper, sagsmængderne og endelig omstændighederne omkring ophævelsen af lenenes forligelsesvæsen ved 1800-tallets midte.

Forligssagerne, her i betydningen protokoller og dokumenter, giver et fortræffeligt indblik i (fortrinsvis) almuens kulturelle og sociale adfærdsmønstre. Medens det om tingbøger eller justitsprotokoller kan siges, at de overvejende afspejler *ekstraordinære* begivenheder og situationer, forholder forligsakternes udsagn sig meget nærmere til den jævne dagligdag. Her er altså tale om en kildegruppe, som ikke mindst af nævnte grund bør påkalde sig interesse, men den synes foreløbig ikke at være blevet udnyttet forskningsmæssigt efter fortjeneste.

Først må der imidlertid udpeges en nogenlunde afgrænset plads til forligelsesvæsenet inden for det lokaladministrative system. Her skal det erkendes, at en sikker placering af væsenet egentlig fordrer en dy-

bere indsigt i juridiske problemer og retshistoriske sammenhænge, end det har været muligt at nå til inden for rammerne af denne afhandling: Trykt litteratur om emnet er sparsom, og ældre tiders flydende jura-terminologi øger usikkerheden.² Loven binder sig sjældent »til en bestemt sprogbrug«, som A. S. Ørsted skrev i begyndelsen af 1820'erne, og det samme må man gang på gang konstatere, når det angik udtryksformerne inden for administrationen som sådan. I deres tjenstlige korrespondance benyttede embedsmændene hyppigt tilfældige vendinger om de forskellige forvaltningshandlinger; materialet er således undertiden mere velegnet til at *sløre* begreberne end til just at afklare fænomenerne fra administrationens småkroge. I lovstoffet ville man umiddelbart forvente at træffe på nogle definitioner, som kunne fastslå eksempelvis forligelsesvæsenets art, – thi generelt blev den danske lovgivning i årtierne omkring 1800 anset for at udmærke sig ved et »værdigt, enkelt og koncist retssprog«; ikke desto mindre optrådte der i love og forordninger alligevel betegnelser og retningslinier, som kom i indbyrdes modstrid. Dette gjaldt også lovkomplekset omkring forligelses-indretningen.³

1795-forordningen – forligelsesvæsenets virkeområde

Den grundlæggende forordning, der befalede, at der straks skulle indrettes »forligelseskommisioner alle vegne i Danmark« (samt i de norske købstæder) var nu tydelig nok i sig selv.⁴

Lovteksten var lang, dens mange detaljerede bestemmelser var ordnede i fem kapitler, og den gav indtryk af, at man havde lagt betydelig omhu for dagen for at få en vigtig samfundsmæssig nyskabelse til at fungere. Da forordningen udkom, beklædte Chr. Colbjørnsen embedet som generalprokurør (1788-1804), og det er ham, der anses for at være lovens egentlige ophavsmand; i øvrigt synes dens nærmeste udenlandske forbillede at have været en fransk forordning af 1790.⁵

I forordningens præmisser hed det, at kongen ville se »unødige og bekostelige rettergangstrætter imellem undersåtterne forebyggede«, og at forligelsesindretningen skulle træde i funktion straks. Hovedårsagen til skabelsen af det ny væsen var, at behandlingen af de forskellige civile sager efterhånden var en stor belastning for underretterne. En del bestemte sagstyper skulle derfor trækkes væk fra en egentlig domstolsmæssig procedure og i stedet afgøres i lokale kommissioner.

Forordningens tre første kapitler satte reglerne for institutionens virksomhed på landet, og de sidste to omhandlede kommissionernes generelle arbejdsforhold. Vi skal i det følgende kun omtale indholdet i bestemmelserne, for så vidt det angik forligelsvæsenet på landet: Først skulle amtmændene sørge for, at deres amter blev inddelte i forligs-distrikter, nemlig således, at ingen undersåt fik længere end fire miles vej til den nærmeste kommission. Amtmanden skulle lede kommissionsmøderne personligt og være opmærksom på, at ikke nogen sag blev optaget til virkelig rettergang, før den havde været til behandling i forligelseskommisionen. Da hensigten var, at menigmand skulle kunne benytte ordningen uden at besværes med lange rejser, var det nødvendigt at etablere flere forligs-distrikter i hvert amt. I praksis ville amtmanden således næppe kunne overkomme at være til stede i alle kommissioner, og forordningen modererede da også allerede selv bestemmelsen om hans personlige deltagelse; det var tilstrækkeligt, at han indfandt sig i den nærmeste kommission, og til de andre skulle han beskikke »de dueligste og redeligste herredsfogeder eller andre bekendte og retskafne kyndige mænd« til at være forligelseskommisærer.

Det fremgik kun indirekte, at man tænkte sig to personer udnævnt for hver kommission (i landområderne), men *det* spørgsmål blev præciseret umiddelbart efter i et cirkulære.⁶

Forligelsvæsenets »grundlov«, d.v.s. 1795-forordningen, definerede ikke kommissionerne som egentlige judicielle organer, men hævdede på den anden side, at de forlig, som blev indgået her mand og mand imellem, skulle have »samme kraft og virkning, som en u-svækkelig og upåankelig dom«. Det samme blev fastslået i forordningen 20/1 1797 om »forligelses-indretninger på landet i Norge«, og A. S. Ørsted ytrede senere, at der »unægtelig« var tale om en bestemt anerkendelse af den grundsætning, at klages indgivelse til forligelseskommisionen »har de virkninger, som loven forbinde med lovlig påtale«, (hvad man yderligere kunne finde bekræftet i bestemmelserne i forordningen 9/3 1813 angående pengefordringer).⁷ Imidlertid var der ikke bestemt noget om, at kommissionerne *skulle* besættes med folk (forligelseskommisærer), der havde juridisk ekspertise; lovteksten omtalte dem som »fredsmæglere«, og senere kilder benævnte dem snart »mæglere«, snart »fredsdommere«.⁸

Forordningens kapitel IV fastlagde, hvilke sager, der skulle gøres

til genstand for forligsmægling; det skulle »alle civile sager i almindelighed«. Herved skulle forstås sager om ejendom, rettighed og gæld, dog med undtagelse af visse typer.⁹ Sager om »fornærmelser i ord og gerninger« (private injuriesager) blev ligeledes henvist til forligsmægling, men også sådanne med en undtagelsesregel: Når nemlig injurierne rettede sig mod øvrighedspersoner, skulle de behandles i overensstemmelse med den i Danske Lov fastsatte procedure, hvorved man antagelig må forstå regulær rettergang. Hverken 1795-forordningen eller Danske Lov 1-5-2 samt 3-4-4 (der blev fremhævet i forordningen) gjorde det dog ganske tydeligt, at der skulle gribes til traditionel domstolsmæssig procedure i de omtalte injuriesager.¹⁰ Dette forhold måtte da også bekræftes ved en senere cancelli-resolution.¹¹

Forligningskommissionerne skulle endvidere behandle ægteskabs-sager; dette indebar dog ikke, at de havde myndighed til at udstede *bevillinger* til separationer/skilsmisser.¹² Hensigten med forligsbehandlingen skulle kun være at få forebygget ægteskabers opløsning, og hvis dette ikke lykkedes, kunne ægtefællerne indgå forlig om deres adskillelse med kommissionens bistand. Hvis vilkårsforhandlingerne om ægteskabets opløsning brød sammen, skulle sagen videregives til ordinær retslig behandling.

I gældssager skulle kommissionen bestemme, hvornår kreditorer skulle have deres tilgodehavender udbetalt, og hvis resultatet af visse andre forlig blev en bestemt handling, som skulle udføres (eksempelvis i forbindelse med hegns- og vejsager), skulle kommissionen fastsætte et passende »tvangsmiddel af bøder«, som måtte udredes af den part, der brød forliget.

Kapitel V omhandlede kommissionernes pligter i almindelighed, proceduren, forligenes retsvirkninger etc.: Sammentræde måtte finde sted på en bestemt ugedag, tid og sted skulle kundgøres for distriktets beboere. Sager skulle indbringes for én af de to kommissærer, hvorpå denne foranstaltede skriftlig indkaldelse af parterne. Hvis sagsøgeren ikke selv var hjemmehørende »i jurisdiktionen« (forligsdistriktet) og derfor havde vanskeligt ved at møde, kunne man sende en stedfortræder med fuldmagt; hertil måtte man dog ikke bruge prokuratorer, men de stridende parter kunne godt erhverve sig tingsvidner, der kunne benyttes som grundlag under forligs-handlingen. En stedfortræder skulle i øvrigt være stillet så frit som muligt af den part, han repræsenterede, eftersom der naturligvis ikke kunne skabes forlig om

noget, hvis ikke parterne var smidige. Hvis en part vægrede sig ved at give møde, skulle han betragtes, som om han »endelig« ville have »trætte ved rettergang«, og i sådant tilfælde kunne han blive dømt til at betale processens omkostninger for modparten, når sagen var blevet afgjort ved dom.

Indkaldelserne til forligelseskommisionerne skulle besørges af to (varsels)mænd fra hver bondeby. De blev beskikket efter omgang og havde pligt til at fungere et år ad gangen uden noget vederlag. Det nye væsen medførte med andre ord et nyt borgerligt ombud for almuen. Det samme gjaldt ikke i hovedstaden eller i købstæderne; her blev indkaldelserne foretaget af såkaldte stevnevidner, som hver oppebar 6 skilling pr. forretning.¹³

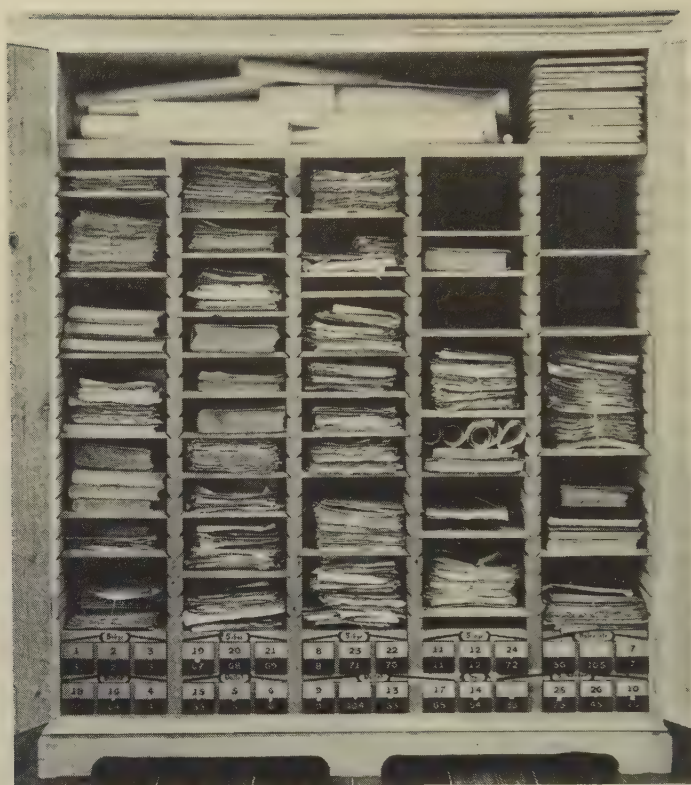
Det var regeringens hensigt at skabe tryghed, tillid og retfærdighed med forligelsesvæsenet. Kommissionsmøderne burde, hed det, holdes for lukkede døre, så undersåtterne kunne føle sig ansporede til at deltage »frimodig og åbenhjertig« i forhandlingerne om deres tvistemål. I samme hensigt blev det forbudt kommissærerne, at »udstede attester eller at føre vidner om det, som af parterne tilstås, undtagen for så vidt, det af begge parter bliver vedtagen og udgør virkelige punkter i foreningen selv«. Der måtte således ikke foreligge skriftlige vidnesbyrd om de sager, der ikke blev løst, men hvis en sag strandede, måtte den klagende part dog få sin »besværing« udleveret med en påtegning fra kommissionen om, at spørgsmålet var at henvise til rettergang. Disse bestemmelser synes også at være blevet efterlevede, for så vidt som der kun forefindes yderst summariske oplysninger om ikke-forligte sager i kommissions-protokollerne.

Når kommissionen havde antaget en sag, skulle den principielt afhandles og sluttes i løbet af to uger. Endelig bestemtes det, at der skulle bruges ustemplet papir til forligssager.¹⁴ Hvis en af kommissærerne selv var part i en forligssag, skulle han naturligvis vige sit sæde, og hans medkommissær kunne vælge, om han ville udføre sagen alene eller udpege en »god mand« som hjælper. Var én af kommissærerne beslægtet med én af sagens parter, skulle man derimod i kommissionen forhøre sig hos den anden af sagens parter, om vedkommende havde noget at indvende; hvis dette *ikke* var tilfældet, kunne kommissæren »vedblive sit sæde, efterdi det kunne være muligt, at han som retskaffen og god mand, kunne endog virke med held på sin frænde til at opnå forlig«.

I det hele taget ser vi således, hvordan forordningen appellerede ganske indtrængende til undersåtternes gode vilje og sindelag.¹⁵ Hensigten faldt smukt i tråd med den omstændighed, at kongen ikke ville unde »trættekære mennesker« *beneficium paupertatis* eller *beneficium gratuiti* til en rettergang, førend han havde erkyndiget sig om ansøgerens forligs-sindethed under forhandlingerne.¹⁶ Samme linie fulgte også bestemmelserne om kommissærernes salærer: De skulle slet ikke have noget honorar, hvis det ikke var lykkedes dem at forlige sagen.

»Stiftamtmanden og amtmændene« fik tillagt overopsynet med forligsdistrikterne og fik visitationspligt med hensyn til kommissionsprotokollerne. Hver kommission skulle én gang om året fremsende en fortegnelse over de foretagne sager til amtet, og amterne skulle inden udgangen af januar fremsende beretningerne om virksomheden til kancelliet. Forordningen pålagde kollegiet at »forelægge kongen samme beretninger, på det, at han selv kunne bedømme virkningen af denne velgørende lovgivning«. Til slut blev det proklameret i lovteksten, at majestæten opmærksomt ville følge de personer, der rundt om i landet i særlig grad gjorde sig umage for at medvirke til den ny indretnings fremgang: Forligelseskommissærer fik stillet kongelige belønninger i udsigt, når de havde fungeret »med uafbrudt virksomhed og retskaffenhed« igennem otte år.¹⁷

Der var, som det ses, intet i 1795-forordningen, der røbede, hvilken rolle regeringen havde tiltænkt grever og baroner i forligelsesvæsenets bestyrelse. Den havde omtalt *amtmændene*, men dette ord behøvede ingenlunde at implicere lensbesidderne, al den stund man netop var i færd med at oprette et helt nyt forvaltningsområde. I den sidste tid havde lovgivningen desuden undladt at befæste grevers og baroners position som medlemmer af det statslige embedskorps inden for andre administrationsgrene, eksempelvis ved reorganiseringen af vejvæsenet (se p. 314), (hvorimod man *dog* havde ladet lensbesidderne beholde amtmandsmyndigheden ved omlægningen af skifteforvaltningen (se p. 226)).¹⁸ 1795-forordningen fremkaldte altså hurtigt en række forespørgsler til kancelliet fra amtmænd, grever og baroner, der drejede sig om kompetenceforhold. De blev besvarede med adskillige pro memorier, hvori man fastslog, at lensbesiddere skulle anses for amtmænd i forligelsesvæsenets anliggender.¹⁹

Så vidt vides er der hverken på vore godser eller på vore museer bevaret eksempler på et 1600- eller 1700-tals godskontor. Et skabsmøbel som dette har dog stået på et af de større herregårdes godskontor. (Nationalmuseets III. afdl. Top. nr. 213).

Her vil man måske umiddelbart tænke sig, at der er gået visse overvejelser forud inden for centraladministrationen med hensyn til betimeligheden i at overdrage lensbesidderne denne nye myndighed. Ihvorvel noget sådant kan have fundet sted, så antager vi dog, at spørgsmålet i det mindste næppe har frembragt debatindlæg i regeringskredsen, der fik betydning for udviklingen; forholdet er derfor ikke undersøgt. Forligelses-instituttet blev så at sige naturligt vævet ind i det judicielle administrationskompleks, som (eksempelvis) lensbirketinget, lenets politijurisdiktion og lenets overpolitiret allerede udgjorde. Det ville være særdeles inkonsekvent at udelukke lensbe-

sidderne fra dette væsens bestyrelse, og det ville tillige have været udgiftskrævende for statsapparatet. Hertil kom, at »fredsmæglerordningen«, som den også blev kaldt, var anlagt således, at den i høj grad skulle kunne fungere uden særlig juridisk ekspertise; der kunne altså næppe ske formelige ulykker ved, at man lod nogle grever og baroner bestyre sagerne i en del af forligelseskommisionerne.

Lensbesidderen fik på samme måde som amtmanden meddelt majestætens ønske om, at han *selv* »og ej ved hans fuldmægtig alene (skulle bestyre) denne sag i det distrikt, som ligger nærmest ved hans bopæl«²⁰ Det kongelige krav om den personlige ledelse var dog udeladt i skrivelserne til »fruentimre«, hvilket også faldt i tråd med den senere bestemmelse i 1809-forordningen om, at kvinder ikke kunne være overpolitidommere på lenene.²¹

Den nyerhvervede amtmandskompetence blev beskåret en smule i 1799, da regeringen ville sikre sig en vis kontrol med besiddernes evne til at holde sig upartiske: Lenenes forligelseskommisioner skulle herefter hvert kvartal fremsende fortegnelser over deres sager til nærmeste amtmand.²² Indskrænkningen svarede til, at lenene også havde fået pligt til at aflevere fortegnelser over politiretternes sager til amtmændene.²³ Denne nye slags indberetningspligt synes i øvrigt at være blevet forsømt en hel del; lensforvaltningerne kunne således ofte være flere år bagud med de omtalte fortegnelser over forligssager.²⁴

Forligelsesvæsenets plads i systemet

Som tidligere sagt forekommer det nødvendigt at få nærmere bestemt, hvorledes det nye væsen kom til at forholde sig til det etablerede judicielle/administrative apparat. Forinden vi vender opmærksomheden mod lenenes forligelsesvæsen, vil vi altså prøve at udrede placerings-spørgsmålet.

I overensstemmelse med Ørsted vil det kunne konstateres, at myndighederne ved en sags begyndelse ikke altid kunne vide, om man havde at gøre med en egentlig justitsforbrydelse, der burde underkastes almindelig rettergangsprocedure, eller om der var tale om en politisag, der kunne behandles politiretsvis, fordi dette spørgsmål først ville åbenbare sig i løbet af undersøgelserne.

Hvad gruppen, politisager, angik, blev det i kapitel 2 nævnt, at lov-

givningen efterhånden begyndte at skelne mellem offentlige og private politisager. Det er kun den del af retsplejen, som omfattede politisagerne, der er gjort til genstand for nærmere undersøgelse, idet området er særdeles relevant i forbindelse med grevers og baroners myndighedsudøvelse, ikke mindst da denne myndighedsudøvelse indebar visse domsmæssige funktioner. Lov og praksis omkring de traditionelle domstolsmæssige behandlinger ved de ordinære retter er derimod ikke behandlet, thi hele dette judicielle kompleks implicerede ikke lensbesidderne personligt på samme vis, ihvorvel de fungerede som påtaleinstanser og som instanser for beskikkelse af aktører og defensores.

Imidlertid har de *civile* sager ved de ordinære retter i høj grad interesse i forbindelse med forligelsvæsenets virksomhed, og det ikke mindst, når der skal udpeges en plads til væsenet i det lokale forvaltningssystem; – 1795-forordningen henviste jo »alle civile sager i almindelighed« til obligatorisk forligsmægling. Anvendelsen af forligsmæglingsmetoden, sådan som denne var kendt i 1700-tallet, var faktisk allerede blevet lovfæstet før forligelskommissionernes oprettelse. Metoden blev indført med forordningen 25/3 1791 (om politivæsenet) og fulgt op med forordningen 5/7 1793 (om politivæsenets indretning i København). Det forekommer nødvendigt for en stund at vende tilbage til omtalte politilovgivning fra de første år af 1790'erne for at få rede på karakteren af de eksisterende sagstyper og deres respektive proceduremæssige behandlinger. Men på dette sted er endemålet at få klarhed over, hvilke faktiske sagstyper forligelsvæsenet i virkeligheden kom til at tage sig af.

1791-forordningen forsøgte at definere, hvad der var politisager (se p. 125 ff.), og om politisagerne bestemte den, at de »såvel i tilfælde af offentlig påtale, som private klagemåle med ringe bekostning og tilbørlig hastighed kunne afgøres«. Undervejs i lovteksten hed det desuden, at dommeren først skulle søge at »forene parterne« og kun hvis dette ikke lykkedes, skulle man skride til den nærmere angivne politiretslige procedure.²⁵

Fortolkningen af de just anførte passager turde vel være den, at der skulle gribes til forligsmægling ved politiretten for at forene parterne i *de* stridigheder, der havde bevæget dem til at anlægge private søgsmål, hvorimod der vel næppe kunne blive tale om forligsmægling i de sager, hvor det offentlige havde rejst tiltale, altså i tilfælde som man

kunne henføre til kategorien offentlige politisager, hvad forordningen imidlertid ikke gjorde eksplicit.

I forordningen 1793 om den københavnske politi-indretning dukkede begrebet private politisager omsider op i fuld skikkelse. Vi kan her læse, at denne sagstype skulle underkastes forligsmægling ved dommerens medvirken, og hvis der blev opnået forlig, skulle dette have »usvækket domskraft«. Samme lovtekst gav eksempler på, hvad man skulle forstå ved private politisager, hvilket dog kun implicerede en summarisk opremsning, der anførte gensidige klager mellem husbond og tyende samt klager fra laugene over indgreb i deres rettigheder.²⁶ Med andre ord: 1793-forordningen skitserede kun løst denne sagsgruppes indhold og fritog ikke begrebet private politisager fra at have et flydende præg.

Efter den natur, som en levende samfundsorganisme nu en gang har, måtte der da også gives utallige situationer, hvor privat *anlagte* politisager kunne få den udgang, at det offentlige skulle idømme en straf. Sondringen mellem private og offentlige sager blev med tiden heller ikke skarpere, men snarere det modsatte, eftersom lovgivningen vilkårligt klassificerede stadig flere sagstyper som private. Heraf flyder, at det også bliver vanskeligt at fastslå, hvilke sager, der efterhånden skulle gå til den omtalte forligsmægling ved politiretten.²⁷ Skønt vi ikke kan opstille en logisk-systematisk oversigt over disse, så er det dog i vor sammenhæng nødvendigt at betragte en bestemt specifikation af sagstyper, der alle, ifølge 1800-tallets juridiske skribenter, havde den art, at de skulle behandles ved landpolitijurisdiktionerne, og således samtidig skulle formodes at være karakteristiske sager ved lenenes politiretter:

En privat politisag kunne:

- a) have sit udspring i personlige over- og underordningsforhold mellem to parter.
- b) dreje sig om det indbyrdes (kontrakt)forhold mellem husbond og tjenestefolk.
- c) vedrøre andre former for ansættelsesforhold.
- d) angå hoverispørgsmål. (Tilsyneladende drejede en mængde sager sig netop om hoveriets udførelse. Forordningen 25/3 1791 havde udtrykkelig bestemt, at spørgsmål om brud på god orden under hovarbejdet på jordegodserne skulle behandles i politirettens re-

gie. Samme sted hed det, at hoverikonflikter dog først skulle indbringes for stedets amtmænd, som skulle forsøge at bilægge dem på rimelige vilkår. Politiretterne måtte altså ikke bebyrdes med hoverisager, førend amtets mellemhandlinger havde vist sig resultatløse, og sagerne fra amtet var blevet henviste til retten.²⁸ Når en sådan sag var havnet her, skulle politidommeren indlede med at forsøge en ny forligsmægling, og han skulle først gribe til almindelig politiretslig procedure, hvis også dette mæglingsforsøg mislykkedes).²⁹

- e) Analogt med hoverisagerne blev også spørgsmål om husmænds pligtarbejde fortrinsvis at henføre til rækken af private politisager.³⁰ Det var i det mindste, hvad tidens jurister antog, men selve forordningen om dette pligtarbejde indskrænkede sig til at henføre disse sager til gruppen af politisager i almindelighed.³¹
- f) I bestemmelser om det hoveri, som skulle forrettes af arvefæstere og selvejerbønder, synes der endelig også at have ligget en hensigt om at betragte stridigheder om hovarbejdet som private politisager.³²

Det er imidlertid ikke vort mål her at udrede politiretslige spørgsmål i øvrigt; en specifikation af sagstyper vil man kunne finde i Bang og Larsens systematiske fremstilling af den danske procesmåde fra begyndelsen af 1840'erne, hvor der blandt andet gøres forsøg på at bestemme de hyppigst forekommende sagstyper inden for den yderst heterogene afdeling, som de private politisager efterhånden kom til at udgøre.³³ Det foregående kan opsummeres således: I 1791 opererede lovteksterne ikke eksplicit med begreberne private/offentlige politisager. Af den senere lovgivning og udvikling på området må sluttes, at når en sag efter 1791 blev underkastet den politiretslige forligsmægling, var den (i reglen) at betragte som en privat politisag.³⁴

Årsagen til at fænomenet politisager må drages frem i dette kapitel om forligelsesvæsenet er, at de praktiske retslige/administrative handlingsmønstre tilsyneladende afveg en del fra lov og teori. Dette er imidlertid en omstændighed, der først åbenbares, når der er foretaget en vis granskning af det arkivalske materiale: I praksis skelnede man, viser det sig, ikke særlig skarpt mellem (private) politisager og »civile sager i almindelighed«. Med andre ord: Skønt lovgivningen (oprindeligt) syntes at ville angive en tydelig grænse mellem de to sagskategorier, så kom en del »politiagtige« sager alligevel til at sive

ind til afgørelse ved forligelsesvæsenet, og omvendt sivede undertiden også oprindeligt proklamerede forligelsessager den modsatte vej til afgørelse ved politiretten.

Eksempelvis skulle sager som fornærmelse i ord og gerninger indbringes for forligelseskommisionen, men 1795-forordningen undlod at klassificere typen, og en senere lovgivning ændrede reglerne således, at disse spørgsmål nu skulle betragtes som politirets-anliggender.³⁵

Et kancellicirkulære fra 1796 befalede overøvrighederne at indsende fortegnelse til kollegiet, der for det første oplyste antallet af forligs-sager ved kommissionerne og for det andet oplyste antallet af de sager, som kommissionerne havde måttet henvise »til retterne«.³⁶ Med retterne skulle forstås de ordinære jurisdiktioner; derfor er det noget overraskende at konstatere, at cancelliet senere forlangte oplysninger om, hvor mange »civile sager, der har været behandlede ved politiretterne, hvor dommerne selv er overdragne at forsøge mægling«.³⁷ Hvis ikke cancelliet her med udtrykket »civile sager« faktisk har ment private politisager, så må videre forsøg på at udrede begreberne nødvendigvis indstilles på dette sted! Tidens mest kyndige juridiske skribenter antog i det mindste, at en sag, der henhørte under den ordinære civile proces, ikke på nogen måde kunne behandles politiretsvis: For det første ville nemlig dommeren, om så kunne ske, blive belemret med sager, som han ikke havde pligt til at påtage sig. (Under alle omstændigheder ville han få en ekstra arbejdsbyrde i *formel* forstand, men i tilfælde, hvor den ordinære og den politimæssige jurisdiktion ikke var geografisk sammenfaldende, ville der blive tale om ekstraordinær arbejdsbyrde i reel forstand). For det andet, fastslog juristerne, ville de stridende parter, om de kunne gå til politiretten, på denne måde unddrage sig betalingen af forskellige retsgebyrer, ligesom de ville kunne befri sig for brugen af det stemplede papir.³⁸

Til gengæld blev det efterhånden en anerkendt praksis, at en forligelseskommision kunne antage en politisag til mægling, såfremt begge parter var indforståede.³⁹ Omkring 1840 ses det således, at sager, der eksempelvis opstod, når tjenestetvende overfaldt deres husbond »med hug og slag«, snart blev indbragt for forligelseskommisionen, snart for politiretten.⁴⁰ Forholdet afspejles også i nogle af myndighedernes indberetninger til cancelliet. Greven af Wedellsborg angav således på ét og samme skema, dels hvor mange sager, der

havde været indbragt for kommissionen, dels hvor mange sager, der havde været optaget til mægling ved politiretten i løbet af en vis periode.⁴¹ Umiddelbart turde man dog vel have forventet, at konstellationen forligskommissionssager/civilretlige sager ville have været mere aktuell at få belyst, og i alle tilfælde var det sidste jo, hvad lovgivningen havde lagt op til.

Ved Nyborg/Tranekær amt var praksis den samme som på Wedellsborg. I en indberetning fra 1800 ytrede amtmanden således, at »skønt antallet af de pådømte sager (som forligtes eller pådømmes ved politiretterne) ikke synes at have aftaget så meget, som man ville have grund til at slutte, og ved at bemærke de mangfoldige sager, som bliver bragt for forligelseskommisionerne, så har undersåtterne dog nydt godt af den glimrende regeringsforanstaltning, som forligelsesvæsenet er, – nu behøver ingen fattig af frygt for omkostningerne at afstå fra at få sin ret«.⁴²

Vi må altså konstatere, at de sager, der så ud til at egne sig for forligsmægling (i bred forstand) flød til og fra de to lokale instanser, politiretten og forligelseskommisionen. Hermed er også sagt, at der teoretisk set skete en sammenblanding af to helt forskellige sagstyper: (Private) politisager og civile sager, når disse udviste den fælles egenkab at kvalificere sig til forligsmægling.⁴³

Hvis vi alene lægger det undersøgelsesmateriale til grund, der består i de lokale myndigheders indberetninger til kancelliet, får vi ikke det fjerneste indtryk af, i hvilket omfang »oprindelige« politisager blev behandlet ved forligelseskommisionerne. I reglen forlangte centraladministrationen nemlig kun oplysning om sagernes *antal* og interesserede sig tilsyneladende mindre for de forskellige sagers karakter; det var forligsmæglingsmetodens nyttevirkninger i almindelighed, der blev spurgt om.⁴⁴ Det er kun en systematisk gennemgang af forligelsesprotokollerne, der kan afsløre noget om de behandlet sagstyper, og der er derfor foretaget en sådan gennemgang af dette materiale fra et par af de fynske len. Resultaterne herfra er endelig suppleret med en række undersøgelser af mere sporadisk karakter i ikke-fynske lens kommissionsprotokoller, og der vil på et senere tidspunkt blive lejlighed til at omtale disse resultater nærmere (se p. 204).

Formålet med dette afsnit var at få søgt besvaret spørgsmålet om,

hvor forligelsesvæsenet som institution havde sin plads inden for hele det judicielle/administrative maskineri. Over for dette spørgsmål stod samtidens retslærde noget uenige: Ved besvarelsen af en prisopgave til det juridiske fakultet i 1818 gav J. D. Hansen udtryk for, at væsenet burde regnes for en integreret del af den danske rettergangsproces, men han grundede samtidig dette på en personlig forestilling om, at der eksisterede en vis portion juridiske kundskaber hos de folk, der bestyrede kommissionerne.

A. S. Ørsted delte ikke Hansens opfattelse af væsenet som integreret del af rettergangsprocessen, blandt andet under henvisning til, at det aldeles ikke forholdt sig således, at kommissærerne repræsenterede en just overvældende juridisk ekspertise. Disse folk kunne næppe, mente han, belære de stridende parter fyldestgørende, og de kunne næppe hjælpe de stridende meget med at overskue, hvilket udfald deres sag ville få, hvis den måtte overgives til almindelig rettergang. Kommissærernes »kald« bestod derimod (efter Ørsteds opfattelse) i at kunne »berolige lidenskaberne og give parterne lejlighed til ved et forlig at erholde de samme fordele, som de ved at søge dom måtte få på en bekostelig måde«. Yderligere anså Ørsted »hemmeligheden«, d.v.s. de lovbefalede lukkede døre for at være en noget tvivlsom borgen for, at kommissærerne skulle holde sig nært til lovens faktiske bestemmelser under deres bestræbelser for at bringe forlig i stand.⁴⁵

Efter nærmere undersøgelse af kilderne til forligskommissionernes virksomhed vil man uvægerligt mest hælde til den anskuelse af væsenet, som fandtes hos Ørsted; desværre ses dog ikke hos ham nogen tydelig angivelse af dets plads i systemet eller nogen klar definition, der stillede det mellem de judicielle og de administrative organer. Vi synes således næppe at kunne komme spørgsmålet nærmere, end at konstatere, at forligelsesinstituttet fik sin noget klemte plads mellem det etablerede retsapparat og det administrative maskineri; oven i købet tildelte lovgivningen det løbende en række sagstyper til behandling, der gav væsenet et yderligere udvasket præg. På den ene side var det ikke et egentligt judicielt organ, på den anden side havde dets sagsbehandling de samme virkninger, som dem loven forbandt med lovlig påtale: Forligelsesvæsenet skabte mindelige forlig, som havde »usvækket domskraft«, og i konsekvens heraf kunne enhver, der havde indgået et forlig ved kommissionen, lade dette tinglyse. Bag de

resultater, i form af bilagte konflikter, som væsenet kunne opvise, stod imidlertid kun de udpegede kommissærers formodede sunde sans og virkelyst.

Forligelsesvæsenet på lenene

Det er allerede konstateret, at regeringen udstyrede lensbesidderne med amtmandskompetence i henseende til forligelsesvæsenet. Modsat den linie, som regeringen ellers holdt, blev der også indrømmet denne slags amtmandsrettighed på len, der først var blevet erigeret *efter* vedkommende grundlagsforordnings udgivelse, altså i dette tilfælde efter 1795-forordningens fremkomst.⁴⁶ I øvrigt skulle det tilsyneladende være selve amtmandsprivilegiet, der betingede et selvstændigt forligelsesvæsen for et len, thi kancelliet gjorde eksempelvis *ikke* spørgsmålet afhængigt af, om lenet havde egen politijurisdiktion, hvilket sidste jo atter var betinget af, om lenet havde eget birk. Dette forhold stod uklart for amtmanden over Nyborg/Tranekær amt, da spørgsmålet om grevskabet Brahesminde selvstændighed med hensyn til forligelses-indretningen meldte sig. Amtmanden mente ikke, at der kunne blive tale om et særligt væsen for grevskabet, men kancelliet erklærede i denne anledning (nok en gang), at birkerettighed (eller politijurisdiktion) var den privilegerede amtmandsmyndighed uvedkommende; altså havde greven ret til selv at udnævne nogle forligelseskommissærer.⁴⁷

Den teoretiske sontring forhindrede dog ikke, at forligelsesvæsenet på nogle len blev omtalt i det daglige, som om det sorterede under birketinget, for eksempel hed det »Gyldensteen *birks* forligelseskommission«.⁴⁸

På Landsarkivet for Fyn har man valgt at lade de forskellige forligelseskommissioners sager udskille som særlige arkivfonds, idet de fortrinsvis er blevet vurderet som specielle rets- og politiinstanser.⁴⁹ Forholdet giver anledning til den orienterende bemærkning, at der ikke desto mindre stadig befinder sig materiale om forligelsesvæsenets virksomhed såvel i amtsarkiverne som i lensgodsernes arkiver.⁵⁰

a) Kommissionsmedlemmerne

Grever og baroner påbegyndte i de fleste tilfælde bestyrelsen af det

nye væsen med at tage sæde i kommissionerne og lede møderne personligt – overensstemmende med kongens udtalte ønske; det varede dog sjældent længe, før de overlod funktionen til andre. I beskikkelserne for kommissærer hed det i reglen, at vedkommende skulle træde i virksomhed på besidderens vegne og i hans fraværelse, men denne fraværelse blev tilsyneladende snart næsten permanent, således at det kun var lejlighedsvis og med mange års mellemrum, at greven eller baronen selv indfandt sig. Det normale var, at der blev dannet én kommission med højst to kommissærer på lenene, og i de få tilfælde, hvor besidderen selv optrådte som forligsmægler, blev møderne holdt på hans residens; ellers mødtes man på de andre kommissærers private bopæle efter omgang, eller man mødtes på birketingsstedet.⁵¹

Der fandtes næppe så mange forligelseskommisærer landet over, som 1795-forordningen kunne give indtryk af; i det mindste ser man på lenene, at det kunne være et problem overhovedet at hitte nogle personer, der ikke alene var »retskafne, kyndige og gode mænd«, men som også ville påtage sig kommissær-arbejdet. Forordningen havde ganske vist peget på retsbetjentene, som de i første række oplagte kommissær-emner, men de var ikke alle lige ivrige efter at blive beskikkede. Amtmanden over Nyborg/Tranekær amt kunne for eksempel ikke overtale herredsfogeden for Vindinge/Bjerger/Åsum til at påtage sig hvervet. Han søgte støtte hos kancelliet, men herfra ytrede man, at det var meget at ønske, at amtmanden »kunne overtale nogen anden end herredsfogeden ... da (forligelsesvæsenet) ej kan vente synderlig fremgang i en mands hånd, der så kendelig viser uvilje derimod«. Herredsfogeden havde vægret sig med en række argumenter: Han ville ikke udsættes for mistanke om partiskhed, hvad der let kunne opstå hos folk, mente han, når kommissionen skulle holdes for lukkede døre, – han kunne ikke undvære det husrum, der var nødvendigt til møder, – forligsmæglingen ville tage for meget af hans tid etc. etc. Kancelliet afviste den sidste påstand som noget vrøvl: Når sagerne blev afgjort ved forligsmægling, ville herredsfogeden jo bagefter kunne »spare den møje at behandle og pådømme dem«. ⁵² Eftersom der vitterligt skete et opsving i sagsmængderne efter 1795, der overgik de hidtidige sager ved de civile retter og politiretterne (en stigning, som dog ikke er undersøgt nærmere i denne sammenhæng), var kancelliets modargument dog ikke rigtigt.

Det var ikke i bøndernes rækker amtmanden eller lensbesidderen

så sig om for at finde kommissær-emner med de til formålet efter-
spurgte kvalifikationer. En nylig udnævnt stiftamtmand i Odense, der
førhen havde været amtmand over Akershus amt, oplyste, at man i
Norge brugte at beskikke præster som kommissærer.⁵³ Ved sin til-
trædelse i Odense stod han med et yderst beskedent kendskab til det
nye embedsdistrikt, og han rettede derfor henvendelse til greven af
Wedellsborg for at lade denne foreslå nogle personer til bemanningen
af »kommissionen for Assens-Hindsgavl amter«. Det var da også nær-
liggende at gå til Wedellsborg, eftersom greven selv netop var fratrådt
som *kongelig* amtmand over Assens-Hindsgavl amter (der i 1809
blev indlemmet i Odense amt).

Greven foreslog straks sognepræsten i Husby samt hans egen for-
valter på Wedellsborg, da »disse bor omtrent i midten af begge amter
nær ved hinanden, og de er begge velkendte som retskafne mænd«. Formelt *foreslog* greven, men reelt var han alene den, der *besluttede*,
hvilke folk amtsforvaltningen i Odense ved denne lejlighed skulle
beskikke til én af dens forligelseskommisioner. Han aftalte nemlig
på stedet med præst og forvalter, at de for fremtiden skulle holde
kommission »i forvalterboligen hver tirsdag formiddag kl. 9«. Derpå
bad han stiftamtmanden om at fremsende de fornødne beskikkelser,
og en uge efter stiftamtets henvendelse var udnævnelserne således
allerede bekendtgjort i aviserne.⁵⁴

Da forvalteren på Wedellsborg året efter forlod grevskabet, kunne
stiftamtmanden ikke finde på noget bedre end at udnævne forpagte-
ren af Wedellsborg hovedgård i hans sted.⁵⁵ Det var altså i høj grad
grevens folk, der bestyrede amtets forligelseskommision (1809 ff.),
og det kunne derfor være hip som hap, om greven ville henvise de sa-
ger, som han selv var part i, fra sin egen kommission til amtets, eller
om han ikke ville.

For øvrigt blev det et meget omdiskuteret spørgsmål, hvorvidt en
lensbesidder havde pligt til at overgive en sag, hvor han selv var part,
til en *fremmed* kommissions afgørelse, eller om hans pligt kun strakte
sig til at sørge for, at sagen blev behandlet af upartiske folk i hans
egen kommission. Da kancelliet i 1795 havde fastslået, at forlig i
denne slags tilfælde »burde søges ved amtmanden«, ville nogen tolke
det således, at amtet blot skulle beskikke en stedfortræder for besidde-
ren til at sidde i lenets egen kommission.⁵⁶ I *den* type af sager var det
naturligt nok modparten, der ville nære en vis uro for tingenes ud-

fald, men i adskillige tilfælde foretrak besidderen dog også at henvende sig med det samme til en fremmed forligelseskommision for således at demonstrere sin personlige retlinethed.⁵⁷ På Wedellsborg opkom der imidlertid i 1815 en sag, hvor greven var part, og hvor hans forvalter, på trods af en vis betænkelighed fra stiftamtmandens side, havde den mening, at grevens kommission udmærket kunne behandle den klage, der var rejst imod selve greven; sagen var rejst af en person, der ikke boede på grevskabet. Således måtte man også, ytrede forvalteren, tolke et pro memoria fra kancelliet (1796), der »gentog den almindelige bestemmelse, at enhver sag bør indklages for forligelseskommisionen på det sted, hvor den sagsøgte har sit værneting«.⁵⁸ Efter hans opfattelse kunne det altså kun blive et spørgsmål, hvem der skulle tage sæde i lenskommisionen i grevens sted.

I det omhandlede tilfælde var det forvalteren, der – formentlig af prestige hensyn – viste iver efter at beholde sagen i grevskabets regie; greven var derimod i starten ret ængstelig for selv at fremture i sine rettigheder, ikke mindst da sagsøgeren efterhånden var blevet yderligere fornærmet over forvalterens optræden. Den sidstnævnte beroligede imidlertid begge parter med, at ingen hindring ville blive gjort for sagens mindelige afgørelse i lenets kommission, thi mæglingen ville blive foretaget »af de selvsamme mænd, der ville have kommet til at behandle sagen for amtets forligelseskommision, nemlig den ene (!) af de på amtets vegne udnævnte og erfarne forligelseskommisionærer«.⁵⁹ Man har begrundet mistanke om, at den omtalte amtskommissær ikke var nogen anden end forpagteren på Wedellsborg hovedgård, der som nævnt havde fået beskikkelse af amtet tidligere. Kort efter denne diskussion vedrørende den rette sagsbehandlingsinstans blev forpagteren under alle omstændigheder beskikket af amtmanden til at indtræde i Wedellsborgs forligelseskommision som mægler på amtets vegne, »når der er tale om sager, hvori greven selv er part«. En beskikkelse af samme karakter modtog i øvrigt også præsten for Husby sognekald.⁶⁰

Hvem der nu end kom til at beklæde lenskommisionen i efteråret 1815, hvor den omhandlede sag skulle for, så lykkedes det dog godsforvalteren omsider at overbevise greven om, at han ikke skulle lade sig anfægte af hans sagsøgers vrede. Da greven først havde skiftet mening, kom han også snart i tanker om, at den forrige stiftamtmand en gang havde givet møde i egen person i grevskabets kommission, hvor

han havde mæglet og afgjort en sag mellem greven selv og én af hans bønder. Amtet havde med andre ord allerede forlængst anerkendt grevens rettighed til at benytte sin egen forligelses-indretning, når han var part i sagerne.⁶¹

Det just udviklede demonstrerer desuden en anden omstændighed, som er berørt flere gange tidligere: Personsammenfaldet inden for den offentlige (og private) administration kunne være iøjnespringende og gjaldt naturligvis også inden for forligelsesvæsenets rammer; generelt var fænomenet affødt af de beskedne (embeds)lønninger, men med hensyn til forligelses-indretningen skyldtes det vel også, at kvalificerede folk, der ville påtage sig dette principielt ulønnede »kald«, ikke hang på træerne.

Når vi ser bort fra lensbesiddernes lejlighedsvis personlige engagement i kommissionerne, bestod bemandingen gennemgående af godsfuldmægtige/forvaltere, hovedgårdsforpagtere, birkedommere, præster og skolelærere, her nævnt i den rækkefølge, som lensbesidderne generelt prioriterede efter til deres kommissioner. Hist og her kunne der også dukke andre typer op, – eksempelvis en skovrider eller en strandkontrollør, og endelig kan det formodes, at birkedommerne i virkeligheden blev beskikkede hyppigere, end det er fremgået af det trods alt begrænsede arkivmateriale, som er benyttet til nærværende undersøgelse.⁶² Stort set kan det imidlertid siges om de beskikkede kommissærer, at de i høj grad var grevens eller baronens »egne folk«, som i deres forskellige underordningsforhold til herskerne burde være udstyrede med en ikke ringe principfasthed i deres mæglervirksomhed i kommissionerne, hvis deres foresatte på nogen måde kunne have interesse i sagerne. Til gengæld kan det bemærkes, at lensbesidderne dog ofte lod de sager, hvor de selv var parter, henskyde til fremmede kommissioners behandling.⁶³

b) Sagstyperne

I det foregående (p. 196 ff.) blev det udviklet, hvorledes civile sager og visse (private) politisager fik en tendens til at flyde sammen, og vi kan på dette sted tilføje, at de tilsyneladende fortrinsvis flød hen under forligelseskommisionens virksomhedsområde. Dette forhold kan blandt andet konstateres i kommissionsprotokollerne fra lenene, som her har vor særlige interesse.

For at få almindeligt indtryk af variationerne er sagstyperne blevet

undersøgt i en række spredte årgange. Det følgende er således baseret på baroniet Lehn's forligsprotokol, årene 1799, 1800, 1802 og 1803 samt på grevskabet Brahesmindes tilsvarende protokol, årene 1819, 1820 og 1848.

Hovedparten af de indklagede/behandlede sager var – ikke overraskende – civile. Blandt disse indtog stridsmål om gæld antalmæssigt en dominerende plads, og efter dem kom sager om brugsrettigheder til jord, græsgang, fiskevand, tørveskær, veje etc. samt sager om brugsrettigheder til effekter, der var anskaffet på mere eller mindre kollektiv basis. Herefter rangerede tvistemål om diverse kontraktmæssige aftaler (handler, forpagtnings- og aftægtskontrakter, bedrageri omkring lønaftaler, stridigheder mellem husbond og tyende). Stort set lige så hyppige som de sidstnævnte sager var endelig spørgsmål om ægteskab/skilsmisse, faderskab og diverse uoverensstemmelser, der tilsammen bedst kan karakteriseres som husspektakler.

Sager om udspreddelse af løgnagtige påstande eller fremsættelse af ærerørige beskyldninger (efterhånden et kompleks, der, efter stadig supplerende og korrigerende lovgivning, snart skulle betragtes som et civilretligt, snart som et politimæssigt objekt) bidrog desuden i et ikke ringe omfang til at holde forligelseskommissionerne i arbejde. Her er det egentlig ganske slående at konstatere, hvor hyppigt den gemene bonde eller lille husmand nidkært og selvbevidst kunne drage i felten på forligelseskommissionens slagmark for at få kendt »højest anstødelige og fornærmende udtrykke«, som en nabo havde fremsat »på hans bag«, magtesløse og ophævede. Den krænkede drog hjem med en udskrift af det passerede, hvori det tydeligt fremgik, at modpartens ord var fremsat i »ubesindighed og overilelse«, og herefter »skulle anses som nul og intet og følgelig død og magtesløs udi alle optænkelige måder«. Denne type sager, der således mindst af alt drejede sig om penge eller andre materielle anliggender, var nu ikke altid mulige at forlige, men måtte altså i påkommende tilfælde henvises til almindelig rettergang.⁶⁴

I det foran nævnte er verserende sager af fortrinsvis civilretlig karakter angivet, men forligelseskommissionerne behandlede også en række sager, som havde haft ret dramatisk præg i deres ophavssituationer. De drejede sig om voldsepisoder i forbindelse med hoverinægtelse, om ulovligt krophold med ditto brændevinsbrænden, tyverier, kvaksalveri, hærværk eller om voldelige overfald. For voldssagernes

part kunne der undertiden være tale om veritable overfald på endog »mere betydningsfulde personer« (eksempelvis personer med husbond-status). Denne sidste, temmelig heterogene sagsgruppe var ganske vist ikke repræsenteret i samme mål som de civilt betonedede anliggender, men den er dog så grundigt og varieret repræsenteret, at det tydeligt ses, hvorledes adskillige (private) politisager fandt deres vej til forligelseskommisionerne. Hertil kom, at også offentlige politisager blev påkendt; de angik for det meste forsømmelser eller nægtelser omkring udførelsen af offentlige pligtarbejder.⁶⁵ Bortset fra forligelsesvæsenets egne akter kan også lenenes almindelige korrespondance supplere dette billede. På det langlandske grevskab blev tjenestefolk dømt ved politiretten for overfald på husbonden »med hug og slag«, altså i situationer, hvor den politiretvisse procedure måtte være at forvente, men på samme tid (omkring 1840) kunne nøjagtig samme sagstype blive anset for at være et objekt for forligelseskommisionens behandling.⁶⁶

Trods det, at sager kunne have den omtalte voldsomme baggrund, som i sig selv *kunne* have gjort en politiretlig procedure aktuel, lykkedes det åbenbart ret hyppigt at forlige parterne. Vi kan dog ikke konstatere, hvordan forligsprocenten for disse sager har forholdt sig til den række af forlig, der blev indgåede i udprægede civile tvistemål. Hvis man blot betragter det samlede antal sager, som de enkelte kommissioner behandlede på årsbasis, volder det imidlertid ikke større problemer at fastslå, hvordan de forligte, de til retten henviste (uforligte) og endelig de af parterne tilbagetrukne sager forholdt sig til hinanden indbyrdes. Det var jo, som tidligere anført, fortrinsvis dette spørgsmål, der interesserede kancelliet og kongen, og man vil således finde svarene i overøvrighedernes rutineindberetninger. På dette sted må vi dog begrænse os til at konstatere, at forligsprocenten generelt var høj og som illustration drage en anbefalingsskrivelse frem fra greven af Friisenborg, da denne i 1821 ville indstille sine to forligelseskommisærer til særlig kongelig belønning: De havde »ufortrødent« igennem mere end otte år behandlet de indklagede tilfælde, hvilket ialt ville sige 722 sager, og heraf var det lykkedes at forlige 640. Ca. 88 % af sagerne var altså blevet bilagt. (I øvrigt havde de gode mænd i vid udstrækning givet afkald på deres salærer).⁶⁷

Almuen havde utvivlsomt virkelig nytte og fordel af den »glimrende regeringsforanstaltning«, og hvad kommissionernes virke på de

forskellige len angår, ses, at forligelsesvæsenet i det mindste disse steder var præget af en jordnærhed, som menigmand vel næppe førhen havde oplevet, når han skulle konfronteres med en offentlig myndighed: Møder blev holdt, og stridigheder bilagt, ofte udelukkende på grundlag af mundtlige klager; ville man indgive klage skriftligt, affattede man den ofte selv, og den var da lige så gangbar i al sin ubehjælpssomhed, som dét andragende, der blev korrekt udformet. De lovbefalede tidsfrister for klagers indgivelse og behandling kunne kommissærer og sagens parter nok blive enige om at se bort fra, hvis høsten stod for døren, eller der var andet nødvendigt arbejde, som først skulle gøres. Til gengæld kunne visse spørgsmål forekomme så presserende, at man måtte have nedsat forligelseskommissionen på en helligdag. Således skulle samtlige Tørresøs gårdmænd have afgjort en sag om græsningsrettigheder anden påskedag i 1805, hvilket da også endte med, at man kunne gå hver til sit i enighed, men i kommissionen blev »underskrift ikke forlangt, som upassende på en helligdag«. ⁶⁸

Bønderne gjorde også flittigt brug af forligelseskommissionen, når de havde været udsat for grove overgreb fra overordnede personers side. I 1801 indklagede en gårdmand på baroniet Lehn således godssets ladefoged, fordi fogeden under hovtærskningen, som bonden personligt (!) havde udført på Hvidkilde, havde »slaget ham til kuls og derunder afrykket ham nogle hår«. Begge parter gav selv møde i kommissionen, men man fik ikke et forlig i stand ved denne lejlighed. Generelt var chancerne for at komme til forlig nok også bedre i de tilfælde, hvor parterne var socialt mere ligestillede. Eksempelvis lykkedes *det* i en anden situation, hvor en karl havde overfaldet en pige: Voldsmanden indvilgede i at betale 2 mk. til den skadelidte »for den hende tilføjede overlast«.

Præsten, hr. Aabye, på Lyø var en person, som bidrog sit til at holde forligelseskommissionen (på Holstenshuus) beskæftiget, thi såvel øens gårdmænd som præstegårdens egne tjenestefolk følte sig i høj grad trykkede af hans tyranniske fremfærd. I 1801 søgte Aabye at snyde den tærsker, han havde fæstet for vinteren, for hans løn. Han overfaldt også gentagne gange »som et afsindigt menneske« sin tjenestepige med spark og knytnæveslag efter et ret ubetydeligt fejltrin, som hun havde begået i husholdningen. Året efter klagede samtlige Lyøs bymænd over ham, fordi han lod sin avlskarl pløje adskillige

ekstrafurer alle mulige steder ind over bøndernes agerstykker. Hr. Aabye satte også mange flere høveder ind på øens fællesgræsning, end han var berettiget til, – men, som det hed, »ingen tør tale noget til ham«. Bemærkningen gik både på præsten og på hans avlskarl, for den sidstnævnte anså sig for socialt hævet over bøndernes gemene skare og var tilsyneladende meget villig til at hjælpe sin husbond med at tyrannisere folk.

Når de omtalte sager ikke blev anmeldt for politiretten, men for forligelseskommisionen, skyldtes det formentlig, at almuens generelle usikkerhed over for offentlige myndigheder netop »slog igennem« ved politiretsniveauet, medens det foreløbig var lettere at bevare en vis frimodighed, når man kunne gøre brug af den uformelle forligelsesinstitution. Der var således nok mere påtaget forknythed end reel usikkerhed i Lyø-mændenes fælles klageskrivelse til baronen over præstens ubeføjede pløjemåde etc., når det hed, »vidste vi, at det var hans høje herskabs, højvelbåren hr. kammerherre og baron von Holstens vilje, at han (hr. Aabye) måtte omgås således med os, så ville vi gerne lade os nøje, men vi vente på hans hjælp i stadig forhåbning«.⁶⁹

Ganske fraset det ovenfor udviklede om forligelsessagernes politimæssige eller civile karakter, så vil vi her nok en gang påpege den undertiden store kildemæssige dækning i forligelsesakterne af den jævne befolknings daglige problemer, konflikternes årsager, kommissærernes forsøg på at udrede de praktiske spørgsmål samt endelig herskabernes *personlige* indsats uden for kommissionernes regie for at hjælpe en eller anden af deres fæster-familier, der med et moderne udtryk fungerede dårligt socialt og økonomisk. Gennem en periode på 6 år verserede der således en ægteskabssag på Roepstorffs gods, som dels herskabet, dels forligelseskommisionen flere gange prøvede at finde en løsning på. Ægtemanden, en gårdmand i Bårdesø, påstod sig ukærligt behandlet, ja endog periodevis mishandlet af sin kone og hendes børn af et tidligere ægteskab. Han gik således på et tidspunkt »bort og ud af godset, som halvt forvildet, ... men kammerjunker Petersdorff lod ham opsøge, kaldte ham tilbage, forestillede ham hans dårlighed og gav ham fæstebrevet igen«. Dette forløb havde herskabet endog flere gange båret over med hos gårdmanden, alt imedens kommissærerne gjorde deres til at bilægge de ægteskabelige riverier. Først efter adskillige års forløb måtte forligelseskommisionen konstatere,

at man nu »ikke fandt det rådeligt længere at fraråde denne skilsmisse ... dette forargelige eksempel udi menigheden (måtte) få ende, ... og uagtet, at skilsmisse ikke er genstand for forligelseskommissionen, tror vi det dog vor pligt i henhold til forordningens § 25 af 10/7 1795, at nedskrive de vilkår (ægtefællerne) her for os have indgået, som gældende, hvis skilsmisse af øvrigheden bliver bevilliget«. I øvrigt underskrev man sluttelig dette forlig »i forhåbning, at godsejeren, hr. kammerjunker Petersdorff ikke haver noget derimod ...«. ⁷⁰ Med andre ord, sagsbehandlinger kunne have et ganske grundigt og engageret præg; et »socialt tilfælde« i en bondefamilie kunne åbenbart gøres til genstand for lige så megen interesse hos såvel arbejdsgiveren (godsejeren) som hos de offentlige myndigheder (forligelseskommissionen), som det ville være tilfældet i vore dage.

c) Sagsmængderne

Kommissionerne blev ikke benyttede med jævnstor hyppighed fra det ene forligelsesdistrikt til det andet. Principielt kunne der holdes møde året rundt én gang om ugen på en bestemt ugedag, men behovet på lenene var sjældent stort nok til at berettige så hyppige møder; generelt var der snarere tale om sammentræde fra én til tre gange om måneden. Når Langelands historiker, V. Lütken kunne postulere, at langelandske bønder led af en ekstraordinær udbredt processyge, så er forholdet faktisk ved at kunne bekræftes alene ved et blik på forligelsessagerne på grevskabet: I 1799 behandlede den grevelige kommission 39 tilfælde, hvilket var en hel del mere, end der samme år blev optaget ved forligelseskommissionerne i Rudkøbing og Fåborg (her henholdsvis 25 og 28 sager). ⁷¹ På grevskabet var sagsmængden i 1805 den samme, som i 1799, men i 1806 steg den til 47, og i 1820 behandlede kommissionen 169 sager. ⁷² Administrationen fik efterhånden et lignende omfang på grevskabet Wedellsborg, hvor der gennemsnitligt blev indklaget 150 sager om året i 1820'erne og 1830'erne. ⁷³ Som sagt var denne størrelsesorden dog næppe almindelig på de fynske len; mere repræsentativt må vi snarere anse aktivitetsniveauet på grevskabet Brahesminde for at have været: Indberetninger fra stedets forligelseskommission viser op- og nedgange i sagsmængderne i perioden 1800-1849. (Der er lakuner i materialet 1834-36 og 1842-47). I reglen kom en lille halv snes sager til behandling pr. år,

men i 1800, 1814, 1816, 1818, 1819, 1837, 1839 og 1841 blev der behandlet mellem 10 og 20 sager om året. Det største antal blev indklaget i løbet af året 1814.⁷⁴

Ved et almindeligt udsyn over indberetningsmaterialet fra både amter og len, kan vi konstatere, at der fandt en generel stigning sted i løbet af perioden 1795-1850 i antallet af de sager, der fandt vej til *forligsmægling* som sådan, d.v.s. til mægling enten ved forligelseskommisionerne eller ved politiretterne.⁷⁵ Hos undersåtterne ser vi en voksende tilbøjelighed til at lade sager anlægge i situationer, hvor man førhen ville have betragtet spørgsmålene som for ubetydelige i betragtning af de økonomiske omkostninger og det større besvær med at få dem afgjorte.

Efter 1795 blev de ordinære retter, som hensigten også var, virkelig skånede for mange sagstyper, hvoraf nogle oven i købet havde været regelmæssigt tilbagevendende. Eksempelvis havde det før 1795 været normalt, at de private godsejere hvert kvartal eller i det mindste én gang om året, lod alle bønder, som var i restancer, indstævne for den ordinære ret. Nu gik sådanne sager til forligelseskommisionerne. I 1808 lod baronen af Holstenshuus således 81 af sine bønder indstævne for forligelseskommisionen (i dette tilfælde dog for amtets, da han selv var part i sagen), fordi de havde vægret sig ved at betale den fulde landgilde. Ved et enkelt forligsmøde nåede man at bilægge uenigheden mellem herskabet og 74 af bønderne, medens kun de tiloversblevne 7 uafklarede forhold måtte vandre ad den traditionelle rettergangsvej.⁷⁶ På grevskabet Samsø rationaliserede man i den grad, at greven i 1813 lod ikke færre end 220 bønder indkalde i flok til forligelseskommisionen på grund af deres »resterende kongelige skatter og andre herskabelige afgifter«. Forud havde øens sognefogeder dog brugt 3 uger på at forkynde stævningerne lovligt på de mange husstande.⁷⁷ I dette tilfælde ser vi i øvrigt, at den grevelige kommission kunne behandle sagerne, skønt greven selv optrådte som de indstævnedes modpart. Omstændighederne kan ikke belyses fuldt ud her, men dels var Samsø så isoleret i beliggenhed, at man formentlig generelt opgav at betjene sig af forligelsesvæsenet i Holbæk amt, dels var greven på dette tidspunkt ikke selv virksom som amtmænd, idet han havde konstitueret en stedfortræder.⁷⁸

Ophævelsen af lenenes forligelsesvæsen

Da lensforvaltningerne ved amtmandsrettighedernes endelige bortfald i 1849 stod over for at skulle fratræde bestyrelsen af forligelsesvæsenet, var det tilsyneladende i visse tilfælde gået helt i glemmebogen, hvor den myndighed, der i sin tid havde hjemlet de selvstændige lens-kommissioner, egentlig stammede fra.

På Wedellsborg var man nu nok på det rene med, at den måtte hænge sammen med amtmandsfunktionen som sådan, og man lod da også forligelsesdokumenterne sende med i den samlede aflevering af embedsarkivet til stiftamtet.⁷⁹ På baroniet Lehn derimod gjorde man sig ikke betragtninger over dette væsens art; man holdt i det mindste kommissionens protokoller tilbage. Årsagen var måske nærmere den, at godsets forvalter havde svært ved at indstille sig på den tanke, at han ikke selv ville komme til at bestyre en lokal forligelseskommision fremover. Fuldmægtigen ved Svendborg amtskontor måtte gøre ham opmærksom på, at forligelsesvæsenet »unægtelig« også hørte »til det, som lensbesidderne har mistet«. På sin amtmands befaling skulle han nu »formå« godsforvalteren til at give protokollerne fra sig, men – tilføjede fuldmægtigen udglattende, selv om planen egentlig var, at baroniets kommission skulle inkorporeres i Sunds-Gudme herreders forligelsesvæsen, så var der muligvis stadig en udvej for, at man kunne få den bevaret, som en særegen kommission for Lehn birk; baronen skulle dog foreløbig ansøge herom ved amtet.⁸⁰ Baronen indgav også straks en forestilling, og hans forvalter følte sig for en tid ganske opløftet ved udsigten til at få sagen gennemført. Imidlertid viste det sig, at amtmanden var ret ufremkommelig, thi det var efter hans opfattelse aldeles overflødigt at lade en kommission konstituere for birket. Efter at have gransket baroniets indberetninger, fastslog han, at der kun havde været behandlet 14 à 15 sager i snit i løbet af de sidste 10 år, og så man alene på de sidste 5 år, så havde der faktisk kun været tale om en halv snes sager pr. år. Grundlaget var med andre ord for spinkelt, desuden, fortsatte han, ville baroniets bønder ikke få særlig lang vej til én af amtets forligelseskommisioner, og endelig bragte han i erindring, at alle andre lens-kommissioner inden for hans amt for tiden var ved at blive ophævede.⁸¹

Hos Svendborg-amtmanden aflæser vi bogstavelig talt en vis irritation over den gamle tids personprivilegier og administrative særret-

tigheder. Hans holdning var udtryk for en almindelig stræben hos lokaladministrationens embedsmænd efter at få ryddet op i de hjørner af systemet, hvor lejlighed bød sig. Det ser også ud til, at amtmanden afgjorde spørgsmålet om Lehns forligelseskommission på egen hånd, for hans journal bærer intet spor af, at han skulle have forelagt sagen for Justitsministeriet.⁸²

I 1848/49 blev forligelseskommissionerne som sagt nedlagt på hovedparten af de fynske len. Noget andet var, at de nogle steder vedblev i *lensbirkets regie*; således ved Scheelenborg birk indtil 1854 og ved Roepstorff birk indtil 1858, – endelig nyoprettedes i 1858 en kommission ved Wedellsborg birk.⁸³

Nedlæggelserne medførte blandt andet, at der herefter kunne blive meget længere vej til nærmeste kommission for lenets beboere, hvilket atter kan have medført, at menigmand undertiden følte sig mindre ansporet end førhen til at søge til forligelsesvæsenet, når han mente sig trådt for nær i sine rettigheder. Den almindelige adfærd i forhold til forligelsesinstituttet er dog ikke undersøgt for tiden efter 1849. Forligelseskommissionen for det langelsandske grevskab blev indlemmet i kommissionen for Langeland herreder, som havde hjemsted i Rudkøbing. Det var altså bekvemt for de fleste, at man kun skulle begive sig til øens midte, men forskellige af grevskabets bønder boede i nord- eller sydspidsen af den lange ø, og for disse betød et besøg i forligelseskommissionen en rejse på næsten 30 kilometer, d.v.s. 60 kilometer frem og tilbage.⁸⁴

En senere tid reorganiserede imidlertid væsenet således, at hvert landsogn som en hovedregel skulle danne sin egen forligskreds, og det var nu amtsrådene, der skulle udpege de to kommissærer.⁸⁵

Sammenfattende bemærkninger til kapitel 3

Det såkaldte forligelsesvæsen blev indstiftet ved en omfattende forordning af 1795. Ifølge denne skulle der straks distriktsvis indrettes kommissioner landet over, der skulle behandle alle civile sager i almindelighed. Hensigten bag det ny institut var at få begrænset overflødige og udgiftskrævende rettergangstrætter imellem undersåtterne, d.v.s. at få aflastet de ordinære ting i deres arbejde. »Ånden« i lovteksten afspejlede samtidig et ønske hos kongen/regeringen om, at forligelsesvæsenet skulle byde menigmand mulighed for at søge sin

ret og få sin sag afgjort hurtigt, billigt og på mindre formel vis, end han hidtil havde oplevet, stillet over for det traditionelle retsmaskineri.

Ved en gennemgang af 1795-forordningen konstaterede vi, at bestyrelsen af det ny væsen blev et amtmandsanliggende, og at også grever og baroner skulle indrette forligskredse og selv qva amtmænd bestyre væsenet på deres respektive grevskaber og baronier. Regeringen lagde med andre ord hermed en helt ny amtmandsfunktion i hænderne på lensbesidderne, og dette var i en vis forstand stridende imod en begyndende tendens i centralforvaltningen til at holde grever og baroner uden for nydannelser eller reorganisationer af administrationskomplekser. Når der tilsyneladende næppe var betænkeligheder i regeringskredse ved at overlade forligelsesfunktionen til lenene selv, på trods af at tidens spirende lighedsideer stemte dårligt overens med fastholdelse af personlige særrettigheder, skyldtes det, at forligelsesinstituttet ville føje sig så at sige naturligt ind i det judicielle/administrative apparat, som lenene foreløbig selv havde ført tilsyn med.

Efter et blik på forligesvæsenets »grundlov«, som udtrykkeligt proklamerede obligatorisk forligsmægling i forligeskommissionerne for alle civile sager i almindelighed, blev der foretaget et greb bagud til den i kapitel 2 omhandlede politilovgivning i et forsøg på at indkredse begreberne offentlige/private politisager og civile sager for derpå at få de nævnte sagstyper afgrænset indbyrdes. Herefter blev det konstateret, at de sager, der så ud til at egne sig for forligsmægling, hvad enten en sådan skulle gå for sig ved politiretten eller ved forligeskommissionen, kom til at flyde til og fra de to instanser, og at denne udvikling blev hjulpet på vej af forskellig lovgivning efter 1795.

Det blev med andre ord gjort op, at der teoretisk set skulle være tale om en sammenblanding af de to sagskategorier, politisager og civile sager i situationer, hvor disse udviste den fælles egenskab at kvalificere sig til forligsmæglingsproceduren. I hvilken grad denne sammensmeltning i praksis ytrede sig ved forligeskommissionernes virksomhed, kunne vi senere konstatere ved at betragte arkivmaterialet fra lenenes kommissioner.

Selv om hensigten med forligsesindretningen (oprindeligt) havde været at udvirke en kraftig reduktion af de civile sagsanlæg ved underretterne, så blev det ikke blot civile sager, kommissionerne kom til

at behandle, men et ganske broget repertoire, som det fremgik af (eksempelvis) lenenes forligelses-dokumenter. Adskillige, men dog ikke hovedparten, af sagerne angik faktisk spørgsmål med udpræget politimæssigt tilsnit, d.v.s. sager, som i lovgivningen klassificeredes som anliggender, der skulle henvises til politiretlig forligsmægling/rettergang, herunder sås der endog eksempler på, at forligelseskommisionerne gav sig i lag med offentlige politisager. Tvistemål af meget forskelligt indhold *flød* kort at sige mellem politijurisdiktionen og forligelsesinstitutionen, og det kan tilføjes, at de pågældende tvistemål tilsyneladende kom til at flyde til *den* side, hvor sagsøgere, administratører og myndigheder i det enkelte tilfælde fandt det mest rationelt at lade dem behandle. I praksis var der således tale om et ret smidigt system.

Forsøget på at få forligelsesvæsenet placeret et bestemt sted inden for det judicielle/administrative kompleks førte ikke længere end til at give det prædikatet, et halvjudicielt organ, al den stund lovgivningen ikke sås at have tildelt det nogen identifikation, og samtidens retslærde i øvrigt heller ikke var enige om væsenets sande natur. Det kom i vid udstrækning til at fungere med ikke-retskyndige personers indsats som fredsmæglere, men de forlig, som blev stiftede, skulle efter lovgivningen have usvækket domskraft.

På deres len burde grever og baroner i overensstemmelse med majestæten udtalte ønske personligt optræde som forligelseskommisærer. Det ses da også, at nogle af dem i perioder levede op til forventningerne, men gennemgående foregik der dog det samme, som man vil konstatere i andre amtmandsforretninger, nemlig at lensbesidderne i vidt omfang befuldmægtigede andre til at indtræde i kommissionerne på deres vegne. Loven krævede blot, at forligsmæglere skulle være retskafne, kyndige og gode mænd, hvilket for så vidt var egenskaber, man ville kunne finde hos almindelige bønder, men det var ingenlunde mod bondestanden, at overøvrigheden, hvad enten denne var lensbesidder eller amtmand, rettede blikket, da kommissionerne skulle bemandes. Skaren af forligsmæglere kom til at bestå af godsfuldmægtige/forvaltere, hovedgårdsforpagtere, retsbetjente, præster eller skolelærere, og der er intet tegn på, at de kongelige amtmænd og lensbesidderne havde divergerende opfattelser, når det gjaldt personvalget til deres respektive kommissioner. Fra regeringsside og i selve lovgivningen blev der på den ene side givet udtryk for, at

de gode forligsmæglere burde føle hele sagen som et kald, men på den anden side ønskede man helst, at det var landets retsbetjente, der ville gå ind i arbejdet. Det er ikke muligt at vurdere omfanget af retsbetjentgruppens deltagelse inden for denne undersøgelses rammer, men det kan konstateres, at retsbetjente i visse tilfælde vægrede sig kraftigt mod at blive beskikkede under henvisning til en i forvejen stor arbejdsbyrde, eller under henvisning til personlig misnøje med visse af lovreglerne for forligs-virksomheden.

Hvad lenskommissionerne angik, blev der helt og holdent tale om herskabernes »egne folk« som forligsmæglere, og hertil kom, at personer med nævnte primære tilhørsforhold undertiden også sad i de kongelige amters forligelseskommissioner. Dette udprægede personssammenfald skyldtes åbenbart mest, at det ikke var så ligetil at hitte emner (inden for det lag af mere betydningsfulde personer, hvor man traditionelt søgte), som var villige til at påtage sig det ansvarsfulde hverv. Når staben af kommissærer i lens- og amtskommissionerne tilsammen undertiden kunne bringe tanken hen på »Tordenskjolds soldater«, kunne det i visse tilfælde næppe have nogen regulær mening, at en lensbesidder lod et tvistemål, hvor han selv var part, henskyde til afgørelse i amtets forligelseskommission, eller subsidiært – at amtmanden beskikkede én af sine kommissærer til at beklæde lenskommissionen.

Efter alt at dømme magtede fredsmæglerinstitutionen, som den også blev kaldt, at leve ganske godt op til regeringens forventninger. Hos de lokale embedsmænd var der også bred enighed om, at der her var etableret en glimrende regeringsforanstaltning, og når man betragter dens virkemåde fra den jævne befolknings side, således som det er gjort her for lenenes vedkommende, synes der ej heller tvivl om, at den var til stor fordel for menigmand. I højere grad, end det havde været tilfældet med noget andet offentligt organ, blev proceduren i de lokale kommissioner præget af uformel, jordnær og imødekommende attitude over for den almene »forbruger«. De lukkede døres princip gav almuen mod til at fremkomme med diverse forurettelser, og de små omkostninger ved at rejse sager i anledning af forskellige overgreb, man mente var begået imod én, var en yderligere tilskyndelse til at bruge væsenet.

Den således ret ubesværede tilgang medførte naturligvis også, at antallet af rejste søgsmål gik betragtelig i vejret, hvis man regner forli-

gelsesinstituttet ind under samtlige til rådighed stående judicielle instanser. Hvad nu især lens-kommissionernes part angik, kan der naturligvis ikke noteres vældige stigninger i sagsmængderne, men når det, som blev afgjort i de kongelige amters regie, tages med, måtte væksten blive kendelig.

Bestyrelsen af forligelsesvæsenet faldt ud af grevernes og baronerne hænder i forbindelse med ophævelsen af deres privilegerede amtmandsmyndighed som sådan ved Grundlovens indførelse. Forligsmægling var efterdags henlagt til den nærmeste amts/herreds-kommission, hvis den da ikke blev knyttet til birkejurisdiktionen, der nu havde status af statsligt birk. Dette skridt i den almindelige bortrydning af ikke-statslige forvaltningsorganer bevirkede, at lenenes beboere fremover i visse tilfælde fik større praktiske besværligheder med at ty til forligsvæsenet; afstanden blev, både i bogstavelig forstand og muligvis også i andre henseender, større til den kommission, som man kunne søge. Efter nogen tids forløb indtraf dog den lettelse, som det måtte være, at der blev indført forligsorganer på sogneniveau.

Skifteforvaltningen

Indledning

Det vil naturligvis være skifteforvaltningen, således som denne blev administreret på lenene, der skal være hovedgenstanden for behandling i det følgende, men for at give foreteelserne en baggrund må vi først tage et overblik over den betydeligste lovgivning på dette felt, for så vidt den vedkom landområderne. Efter behandlingen af lensbesidderens skifteforretninger og det statslige overtilsyn med samme vil der endelig blive gjort rede for nogle administrative spørgsmål, der knyttede sig nært til skiftævæsenet, nemlig overformynderiet og auktionsvæsenet.

Med begrebet skifte skal der i det følgende forstås behandlingen og delingen af et stervbo (dødsbo). Hvis samtlige boets arvinger var myndige og enige, kunne de foretage delingen ved en privat overenskomst uden offentlige myndigheders medvirken, men skifter, der forløb under nævnte omstændigheder, skal ikke behandles her. Vi skal derimod beskæftige os med den del af skifteforvaltningen, som ifølge lovgivningen skulle foretages af dertil autoriserede skifteforvaltere.

Udtrykket skiftejurisdiktion bruges herefter i flere forskellige betydninger. Det kan gå på:

- 1) En bestemt persons kompetence til at være skifteforvalter (foretage skifteforretninger).
- 2) Den eller de personer, som vedkommende skifteforvalter havde myndighed til at holde skifter efter.
- 3) Det geografiske område, hvor vedkommende skiftemyndighed kunne udøve skiftefunktionen.

Udøvelsen af skiftejurisdiktion var ikke nødvendigvis sammenfaldende med andre former for administrativ eller judiciel virksomhed. I princippet var skifters afvikling at anse som judicielle anliggender,

men det var alligevel en sædvane at opfatte dem som hørende til lokalforvaltningens almindelige forretninger. Skiftevæsenet henhørte under den ordinære jurisdiktion og var et civilretsligt foretagende; skiftejurisdiktions-fænomenet må således udsondres fra det i kapitel 2 behandlede justits- og politijurisdiktionsbegreb.

De handlinger, der var forbundet med væsenet, blev, som just nævnt, generelt betragtet som administrative, men skifterettigheden indebar dog en udpræget judiciel virksomhed, der fremgik klart på de stadier i skifteforvalterens bedrifter, som i den juridiske sprogbrug betegnedes *actus judiciales*.¹

Behandlingen af bodelingerne efter størsteparten af landbefolkningen, nemlig fæstebønder og -husmænd, deres familier og husstandens tyende, blev i 17- og 1800-tallet i vid udstrækning forestået af gods-ejerne, underkastet et mere eller mindre vagtsomt tilsyn fra embedsmændenes side i den lokale statsadministration. Under sådanne omstændigheder måtte skiftevæsenet fremstå som en særdeles stor mosaik, sammensat af et vældigt antal enkelt-skifte-instanser. Alene i Odense og Svendborg amter (Fyns stift undtagen Als og Ærø) eksisterede der ved 1800-tallets begyndelse omkring 200 forskellige skifte-instanser af civil art, hvortil kom 14 gejstlige (hvilke sidste for så vidt også hørte til de civile).²

Ved siden af den myndighed, som deres godsejerstatus hjemlede, fungerede grever og baroner yderligere som skifteforvaltere på deres len i samme omfang, som det tilkom de kongelige amtmænd i hvert deres amt. Der forelå ingen ekstraordinær statslig autorisation for lensbesidderens skiftevirksomhed, men han kunne påberåbe sig, at hjemmelen lå i greve- og friherreprivilegiernes bestemmelser om hans amtmandsrettighed. Det ses ej heller, at der blev udformet retningslinier for skifters administration på amtmandsplanet med nogen speciel adresse til *lensbesidderens* skiftemyndighed. Ligesom i en række andre lokaladministrative sager forudsatte lovgivningen kort sagt, at amt og len ville fungere parallelt og i gensidig uafhængighed, når blot grever og baroner efterkom de bestemmelser, der forelå vedrørende de kongelige amtmænds skifteforvaltning.

Til funktionen som skifteforvalter knyttede sig blandt andet en pligt til at beskikke værger for umyndige arvinger samt en pligt til at påse, at de umyndiges arvekapitaler eller gods/effekter blev anbragt på forsvarlig vis (overformynder-funktionen). Som et sideskud til

dette forvaltningskompleks udvikledes med tiden også et auktionsvæsen, hvilket dog først blev gjort til genstand for detaljeret lovgivning på et relativt sent tidspunkt.

Da amtmændenes skifteforvaltning med tilhørende overformynderi- og auktionsforretninger fra slutningen af 1700-tallet gradvist blev overført til by-, herreds- og de kongelige birkedommerembeder, frembrød der hyppigt uenighed mellem de lokale embedsmænd om kompetencefordelingen i skifteanliggender. Dog – allerede før nævnte omlægning tog sin begyndelse, ser man, at spørgsmål om skifterettigheder kunne være meget omdiskuterede inden for kredsen af statsembedsmænd og lenenes betjente. Skænderierne startede i reglen på underretsniveauet, men de gav naturligt dønminger videre til amtsniveauet: Som herredsfogedens nærmeste foresatte måtte amtmanden gribe ind på hans vegne og kom derved ikke alene i modsætning til lenets birkedommer, men også til birkedommerens foresatte, lensbesidderen. Sidstnævnte havde jo sin egen privilegerede amtmands-skifterettighed i behold, men han måtte optræde over for amtmanden som forsvarer af sin birkedommers påståede embedsrettigheder.

Når lensbesidderens kompetence og funktioner som skifteforvalter skal undersøges, må vi indledningsvis prøve at klarlægge, hvor langt den kongelige amtmands skiftemyndighed egentlig strakte sig: Hvilke bestemte persongrupper var hørende under denne særlige form for jurisdiktion? – Eller udtrykt på anden måde – hvor langt rakte amtmandens skiftekompetence *nedad* i landbosamfundets forskellige erhvervs-/socialgrupper? Hvor gik grænserne mellem den såkaldte jorddrotlige skiftejurisdiktion og amtmandens skiftejurisdiktion? Entydige svar på disse spørgsmål kan man imidlertid ikke uddrage af love og forordninger; tværtimod ser man, at et håndfast forsøg på at trække disse grænser op egentlig ikke blev udgivet som lov før omkring slutningen af 1700-tallet (1793), d.v.s. først omkring det tidspunkt, hvor amtmændenes skiftemyndighed netop var i færd med at blive overdraget til underretsinstanser.

Den civile skiftejurisdiktion på landet

Med udgangspunkt i Danske Lovs 5-2, der omhandlede arv og skifte, kan det konstateres, at »stedets øvrighed, gejstlig eller verdslig« skulle have meddelelse om ethvert dødsfald, og at boet »af rettens middel« skulle »rigtig registreres og af uvildige personer lovligen vurderes«.

»Øvrigheden« skulle foranstalte arvemidler anbragt hos vederhæftige folk, som »selv dertil ville svare«, indtil det tidspunkt (normalt ved myndighedsalderens indtrædelse), hvor arven kunne udbetales til arvingerne. Endelig hed det i lovens 5-2-90, at »øvrigheden og rettens middel, som skifter skulle forestå, er på landet kongens amtmand eller husbonden ved dem selv eller deres fuldmægtige«.

Danske Lov gav intet svar på to særdeles vigtige spørgsmål: For det første, *hvem* skulle anses som husbond i henseende til skifteforvaltningen? (Flere forordninger og resolutioner efter DL's udgivelse anvendte betegnelserne »jorddrot« eller »godsejer« analogt med husbond, men fremdeles uden at præcisere nærmere, hvilke forhold, der skulle kvalificere til disse benævnelser).³ For det andet, *efter hvilke personer* skulle DL's »husbond« anses som skifteberettiget?

Ved midten af 1700-tallet fortolkede generalprokurør Henrik Stampe DL's bestemmelser således, at amtmanden havde ret til at skifte efter de kongelige betjente, der boede i hans amt, samt efter alle andre, som boede dér og ikke var fæstebønder, militærpersoner eller gejstlige.⁴ Stadig ifølge Stampe tilkom det yderligere amtmanden at holde skifter efter møllere og færgemænd, såfremt disse var selvejere. Indholdet i selvejer-begrebet var dog tvetydigt, og i relation til den offentlige forvaltning kunne det eksempelvis være afgørende, om en selvejer svarede grundskat til en eller anden herregård. Stampe fastslog imidlertid, at en selvejers skattebetalingspligt over for et privat gods ikke kunne give pågældende godsejer ret til at udøve skiftejurisdiktion over for ham. Men hvis godsejeren havde greve- eller friherrestatus, var forholdet et andet; en lensbesidder havde ret til at holde skifte efter selvejeren, al den stund den kongelige amtmand »aldeles ikke« kunne befatte sig med et lens anliggender.⁵ Som der vil blive lejlighed til at konstatere i det følgende, måtte selvejer-fænomenet imidlertid ofte komme til at kollidere med selve lens-fænomenet.

På trods af, at der foreligger en veritabel strøm af erklæringer fra Stampes hånd, der netop beskæftiger sig med skifte-kompetencefordelingen mellem godsejer og amtmand, så giver disse os alligevel kun ringe mulighed for at trække en hårfin grænse op mellem de to former for skiftejurisdiktion.⁶ Forklaringen er blandt andet, at langt de fleste tvivlsspørgsmål, der blev indstillet til cancelliets resolution, drejede sig om, hvem der mon havde kompetence til at tage – om ikke just hovedrige – så dog velsituerede boer under skiftebehandling;

for den myndighedsperson, der kunne påstå sin ret til at forestå skiftet i et bemidlet bo, kunne hente sig en ikke uvæsentlig ekstraindtægt i form af skiftesalær etc.⁷

Det hændte altså kun sjældent, at Stampe fremsatte en erklæring, eller at kancelliet afgav en resolution på, hvem der skulle have adgang til at administrere skifter efter folk, som hørte til de nederste sociale lag i landbosamfundet.⁸ Her nede på bunden befandt sig imidlertid en relativ stor del af den samlede landbefolkning, hvilket i hovedsagen ville sige inderster, almisselemmer, omstrejfer og forældre-løse børn. Generelt drejede det sig om personer, der ikke efterlod sig noget af materiel værdi, og de myndigheder, der tog sig af skifteforvaltningen, gjorde sig derfor heller ikke den ulejlighed at bringe spørgsmålet om deres faktiske kompetence på bane over for de centrale myndigheder. Problemet om skifteinstansernes stilling over for inderster, almisselemmer og andre ubemidlede vil der blive lejlighed til at komme tilbage til senere. På dette sted vil vi foreløbig se på indholdet i den øvrige lovgivning omkring skiftevæsenet.

Medens husbondforholdet var åbenbart (blandt andet i forbindelse med godsejerens skifterettigheder), når der forelå en fæstekontrakt, så medførte *lejekontrakten* egentlig ikke »nogen slags undergivenhed, og den ene bliver ikke derved den andens husbonde eller tjener«, som Stampe fastslog. Følgelig kunne en godsejer næppe påberåbe sig regulær hjemmel til at holde skifte efter sine lejere. På baggrund af den hidtidige lovgivnings ikke-distinkte formuleringer og i betragtning af, at lejefænomenet hidtil kun havde optrådt yderst sporadisk på landet, kunne Stampe i 1760'erne ikke udtale andet, end at man jo for nemheds skyld havde ladet godsejeren udøve skiftemyndigheden over for sådanne lejere. Han tilkendegav samtidig, at man formentlig måtte tillade en fortsættelse af denne praksis, indtil regeringen ville bestemme noget andet.⁹

1700-tallets forordninger og reskripter gjorde det ikke mere tydeligt end Danske Lovs bestemmelser, *hvad* der i almindelighed skulle anses som afgørende for godsejerens skifte-kompetence. Kun hans stilling som »husbond« over for den person, som han ville skifte efter, syntes at være kriteriet; når et familieoverhoved havde haft en underordnet position i forhold til godsejeren, måtte den sidstnævnte udøve skiftemyndighed over for vedkommende, hans hustru, børn og tyende.¹⁰

Hvilke persongrupper henværte lovgivningen da til *amtmandens* skiftejurisdiktion? 1793-forordningen indlod sig ikke på at opregne diverse civile persongrupper, skønt den havde bebudet at ville »hæve al tvivl« omkring kompetence-afgrænsninger. Et nogenlunde gyldigt billede af amtmændens skiftevirksomhed kan altså kun bringes til veje, hvis vi foretager en sammenlapning med alle bestemmelser herom i ældre anordninger.

Amtmanden var rette skifteforvalter efter grever, baroner og godsejere samt efter de personer, der stod i en godsejers tjeneste, men alligevel ikke hørte til godsejerens personlige opvartere eller havde del i driften af hans landhusholdning. Han var desuden skifteforvalter efter forpagtere og andre brugere af hovedgårde samt efter folk, der havde en hoved- eller ladegård i arvefæste.¹¹ Hvis en herreds- eller birkedommer, subsidiært -skriver eller en anden embedsmand var fæster på et privat gods, tilkom det også amtmænden at holde skifte efter ham, hvilket var analogt med 1793-forordningens bestemmelse om, at forvaltere, godsinspektører o. lign., der havde beklædt offentlige embeder, skulle være unddraget godsejerens skiftejurisdiktion.¹²

Amtmanden var endvidere skifteforvalter for selvejere og for personer, der boede på en selvejers grund (husmænd og tjenestetyende eksempelvis).¹³ I den forbindelse er der dog anledning til at gentage, at selvejer-begrebet ikke var entydigt. Da Stampe i 1760 beskæftigede sig med problemet i relation til skiftemyndigheden, havde han fastslået, at amtmænden kun skulle forrette skifter efter »virkelige selvejere«, og som sådanne burde man ikke anse bønder, der kun havde ejendomsret over deres bygninger, men ikke havde ejendomsret til »jorden og grunden«; – i det sidste tilfælde måtte skifterettigheden tilkomme godsejeren.¹⁴

Der er nu fremhævet nogle persongrupper i civilbefolkningen, som uden vanskelighed kunne henværes til enten godsejerens eller amtmændens skiftejurisdiktion. Omkring 1793 var lovgivningen dog stadig så løs, at der herskede tvivl om visse andre personers tilhørsforhold. Forordningen specificerede slet ikke de talmæssigt betydelige grupper, som bestod af inderster, aftægtsfolk, almissemønstre etc., men syntes blot at ville henregne de nævnte til skaren af »alle andre civile«. Der blev således ikke ryddet op i visse forhold, som åbenbart henstod i nogen tåge hos de lokale skifteinstanser. En del af de for-

skellige myndighedspersoner vidste nok, at amtmanden teoretisk set måtte have skiftemyndigheden over for den civile, brogede flok, men i praksis var det alligevel mangan gang den private godsejer, som udøvede skiftejurisdiktionen.

En enkeltstående erklæring fra Stampe viser dette forhold. Den blev fremsat i 1766 på foranledning af en klage til kancelliet fra amtmanden over Thy og Mors. Han indberettede, at det på hans egen syns måde at være sædvane, at proprietærer og godsejere *selv* forrettede skifter, ikke blot efter selvejere, men også efter andre »af den verdslige stand, som havde lejet værelser og tinget sig i kost hos en af deres fæstebønder«. Stampe gav amtmanden medhold i, at skifterettigheden måtte tilkomme amtet i de omhandlede tilfælde, og kancelliresolutionen blev da også udformet i overensstemmelse hermed.¹⁵ I denne sag blev betegnelserne inderste eller indsidder ganske vist ikke anvendt, men ifølge moderne historieforskning må en person, som ikke beboede et selvstændigt hus, men som blot boede »til huse« hos gård- eller husmand, klassificeres som »indsidder«. 1766-resolutionen kunne derfor kun opfattes således, at amtmanden hele tiden burde have været anset for den rette skifteforvalter.¹⁶

Hvad hospitals- og almisselemmer, betlere, omstrejfer og forældreløse børn angik, så var skiftejurisdiktionen over for disse, som det tidligere er sagt, åbenbart et spørgsmål, der ikke kunne påkalde sig myndighedernes interesse. Først i 1830'erne ses, at nogle kancelliresolutioner positivt fastslog, at forældreløse børn *ikke* sorterede under den jorddrotlige skifteforvaltning, og at såvel børnene som de øvrige ubemidlede personer uden kontraktligt fæsteforhold til et gods skulle henregnes til amtmandens/retsbetjentens skiftejurisdiktion.¹⁷

For kortsheds skyld vil vi nedenfor sammenfatte og opregne konklusionerne af de anordningsmæssige regler for skiftejurisdiktionsudøvelse på skematisk vis: Oversigten forklarer, *hvor* de forskellige civile persongrupper på landet henhørte (henved udløbet af 1700-tallet) i skiftejurisdiktionsanliggender. I det øverste lokaladministrative lag figurerer lensbesidderen side om side med amtmanden, svarende til den ligestilling, der blandt andet i skiftespørgsmål var givet ham med 1671-privilegierne. I det nederste administrative lag optræder de øvrige civile skifteinstanser, nemlig de, der udøvede, hvad vi med et nogenlunde sammenfattende udtryk kunne kalde den jorddrotlige skiftejurisdiktion.

Skifteforvalter Kgl. amtmænd	Skifteret efter	Skifteforvalter Lensbesidder	Skifteret efter
<i>(Fra 13/12 1793 gldende overgang til herredsfogeder og kgl. birkedommere).</i>	Grever/baroner.		Lensbirkets betjente.
	Kgl. embedsmænd (civ.).		
	Godsejere.		Forpagtere af hovedgårde.
	Forpagtere af hovedgårde.		Arvefæstere af hoved- og ladegårde.
	Arvefæstere af hoved- og ladegårde.		Såkaldte selvejere.
	Virkelige selvejere.		
	Husmænd og tyende på selvejergods.		Huslærere.
	Huslærere.		Skov- og jagtbetjente.
	Skov- og jagtbetjente.		Aftægtsfolk.
	Aftægtsfolk.		Fhv. godsforvaltere.
	Fhv. godsforvaltere.		Indsiddere.
	Indsiddere.		Almisselemmer.
	Almisselemmer.		Forældreløse.
	Forældreløse.		Andre civile uden fæstestatus.
	Andre civile uden fæsterstatus.		
Jorddrottlige skifteforvaltere	Skifteforvaltere	Skifteret efter	
<i>(Senest overgået til underrettsinstanser ved lov af 28/4 1850)</i>	Amtsforvaltere.	Godsforvaltere.	
	Regimentsskrivere.	Herskabstjenere.	
	Lensbesiddere.	Fæstere.	
	Ejere af komplette hovedgårde/Godsejere.	Arvefæstere.	
	Præster.	Bønder m. lang forpagtning.	
	Degne/skoleholdere.	Lejehusmænd.	
		Bønder, der selv ejede bygningen, men ikke jorden.	
		Tjenestetyende til alle ovennævnte.	

Det siden Danske Lov svævende spørgsmål om, hvad der egentlig kvalificerede til betegnelsen »husbond« eller »jorddrot« i relation til skifterettigheder, fandt sit endelige svar i forordningen 25/7 1817. Det hed her, at jorddrotlig skiftejurisdiktion endvidere tilkom ejere af de sædegårde, der førhen havde været komplette, men fra hvilke der siden var solgt gods, vel at mærke *hvis* ejeren havde opnået bevilling

til, at man fremdeles skulle anse hans gård for en komplet sædegård. Endelig blev det også fastslået, at en godsejer med en komplet sædegård måtte have lov at udøve skiftemyndighed på de lokaliteter, hvor han eventuelt måtte være ejer af noget gods, som var ukomplet.¹⁹

1817-forordningen bestemte imidlertid også, at en sædegårdsejer ikke kunne erhverve sig yderligere skifterettigheder på noget nyt tilkøbt gods, hvis skifteforvaltningen på samme ny erhvervede jordegods allerede forinden var blevet overdraget til en retsbetjent.²⁰

Præster og degne udøvede skiftejurisdiktion på deres respektive aneks- og mensaljorder (-godser), og ifølge Stampes lovfortolkninger havde bestemmelsen gyldighed uanset om en eller anden godsejer ville påberåbe sig at have »herligheden« til præstegården, degneboligen eller andre tilliggende embedsjorder.²¹ Tvistemål om herlighedsrettighed og om de af samme flydende fordele/indtægter opstod ikke sjældent som følge af, at hele herligheds-begrebet i lange tider var særdeles uklart i lovteksterne.

Endelig må vi for fuldstændighedens skyld tilføje, at præster, degne og skoleholdere *selv* sorterede under de forskellige gejstlige myndigheders (skifte)jurisdiktioner, ligesom de i alle andre sager af personlig karakter henhørte dertil. Hverken amtmænden, lensbesidderen eller den almindelige proprietær/jorddrot havde altså beføjelser til at holde skifter efter dem.²²

Lensbesidderens skiftejurisdiktion

Plakaten 13/12 1793 bestemte, at de kongelige amtmænds skifteforvaltning med dertil hørende overformynderi- og auktionsvæsen skulle overføres til herredsfogederne og til de kongelige birkedommere. Omlægningen skulle finde sted i takt med den just iværksatte nye amtsinddeling, eller efterhånden, som der fandt personskifter sted på amtmandsposterne.²³

Da nu lovgivningen var i færd med at fratage amtmændene denne afgrænsede embedsfunktion, kunne lensbesidderne egentlig ikke fastholde noget krav om, at *de* alene skulle fortsætte med at udøve selvsamme funktion. Som berørt flere gange tidligere, blev 1671-privilegierne ganske vist opfattede som værende hævede over almindelig lovgivning, men privilegie-artiklerne om amtmandsrettigheden havde kun tillagt lensbesidderne en amtmandskompetence, der i det

højeste kunne strække sig lige så vidt, som den, lovgiverne til skiftende tider var sindede at udstyre amtmændene med. I 1793 fandt regeringen imidlertid, at det ikke var et heldigt skridt af beskære grevernes og baronernes skiftejurisdiktion; de vedblev altså at fungere i et forvaltningsanliggende, som snart ikke længere eksisterede på amtmandsplanet i øvrigt, og deres funktioner skulle først komme til at ophøre omkring 1850.

Der synes ikke at foreligge akter i forbindelse med 1793-plakatens tilblivelse, der kan kaste lys over den debat vedrørende en privilegeret skifterettighed, som antagelig har foregået inden for regeringskreds eller centraladministration. Vi kan således kun gætte, hvilke omstændigheder, der blev afgørende for, at lensbesiddernes amtmands-skifteret ikke ophævedes. Det kan blandt andet have betydet en del, at regeringen nødtigt ville tilføje »lensherren«²⁴ eller hans fuldmægtig for skifteforvaltningen et økonomisk tab, thi som helhed var der tale om embedsforretninger, der gav ikke ubetydelige indtægter.

Når vi sammenholder amtmandsprivilegierne med 1793-plakatens bestemmelser, ser vi, at der imidlertid *ikke* kunne blive tale om at udøve nogen amtmands-skiftejurisdiktion for besiddere af len, der eventuelt ville blive erigerede efter 1793. Inden for Fyns-området måtte undtagelsen således principielt komme til at gælde for grevskaberne Brahesminde (oprettet 1797/98) og Roepstorff (1810); det var med andre ord de nærmeste herredsfogeder, der skulle bestride de (forhenværende amtmands-) skifteforretninger, som måtte forefalde på disse len.²⁵

Den uanfægtede og ubeskårne skiftekompetence, som loven havde opretholdt på de ældre len, gav dog, som tidligere anført, hyppigt anledning til misforståelser og sammenstød mellem lensforvaltningerne og lokaladministrationens kongelige embedsmænd. I et tilfælde påkaldte den endelige udgang på et således opstået stridsspørgsmål sig særlig opmærksomhed: En hovedgårdsforpagter afgik i 1809 ved døden på baroniet Løvenborg, og baronen kom i klammeri med herredsfogeden for Tuse-Merløse herreder om, hvem der skulle forestå skiftet m.v. Herredsfogeden blev omsider presset til at afstå fra forretningen, men af samme grund anlagde han bagefter sag imod baronen. Den første retslige procedure blev udspillet ved baronens birketing, og her afsagde en til lejligheden konstitueret sættemdommer dom om, at lensbesidderen var den rette skifteforvalter efter forpagteren. Dom-

men blev afprøvet ved Højesteret, og her kendte man i 1811 birketingsdommen gyldig.²⁶ Når kancelliet herefter skulle afgive resolutioner om skiftemyndigheden på lenene, henviste man ofte til denne højesteretsdom og understregede, at 1793-plakaten ikke havde gjort nogen forandring i »den greverne og baronerne for dem og deres successorer erhvervede skifterettighed«.²⁷

I 1849 bekendtgjorde et par ministerielle cirkulærer, at lensbesiddernes amtmandsmyndighed måtte anses for ophævet i medfør af Grundlovens § 97.²⁸ Man kunne altså have begrundet formodning om, at besiddernes særlige skiftemyndighed herved samtidig faldt bort, men dette blev *ikke* tilfældet. De omtalte cirkulærer bestemte nemlig også, at skifteforvaltningen og de anliggender, der stod i forbindelse med den, skulle fortsætte, indtil der »i sin tid kunne forventes en ny lov«. Med andre ord: Under henvisning til Grundloven gav man på den ene side lensbesidderne ”dispensation ... fra den øvrige del af (deres) amtmandsmyndighed”, men på den anden side forventede man, at én bestemt gren af den oprindelige amtsforvaltning fremdeles skulle administreres af lenene.

Det kan indskudsvi bemærkes, at de ministerielle formuleringer synes at antyde, at man på centralt hold efterhånden var gerådet i nogen tvivl med hensyn til, hvor den omtalte skiftemyndighed egentlig hørte hjemme. Det blev nemlig ytret, at amtmands-skiftemyndigheden på lenene måtte »antages at henhøre til den i Grundlovens § 75 ommeldte, med visse ejendomme forbundne dømmende myndighed«, ... som var at ophæve ved lov.²⁹ Af det citerede fremgår, at ministeriet i 1849 opfattede den særlige skiftemyndighed på en anden måde (som værende af en anden art), end man tidligere havde gjort. Endnu i 1810 havde regeringen i det mindste taget udgangspunkt i lensprivilegiernes indhold, og på dette tidspunkt mente man ikke, at det var besiddelsen af ejendommen (lensgodset), der i sig selv gav besidderen kvalitet af administrativ/dømmende myndighed. Hvad man derimod opfattede som afgørende var, om vedkommende privilegerede adelsslægt *stadig* kunne opvise én af sine ægte successorer. Det er en sag om besiddelsesforhold på baronierne Einsidelsborg og Kørup, der demonstrerer, at denne sidstnævnte opfattelse rådede i kancelliet i begyndelsen af det ny århundrede: I 1781 ansøgte grev M. F. Putbus om kongelig approbation på at måtte afhænde de to baronier til grev J. G. Moltke »formedelst bestandig fraværelse på Fyn«. Han

Einsidelsborg og Kørup, hovedsæderne for de to baronier af samme navne, der omkring 1780 gik ud af slægten Putbus' eje. Einsidelsborg/Egebjerggård ses her genopført 1830-1831 i tidens klassicistiske stil efter tegninger af J. P. Jacobsen. Kørup, der blev opført af Moritz Putbus omkring 1590, har endnu sine vælske gavle med svungne afdækninger og vandrette bånd i behold. Gården står som et eksempel på »fynsk renæssance«. (K. Valentin foto 1982).

gjorde desuden ansøgning om, at Moltke, når han ønskede det, måtte afhænde baronierne »med alle de rettigheder og friheder, som samme ifølge erektionen af 25/5 1676 tilkommer, så længe som nogen af den grevelige Putbuske familie er i live«. Ansøgningen fik kongens approbation under henvisning til, at den beskrevne ordning havde hjemmel i friherre-privilegierne.³⁰

Senere kom de to baronier i hænderne på Chr. A. von Petersdorff, der blev optaget i den grevelige stand og i 1810 fik erigeret grevskabet Roepstorff af godserne. Da hans grevelige erektionspatent skulle affattes, fik spørgsmålet om amtmandsrettigheden aktualitet. Om dette punkt ytrede kancelliet nu, at udøvelse af amtmandsmyndighed måtte bero på, »om nogen person af den grevelig Putbuske familie er i live ..., thi kun så længe fulgte de friherrelige rettigheder godset. Hvis nu dette ikke er tilfældet ere amtmandsrettighederne tabte, og ved oprettelsen af godserne til et grevskab er nok intet, som hjemler besidderen disse rettigheder«.³¹

Af det citerede ser vi således, hvordan centraladministrationens embedsmænd tidligere havde grebet det an, når de skulle definere amtmandsrettighedens hjemmelsgrundlag. Tilfældigvis er det eksempel, som vi har benyttet her, fra et len, der ikke havde amtmandsrettighed i skifteanliggender. Den omstændighed anfægter imidlertid ikke, at regeringen omkring 1810 havde den opfattelse, at enhver form for udøvelse af amtmandsfunktioner blandt andet skulle være betinget af, om den oprindelige og vedkommende adelsslægt endnu kunne opvise direkte efterkommere. Roepstorff-eksemplet viser, at det dybest set ikke var slægtens *besiddelse* af lenet, som hjemlede amtmandsmyndigheden. I sin yderste konsekvens måtte dette indebære, at et greveligt eller friherreligt slægtled så at sige in absentia kunne udvirke, at slægtens oprindelige lensgods fortsat skulle administreres som en særforvaltningsenhed, der var amtet uvedkommende. Da slægtshistoriske aspekter hos vore grever og baroner slet ikke er forsøgt inddraget i nærværende afhandling, må det stå hen i det uvisse, om denne teoretiske mulighed for at fastholde amtmandsmyndigheden på lensgods faktisk har været udnyttet i praksis i nogle tilfælde.

Hvad den videre lovgivning for skiftevæsenet angik, ser man, at ministeriet imidlertid i 1849 bebudede en (snarlig) ophævelse af lensbesidderens amtmands-skiftejurisdiktion. En *distinkt* lovformelig

ophævelse af samme, blev der dog, så vidt det ses, ikke formuleret. Tilsyneladende skal man opfatte lov af 28/4 1850 som den skelsættende afskaffelses-bestemmelse. Den bar titlen: »Lov, hvorved den jorddrottlige skiftejurisdiktion og overformynderibestyrrelse, samt den godserne m.fl. pålagte bestyrrelse af lægdsvæsenet ophæves«. I dennes § 1 hed det, at den med besiddelsen af len samt med komplette sædegårde og visse andre ejendomme forbundne ret til skiftehold med tilhørende overformynderi-bestyrrelse skulle ophæves fra 1. januar 1851. Regeringen valgte åbenbart at lade, som om begrebet *amtmands*-skiftejurisdiktion på lenene var ikke-eksisterende, og lod denne anakronisme udslette helt ved at bortrydde fænomenet: jorddrottlig skiftejurisdiktion. Til supplement af 1850-loven fremkom der i bekendtgørelse af 21/11 1850 bestemmelse om, hvorledes man ifølge 1850-lovens § 1 skulle forholde sig angående den jorddrottlige skiftejurisdiktion og overformynderi-bestyrrelse på de såkaldte private birker i tiden efter 1. januar 1851.

Det blev overladt til regeringen nærmere at anordne, hvorvidt denne jurisdiktion i hvert enkelt tilfælde skulle overdrages til birkerens egne birkedommere eller til de nærmeste herredsfogeder. Med hensyn til Fyns-området bestemte 1850-bekendtgørelsen, at så godt som alle lenene skulle overlade deres skiftejurisdiktion til herredsfogederne; undtagelsen var baroniet Lehn, hvor birkedommeren fik skiftejurisdiktionen.³²

Skifteforvaltningens praktiske gang

I det foregående blev de lovmæssige rammer for de civile skiftejurisdiktioner på landet trukket op, og de personkategorier, der efter anordningerne skulle sortere under deres respektive skifteforvaltere blev placeret i en skematisk oversigt (p. 224).

Den lige vej i vort undersøgelsesforløb skulle nu være at rette opmærksomheden mod lenenes skifteforvaltning og afsløre, om grever og baroner så også praktiserede deres skiftemyndighed i overensstemmelse med anordningerne. Imidlertid har en række enkeltundersøgelser fra de fynske len vist, at man ikke altid gik til værks nøjagtigt efter loven, og samtidig er det også konstateret, at lensbesidderen eller hans befuldmægtigede skifteforvalter undertiden kom i klammeri med de kongelige embedsmænd om kompetencefordelingen i skifte-

anliggender. Den manglende tydelighed i lovbestemmelser medførte, at der naturligvis ligeledes optrådte uregelmæssigheder hos de øvrige civile skiftejurisdiktioner. For at få sat lensbesiddernes skifteadministration i relief, er vi kort sagt nødt til *også* at spørge om, hvorledes væsenet fungerede uden for lenenes områder.

Undersøgelsen må altså gå ad bugtede veje, ud i de andre typer af civile skiftejurisdiktioner. Der er foretaget nogle komparative studier i et udvalg af godsejernes og af de kongelige retsbetjentes skiftejurisdiktioner, og undervejs er opmærksomheden især blevet vendt mod det spørgsmål, om opstillingen af civil-persongrupper, som vi kan betragte i den skematiske oversigt, kan stå for en nærmere prøvelse. I det følgende er spørgsmålet med andre ord: Hvem skiftede egentlig efter hvem?

Materialet er i hovedsagen navneregistre til skiftejurisdiktionernes skifteprotokoller. Disse registre hører ganske vist ikke til de mest oplysende kilder, men hvis vi vil danne os et nogenlunde realistisk billede af skifteforvaltningens praktiske gennemførelse, kan og bør de anvendes; alternativet, at gennemgå skifteprotokollerne selv, er en uoverskuelig opgave.³³

Der er benyttet registre fra følgende skiftejurisdiktioner:

Jorddrotlige 1750-1850

Hvedholm, Mullerup, Nedergård, Ravnholt og Steensgård godser. (Ravnholt blev erigeret som stamhus i 1752, og til et sådant blev fordret 400 tdr. hartkorn. En stamhusbesidder havde imidlertid ikke andre rettigheder end andre sædegårdsejere, hvad skifteforvaltning angik).³⁴ Hvedholm og Steensgård var de administrative centre i det 1797/98 erigerede grevskab Brahesminde. Disse godser skal i den forhåndenværende problemstilling repræsentere skiftejurisdiktionen på et len, der ifølge 1793-forordningen og senere lovgivning *ikke* kunne praktisere nogen amtmands-skifterettighed, men alene jorddrotlig skiftejurisdiktion. (Besidderen af grevskabet havde dog amtmandsrettigheder i en del andre anliggender).

Lensbesidder-skiftejurisdiktioner 1750-1850

(D.v.s. amtmands-skiftejurisdiktion *og* den jorddrotlige). Baroniet Brahetrolleborg og grevskabet Langeland.³⁵

Herredsfogedernes skiftejurisdiktioner ca. 1800-1850

Vindinge/Bjerger/Åsum herredsfoged, Vindinge herredsfoged og Sunds/Gudme herredsfoged.

De registrerede personer til vor undersøgelse fra de ovennævnte skifteinstanser udgør tilsammen ikke mindre end ca. 13.230. Det er et antal, som umiddelbart vil forekomme mere end stort nok; forskellige for-undersøgelser har imidlertid vist, at vi næppe bør drage konklusioner på grundlag af et mindre materiale, hvilket skal motiveres nærmere i det følgende.

Som det fremgår, er der fortrinsvis slået ned på skiftejurisdiktioner inden for Nyborg/Tranekær – senere Svendborg amt. Dette er gjort ud fra den antagelse, at strukturerne i landbefolkningen var nogenlunde homogene inden for dette gamle amtsområde; nogen egentlig dokumentation for, at det virkelig var tilfældet, foreligger dog ikke. (Aksel Lassens vældige statistiske materiale i »Fald og Fremgang« giver oplysninger om befolkningstætheden, der blot viser, at denne næsten var ens i Odense og Svendborg amter, og med hensyn til erhvervsstrukturen viser hans tabeller kun landsdelens samlede erhvervsfordeling, og ikke sammensætningerne inden for mindre administrative enheder). I vort materiale savnes egentlig skifteregistrene fra selve Nyborg/Tranekær-Svendborg amt og fra Langeland herredsfoged, men de måtte holdes udenfor undersøgelsen, fordi de begge i høj grad manglede de relevante data.

Oplysningerne om de afdødes sociale status og erhverv er for hver skiftejurisdiktion blevet rubricerede efter de samme grupper i landbosamfundet, som dem, der kunne anbringes i den skematiske oversigt, og vi må her erindre, at oversigten var baseret på bestemmelser i anordninger og love. Der er herefter blevet foretaget en række beregninger over skiftehappigheden i hver enkelt gruppe. Da nu spørgsmålet i nærværende sammenhæng drejer sig om at få udskilt de skifter, der blev foretaget i henhold til den *jorddrotlige skifterettighed*, fra de skifter, der blev foretaget i henhold til *amtmands-skifterettigheden* eller andre instansers skifterettighed, er skiftehappigheden endelig kun blevet opgjort efter disse forskellige hjemmelsformer.

Den procentvise fordeling af de omtalte former for skiftehold (udtrykket anvendes i det følgende i betydningen, udførelse af skifteforretninger) vil da fremgå af tabellerne p. 248 – p. 251.

Grundmaterialet, nemlig de ca. 13.230 indførsler i registrene, repræsenterer imidlertid slet ikke et tilsvarende stort antal skifter, thi en del af indførslerne drejer sig blot om personer, som stod i familieforhold til dem, der blev holdt skifte efter. På grund af registrenes alfabetiske navneopstilling lader de overflødige indførsler sig dog ikke udsortere; i det mindste ville arbejdsprocessen for at få en sådan ud-sortering være uforholdsmæssig stor.³⁶ Ved en vurdering af skifteregistrenes (og skiftearkivaliernes) kildekvaliteter bør man desuden tage visse andre omstændigheder i betragtning: Skiftevæsenet blev utvivlsomt administreret noget sløset i mange tilfælde og i lange perioder. Mange skifter (dødsregistreringer) blev således aldrig ført til protokols. I femåret 1785-1790 har man eksempelvis (tilsyneladende) ikke ført nogen skifteprotokol på Ravnholt gods, og frem til 1790, hvor forordningen »om skiftevæsenets bedre indretning« blev udsendt, og hvor det samtidig blev indskærpet, at der skulle føres »ordentlige skifteprotokoller« alle vegne, kan vi antage, at kontrollen med dødsfald har haft et noget tilfældigt præg. – Endog til et stykke ind i 1800-tallet kunne det ikke sjældent forekomme, at de pårørende forsømte at anmelde dødsfald til den lokale skifteforvalter. Af samme årsag fik præsterne i 1810 befaling til ikke at kaste jord på nogen kiste, før »det ved attest fra vedkommende skifteforvalter godtgøres, at en sådan anmeldelse om dødsfald er sket«.³⁷ Da cirkulæret herom var udkommet, befalede greven af Wedellsborg i øvrigt sin birkedommer, at han skulle indprente samtlige skifteforvaltere på grevskabet, at de ikke måtte forlange betaling for at udstede dødsattester.³⁸ Her ser vi en antydning om, at man stadig i visse tilfælde, formentlig mest inden for de fattigste befolkningslag, undlod at indgive de lovbefalede anmeldelser, fordi det kunne koste penge.

I adskillige henseender kan vi altså ikke betragte skifteregistrene som helt solide kilder, men de kan alligevel med fordel anvendes til at få dokumenteret visse forhold omkring skifteforvaltningens praktiske forløb.³⁹

Af tabellerne fremgår det blandt andet, at den almindelige godsejer kunne overskride sine skiftebeføjelser i større eller mindre omfang. Ved siden af de systematisk undersøgte gods-skiftejurisdiktioner er der også fortaget nogle sonderinger i arkivalier og registre fra andre fynske godser, og på grundlag af de således indhentede erfaringer om de jorddrotlige skifteforretninger, kan vi konstatere følgende.

I meget sjældne tilfælde kunne godsejeren optræde som skifteinstans efter forpagteren af hans hovedgård; noget hyppigere forvaltede han desuden også skifterne efter sine skov- og jagtbetjente (hyppigere, set i relation til denne gruppes lidenhed). Her var kort sagt tale om forretninger, som ifølge anordningerne skulle sortere under amtmanden og fra 1793 under herredsfogeden.

Godsejerens skifteforetagsomhed blev undertiden også udstakt til enker efter herreds- og birkebetjente samt til enker efter præster, degne og skoleholdere, seminarister og andre lærde folk, der efter loven skulle sortere under en gejstlig skifteinstans.⁴⁰ Her må det dog indskydes, at disse i nogle tilfælde kan have indgået i et fæsteforhold til godset i løbet af deres tid som enker, hvorved godsets ejer fik lovlig ret til at forestå skiftet. Samtlige ovennævnte eksempler på afvigelser var nu som helhed ret ubetydelige og her blot taget med for god ordens skyld.

Derimod viser skiftehøppigheden hos indsiddere klart, at godsejeren kunne udstrække sin aktivitet til en relativ talstærk personkategori, der i virkeligheden ikke var underkastet jorddrotlig skiftejurisdiktion med lovens ord. Hvad de systematisk undersøgte godser angår, må det dog medgives, at der *efter* 1793 skete en nedgang til et minimum af uhjemlede (inderste)skiftehold, – ihvorvel storgodset Ravnholt lejlighedsvis overskred sine beføjelser, hvilket ikke blot skete på herredsfogedens bekostning, men også på bekostning af den gejstlige skifteinstans.

Årsagen til den generelle nedgang i antallet af uhjemlede skiftehold var, at reskripter m. v. efter 1793 begyndte at formuleres mere udtrykkeligt om, hvem der var rette skifteforvaltere i de forkellige sager.⁴¹

Medens skifteforretninger efter indsiddere havde udgjort omkring 15 % af samtlige på Mullerup og Ravnholt godser i perioden 1750-1792, blev der i den efterfølgende tid kun skiftet sjældent efter disse folk.⁴²

Den forholdsvis store gruppe af aftægtsfolk, som ligeledes var gods ejeren uvedkommende, blev også indtil ca. 1793 underkastet den jorddrotlige skifteforvalter på nogle af de private godser. Hvis adfærd hos de almindelige godsejere betragtes under ét, får vi det indtryk, at det især har været de største jordbesiddere blandt godsejerne, der tillod sig således at overskride deres skifteretslige beføjelser.⁴³

I ny og næ skiftede godsejerne også efter hospitals- og almisselemmer, betlere, omstrejfare og forældreløse børn; de sikkert registrerede tilfælde er dog meget få.⁴⁴ Når de sidstnævnte persongrupper optræder så sjældent i gods-skifteregistrene, kunne vi forvente, at de til gengæld måtte være stærkt repræsenterede i amternes og herredernes skifteregistre; dette synes imidlertid ikke at være tilfældet. Formentlig er mange helt ubemidlede individer gennemgående blevet oversete af myndighederne, men en del af forklaringen på deres fraværelse er også, at der ikke kunne holdes regulære forretninger efter personer, som næppe ejede mere, end hvad de gik og stod i. En stor part af dem skal i stedet søges i de såkaldte dødsanmeldelses- eller registreringsprotokoller, der blev ført ved nogle skiftejurisdiktioner.⁴⁵

Om de almindelige proprietærers/godsejeres virksomhed som skifteforvaltere kan det nok generelt siges, at de bestræbte sig på at opretholde en selvbestaltet skiftemyndighed over for folk, der i nogen grad var bemidlede, herunder især overfor indsiddere og aftægtsfolk. Denne praksis blev omsider opgivet, da lovgivningen begyndte at understrege klart, at sådanne personkategorier faktisk var henhørende under de kongelige embedsmænds kompetenceområder. Det var en let forklarlig drivkraft, som fik godsejeren eller hans skifteforvalter til at blande sig i disse gruppers bobehandlinger, så længe det lod sig gøre: Skiftesalærerne herfra kunne nemlig hyppigt beløbe sig til 2 à 4 rdl. pr. forretning.⁴⁶

Da vi nu har set, hvorledes det stod til med denne bestemte målgruppe for den godsejelige skifte-foretagsomhed, vil vi – uden større overraskelse – konstatere, at den jorddrotlige myndighed også på Hvedholm og Steensgård blev udstrakt til en række personer, som faktisk skulle have været godset uvedkommende (se tabellerne s. 250). Det påfaldende er imidlertid, at skifteaktiviteten efter sådanne personer blev intensiveret fra det tidspunkt, hvor godserne fik *grevskabs*-status. Forholdet bliver ganske vist ikke illustreret helt klart i tabellerne, hvor undersøgelsesperioden deles ved 1792/93, men en sammenligning af skifternes fordeling før og efter 1797 (erektionstidspunktet) på Steensgård giver absolut det indtryk, at man straks efter grevskabets oprettelse begyndte at gebærde sig, som om lenet havde de samme skifterettigheder, som alle de gamle len: Ud over de persongrupper, som man hidtil uanfægtet havde holdt skifte efter, blev

foretagsomheden efter 1797 yderligere udvidet til bobehandlinger hos en toldbetjent, en landstingshører, en forpagter på Steensgård, en skovrider og til folk i præstegårdene. Sammenlignes gennemsnittet (28,0 % af samtlige skifter) for de to godsers ikke-jorddrotlige skiftevirksomhed i perioden 1793-1850 med det tilsvarende skiftehold på baroniet Brahetrolleborg (29,3 % af samtlige skifter), så tyder noget på, at Brahesminde-greverne stort set ignorerede den gældende lov om, at len, der var erigerede efter 1793-forordningens tilkomst, *ikke* måtte udøve nogen amtmandsskiftejurisdiktion.

Efter det udviklede ville vi da umiddelbart antage, at herredsfogeden for Sallinge herred praktisk talt ikke har haft noget at bestille som skifteforvalter på det jordegods, der lå til Brahesminde, men tilsyneladende forholdt det sig slet ikke sådan: Et par flygtige gennemsyn af Sallinge herreds skiftesager viser, at han med jævne mellemrum optrådte som skifteforvalter efter aftægtsfolk, indsiddere og andre personer uden for fæsternes rækker, og disse personer var vel at mærke bosiddende i Håstrup, Horne, Jordløse og Svanninge sogne. Netop *her* lå grevskabets godsmasser stærkt koncentrerede, nemlig på den vis, at besidderen enten ejede alt hartkornet eller i det mindste var ubestrideligt største lodsejer.⁴⁷

I hele 1800-tallet var byfogederne i Fåborg indehavere på samme tid af posterne som herredsfogeder i Sallinge herred. I byfogedarkivets korrespondancesager ville vi således muligvis kunne få opklaret, om grevskabets skifteforvaltning undertiden gav anledning til protester fra den lovlige skifteinstans' side, men i denne foreliggende undersøgelse har det været nødvendigt at sætte visse grænser for materialeindsamlingen, og byfogedarkivet er derfor ikke blevet gennemgået. Korrespondancen i grevskabets arkiv fra første halvdel af 1800-tallet ses imidlertid ikke at indeholde markante spor efter kompetence-stridigheder om skifteforvaltningen; tværtimod fremgår det af forskellige skrivelser, at der (i 1830'erne) herskede et fordrageligt og forhandlingsvenligt forhold mellem forvalteren på Hvedholms forvaltningsdistrikt under grevskabet og hr. Viborg, der var by- og herredsfoged, og denne harmoni viste sig blandt andet i en række »grænsetilfælde« angående skiftesager.⁴⁸

Det må i øvrigt tilføjes, at man selv i kancelliet, nærmere betegnet i kontoret for skifteregnskabers revision, tilsyneladende var ret uvidende om, hvorledes det egentlig forholdt sig med Brahesminde-grevens

skifterettigheder: Her noterede man troligt år for år, at regnskabet for »Brahesminde amtmandskab« var indkommet; – først i løbet af 1820'erne ophørte disse påtegninger.⁴⁹

Besiddere af len, der var erigerede før 1793-forordningens tilkomst, udøvede som sagt i reglen to sæt af skiftemyndighed: Amtmandens og jorddrottens. Herved kom administrationen til at omfatte enhver civil person, der boede og døde på lenets grund. Hvis der imidlertid skulle handles strikte efter lovens bestemmelser, kunne lensbesidderen dog ikke lade holde skifte efter *samlige* de personer, som kongelige amtmænd eller retsbetjente tilsvarende havde under deres skifteforvaltning (se den skematiske oversigt). Eksempelvis bød den regel, at ingen embedsudøver kunne være part i egen sag, at skifter efter de selv til lenet knyttede lensgrevelige – eller -friherrelige personer naturligvis måtte være lenssuccessoren uvedkommende.

Den sjældent forekommende sagstype, hvor en lensbesidder forestod et skifte efter sin egen forgænger på lenet, berettiger næppe i sig

Klos op ad landsbykirke med kirkegård ligger Hellerup og vidner om, at her en gang har ligget en hel landsby, der tidligt blev opslugt af hovedgården. Hellerup var ikke del af noget grevskab eller baroni, men gården fungerede i slutningen af 1700-tallet som residens for amtmanden over Svendborg amt. (K. Valentin foto 1982).

selv til megen omtale; men i *optakten* til en sag af nævnte type kan vi finde nogle træk, som åbenbart var generelle inden for skiftevæsenets administration: I 1791 afgik grev Chr. Ahlefeldt ved døden på Langeland og blev afløst af sin søn, Fr. Ahlefeldt. Den nybagte lensgreve indtog i begyndelsen det standpunkt, at han havde hjemmel til at skifte efter faderen i medfør af sine amtmandsrettigheder. Amtmanden over Nyborg/Tranekær amt, Schumacher, måtte selvfølgelig straks indvende, at »ligeså lidt, som det kan tillades en kongelig amtmand at skifte efter sin fader, når samme opholdt sig i amtet, hvor hin var amtmand ...«, lige så udelukket var det, at greven kunne intervenere i det omhandlede skifte. I sin skrivelse indflettede Schumacher dernæst et par anerkendende bemærkninger om grevens administrative talenter i almindelighed og gav til kende, at han, Schumacher, dog var villig til at lade greven forrette skiftet, såfremt denne ville tilstå ham en passende »rekognition« af forretningen. – Efter hvad Schumacher havde set, skulle det nemlig have været skik og brug, at grever og baroner i hans amt havde udbetalt en vis sum til amtmanden i de tilfælde, hvor de havde foretrukket selv at afvikle en bobehandling inden for deres nærmeste familiekrede. Fr. Ahlefeldt var dog ikke til sinds at frafalde sine påståede rettigheder uden videre, så han afviste amtmandens tilbud og hele principielle opfattelse af sagen.

Det fik Schumacher til at anlægge en mere barsk linie, og han indklagede nu greven for kancelliet. På samme tid meldte greven sig dog også til kancelliet, idet han udbad sig en resolution til sin egen fordel, – dog ikke hvilende på de af ham tidligere påberåbte amtmandsrettigheder, men på grundlag af hans salig faders bestemmelser i testamentet. Kancelliet havde ikke de testamentariske dispositioner lige ved hånden, og forlangte derfor, at greven først skulle fremsende en genpart af dem. Resolutionen lod dog alligevel vente på sig, blandt andet fordi kancelliet endnu ønskede mere detaljerede oplysninger, for eksempel ville man have oplyst, hvem der foreløbig havde taget boet under forsegling.

Stadig uden at have taget stilling til det lensgrevelige testamente afgav kancelliet efter et halvt års tid et pro memoria, der gav Schumacher medhold: Amtmanden var både berettiget og pligtig til at forestå skifteforretningen, thi grev Chr. Ahlefeldt havde efterladt sig umyndige arvinger, og deres arv skulle udredes af lensfølgeren. Gre-

vens »jura« kom med andre ord »i kollision« med arvingernes; følgelig kunne han ikke »anses habilis til at øve skifteret« i den afdøde faders bo, lige så lidt som han kunne være den rette til at drage omsorg for de umyndiges midlers sikre anbringelse.

Schumacher traf nu anstalter til en Langelands-rejse og befalede grevskabets inspektør at indkalde »samtlige respektive vedkommende til skiftets begyndelse på Tranekær Slot«. Amtmandsskrivelsen satte inspektørens »sind i megen uro«, da han befrygtede, at hans »nådige herre« nu skulle tilføjes yderligere »fortrædeligheder og ærgen«. Greven, som på dette tidspunkt opholdt sig i Slesvig, beordrede godsinspektøren til prompte at hyre en rutineret jurist, der kunne holde amtmanden stangen, indtil den med længsel ventede cancelli-resolution (på testamentets indhold om bobehandlingen) måtte indløbe.

Det lykkedes også at holde Schumacher borte fra sagen, til kanceliet omsider havde færdiggransket det højsalige greves sidste vilje. Man var da nået frem til, at kongen kunne bevilge greven et kommissorium til *selv* at forestå skiftet.⁵⁰ Hvad der endelig, halvandet år efter sagens start, blev afgørende for, hvem der skulle administrere dette skifte, var således ikke de almindelige gældende anordninger, men derimod nogle helt private familiemæssige dispositioner, som den afdøde greve og hans efterfølger på lenet en gang havde truffet i fællesskab.⁵¹

Det interessante i den omhandlede sammenhæng er imidlertid mest, at det under tvistighederne kom frem, at amtmanden faktisk var ligeglad med forretningen som sådan, hvis den blot kunne have indbragt ham den nævnte rekognition. Desuden, at man i centraladministrationen tilsyneladende betragtede en sådan underhånds-aftale ret afslappet; under sagens forløb modtog greven i det mindste et uformelt råd herfra, der gik ud på, »at salarium burde amtmanden betales, men at skiftets holdelse derimod kunne bortfalde«.⁵²

Efter forordninger og reskripter samt ifølge en i 1760 af Stampe fremsat erklæring (se p. 222) udøvede den kgl. amtmand skiftejurisdiktion over selvejere. Efter hele det lokaladministrative system og efter lensfænomenets egen natur kunne der principielt ikke befinde sig (virkelige) selvejere *på* lensområdet, ihvorvel sådanne nok rent geografisk kunne være placerede som enklaver midt i et lensgods; som embedsmand havde lensbesidderen uanset omstændighederne intet at bestille

med selvejere. I almindelighed synes han da også at have holdt sig fra indblanding i skifte- eller andre offentlige anliggender, der angik de jordegne bønder. I det mindste melder registrene (navneregistrene til skifteprotokollerne) fra grevskaberne Muckadell og Gyldensteen (samt fra Brahesminde! – se p. 235) og fra baronierne Brahetrolleborg, Lehn og Holstenshuus intet om, at besidderne skulle have taget selvejernes skifter under behandling. Noget andet var, at de jordegne bønder, der til daglig betragtede sig selv som i mange henseender ligestillede med omkringboende lensfæstere, undertiden kom i tvivl om deres personlige forvaltningsmæssige tilhørsforhold.⁵³ På samme vis kunne en kongelig amtmand naturligvis komme i tvivl om sine beføjelser, hvis det ikke var gået op for ham, at én og anden tidligere lensfæster pludselig havde fået selvejer-status.⁵⁴

I forbindelse med lensforvaltningen ser vi dog, at det, fraset de just nævnte tilfælde, godt kunne være problematisk at få udredt visse selvejeres henhør til rette lokalmyndighed. I 1824 opstod der således disput mellem greven af Wedellsborg og stiftamtmanden (amtmanden over Odense amt) om skifte- og auktionsrettigheder til en bestemt gård i landsbyen Nakke.⁵⁵ Gården blev betegnet som »selvejerbondegård under grevskabet Wedellsborg birk«, og denne særlige status havde allerede i 1753 givet anledning til skænderier om auktionsrettigheden mellem birkedommeren og herredsfogeden for Båg/Vends herreder. I 1753 havde Stampe dog afgivet erklæring i sagen, der gik ud på, at det var en vildfarelse fra herredsbetjentenes side, hvis de troede, at man kunne opfatte grevernes birker som ligestillede med proprietærbirkerne. Kancelliet resolverede på grundlag af denne erklæring, at birkets betjente både nu og i fremtiden skulle have fri og uhindret adgang til at holde skifte- og auktionsforretninger i den omhandlede gård i henhold til de grevelige privilegier. Herredsbetjentene skulle derfor fralægge sig det salarium, som de just havde inkasseret for at holde auktion på stedet, og beløbene skulle gives til birkebetjentene.⁵⁶

I 1824 mente herredsfogeden, der tillige var byfoged i Assens, at uanset bestemmelserne i 1753-reskriptet, så måtte skifte- og auktionsrettighederne jo dog nu skulle tilfalde *ham* i hans egenskab af kongelig retsbetjent og i medfør af forordningen af 1793 (dennes § 5), eftersom sagen angik en ejendomsgård. Stiftamtmanden var af samme mening og spurgte kancelliet, om ikke denne opfattelse var rigtig.⁵⁷

Kancelliet henholdt sig imidlertid til det i 1753 fastslåede om gårdens jurisdiktionelle tilhør og resolverede uden yderligere kommentarer, at birkedommeren stadig var skifte- og auktionsberettiget i forhold til bemeldte ejendom. Nogle måneder senere gjorde stiftamtmanden et nyt fremstød for at få gården lagt under Båg herreds skiftejurisdiktion. I hans argumentation indgik det blandt andet, at gårdens beboere nogle gange i ældre tid skulle have ladet deres adkomstbreve og andre dokumenter tinglæse ved herredsretten. Vi må fastslå, at denne omstændighed dog ikke kunne bekræfte stiftamtmandens syn, eftersom det stod enhver frit at lade sine dokumenter publicere ved det tingsted, der var mest belejligt, og at det var en helt anden sag, at en person ikke selv kunne vælge, hvilken jurisdiktion (værneting) han ville høre under.

Stiftamtmandens andet argument gik på, at Wedellsborg-grevens fader jo selv havde ladet Nakke-gårdens skifter indføre i skifteprotokollen for Assens-Hindsgavl amt. Vi må tro, at stiftamtmanden udmærket vidste, at heller ikke denne omstændighed havde nogen vægt: Sagen var, at den forhenværende greve *også* havde været kongelig amtmand over Assens-Hindsgavl amt. Når vi kan træffe på skifteindførelser fra den omhandlede gård i amts-skifteprotokollen, fortæller dette ikke andet, end at de forskellige embedsmænd/-udøvere undertiden ikke tog det så nøje, at visse protokoller udtrykkeligt var autoriserede til visse bestemte sager, men blot for nemheds skyld kunne finde på at gribe ud efter den forhåndenværende (skifte)protokol.⁵⁸

Ejendomsgården i Nakke gav altså nogle forvaltningsmæssige problemer, men til gengæld syntes den at være et enestående tilfælde af sin art på Wedellsborg grevskab. I forbindelse med den langelske lensforvaltning optrådte der derimod ikke så få gårde, som med jævne mellemrum gav anledning til lignende forviklinger: Ahlefeldterne skiftede ikke sjældent efter »ejendomsbønder«, »selvejere«, »gårdmænd« og »ejendomshusmænd«. I tabellen ser vi, at gruppen optræder med 0,5 % af samtlige skifter, men den virkelige skifteaktivitet efter selvejerne må have været mere omfattende end denne opgørelse viser. De 0,5 % repræsenterer nemlig kun skifternes fordeling ifølge skifteprotokollerne (skifteregistret) for lenets *amtmandskab*, og en flygtig gennemgang af registret til de almindelige skifteprotokoller (autoriserede til brug for den jorddrotlige skiftejurisdiktion på grevskabet) kan afsløre, at man også fik blandet en række selvejerskifter

sammen med de jorddrottlige skifteforretninger. I 1700- og 1800-tallet verserede der således med jævne mellemrum stridigheder om skifteforvalter-kompetencen mellem greven/birkedommeren på den ene side og amtmanden/herredsfogeden på den anden side, som handlede om de (med grevens ord) »under grevskabet sorterende selvejere«. ⁵⁹

Greve og birkedommer synes at have holdt skansen ret længe over for de kongelige embedsmænd ved at påberåbe sig, at grevskabet »fra Arilds tid« havde haft hævde på at administrere de omstridte ejendomme, og at man desuden kunne se, at ejendommene figurerede i grevskabets jordebøger. ⁶⁰ Med det sidste må vi formentlig forstå, at ejerne indbetalte en del af deres skatter til den grevelige amtstue og resten til Nyborg amtstue. De nærmere omstændigheder omkring denne del af lenets skifteforvaltning er imidlertid dunkle, og vi må på dette sted nøjes med at antage, at selvejergodset oprindeligt havde været almindeligt fæstegods, og at grevskabet derfor forsøgte at klamre sig til skiftejurisdiktionen så længe som muligt på grund af indtægterne fra sportler og salærer.

Den praktiske skifteforvaltning kunne dog have en langt mere kringlet natur, end som netop beskrevet; det var blandt andet tilfældet, når de såkaldte beneficerede jorder kom ind i billedet: Ifølge almindelig lov var gejstlige embedsmænd på landet (præster, degne/skoleholdere) at anse som jordrotter på deres anneks- og mensalgodser; de kunne altså, jvfr. skemaet, udøve skiftemyndighed over beboerne på dette gods. (I løbet af 1800-tallets første halvdel overgik sognekaldenes skiftejurisdiktion dog gradvis til vedkommende retsbetjente). På grevskaberne Langeland og Wedellsborg eksisterede der nogle, fra loven afvigende, men indbyrdes forskellige ordninger. Baggrunden for den *langelandske* variant skal angiveligt i al sin enkelthed have været, at grevskabet »fra uhuskelige tider« havde haft et udstrakt markfællesskab med alle øens mensalgårde. ⁶¹ Fordelingen af de forskellige rettigheder, der knyttede sig til beneficerede jorder, var på Langeland vistnok således, at grevskabet »nød herligheden« samt indfæstningerne og hoveriet af ejendommene, medens de gejstlige personer selv kun oppebar landgilden. Ligesom i tilfældet med de før nævnte selvejere blev en del af de kongelige skatter erlagt hos greven, og resten blev inddrevet og indbetalt af præsterne på Nyborg amtstue. ⁶²

Ifølge en i 1765 fremsat erklæring fra generalprokurør Stampe

kunne en godsejer, som havde herligheden til beneficerede jorder, ikke have nogen adkomst til at optræde som skifteforvalter efter anneks- og mensalbønder, »... da dette ingen grund haver i loven og strider imod den almindelige og hidtil bestandig vedtagne praksis ..., men præsterne på landet forretter skifter efter dem, fordi de er husbonder«. ⁶³ Imidlertid var »herlighed«, som erkendt af Stampe selv, et »tvetydigt ord«; herved må man forstå, at indholdet i herlighedsbegrebet var meget omdiskuteret. Efter de langelandske grevers opfattelse skulle herlighedsretten eksempelvis indebære en ret for dem til at udøve overøvrighedsmyndighed i alle henseender. ⁶⁴

Hver gang det trak op til kævl med de kongelige embedsmænd om de administrative beføjelser på langelandske beneficerede jorder, blev det desuden fremført af greverne, at grevskabet altid havde haft den rettighed, at gejstligheden skulle sortere under birketinget. De benyttede altså samme argument som i tilfældet med selvejerne. Under et af de jævnlige opkommende slagsmål (1811) hævdede greven, at han ganske vist ikke personligt havde fået »udgransket« oprindelsen til denne ordning, men – påstod han – heller ikke en gang cancelliet havde været i stand til at hitte ud af sammenhængen, skønt det for snart 10 år siden havde nedsat en kommission, der skulle prøve at opklare sagen. Som svar på herredsfogedens indsigelser erklærede han, at spørgsmålet altså stadig var uafgjort. ⁶⁵ Den grevelige fortolkning af det passerende synes dog at forholde sig noget skævt til, hvad vi foreløbig ved om denne sag: Cancelliet havde i 1803 udgivet nogle pro memorier vedrørende skifte- og overformynderi-spørgsmålet på Langeland. Det hed heri, at greven var aldeles uberettiget til at holde skifte efter en i Snøde præstegård bortdød enke (efter en bedemand), og at greven i det hele taget var uberettiget til at holde skifter efter verdslige personer i præstegårde samt efter personer på gods, der havde været beneficeret gejstligheden, men sidenhen var blevet selvejendom.

Ingen af de tilfælde, som pro memorierne omhandlede, synes nu at passe godt på sagen om anneks- og mensaljorderne, men pro memorierne skal fremhæves her, fordi de *også* fastslog, at præstegårde og deres tilliggender ikke kunne være indbefattede i et len. ⁶⁶ Når striden om rettighederne på anneks- og mensalgodset alligevel fortsatte, må det skyldes, at greven fra sit arkiv kunne fremdrage visse dokumenter, som bekræftede, at gejstligheden faktisk havde været underkastet

lensbirket så langt tilbage, som nogen kunne spore. Greven henviste yderligere til en sag fra 1802, hvor amtmanden havde respekteret denne kendsgerning ved at afbryde sin egen herredsfoged i en skifteforretning efter en tjenestekarl i Longelse præstegård.⁶⁷

Undervejs i det, som ovenfor er udredt vedrørende de beneficerede jorder, kan man muligvis finde det forkert, at der er talt om skiftestridigheder mellem lensbesidderen og den *kongelige retsbetjent*, da vi jo umiddelbart måtte forvente, at de stridende parter skulle have været besidderen og vedkommende sognepræster (eller andre gejstlige personer) overensstemmende med den skematiske oversigt. Men når de gejstlige ikke optrådte selvstændigt i disse langelsandske spørgsmål, kan det skyldes, at de allerede *havde* frasagt sig deres jorddrotlige skiftemyndighed; og kancelliet havde i 1790 fastslået, at skifteforvaltningen i sådanne tilfælde skulle overgå til den lokale verdslige skiftejurisdiktion (herredsfogeden).⁶⁸ Det vides ikke, hvornår eller hvordan de beneficerede jorder blev endeligt trukket bort fra grevskabet Langelands amtmands-skifteforvaltning, men der udkom med tiden en del reskripter, som på den ene eller anden måde gentog, at hverken godsejerens/lensbesidderens birkerettighed eller den privilegerede amtmandsrettighed kunne give hjemmel til at behandle skifterne efter anneks- og mensalgodsernes beboere.⁶⁹

Det er fortrinsvis korrespondancen i Langeland godsarkiv, der har leveret oplysningerne om skifters forvaltning på øens beneficerede jorder, og set ud fra dette materiale alene, synes det, som havde lensforvaltningen udhulet så godt som alle gejstlige personers jorddrotlige skifterettigheder på Langeland. Forholdene var dog i realiteten mere nuancerede, hvad vi kan konstatere ved at kaste et blik på indholdet i de ialt 14 langelsandske præstearkiver: Ved 8 ud af de 14 sognekald var der blevet ført selvstændige skifteprotokoller; greven kan altså højst have tiltaget sig skiftejurisdiktionen på 6 af kaldene.⁷⁰

Selv om mere end halvdelen af de langelsandske præster åbenbart kan have nydt deres jorddrotlige skifterettigheder, så er det ikke givet, at det samme var tilfældet for degnenes/skoleholderens vedkommende. Det kan i det mindste ses, at spørgsmålet i visse situationer helt kom til at bero på sær grevelig nåde. I reglen havde en degn kun meget sjældent chance for at komme til at optræde i rollen som skifteforvalter i løbet af sin embedsperiode. Dette gjaldt også for degnen i Tryggelev/Fodsløtte, men i 1781 kom han pludselig i denne usæd-

vanlige situation. Han indgav da en ydmyg bønsskrivelse til greven om at få lov til at skifte efter den afdøde beboer af anneksdegneboligen. Degnen henviste grundigt til sine »trængende omstændigheder«, men videre i ansøgningen forsikrede han, at han ikke på nogen måde ville »anmasse (sig) nogen ret, hvorom der kunne være spørgsmål«, og at han naturligvis ville efterleve sin høje foresattes vilje, som »en lov«, hvis det ikke skulle behage greven at betro ham skifteforretningen.⁷¹

Til forskel fra den langelske – så svarede den *wedellsborgske* variant (i forhold til de gejstliges skiftejurisdiktion) i hovedsagen nogenlunde til lovens ord om gejstlige personers jorddrotlige skiftemyndighed, thi de præster, der blev kaldede til lenets kirker, fungerede selv som skifteforvaltere. Det var imidlertid greven, der indtil 1817 indtog pladsen som *overtilsynsførende* med deres forvaltning. Det var med andre ord på lenskontoret præsterne måtte forevise deres skifteprotokoller samt skifte- og overformynderi-regnskaber til de lovbestemte terminer; i begyndelsen af 1800-tallet gjaldt dette for 12 forskellige sognekald »under grevskabet«. Som den langelske greve var også den wedellsborgske af den mening, at de gejstliges forvaltning af skifter og andre verdslige sager måtte betragtes som en underafdeling af selve lensadministrationen.⁷²

Forholdet kom blandt andet til udtryk i 1816, hvor præsten i Føns sogn havde ansøgt stiftet »om entledigelse fra skifteforvaltningen på det ham beneficerede gods«. Greven afgav betænkning til stiftamtet over præstens ansøgning, og her erklærede han, at begæringen vel burde opfyldes, »da det endogså synes, som om samme har nogen grund i den senere lovgivning, der vil, at gejstliges skifter skal henlægges under de verdslige skiftejurisdiktioner«. – Dog mente greven sig samtidig beføjet til at understrege, »at Føns præstegård og sammes huse er beliggende på grevskabet Wedellsborg, hvilket betyder, at det i tilfælde af at ansøgningen bevilges, da bør skiftejurisdiktionen henlægges under grevskabet«.⁷³

Det ses ikke, på hvilken af siderne Føns sognekalds skiftejurisdiktion faktisk kom til at ende: Hos grevskabet med birkedommeren som skifteforvalter, eller hos amtet med den nærmeste herredsfoged som skifteforvalter, for vi kan næppe tro, at amtmanden uden videre har accepteret grevens synspunkt. Et halvt års tid senere opkom der nemlig en diskussion mellem amt og len om, *hvor* præsterne på grevskabet

Wedellsborg ligger midt i det smilende landskab ved Lillebælt. Det store kompleks af slotsbygninger er blevet skabt over et forløb på mere end 500 år. Hovedbygningen er i to stokværk med stejle røde tegltage. Den var genstand for et omfattende ombygningsarbejde fra 1672, hvor lensgrevskabet blev oprettet, til 1706 og fremstod herefter som et barokanlæg, dog uden denne stilarts faste symmetri. (F. Richardt og C. A. Becker: *Prospecter af danske Herregaarde*. 1851).

bet i det hele taget havde pligt til at forevise og få attesteret deres embedsprotokoller m.v. Kancelliet resolverede, at skifteprotokollerne skulle sendes til »distriktets amtmand«, og ikke til greven, hvilket også var helt overensstemmende med de senere bestemmelser om skifteforvaltning på beneficerede jorder.⁷⁴

Imidlertid var der også nogle formuleringer i resolutionen (1817), som lader ane, hvorfor det var/er umuligt at operere med klart fastlagte mønstre i visse lokaladministrative anliggender, både for samtidens embedsmænd og for nutidens forskere: I forbindelse med resolutionens omtale af tilhørsforholdet for personer, der var bosatte på præstejorder, hed det nemlig, at hvis de pågældende personer erlagde en årlig rekognition til grevskabet, eller hvis greven »i anden måde« tilkom »herlighed« over dem, da »findes det, at deslige beboere kunne henregnes til grevskabets tjenere, og at disse følgelig er pligtige til at forevise greven deres skifteprotokoller«.⁷⁵

De »uregelmæssigheder«, som der er redegjort for i det foregående (vedrørende selvejere og gejstlige personer, der stod i et underordnet forhold til lensforvaltningen), kan således for en stor del forklares under ét med baggrund i den flere gange omtalte »herlighedsret«, som var særdeles uklart afgrænset i lovteksterne. Længere er det ikke muligt at nå her; begrebet om herlighedsretten og de praktiske konsekvenser af samme er et omfattende og specielt problem, der må falde udenfor denne undersøgelses rammer.⁷⁶

Det fremgår af tabellerne p. 249, at skifteforvaltningen på lenene Langeland og Brahetrolleborg også lejlighedsvis kunne omfatte gejstlige og militære personer. På Brahetrolleborg behandlede man blandt andet boerne efter nogle provster, præster, degne/skoleholdere, professorer, licentiati, studenter og andre lærde folk, medens de langelandske grever især blandede sig i skifter efter militærpersoner af højere rang (generaler, majorer, »officerer«, løjtnanter etc.). Tilsyneladende anfægtede det altså ikke lensbesidderne synderligt, at anordningerne⁷⁷ udtrykkeligt forbød dem at tilegne sig dette skiftehold hos gejstlige eller militære embedsmænd, der retteligt burde foregå i ordinære myndigheders og retsbetjentes regie. De ignorerede kort sagt undertiden den mening, der fandtes på højeste sted om, at noget sådant var »aldeles imod den ånd, som hersker i den nyere lovgivning ...«. ⁷⁸ Tabellerne synes dog at antyde, at nævnte afvigelser var sjældne, og vi må her begrænse os til blot at konstatere forholdet uden at gøre videre forsøg på at udrede årsagerne bag disse indgreb på fremmede skifteinstansers kompetenceområder.⁷⁹

De efterfølgende tabeller for skiftehøppigheden skal ledsages af følgende yderligere bemærkninger: Efter den procentvise andel af gruppen »ukendt status« (der betyder, at socialt/erhvervsmæssigt tilhørsforhold ikke har kunnet bestemmes på grundlag af skifteregistrene) ses hele det procentvise skiftehold, som blev foretaget i henhold til den jorddrotlige skiftejurisdiktion. Derpå ses hele det procentvise skiftehold, som *ikke* havde hjemmel i de jorddrotlige skifterettigheder, og endelig er den sidste slags skifter søgt specificeret. I tabellerne for skifteaktiviteten på lenene Brahetrolleborg og Langeland finder man en specifikation af de skiftehold, der foretoges i henhold til amtmands-skiftejurisdiktionen.

DEN JORDDROTLIGE SKIFTEFORVALTNING

Ravnholt gods.

	1750-1792 212 indførsler	1793-1850 275 indførsler
ukendt status	51,8	19,6
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	24,5	74,5
Som egentlig var godsejeren uvedkommende (uhjemlede)	23,2	5,6
Specifikation af uhjemlede skifter:		
Skov- og jagtbetjente	0,9	1,8
Aftægtsfolk	5,6	
Indsiddere	15,5	2,1
Almisselemmer	0,4	0,7
Andre civile	0,4	
Gejstlige	0,4	1,0
Total	99,5	99,7

Nedergård gods

	1750-1792 154 indførsler	1793-1849 361 indførsler
Ukendt status	7,7	27,9
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	88,9	70,0
Som egentlig var godsejeren uvedkommende (uhjemlede)	3,2	1,9
Specifikation af uhjemlede skifter:		
Skov- og jagtbetjente	3,2	1,1
Indsiddere		0,6
Almisselemmer		0,2
Total	99,8	99,8

Mullerup gods

	1750-1792 209 indførsler	1793-1849 205 indførsler
Ukendt status	12,9	8,7
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	72,7	89,2
Som egentlig var godsejeren uvedkommende (uhjemlede)	14,3	1,9
(Det uhjemlede skiftehold angik stort set kun indsiddere)		
Total	99,9	99,8

LENSBESIDDERNES SKIFTEJURISDIKTION

Baroniet Brahetrolleborg

	1750-1792 538 indførsler	1793-1850 1732 indførsler
Ukendt status	56,1	27,4
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	18,9	42,6
I h.t. amtmandsskifterettigheden	24,3	29,3
	(incl. gejstl. 24,6)	(incl. gejstl. 29,8)
Specifikation af amtmands-skifterne:		
Skov- og jagtbetjente	0,9	1,1
Forpagtere af hovedgårde		0,9
Aftægtsfolk		9,3
Indsiddere	9,4	11,8
Almisselemmer	13,7	5,2
Andre civile	0,3	1,0
Gejstlige	0,3	0,5
Total*	99,6	99,8

* I totalen er de gejstlige skifter medregnede.

Grevskabet Langeland

Fordelingen af skifteforretninger i skifteregistret for lenets amtmandskab.

	1773-1792 12 indførsler	1793-1850 2120 indførsler
Ukendt status	16,6	16,5
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	33,3	33,5
I h.t. amtmandsskifterettigheden m.v.?	41,6	49,5
	(incl. militære af højere grader 49,9)	(incl. militære af højere grader 49,8)
Specifikation af amtmands-skifterne m.v.:		
Den grevelige familie		0,1
Selvejere		0,5
Skov- og jagtbetjente		1,2
Forpagtere af hovedgårde	8,3	1,5
Aftægtsfolk		21,4
Indsiddere		13,4
Almisselemmer		9,8
Andre civile	33,3	1,4
Gejstlige		0,2
Militære af højere grader	8,3	0,3
Total*	99,8	99,8

* I totalen er skifter efter militære af højere grader medregnede.

Hvedholm gods

(Fra 1797/98 del af grevskabet Brahesminde).

	1750-1792 400 indførsler	1793-1850 1578 indførsler
Ukendt status	48,0	17,9
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	23,7	50,5
Som egentlig var godsejeren uvedkommende (uhjemlede)	28,2	31,3
Specifikation af uhjemlede skifter:		
Skov- og jagtbetjente	0,2	
Forpagtere af hovedgårde		
Aftægtsfolk	15,0	6,1
Indsiddere	10,0	22,9
Almisselemmer	3,0	2,0
Andre civile		0,1
Gejstlige		0,2
Total	99,9	99,7

Steensgård gods

(Fra 1797/98 del af grevskabet Brahesminde).

	1750-1792 395 indførsler	1793-1851 545 indførsler
Ukendt status	15,6	6,2
I h.t. jorddrotl. skifterettighed	77,7	75,4
Som egentlig var godsejeren uvedkommende (uhjemlede)	6,5	18,1
Specifikation af uhjemlede skifter:		
Skov- og jagtbetjente		0,7
Forpagtere af hovedgårde		0,3
Aftægtsfolk	1,0	3,8
Indsiddere	5,0	11,0
Almisselemmer	0,5	1,6
Andre civile		0,7
Gejstlige		
Total	99,8	99,7

Fordelingen af skifteforretningerne på Hvedholm og Steensgård godser betragtet under et:

1750-1792	1793-1851
795 indførsler	2123 indførsler
17,4 % af skifterne var den jorddrotlige skifterettighed uved- kommende.	28,0 % af skifterne var den jorddrotlige skifterettighed uved- kommende.

I tabellerne for herredsfogedernes skifteaktivitet, der ses nedenfor, er det forsøgt at få opgjort skiftehøppigheden efter de persongrupper, som ikke henhørte under jorddrotlig skiftejurisdiktion, således at tallene nogenlunde tåler en sammenligning med de tilsvarende grupper i gods- og lenstabellerne. Det må dog indrømmes, at tallene visse steder er af ret tvivlsom værdi, hvilket ikke mindst er tilfældet, når der er tale om almissemænd og lignende dårligt stillede folk. Årsagen er, at de såkaldte dødsanmeldelses- eller registreringsprotokoller, som normalt blev ført af herredsfogederne, *ikke* har kunnet inddrages i undersøgelsen, fordi de frembyder specielle kildemæssige problemer, hvilket jeg har påpeget kort i en tidligere publiceret artikel. Tabellen nedenfor vil således ikke illustrere det faktiske omfang af skifter foretaget efter de socialt dårligst stillede personer.⁸⁰

Endelig må det også understreges, at gruppen »andre civile« i herreds-tabellen ikke kan sammenlignes med gruppen »andre civile« i gods- og lenstabellerne. Nedenfor vil de »andre civile« nemlig omfatte gård- og husmænd, bolsmænd, håndværkere, børn og tjenestetjende. Årsagen er, at skifteregistrene (såvel som skifteprotokollerne) til herredsjurisdiktionerne i høj grad mangler de oplysninger, der skulle til, for at det var muligt at specificere skifternes fordeling på social- og erhvervsgrupper nøjere.

Resultaterne fra de tre herreds-skiftejurisdiktioner rejser ikke særlige spørgsmål om grænserne for retsbetjentes kompetence som skifteforvaltere. Det skiftevesen, som de fra 1793 havde overtaget fra de kongelige amtmænd, blev i løbet af årene 1804-1806 udvidet til også at omfatte gejstlige og militære personer, idet de hidtidige specielle skifteinstanser for disse grupper efterhånden blev afskaffede.

	Sunds/Gudme herredsfoged	Vindinge/Bjerge/ Åsum herredsfoged	Vindinge herredsfoged
	Omfatter 1970 indførsler	Omfatter 1084 indførsler	Omfatter 1443 indførsler
Ukendt status	14,0	6,7	8,4
Godsejere	1,2	1,6	0,9
Forpagtere af hovedgårde	0,6	0,4	0,5
Skov- og jagtbetjente	0,1		
Aftægtsfolk	3,0	7,0	12,4
Indsiddere	17,8	10,5	7,0
Almisselemmer	1,8	1,1	3,7
Andre civile (incl. gård- og husmænd)	57,8	70,3	64,3
Gejstlige	3,1	2,0	1,9
Militære af højere rang	0,2		0,2
Total	99,6	99,6	99,3

Vi kan afslutningsvis med henblik på den almindelige arkivbrugers interesse fastslå, at man ikke altid vil kunne opspore de bestemte skifteforretninger, man søger, hos den »rette« skifteinstans, skønt man er nok så vidende om de formale lokaladministrative sammenhænge.

Det offentlige overtilsyn med skifteforvaltningen

Skifteforvalteren, hvem denne så end måtte være, skulle bringe de (teoretisk set judicielle) afgørelser, der var blevet taget undervejs i et skifte, til udførelse ved egen handling. Hermed havde han også mulighed for at fremme eller forhale forretningerne, som det nu – inden for en ret bred margin – passede ham bedst. Hvis han havde uorden i sine regnskaber, eller hvis han havde truffet uheldige dispositioner med de umyndiges arvekapitaler, var det således nærliggende, at han ville forsøge at trække skiftet i langdrag.

Som modvægt og kontrolorgan over for skødesløs eller ulovlig embedsførelse stod dog overøvrigheden (og efter 1793 også øvrigheden i skikkelse af en retsbetjent), der skulle undersøge rigtigheden af de beregninger og oppebørsler fra sportler og afgifter, som faldt ind under skiftevæsenet. Sagt i korthed foregik hele revisionen af skifte- og overformynderivæsenet først hos overøvrigheden og siden i kancel-

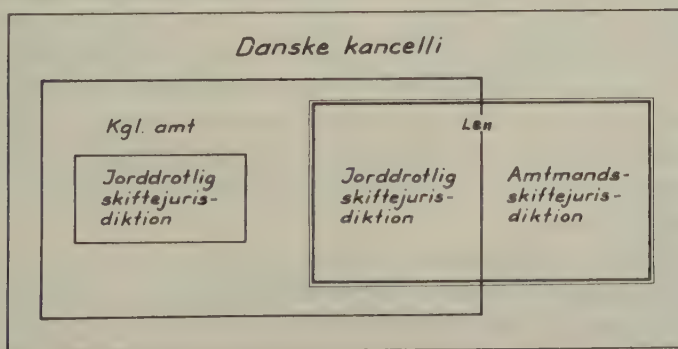
liet. I 1788 blev det pålagt amtmændene at indsende skiftedesignationer til kancelliet for de skiftejurisdiktioner, de havde opsynet med, samt for den skiftejurisdiktion, som de selv udøvede.⁸¹

Efter plakaten 13/12 1793 var det herredsfogederne og de kongelige birkedommere, som skulle tilstille amtet skiftedesignationerne, da retsbetjentene jo nu fremover skulle bestride den tidligere amtmands-skiftefunktion. Proprietærgodsernes skifte- og overformynderi-protokoller skulle forsegles og autoriseres af amtmanden, fremsendes til gennemsyn på amtskontoret regelmæssigt og endelig afleveres til amtsarkivet, når de var udskrevne.⁸² Skiftedesignationer og andre regnskaber, der angik denne del af jordegodsernes offentlige forvaltningsopgaver, skulle ligeledes fremsendes til amtet (eller til vedkommende retsbetjent).⁸³

Lige det samme sæt af regler gjaldt for lensgodsernes *jorddrotlige* skifte- og overformynderi-forvaltning. Derimod havde lensbesidderne ret til selv at autorisere de protokoller, der førtes for deres amtmands-skiftejurisdiktioner, og de kunne indsende de vedkommende designationer/regnskaber direkte til revision i kancelliet.

I princippet kunne en kongelig amtmænd således ikke gøre krav på at komme til at undersøge protokoller eller regnskaber, der angik denne sidstnævnte del af et lens skifteforvaltning.⁸⁴ Yderligere havde lensbesidderen ret til selv at konstituere de personer, som han fandt for godt at overdrage lenets skifteforvaltning. Til forskel herfra måtte alle andre godsejere have amtet til at autorisere de fuldmægtige, som de ville have til at forestå skifteforvaltningen.⁸⁵

Ifølge anordningerne om revisionen af skiftævæsenet på landet skulle de forskellige instanser forholde sig til hinanden indbyrdes, som denne kinesiske æske viser:

Lensbesidderen havde pligt til at føre bestemte protokoller for de særlige forretninger, som hans amtmandsfunktioner måtte indebære; blandt andet burde han altså holde et sæt skifte- og overformynderi-protokoller (fra 1819 tillige en sporteljournal) ved siden af *det* sæt, som han benyttede for sin jorddrotlige skiftevirksomhed.⁸⁶ Denne regel fulgte man dog tilsyneladende kun i nogle tilfælde. Med andre ord, i almindelighed blev alle skifter indført i én og samme protokol. Den mest nærliggende årsag hertil var, at greven/baronen som oftest gav én og samme person fuldmagt til at være skifteforvalter på sine vegne, *både* for den jorddrotlige *og* for den øvrige del af skiftejurisdiktionen.⁸⁷

Efter hvad vi har udviklet i det foregående afsnit omkring lensbesidderens skiftehold over for den store skare af civile personkategorier på landet, kan vi næppe finde det underligt, at de grevelige og friherrelige skifteforvaltere ofte drog afsted i embeds medfør uden at være på det rene med, om de nu skulle til at forestå en forretning i egenskab af befuldmægtiget jorddrotlig skifteforvalter, *eller* i egenskab af befuldmægtiget for amtmands-skiftejurisdiktionen! Ved sådanne lejligheder måtte det absolut være praktisk, at der kun fandtes ét sted, hvor skifteforretningen kunne bogføres. I de tilfælde, hvor en lensbesidder faktisk havde gjort forsøg på at holde de reglementerede to protokol-sæt (eksempelvis greven af Langeland), er deres indhold da også kommet til at bære stærke vidnesbyrd om skifteforvalterens – eller skifteskriverens momentane forvirring.

Da skiftedokumenter imidlertid sjældent i sig selv giver udsagn om deres forskellige lovmæssige hjemmel med hensyn til forretningernes udførelse, vil man som arkivbruger ikke umiddelbart blive gjort opmærksom på denne arkivalske sammenblanding.⁸⁸

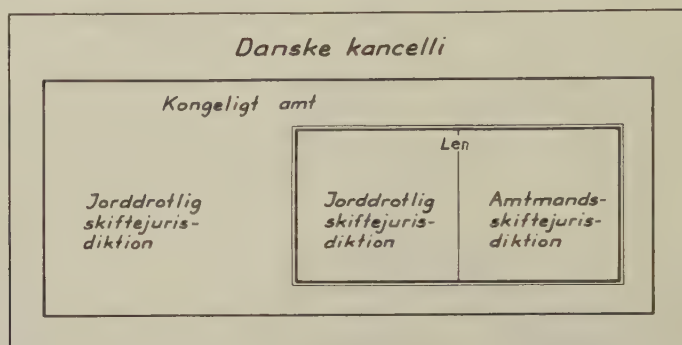
Når der kun blev anvendt én protokol til lenets to sæt af skiftejurisdiktion, fulgte det nemt og næsten af sig selv, at de lovbefalede skiftedesignationer fra lenet ligeledes kom til at omhandle både de jorddrotlige og de øvrige skifter; det samme gjaldt for overformynderisager og regnskaber for arvekapitaler. Den logiske følge af sammenblandingen blev, at man blev nødt til at lade samtlige sager underkaste amtets revisioner.⁸⁹

Eftersom det imidlertid skete, at en og anden lensbesidder nægtede at udlevere sine protokoller til amtmanden, måtte det i 1790 slås fast i lovgivningen, at besidderen havde pligt til at underkaste sig dette

Ikke mange kunstnere har interesseret sig for den stilfærdige syslen på godskontorerne. Her har Martinus Rørby dog i 1833 tegnet godsskriver Jens Melsen i hans daglige omgivelser optaget af flittigt skriveri. (Kobberstiksamlingen. Td. 644, 53).

amtstilsyn, såfremt han ikke havde sørget for at holde sagerne fra sine skiftejurisdiktioner skarpt adskilte.⁹⁰ I praksis kom revisionen af skifteforvaltningen således ofte til at ligne dette æskesystem:

De ældre direktiver, som kancelliet havde udsendt, vedrørende de statslige myndigheders kontrol med skifteforvaltningen, kunne nu også savne nogen klarhed. Således hed det i en kancelli-skrivelse fra 1771, stilet til »samtlige øvrigheds- og magistratspersoner i købstæder og på land«, at lensbesidderen »som skifteforvalter udi sit grevskabs-distrikt (skulle) foranstalte indsendelse af fortegnelser over alle behandlede skifter til kancelliet«. ⁹¹ Når de centrale myndigheder kunne formulere sig så lidet præcist (»alle behandlede skifter«), kunne besidderne også hurtigt komme til at overse princippet om upartiskhed under embedsudførelsen; i dette tilfælde i henseende til deres jorddrotlige skiftevirksomhed og den med samme forbundne private godsdrift. Situationen synes at have været således, blandt andet for baronen af Scheelenborg, da hans godsforvalter, som tillige var skifteforvalter, i 1789 indleverede en række lovpligtige protokoller, herunder *godsets* skifteprotokol til »forevisning for baroniets høje her-skab, som selv amtmand på baroniet«. At baronen dernæst selv skulle have videresendt skifteprotokollen til revision og attestation hos den kongelige amtmand er lidet sandsynligt, for det fremgår, at han kort tid efter returnerede samtlige protokoller til forvalteren med sine egenhændige påtegninger.⁹²

Også de langelandske grever opfattede sig selv som amtmænd i forhold til deres private skiftejurisdiktion, hvilket fik sit tydelige udtryk i den grevelige reaktion på forordningen af 1790 »om skifteforvalt-

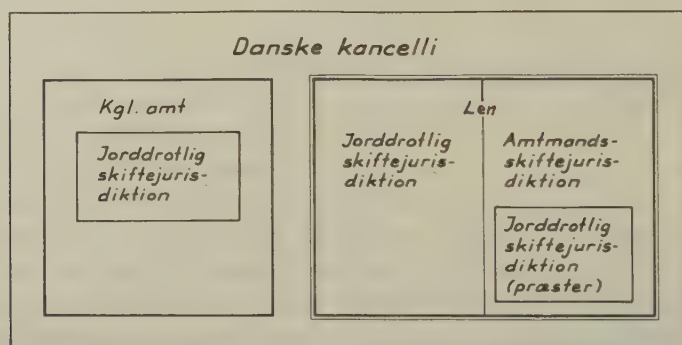
ningens bedre indretning«: Under påberåbelse af forordningen havde amtmanden over Nyborg/Tranekær amt forlangt, at lenets protokoller for den jorddrotlige skiftejurisdiktion straks skulle forevises og autoriseres på amtskontoret; i øvrigt forlangte han også, at de skulle afleveres og bero i amtets arkiv, når de var udskrevne. Greven troede – eller foregav at tro, at amtscirkulæret om denne sag udelukkende måtte være beregnet for de forskellige langelandske proprietærer, og han blev ganske frapperet, da amtmanden kunne dokumentere, at selv greven havde pligt til at efterkomme det.

I en ansøgning til kongen erklærede greven da, at lenets skifteprotokoller virkelig alle tider var blevet autoriserede af ham selv, og samme procedure havde fundet sted under hans forfædre. I overensstemmelse med disse kendsgerninger havde han også selv foretaget den nødvendige revision af designationer og regnskaber, før det hele var blevet sendt ind til kancelliet. Han turde dog »uden al frygt« lægge forfædrenes og sin egen personlige adfærd »i skifteretten« frem for majestæten, thi man skulle ikke tro, hed det, at han havde modsat sig amtmandens forlangende for at kunne »handle i mørke«. Greven indså dog, at han blev nødt til at lade amtmanden få sagerne til genemsyn i fremtiden, og hans ansøgning drejede sig derfor i hovedsagen om, at han måtte få lov til at beholde godsets skifteprotokoller, efter at de var udskrevne, så disse ikke skulle bero »i et andet amts arkiv«. Motiveringen var den, at han »stedse« skulle have autentiske oplysninger for hånden »for mig og eftermænd, til at rette almuen imellem og til overbevisende efterretninger for almuen, da skiftebreve, lodsedler og andre dokumenter nemt bortkomme eller ødelægges hos almuen«.

Han fik imidlertid afslag på det ansøgte, og kancelliet svarede i yderste korthed, at 1790-forordningen »ingen afvigelse (tålte) i de deri bestemte regler«. Det gjorde heller ikke noget indtryk, at greven i et fornyet forsøg henledte kancelliets opmærksomhed på, at »Langeland er en ø ... altså omsluttet med vand«, samt at postbefordringen mellem amtmanden og lenskontoret i Tranekær var både besværlig og dyr.⁹³ I fremtiden måtte han lade kopier af regnskaberne for den jorddrotlige skifteforvaltning tilstille amtet, men han fortsatte alligevel med at fremsende de samme regnskaber direkte til kancelliet; det lignede et forsøg på at bevare illusionen om, at han, greven, var fuldmyndig embedsmand for lenets samlede skifteforvaltning.⁹⁴

Greven af Wedellsborg synes at have holdt sig til en lignende praksis. I begyndelsen af 1800-tallet fremsendte han således samtlige skiftedesignationer »for de på grevskabet værende skiftejurisdiktioner« direkte til kancelliet. De bestod dels af fortegnelsen fra hans egen jorddrotlige skiftejurisdiktion, dels af designationerne fra de 11 à 12 forskellige præster »inden for lensområdet«, som udøvede jorddrotlig skiftejurisdiktion.⁹⁵ (Med præsternes skifteregnskaber tangerer vi atter et spørgsmål, der ikke vil finde udtømmende svar i denne afhandling: Hvilken kompetence havde lensbesidderen i kvalitet af amtmand overhovedet over for sognepræsten?)⁹⁶

Med baggrund i det just skitserede kan man konstatere, at der i den praktiske forvaltning af skiftevæsenet og især i hele revisionen af skifte- og overformynderivæsenet også kunne være tale om en kompetencefordeling ved overgangen til 1800-tallet, der omsat i kinesiske æsker så således ud:

Overformynderivæsenet

Overformynderiet hang snævert sammen med skiftevæsenet, da det var skifteforvalterens pligt, når han havde forseglet, registreret og foranstaltet vurderingen af boets effekter, derefter at administrere den eventuelle arv på samtlige umyndige arvingers og mulige kreditorers vegne.⁹⁷ Først skulle han dog beskikke en eller flere habile personer (ofte slægtninge til arvingerne) som værger (formyndere) for de umyndige arvinger. Hvis en myndig arving var bortrejst eller bosat et fjernt

sted, skulle han også beskikke en såkaldt tilsynsværge for vedkommende.⁹⁸

I 1700-tallet blev de umyndige personers arvekapitaler i reglen indsat i godsets/lenets overformynderi, men der var angiveligt ingen tvang i så henseende. Arvingerne kunne i stedet i samråd med deres værger beslutte at lade rede penge indsætte hos andre private. Pengeudlån til sådanne »fremmede kasser« kunne imidlertid være forbundet med større risici, end hvis kapitalen var forblevet i det lokale overformynderis varetægt; og gik den fremmede debitor fallit, var det værgeren, som måtte hæfte for det udlånte beløb.⁹⁹

Det var gennemgående ret usædvanligt, at almuefolk lod opsætte testamenter, men når noget sådant endelig skete, blev de testamentariske bestemmelser utvivlsomt ofte affattede under en vis bevågenhed fra gods-skifteforvalterens side. Under alle omstændigheder blev testamenterne ofte sendt via lensforvaltningen til kancelliet for at få kongelig konfirmation, og de blev da ledsagede af lensbesidderens anbefalinger. Da eksempelvis en indsidder på Langeland i 1811 ved testamente besluttede at overdrage en betydelig del af sin formue til de grevelige langelandske skoler, må vi formode, at han næppe havde foretaget denne disposition ganske uden påvirkning eller rådgivning fra herskabets eller skifteforvalterens side.¹⁰⁰

Inden for rigets centrale skifterevisions-afdeling var man efterhånden begyndt at blive utryg ved den overformynderi-bestyrelse, som fandt sted på lenene og på de private godser. Kancelliet arbejdede med spørgsmålet i 1790'erne og indkaldte betænkninger fra landets overøvrigheder med henblik på at få udarbejdet en anordning om »sikkerheden og rigtigheden for umyndiges midler«¹⁰¹ Til at sikre håndhævelse af lovgivningen »til betryggelse for de umyndiges midler og skifternes hastige tilendebringelse«, oprettede man så i 1792 et revisionskontor under kollegierne.¹⁰²

Et led i den lovgivning, der blev resultatet af overvejelserne på centralt hold, var plakaten 9/3 1792, der bestemte, at umyndiges midler kunne modtages af den kongelige kasse ved to terminer årligt, når vedkommende overformynderi-bestyrer forinden havde kunnet dokumentere, at de pågældende arvesummer forgæves var søgt »udsatte ved opbydelse, ikke alene til tinge, men (på landet) tillige fra prædikestolene, på kirkebakken eller ved kirkestævne på ethvert sted«. På det grundlag kunne pengene da modtages i den kongelige

kasse ved kommende termin, imod at kassen svarede en rente af 4 % pro anno.¹⁰³

I 1821 kom en forordning, som yderligere skærpede sikkerhedsforanstaltningerne for de kapitaler, der blev forvaltede af godsernes overformynderier: Ingen godsejer eller lensbesidder måtte efterdags sidde inde med arvemidler, men skulle sørge for, at summerne enten blev indsat imod lovmæssig pant hos andre, eller blev indsat i den kongelige kasse »for dér at gøres frugtbringende«. Forordningen betegnede, at de kongelige amtmænd skulle overvåge »de umyndiges midlers betryggelse« selv på lensgodserne. Når dette er sagt, må det dog tilføjes, at 1821-forordningen tillod de godsbesiddere, der »for nærværende tid« sad inde med umyndiges midler at beholde disse som lån, indtil de skulle udbetales, hvis godsejerne ville stille en nærmere angivet sikkerhed.¹⁰⁴

Siden blev det med jævne mellemrum inskærpet, at overformynderiregnskaberne skulle bilægges oplysninger om enhver forandring, der kunne være sket med hensyn til de stillede panter i arvemidler, ligesom det blev understreget, at det var overformynderi-bestyrernes ansvar at holde sig à jour med denne pantesikkerhed.¹⁰⁵

Der gaves også stribevis af eksempler fra godsernes overformynderibestyrelse på, at kontrollen med disse »børnepenge« løbende burde strammes ad lovgivningens vej. Af en rapport fra højesteretsassessor Langes embedsrejse til Svendborg amt i begyndelsen af 1820'erne kunne kancelliet blandt andet erfare, at overformynderivæsenet på grevskabet Langeland befandt sig i en nærmest kaotisk tilstand. Lange berettede om klager fra de grevelige undersåtter over at disse ikke kunne komme i besiddelse af deres indestående og til udbetaling forfaldne midler, og han mente at have konstateret, at der i lange tider slet ikke var blevet ført ordentlige regnskaber over, hvad der stod under overformynderiets forvaltning.¹⁰⁶

Greven havde imidlertid et andet – og muligvis for kancelliet, mere beroligende billede at præsentere af sit overformynderi. I 1822 oplyste han således, at værgerne (formynderne) på hans gods »tid efter anden« havde »fundet det bekvemmest og mest sikkert« at hensætte arvemidlerne hos ham. Andre dele af hans redegørelse er interessante, fordi det blev illustreret, hvilken slags hensigtsmæssighed, der kunne ligge i ordningen: »Når børnene blev myndige«, fortsatte han, »og de ved forefaldende fæste på gårde eller huse under godserne

(lens- og allodialgodset) ønskede at fæste, da blev pengene brugt til at klarere indfæstningerne med, hvilken afgørelse de (arvingerne) var sikrere på, end om pengene udlåntes andet sted og vanskelig blev at erholde«. Greven bedyrede ved samme lejlighed, at han »stedse (havde) ladet indfæstningens størrelse være bestemt af det beløb«, som arvingen havde haft indestående i overformynderiet.¹⁰⁷ I betragtning af, at der sjældent faldt større kontante arvesummer efter almuefolk, kan det nok antages, at den beskrevne ordning kunne være til fordel, ikke blot for herskabet, men også for dets underdanere.

Der kunne dog også tænkes helt andre situationer, hvor godsets umyndige arvinger havde planer med deres midler, som aldeles ikke faldt i herskabernes smag. Endnu i 1830'erne kunne en værge komme godt på kant med godsets overformynderi, hvis han ville forsøge at hjælpe sin myndling til at gøre mere utraditionelle investeringer med sin formue. På grevskabet Muckadell ønskede en ung pige for eksempel at få frigjort en del af sine penge, fordi hun ville i en plads som husjomfru i hovedstaden, hvor hun kunne videreuddanne sig som

Arreskov, centrum for grevskabet Muckadells administration. Slottet, der her ses fra øst, ligger på et voldsted, som har båret flere forgængere, og om disse kendes fra skriftlige kilder oplysninger helt tilbage til 1200-tallet. Arreskov undergik en kraftig restaurering i sidste halvdel af 1800-tallet. (K. Valentin foto 1982).

kogekone. Gods(skifte)forvalteren erklærede imidlertid, at pigebar-
nets opdragelsesniveau absolut ikke kunne kvalificere hende til at
tage tjeneste hos et virkeligt herskab, »men måske kan hun bruges
hos en borgerlig familie«. Forvalteren trak spørgsmålet om pengenes
udbetaling i langdrag så godt, han formåede, og værger har forment-
lig klaget til amtet, thi hertil stiledede forvalteren en lang skrivelse,
hvori han kraftigt kritiserede myndlingens planer. Amtmanden
skulle overbevises om, at pigen blot havde fået griller: For det første,
hed det, *havde* hun allerede lært »skræddersyning og modepynt,
hvormed hun vist nok endnu kan ernære sig, når hun alvorligen vil,
da det ikke er mig bekendt, at denne næringsvej i de sidste år har for-
ringet sig i nogen mærkelig grad«. For det andet, vedblev han, havde
pigen allerede lært tilstrækkelig kogekunst hos sin tante på landet,
hvilket måtte gøre det overflødigt, at hun skulle til at »stå i en forme-
lig lære«. – Endelig for det tredie, fortsatte den energiske overformyn-
deri-bestyrer, »når supplikantinden endelig skal lade sit lys skinne for
københavneren, er det vist til gavn for hende, at hun først til en prøve
tog tjeneste her i landet ...« etc. etc. Efter alt det fremførte erklæ-
rede forvalteren omsider, at *han* var ganske ligeglad, men at det var
urimeligt, at »ligegyldighed og føjelighed« skulle have lov at forvand-
le »overformynderiet til et blot interims-gemmested, der åbner sig, så
snart en vægelsindet eller letsindig myndling banker på«. ¹⁰⁸

Hvordan sagen sluttede vides ikke, men uanset resultatet må vi
konstatere, at myndlinge og værger kunne komme op at toppes med
godsoverformynderiet endog i årevis; den del af Muckadell-sagen,
som er refereret, strakte sig således over 13 måneder. Hvornår kapita-
lerne burde udbetales, og hvorledes de burde anvendes, var i høj grad
spørgsmål, som den lokale overformynderi-bestyrer forsøgte at
blande sig i, og der er næppe tvivl om, at han samtidig tog udstrakt
hensyn til den private gods-politik, som nu en gang blev ført dér,
hvor han var ansat.

De foranstaltninger, som skifteforvalteren traf for at sikre arvekapita-
lerne, blev også bestemt af summernes størrelse og af den almindelige
efterspørgsel på penge. Ifølge plakat 20/4 1813 kunne statsgældskas-
sen (1816-1848 direktionen for statsgælden og den synkende fond)
modtage beløb, der oversteg 13 rigsbankdaler, men hvis summen var
under 100 rigsbankdaler, udstedte staten ikke nogen obligation.

Når skifteforvalteren havde underrettet statsgælds-direktionen om, at hans overformynderi ville indsætte nogle nærmere angivne arvemidler i kongens kasse, gav direktionen ordre til nærmeste amtsstue om at tage imod beløbet. Amtstuen meddelte da prima- og sekundakvitteringer for det indsatte. Primakvitteringen blev tilstillet statsgælds-direktionen, som i fremtiden anviste de forfaldne rentebeløb, medens sekundakvitteringen forblev i »overformynderiets væрге«, hvor den, når der ikke var blevet udstedt nogen obligation, skulle fungere som bevis og sikkerhed for, at kapitalen virkelig stod i kongens kasse. Overformynderen skulle sørge for at notere det til enhver tid stående rentebeløb på selve sekundakvitteringen.¹⁰⁹

Men som nævnt kunne arvemidler også anbringes hos private imod en pantesikkerhed, som lovgivningen stillede stadig større krav til. Iblandt blev de rede penge udlånt til handelsfolk, købmænd i byerne eller gårdejere; endelig kunne de også blive stående i faderens fæstegård.¹¹⁰ Når der var sket udlån til privatpersoner, som senere ikke var i stand til at overholde rentebetalings-terminerne, var det overformynderi-bestyrerens pligt at søge pengene inddrevet. Det kunne han enten gøre ved at lade den lokale forligelseskommision tage affære, eller ved at få rettens hjælp til at lade pengene inddrive hos debitor ved udpantning.¹¹¹

Hvis der ikke umiddelbart meldte sig interesserede låntagere, skulle overformynderiet udbyde midlerne »på offentlig måde«, hvilket kunne ske ved annoncering i aviserne eller ved bekendtgørelse på birketinget.¹¹² På grevskabet Gyldensteen kunne skifteforvalteren i 1760'erne ikke finde sikre anbringelsesformer for de mere end 200 rdl. af godsets børnepenge, som blot måtte ligge »frugtesløse« hen i nogen tid. Grevskabets administrator fandt dog omsider udvej for at indsætte dem »i Sønderborg ved Hellig Tre Konger til 4 % pro anno«, hvilket han var yderst tilfreds med, »da magistraten i byen siden kun har negotieret indsatte kapitaler med 3 eller 2½ % p. a.«.¹¹³

Imidlertid var den arv, som kunne falde i rede penge fra et bonde-skifte mangan gang så beskeden, at den ikke lod sig »gøre frugtbringende« ved udlån. Overformynderiet kunne i sådanne tilfælde overdrage summen til værgen med amtmandens approbation, og værgen skulle da enten udbetale den portionsvis til myndlingens underhold eller uddannelse, eller tage vare på hele kapitalen, indtil myndighedsalderen indtrådte.¹¹⁴ Den kongelige amtmand var som sagt efter 1821

pligtig til at have overtilsyn med lenenes overformynderi-bestyrelser. Han kunne hvert år forlange at få en redegørelse fra skifteforvalteren, der fortalte, hvad man havde truffet af dispositioner med samtlige børnepenge.¹¹⁵

Det foregående turde allerede have antydnet, at den, som forestod skifteforvaltningen på godsejerens/lensbesidderens vegne, kunne have ret omfattende administrative byrder i forbindelse med overformynderi-bestyrelsen. Skifteforvalteren skulle kunne vurdere, om de stillede panter var sikre nok (eventuelt i samråd med værgerne),¹¹⁶ og efter 1821 skulle han korrespondere med amtet, hvis der var problemer i forbindelse med pengeanbringelsen. Han skulle vælge og vrage mellem en undertiden lang række af lånsøgere, og han burde ikke til enhver tid slå sig til tåls med, at en låntager fremlagde en taksationsforretning over sit pant, men yderligere gå bag om denne og granske vedkommendes soliditet nøjere.

Skifteforvalteren skulle kort sagt have et godt lokalkendskab med hensyn til folks økonomiske forhold. Det var således ikke mærkeligt, at den side af skifteforvaltningen, som vedrørte overformynderiet, gennemgående hørte til den mere træge del af lensadministrationen: Medens der i korrespondancen gives utallige eksempler på, at lensbesidderne gennem tiderne ideligt docerede agtpågivenhed og omhu over for deres skifteforvaltere med hensyn til arvemidlernes forvaring og frugtbargørelse, gives der lige så mange tilfælde, hvor det ses, at overformynderi-bestyrelsen så at sige knap blev *bestyret* i praksis.

Regnskabsaflæggelsen for børnepengene synes traditionelt at have ligget i den tungeste ende af godsets samlede regnskabskompleks, og i det mindste i 1700-tallet ser man, som et stadigt optrædende fænomen, at overformynderivæsenet kunne henligge som et temmelig uoverskueligt foretagende efter en forvalter, der pludselig var afgået ved døden, eller havde forladt sin tjeneste i utide. Et godt stykke ind i 1800-tallet træffer vi endnu på lignende tilstande. I 1824 blev skifteforvalteren ved Steensgård forvaltningsdistrikt (en underafdeling af grevskabet Brahesmindes administration) således idømt en mulkt på 4 rdl. sølv af kancelliet for »udeblivelse« med regnskabet fra 1823. Han undskyldte sig dog med, at han for nylig havde fået overdraget overformynderi-bestyrelsen, og at der før hans tid ikke var blevet »forfattet eller indsendt sådanne regnskaber«. Hele bestyrelsen for Steensgårds forvaltningsdistrikt måtte derfor rekonstrueres og doku-

menteres for en længere årrække, d.v.s. tilbage til omkring 1817. Da dette nu blev den nytiltrådte forvalters opgave, henstillede han, om kancelliet da ikke kunne fritage ham for at betale mulkten.¹¹⁷

Overformynderivæsenet var kort sagt både på lenene og på de private godser et forsømt område, og hovedgrunden til denne forfatning var formentlig, at besværet og ansvaret med det ikke indbragte skifteforvalterne rimelige, forholdsmæssige vederlag. Sløsetheden kunne endnu i 1820'erne strække sig så vidt, at man ikke engang havde anskaffet de lovbestemte embedsprotokoller for overformynderisager ved lenskontoret.¹¹⁸

Auktionsvæsenet

Det egentlige auktionsvæsen blev udviklet på et relativt sent tidspunkt, altså meldte behovet for at lovgive omkring dette anliggende sig også kun langsomt. Auktioner var nok blevet omtalt i Danske Lov, men her blev det ikke bestemt, hvorledes deres form burde være, eller hvem der skulle afholde dem.

Et par forordninger fra 1690'erne befalede, at det var by-, herreds- og birkefogederne, som skulle beskikkes til at forrette forefaldende auktioner, og at de skulle have bistand af deres retsskrivere, hvilke sidste i øvrigt fik pålagt at føre særlige protokoller over forretningerne, der skulle forsegles af amtmanden. Godsejere med birkerettighed måtte selv forsegle birkebetjentenes protokoller, men de auktionsforretninger, der blev afviklede i godsets/birkets regie, måtte kun angå godsets egne bønder og tjenere samt birkepatronen selv. – Om denne sidstes stilling rådede der dog en vis usikkerhed.¹¹⁹

Man savnede blandt andet nogle udtrykkelige lovbestemmelser, der kunne angive, hvorledes grever og baroner skulle være stillede med hensyn til auktionsvæsenet. Eftersom det måtte falde naturligt og hensigtsmæssigt at skifte- og auktionshold blev forestået af én og samme person, var lensbesidderen, eller på hans vegne skifteforvalteren/birkedommeren, meget tilbøjelig til at udstrække auktionsforretningerne til folk, der *ikke* hørte blandt lenets bønder eller tjenere. Denne tilbøjelighed havde vel især sin årsag i, at auktioner gav pæne indtægter i forhold til det arbejde, som var forbundet med dem.

Greven/baronen og hans betjente kom ofte godt fra at blande sig i auktionsforetagender, der strengt taget ikke vedkom dem, fordi de

kongelige embedsmænd troede, at deres virksomhed nok måtte have hjemmel i de privilegerede amtmandsrettigheder. Af og til var der dog en fremmed embedsmand, der påberåbte sig ret til at afholde auktion inde på lenets grund, og som indbragte klager til kancelliet over lenets auktionsforvalter. Ved sådanne lejligheder kunne klageren imidlertid blive præsenteret for det faktum, at lenet i tidernes løb havde tiltaget sig en slags hævde på at administrere de omtvistede forretninger, og da de eksisterende anordninger som sagt var vage, blev der efterhånden afsagt en række domskendelser eller kancelli-resolutioner, som stred mod hinanden indbyrdes.¹²⁰

Først i 1816 blev auktionsrettighederne taget under principiel behandling, og for at »gøre en ende på slige trætter«, blev der affattet en resolution, som skulle sætte sagerne på rette plads. Samme år bragte Collegialtidende i øvrigt en længere redegørelse for auktionsvæsenets historiske baggrund og for centraladministrationens overvejelser. Hovedresultatet heraf blev, at retten til at holde auktioner hos folk, der boede på et len, men *ikke* havde fæster-status eller var tyende, skulle tilkomme herredsfogeden. Lenets besidder kunne ikke påberåbe sig nogen hjemmel i kraft af sine privilegier, da auktionsvæsenet slet ikke var nået at blive et egentligt forvaltningsanliggende på den tid, hvor greve- og friherreprivilegierne blev givet.

I forbindelse med auktionsvæsenet kan vi finde ganske glimrende eksempler på, hvor labyrintiske forvaltningssammenhænge kunne være: I visse tilfælde var det altså herredsfogeden, som skulle være auktionsforvalter i det selvsamme bo, som lensbesidderen i sin egen skab af amtmand just havde holdt skifte i!¹²¹ Reglen trængte kun langsomt ind i de lokale myndigheders bevidsthed, og i adskillige årtier efter at tingene skulle være sat på plads (1816), måtte kancelliet udforme resolutioner, som kunne afgøre disse slagsmål om auktionsforvalternes kompetence-rammer.¹²²

De lokale kapløb om forretningerne førte dog ikke nødvendigvis til, at man hver gang ulejligede kancelliet for at få gentaget, hvad der var retsgyldig praksis. Hvis den omdiskuterede auktion ikke så ud til at ville kaste de helt store salærer af sig, eller hvis de implicerede parter i øvrigt stod på god fod med hinanden, klarede man problemet på egen hånd. Det var for eksempel tilfældet på Holstenshuus, da Sallinge herredsfoged og baroniets birkedommer i 1817 kom til at stå i vejen for hinanden som »den kompetente auktionsdirektør« hos baro-

niets forpagter. Den sidstnævnte havde rekvireret birkedommeren til at holde en auktion på sin bopæl, som var selve hovedgården, og derved mente herredsfogeden sig forbigået. De effekter, der skulle bortauktioneres, stammede imidlertid fra en af lenets gårde, som forpagteren havde i fæste, og det var denne omstændighed, der gjorde birkedommeren overbevist om, at *han* måtte være den rette auktionsforvalter.¹²³ Forretningssalæret beløb sig til 50 rdl., hvilket dog var en sum, de to embedsmænd betragtede som »hel ubetydelig«, og de ville »som venner ej se disse ulige meninger løste imellem os«. I stedet affattede de sammen et dokument, hvori det hed, at birkedommeren, der havde holdt forretningen, skulle afgive halvdelen af salæret til herredsfogeden, altså 25 rdl., – et beløb, vi ikke umiddelbart vil tro var fuldkommen ligegyldigt, når man tager den tids embedsmandslønninger i betragtning. Det blev endvidere deklareret på papiret, at denne løsning skulle være »under retsforbehold og uden nogen følge for fremtiden«. Overenskomsten blev indført i Sallinge herreds auktionsprotokol, og birkedommeren forbandt sig til »ord for ord at tilføre sin protokol samme«.¹²⁴

De generelle linier, som vi kan uddrage af det foregående, når der er tale om hele skifte-administrationskomplekset er følgende: Anordningerne manglede indtil et godt stykke ind i 1800-tallet udtømmende anvisninger på, hvem der var den lovmæssige skifte-, overformynderi- eller auktionsforvalter, ihvorvel den store forordning af 1793 og dennes følgebestemmelser fjernede en del af tvivlstilfældene.

Under et system med disse flydende grænser kunne den enkelte skifteforvalter (eller hans befuldmægtigede) tiltage sig skifte- og auktionsforretningerne i det omfang, som disse betalte sig. Overformynderi-bestyrelsen, som fulgte med skifteaktiviteterne, blev tilsyneladende fortrinsvis betragtet som et nødvendigt onde, i det mindste for så vidt regnskabsaflæggelser til de offentlige myndigheder angik. Når der opstod diskussion om rettigheder, kunne man for eksempel se lensbesiddere erklære, at de ville fralægge sig administrationen af de umyndiges midler, hvis det var hensigten, at man ville fratage dem visse dele af deres gængse skifte- og auktionsforvaltning. For de kongelige embedsmænd havde selve overformynderivæsenet vist heller ikke den store tiltrækning, og der gaves tilfælde, hvor de søgte at skyde sådanne spørgsmål fra sig ved at oversende dem til lensforvalt-

ningen, skønt sagerne ganske utvetydigt måtte henhøre til deres eget forretningsområde.¹²⁵

Når de almindelige tendenser i skiftevæsenets administration synes at vise, at økonomiske hensyn i høj grad var bestemmende for, hvor langt man strakte sig i alle retninger af sin embedsførelse, kunne det være af interesse at få undersøgt skifteforvalterens faktiske embedsindtægter. Noget sådant må vi dog afstå fra her, fordi spørgsmålet er ret omfattende: Jurisdiktioner var ulige i størrelse, og indkomster af sportler og salærer kunne i øvrigt svinge kraftigt fra det ene år til det andet hos den enkelte skiftemyndighed. Vi finder lettest oplysninger om det økonomiske afkast hos de *kongelige* embedsmænd, men udbyttet hos dem har gennemgående været meget større end det, lensbesidderne kunne få ind ved deres skiftevirkksomhed. Da amtmanden over Svendborg amt i 1803 skulle overdrage denne del af sine funktioner til amtets retsbetjente, blev der således »forundt (ham) et aldeles omkostningsfrit årligt tillæg af 300 rdl. til hans gage«. ¹²⁶ Vi kan ikke på sådant grundlag bestemme, hvad de tilsvarende embedsforretninger kunne indbringe grever, baroner eller deres skifteforvaltere. Af sporteljournalen fra grevskabet Langelands amtmands-skiftejurisdiktion, der blev ført fra 1834, fremgår, at salærerne gennem en 10-årig periode (1830'erne og 1840'erne) gennemsnitligt indbragte 75 rdl. om året. Dette var skifteforvalterens nettoindtjening; de afgifter, som skulle erlægges til kongens kasse og til justitsfonden, er ikke medregnede.¹²⁷

Sammenfattende bemærkninger til kapitel 4

Det blev til en indledning fastslået, at skiftevæsenet var et yderst opsplittet område, således i de fynsk-angelandske provinser med flere hundrede skifte-instanser alene inden for den civile skifteforvaltnings rammer. I love og forordninger manglede man længe præcise anvisninger på, *hvem* der i de enkelte tilfælde skulle anses for at være den rette skifte-, overformynderi- og auktionsforvalter. En del tvivlsspørgsmål blev dog fjernet efter den store forordning om skiftevæsenet i 1793 og sammes følgebestemmelser.

Vi undlod at gøre rede i detaljer for indholdet i skiftelovgivningen, men i stedet blev der opstillet et skema, som viste, hvilke instanser, der omkring 1800 havde kompetence til at holde skifter efter de for-

skellige kategorier af den civile landbefolkning. Denne skematiske fremstilling var altså udelukkende baseret på lovreglerne. Hvis man vil vide, *hvem* der i virkeligheden forestod skifteforvaltningen *hvor* gennem en længere periode, må man imidlertid tage skiftearkivalierne selv i betragtning. Da en gennemgang af skifteprotokollerne til formålet ville være et nærmest uoverkommeligt arbejde, er der til undersøgelsen i stedet blevet anvendt de på Landsarkivet for Fyn foreliggende interne hjælpemidler, skifteregistrene; dog med tilskud af en række studier i det primære kildemateriale.

Trods skifteregistrenes ofte manglende data (oplysninger om erhvervs/socialgrupper) og trods en del andre forhold, der gør såvel registrenes som skiftesagernes kildeværdi usikker, kan man dog tillade sig at benytte materialet og at fastslå visse kendsgerninger omkring skifteforvaltningens faktiske forløb. Hovedspørgsmålet var naturligvis, hvorledes den praktiske skifteforvaltning gik for sig på lenene, d.v.s. hvor langt grevers og baroners skiftevirksomhed strakte sig; men det blev antaget, at man ikke burde betragte denne virksomhed isoleret, og derfor blev de tilsvarende fænomener også fulgt på nogle private, almindelige godser og hos nogle herredsfogeder. Efter en registrering og rubricering af 13.230 indførsler i forskellige instansers skifteregistre gennem hundrede år (1750-1850) kunne det konkluderes, at praksis afveg ret meget fra lovens ord, eller at lovens indhold i det mindste længe var så vagt, at det lod sig gøre at udstrække sin skiftevirksomhed til grupper i befolkningen, hvor man strengt taget ingen kompetence havde.

De almindelige godsejere bestræbte sig tilsyneladende på at udøve skifterettigheder hos grupper, der egentlig kun vedkom amtmandens skiftejurisdiktion, herunder fortrinsvis hos indsiddere og aftægtsfolk; d.v.s. i et enkelt socialt lag, hvor der ikke sjældent var midler til stede, og hvor der således også var skiftesalærer at hente. Skifteholdet på grevskabet Brahesminde, hvor vi ifølge lovgivningen skulle have ventet at finde en skiftevirksomhed af et aldeles jorddrotligt tilsnit, viste sig at ligge på niveau med dén amtmandsskiftefunktion, som de gamle len bestred og havde hjemmel til at bestride. Til gengæld kunne vi hos de lensbesiddere, der fortsat havde denne amtmandsskiftejurisdiktion i behold efter 1793, finde eksempler på adskillige tilsyneladende uhjemlede skifteforretninger, nemlig skiftehold hos gejstlige og militære eller hos selvejere; i alle tilfælde hos nogle kate-

gorier, der ikke var lovligt underkastede grevers og baroners skifte-myndighed.

Det kunne konstateres, at hvad vi med et samlende udtryk kan kalde uhjemlede skiftehold, var et fænomen, der næsten forsvandt på de private godser efter 1793-forordningens udgivelse. Hvad de uhjemlede skiftehold (blandt andet hos førnævnte gejstlige og militære samt selvejere) på lenene angik, var det ikke muligt at forklare dem udtømmende på grundlag af det foreliggende materiale; men det måtte erkendes, at såvel selvejerbegrebet som herlighedsbegrebet, og det indhold, som lovgivningen til enhver tid ville lægge i disse begreber, slørede billedet af, hvorledes de omtalte skiftehold egentlig burde opfattes.

I forbindelse med herredsfogedernes skifteaktivitet efter 1793 bemærkede vi et iøjnefaldende fravær af de nederste sociale grupper i skifteregistrene (skifteprotokollerne), men det blev på den anden side antaget, at de manglende personer skulle kunne opsamles via de såkaldte dødsanmeldelsesprotokoller. Nævnte protokoller frembyder dog så specielle kildemæssige problemer, at de ikke er blevet inddragne i vor undersøgelse. Som et af resultaterne i hele opklaringsarbejdet med hensyn til hvem, der skiftede efter hvem, kunne det endelig med henblik på den almindelige arkivbrugers interesser siges, at man ikke altid vil kunne finde et skifte under den instans, som ifølge loven burde være rette skifteforvalter.

I forbindelse med behandlingen af det offentlige overtilsyn med skifteforvaltningen blev det vist, at de reglementerede sæt af embedsprotokoller ofte slet ikke blev holdt, og at eksempelvis greverne og baronerne i reglen blandede deres jorddrotlige skiftevirksomhed helt sammen med de skifter, som de forestod qva amtmænd. Når det derefter ikke lod sig gøre at adskille sagerne rent fysisk, blev man nødt til at sende alt til den kongelige amtmands gennemsyn, skønt denne egentlig kun havde kompetence til at overvåge lensbesiddernes jorddrotlige skifte- og overformynderisager. Reglen om amtmandstilsyn måtte gentages af kancelliet i de tilfælde, hvor lenets besidder var utilbøjelig til frivilligt at overlade amtet sine protokoller, og det fremgik også, at man i visse lensforvaltninger stadig anså sig selv for at være eneste og øverste tilsynsførende, – ikke blot med alt, hvad der måtte vedkomme amtmandsskiftejurisdiktionen, men også med sin egen jorddrotlige skiftevirksomhed.

Om det til skifteforvaltningen nært knyttede overformynderivæsen kunne det hævdes, at der i princippet var tale om et ansvarfuldt og omfattende hverv for skifteforvalteren, men at det virkelige billede af overformynderi-bestyrelsen dog var mindre imponerende. Som oftest var det et meget forsømt område, præget af sløseri i regnskabsførelsen; undertiden ret kaotisk, eller snarere helt blottet for egentlig bestyrelse, hvilket man nok kan kalde det, når de lovbestilede protokoller måske slet ikke blev ført i lange perioder. Regeringen strammede efterhånden reglerne for de umyndiges midlers anbringelse og sikkerhed, blandt andet således, at den kongelige amtmand fra 1821 skulle føre tilsyn med lenenes overformynderiregnskaber.

Det kunne i øvrigt konstateres, at myndlingene undertiden havde besværligheder med overhovedet at få udbetalt deres arvemidler, hvis de agtede at anvende dem til formål, der ikke passede herskerne eller deres skifteforvaltere. Endelig antoges det, at den ofte meget tilfældige overformynderi-bestyrelse kunne skyldes, at skifteforvalterne ikke fik et vederlag, som stod i rimeligt forhold til de opgaver overformynderiet belemrede dem med.

Til gengæld var skifte-instansernes interesse for auktionsvæsenet stor, hvilket muligvis også for en del kan forklares med vederlagenes størrelse; tilsyneladende kunne auktionshold give gode salærer, medens ulejligheden, der fulgte med, var lille. Auktionerne var også jævnlige genstand for slagsmål mellem de forskellige skifteforvaltere, og selve slagmarken var i lange tider vid og bred, fordi lovgivningen ikke kunne vise, hvem der var eneste og rette myndighed til at forestå auktionsforretningerne i adskillige af tilfældene.

Vi gik endelig også ud fra, at skifteforvaltnings-komplekset var tiltrækkende som helhed i kraft af de sportler og salærer, som de forskellige forretninger kastede af sig, men måtte dog erkende, at en undersøgelse af indkomsterne hos skiftemyndighederne indtil videre ikke foreligger, og at man ikke kan udtale sig med større vægt om dette spørgsmål.

Skatteforvaltningen

Indledning

Til et godt stykke ind i 1700-tallet drejede den statslige administration sig for en stor del om at få oppebåret og inddrevet de kongelige skatter og afgifter, om at holde styr på antallet af skatteydere inden for de forskellige befolkningskategorier og om at finde på nye skatteobjekter, der var tilstrækkeligt håndterlige og kontrollérbare for myndighederne; og i det samme tidsforløb blev hovedparten af statens indtægter anvendt til at opretholde og udbygge rigets hær og flåde, til embedslønninger, til det kongelige diplomati og til en kostbar hofholdning.¹

De kongelige amtstuer blev oprettede i 1663 i Skatkammerkollegiets regie, og de gamle lensmænds funktioner som oppebørselsbetjente blev dermed overdraget til amtsskrivere (senere benævnt amtsforvaltere). Amtsskriveren stod under et vist tilsyn fra den kongelige amtmand, men han kunne ikke betragtes som dennes fuldmægtig; han var embedsmand med et selvstændigt ansvar. Ved siden af amtsskriverne fandtes der i øvrigt også visse andre oppebørselsbetjente. Skatkammerkollegiet (renteriet) skiftede fra 1680 navn til Rente-kammeret, og oprindeligt hørte alle rigets indtægter og udgifter samt revisionen af embedsmændenes skatteregnskaber herunder. Efterhånden som de statsfinansielle anliggender antog en mere kompliceret karakter i løbet af 1700-tallet, blev dog dele af den centrale finansstyrelse overdraget til nyoprettede myndigheder; således blandt andet til det i 1735 oprettede General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium og til Finanskollegiet. Det sidste blev stiftet i 1784, men nedlagdes atter i 1816, hvorefter dets forretninger blev delt mellem Finansdeputationen og Statsgældsdirektionen.²

Selv om amtmændene ikke fik noget at bestille med selve skatteop-

pebørslen, var det dog et af deres mest oprindelige hverv, at de skulle føre et vågent tilsyn med kongens ejendomme og (skatte)rettigheder. De skulle i det hele taget sørge for, at der kom til at flyde de summer i statskassen, som regeringen havde budgetteret med.³ Amtsskriveren stod normalt selv i direkte korrespondance med centralstyrelsen for finanserne, men han var alligevel underkastet en vis kontrol fra den stedlige amtmand med henblik på, at amtsue-forretningerne blev afviklede på lovlig vis. Til gengæld kunne amtskriveren påkalde amtmændens assistance, når han ikke umiddelbart kunne få inddrevet skattebeløbene hos distriktets beboere; det var for eksempel amtmænd, der skulle approbere amtsuens eksekutions- eller udpantningsforretninger hos skatterestanterne.

På mange len var man selvstændig i forhold til de kongelige amtskrivere; eller rettere, man var det oprindeligt fra sidste trediedel af 1600-tallet, da skatteadministrationen som helhed var mere enkel, end det senere blev tilfældet. Lenet kunne altså have sin egen amtsue (lenskontoret), der indbetalte skatterne og aflagde regnskaberne fra hele godsdistriktet direkte til centraladministrationen. Grevernes og baronernes virksomhed som skatteforvaltere frembød en blanding af amtsforvalter- og amtmandsfunktioner, og 1671-privilegierne tilsagde dem med al tydelighed en administrativ særstilling, der havde denne blandede karakter:⁴

- 1) Lensbesidderne oppebar selv skatter og afgifter af deres ejendomme (og af de på jorderne bosatte personer). Herved var deres stilling nu *ikke* anderledes end alle andre godsejeres, idet regeringen med forordningen af 4/7 1662 havde gjort alle ansvarlige for skatternes indbetaling af deres fæstegods; det var i administrationsledet *fra* len til central-organer, lensbesidderne udskilte sig ved selv at bestride amtsforvalterfunktionen.⁵
- 2) Korrespondancen mellem lenene og centraladministrationen i 1600- og i en del af 1700-tallet vidner til overmål om den vægt, styrelsen krævede, der skulle lægges på opgaverne med at få inddrevet de kongelige intrader. – Kongen, Rentekammeret, Zahlkassen etc. afæskede til stadighed greverne og baronerne betænkninger om, hvilke midler man burde tage i anvendelse for at kunne håndhæve skatteforordningerne, og pligten til at fremsætte forslag eller indberette om skattespørgsmål hørte lige så fuldt som andre opgaver til amtmandsfunktionen.⁶

I det lange løb beholdt grevskaber og baronier dog ikke en ren selvstændighed inden for skatteforvaltningen. Samfundsudviklingen medførte påbud af rækker af nye afgifter til det offentlige (stats-, amts- og kommuneskatter), og lovgivningen overlod det i stigende grad til de kongelige amtsforvaltere og andre af statens oppebørselsbetjente at opkræve og aflægge regnskab for sådanne afgifter, selv på lenene.

I dette kapitel følger nogle hovedpunkter i skattelovgivning og -forvaltning, men vi vil begrænse os til en meget summarisk omtale og fortrinsvis henlede opmærksomheden på de forhold, der blev af betydning for grever og baroner i deres egenskab af amtmænd/ amtsforvaltere. Skatteforvaltningens regler og praktiske gennemførelse på det lavere niveau, d.v.s. skatteinddrivelsesproceduren *fra* godsets beboere til godsejeren, vil kun blive berørt, når det synes nødvendigt af hensyn til forståelses-sammenhængen. Denne hele proces henhørte under den traditionelle jorddrotlige skatteadministration, og emnet, det godsejerstyrede skattevæsen, vil man finde omhyggeligt og detaljeret behandlet af Birgit Løgstrup i hendes afhandling »Jorddrot og offentlig administrator«.⁷

Efter oversigten over skattelovgivningen for landområderne, som føres frem til midten af 1800-tallet, vil fremstillingen koncentrere sig om lensforvaltningernes egen skatteadministration. Hermed forstås godsforvalternes stilling og optræden som amtsforvaltere, samt de forbindelseslinier, der traditionelt kom til at løbe mellem lensamtstuen og den kongelige amtstue. Her vil der også blive trukket et eksempel frem, som synes egnet til at illustrere skatteadministrative forviklinger i forbindelse med et lens særlige stilling.

I spørgsmålene om lenenes skatteforvaltningsevne og deres stabilitet eller mangel på samme, når det gjaldt den punktlige indbetaling af skatterne til kongens kasse, må vi desuden uvægerlig komme ind på lensgodsernes gældsforhold og på, hvorledes strenge gældssituationer på visse len førte til, at regeringen lod nedsætte særlige administrationskommissioner, der helt eller delvist fratog besidderne indflydelse på de økonomiske spørgsmål. Endelig skal vi berøre spørgsmålet om fæsternes vilkår som skatteydere under lenenes bestyrelse.

Hovedtræk af skattelovgivningen for landområderne indtil 1850

Statsskatterne hvilede i hovedsagen på jorden, således at de fortrinsvis blev lignede på den enkelte jordejers/-brugers hartkorn. I sidste trediedel af 1600-tallet optrådte statsskatterne under en stribe skiftende betegnelser, men de mest anvendte var kontributioner, okse- og flæskeskat, kornskat og fourageskat.⁸

Under Frederik IV, d.v.s. indtil 1730, figurerede de omtalte afgifter med etiketterne matrikulsskat, rytterholdspenge, okse- og flæskeskat samt kornskat, men fra begyndelsen af 1730'erne blev en del af dem slået sammen under benævnelsen: Ordinære kontributioner.⁹ Hertil kom den såkaldte folke- og familieskat, der oprindeligt var tænkt som en personskat, men som efter 1701 nærmest kom til at henhøre under komplekset jordejendoms-beskatning.¹⁰ I 1700-tallet var familie- og folkeskatten bortforpagtet til »familieskatforpagtere«, og på lenene var det således nærliggende, at besidderne selv eller deres godsforvaltere havde den omtalte skatteforpagtning.¹¹ Med forordningen af 24/12 1760 blev det fastsat, at familie- og folkeskatten skulle indbetales som en fast årlig afgift på 8 skilling pr. td. hartkorn af det samlede kontribuerende hartkorn.

Efter 1700-tallets midte indførtes endvidere en række nye afgifter til staten, som ikke havde forbindelse med besiddelsen af jordejendom; disse blev dog, selv betragtet under ét, af forholdsvis ringe betydning for rigets finanser. De nye statsafgifter skulle blandt andet dække omkostningerne ved amtslæge-gager, fængselsvæsen, broer, driften af veterinærskolen i København og udgifterne til forebyggelse af kvægsygdomme. Pengene blev opkrævede under en række betegnelser som kvartprocentskat, ekstraskat, rangskat, embedsskat, sjette- og tiendepenge, og det hele henhørte, som man får antydning, overvejende til komplekset: Person- og formuebeskatning.¹²

I almindelighed foreskrev reskripter og forordninger, hvordan ligninger af disse forskellige skatter skulle foregå. Her vil vi kun pege på det forhold, at grever og baroner i henseende til ekstraskatten, der blev indført i 1762, kunne danne deres egen ansættelseskommision qva amtmænd. Det kunne for eksempel ske således, at besidderen beskikkede sin forvalter til at danne kommission med herredsprovsten. Hvis man ikke kunne komme til enighed om enkelt-personers skatteansættelser, skulle kommissionen afæske birkedommeren be-

tænkning, og ved denne samt ved birkebetjentenes indtrædelse i kommissionen, skulle spørgsmålene da forsøges afgjorte.¹³

I skatteadministrativ sammenhæng kommer man endelig ikke uden om den store forordning af 1793 om skatters oppebørsel, inddrivelse og aflevering. Heri blev oppebørselsbetjentenes pligter opsummerede i alle detaljer, og her blev, i form af tillæg til forordningen, givet bestemte retningslinier for, hvorledes bogførelsen skulle foregå.¹⁴

Med 1671-privilegierne var der blevet indrømmet grever og baroner en skattefrihed, som for det første omfattede henholdsvis 300 og 100 tdr. hartkorn af deres bøndergods, og for det andet omfattede besiddernes residenser (i København) samt deres hovedgårde med tilliggender. Frihederne havde dog fra starten den undtagelse, at den såkaldte prinsessestyr *skulle* betales.¹⁵

Det må her bemærkes, at disse skattefriheder ikke indebar nogen skattefritagelser for de bønder, der boede på de 300 eller 100 tdr. hartkorn, eftersom besidderens faktiske privilegium netop bestod i, at han kunne oppebære skattebeløbene af dette »frihedshartkorn« og bruge dem til at konsolidere sin godsøkonomi med til gavn for de kommende lensuccessorer.¹⁶

Disse skatteprivilegier eksisterede imidlertid kun med visse modifikationer: For det første kunne lenet i princippet ikke nyde den fulde frihed, hvis det var »ukomplet«, for det andet tilstræbte de senere skattelove en udligning af de forskelligheder i skattebyrder, som fandtes mellem frit og ufrit hartkorn.¹⁷ Lenenes hovedgårde med tilliggender samt deres frihedshartkorn (300/100 tdr. af bøndergodset) var dog unddraget de »almindelige hartkornspålæg« indtil forordningen 1/10 1802. Med denne indledte statsmagten til gengæld en proces, der efterhånden skulle bringe den (standsbestemte) skattemæssige forskelsbehandling til ophør.¹⁸ Der kom således ikke til at eksistere noget aldeles skattefritaget hartkorn efter 1802, men skattelovene opererede dog fremdeles med nogle ansættelser, som var højest for hver tønne upriviligeret hartkorn.¹⁹ I 1810 og 1812 fremkom to forordninger, der dels lagde skat på indkomster, dels udbyggede jordbeskatningssystemet; den sidstnævnte blev betegnet ildstedsskat.²⁰

I 1818 blev de gamle hartkornsskatter og andre jord- og tiendeafgifter slået sammen under betegnelsen *landskat*, og det blev bestemt, at landskatten fremover skulle erlægges i sølv. Forholdet var endnu således, at skattesatserne for det privilegerede hartkorn lå et par rigs-

bankdaler lavere end de satser, der skulle betales pr. tønde upriviligeret hartkorn. Omkring dette tidspunkt var landbruget imidlertid godt på vej ind i en økonomisk krise, der skulle vise sig at blive temmelig langvarig. Som følge af det almindeligt udbredte fæstesystem, der indebar snæver økonomisk afhængighed gårdfæster og godsejer imellem, ramte krisen både bondebrug og hovedgård.²¹

Da lensbesiddere og godsejere stod som garanter for, at statskassen virkelig fik de skattebeløb ind, som fæstebrugene skulle præstere, kom utallige godsejere snart i store skatterestancer. Regeringen greb til ekstraordinære foranstaltninger, som skulle lette godsernes situation, og man gav blandt andet i vidt omfang henstand med landsskatten. Derudover måtte staten eftergive store skattebeløb, og den måtte fra 1820 gøre det tilladeligt at erlægge en del af skatterne i kornvarer. Fra 1821 blev det endvidere bestemt, at staten skulle modtage kornet til et højere beløb end den værdi, som faktisk var kornvarernes på afleveringstidspunktet, hvorved godsjerne med andre ord fik tilstået yderligere skattelettelser.

Det er blevet anslået, at statens indtægter af landskatten i kraft af disse lettelser gik ned til omkring en trediedel eller endnu mindre af deres oprindelige størrelse.²² Regeringens støttearrangementer kunne alligevel ikke afværge, at staten måtte overtage adskillige private godser, og den måtte desuden lade en række grevskaber og baronier sætte under særlig administration.

Med forordningen 24/6 1840 blev den i 1818 indførte landskat opsplittet: En part heraf betegnedes nu »gammelskat«, og denne skulle beregnes én gang for alle pr. enkelt-ejendom i overensstemmelse med 1688-matriklen og vedblive at hvile på ejendommene som en fast årlig afgift. Den resterende del af landskatten beholdt sit gamle navn og skulle svares efter den ny matrikel, som trådte i kraft pr. 1/1 1844.²³ Også de to skatteanparter, gammelskat/landskat hvilede tungt på det upriviligerede hartkorn. Fra 1840 gav for eksempel landsskatten det privilegerede hartkorn den fortrinsstilling, at konge- og kirketiende-hartkornet var fritaget for pålæg; endvidere skulle det privilegerede hartkorn kun yde et beløb pr. tønde, der svarede til 18/25 af det upriviligerede. Samme år (1840) blev der udsendt en forordning, som i detaljer foreskrev, hvorledes hele den tekniske side af den lokale skatteoppebørsel burde foregå.²⁴ Efter den skulle skatten erlægges i to lige store dele pr. 1. maj og pr. 1. oktober til amtstuen.

Lensbesiddere, der hidtil havde aflagt skatteregnskaber direkte, var i modsætning til de kongelige amtsforvaltere fri for at sende regnskabs-ekstrakter ind til Rentekammeret for hver af årets måneder, men kunne nøjes med at afgive kvartalsekstrakter.

Når det drejede sig om afgifter, der ikke skulle betales til statskassen, men derimod tilflyde lokale instanser for at anvendes til lokale offentlige formål, fandtes der også fordele for det privilegerede hartkorn. Sådanne offentlige afgifter blev pålignede amts- eller stiftsvis, senere kommunevis og brugt til finansieringen af vejanlæg, skolevæsen, transporter for det offentlige, vedligeholdelse af kirker og kirkegårde etc.

Indtil 1819 blev disse kommuneafgifter, som man under et kan kalde dem, lignede i et utal af småportioner på de enkelte hartkornbrugere, men efter dette år skulle de lignedes samlet, da det var et almindeligt regeringsønske, at også denne del af skattevæsenet skulle indrettes med den »muligste simpelhed«.²⁵

Der blev først ved lov af 20/6 1850 tilvejebragt en reel »udjævning af forskellen mellem privilegeret og uprivilegeret hartkorn« (hartkornsegalisationen). Egaliseringen kunne betragtes som fuldkommen, for så vidt den angik både de egentlige statsskatter af jorderne og de just omtalte afgifter til lokale (kommunale) foranstaltninger.²⁶ En anden lov af 1850 (samme dato) ophævede endvidere flere ældre skatter og skatteligningsprincipper og bestemte, hvorledes beløbenes omfordeling skulle foregå. I stedet for de tidligere afgifter (til fourage, marchpenge, kongelige tjenesterejser, indkvartering, læger, døvstumme-institut, straffeanstalter, skriverpenge, dommer- og skriverkorn samt til amtmandslønninger), skulle der med virkning fra 1. januar 1851 udskrives en såkaldt ligningsskat. Ligningsskatten blev (delvis) lignet på landdistrikternes samlede hartkorn.²⁷ Da ligningerne hidtil havde haft form af enkelt-repartitioner med henblik på ethvert af de nævnte formål især, betød loven om indførelsen af »ligningsskatten« formentlig en ikke ringe aflastning i arbejdet for de lokale skatteforvaltere.

Af 1850-lovens principper måtte naturligt følge, at grevskabernes og baroniernes frihedshartkorn var et afskaffet begreb. Fænomenet afgik ved døden, som det synes, uden videre diskussion, i og med at regeringen valgte at betragte lensbesidderne som *ejere* af deres jordegods i relation til skattespørgsmålet.²⁸

Lenenes praktiske skatteadministration

a) Godsforvalteren

Vi kan af de anordningsmæssige formuleringer se, at regeringen i almindelighed gik ud fra, at det næppe var greven/baronen selv, der i egen høje person inddrev skatterne hos lenets beboere. Dette passede da også glimrende til de faktiske omstændigheder: Hvervet som oppebørselsbetjent og skatteregnskabsfører var stort set altid overdraget til en fuldmægtig, og denne fuldmægtig var i reglen lensgodsets forvalter. Dette mønster var naturligvis ikke noget særegent for lenene; godsforvalterne havde næsten alle vegne på de almindelige private godser denne funktion.

Love og forordninger gjorde bogstaveligt talt *godsforvalteren* personlig ansvarlig i første række for skatteregnskabernes rigtighed og deres fremsendelse til Rentekammeret til de befalede terminer.²⁹ I begyndelsen af 1700-tallet kunne det i overensstemmelse hermed være godsforvalteren, der blev indstævnet for retten af Kammerkollegiet (på den kongelige amtmands foranstaltning) i de tilfælde, hvor et len var kommet i så overvældende skatterestance, at staten måtte skride til sekvestration.³⁰ Der var dog forskellige opfattelser af, hvor ansvaret skulle placeres; overadministratoren af grevskabet Gyldensteen hævdede således i begyndelsen af 1750'erne, at »endskønt regnskabsføreren (godsforvalteren) aflægger regnskab for skatterne til Det Kongelige Rentekammer og derfor beholder kvittancen, er dog grevskabets ejer, og ikke den antagne forvalter, Hans Majestæts kasse derfor ansvarlig«. ³¹

Hen ved slutningen af 1700-tallet synes det at fremgå af skattelovgivningen, at staten omsider i stigende grad betragtede lensgodsernes forvaltere som fuldmægtige på besiddernes vegne, hvad der også måtte være mere regulært, og da ikke mindst når grever og baroner havde en privilegeret status som amtsforvaltere. Således fastslog den store skatteforordning af 1793, at det måtte være en privat sag mellem den *virkelige* oppebørselsbetjent og hans fuldmægtig, om førstnævnte ville forlange kaution af sidstnævnte, før han overdrog ham ansvaret for skatteregnskaberne.³²

Stort set pålagde staten godsforvalteren qva oppebørselsbetjent de samme pligter, som den gav de kongelige amtsforvaltere i deres embedsførelse, men alligevel syntes man ikke ganske indstillet på også at

indrømme forvalteren de samme fordele, som kongens amtsforvaltere nød. Umiddelbart er det dog vanskeligt at konkretisere, hvori omtalte forskelsbehandling fra statens side bestod, men at den fandtes, kan vi fornemme, om ikke på anden måde – så ved at læse mellem linierne. I korrespondancen benyttede man fra lenets side ofte udtrykket »amtstue« som synonym for det sted, hvor lenets underdanere skulle møde for at betale deres skatter. »Amtstuen« var altså i reglen lenskontoret eller godsforvalterboligen.³³

Visse godsforvaltere gjorde sig store anstrengelser for at bevæge Rentekammeret til at indrømme dem en *hel* amtsforvalterstatus, – eller med en lensforvalters egne ord: »at tilstås lige fordele som amtsforvalteren i almindelighed nyde«.³⁴ På dette sted må vi nøjes med at konstatere, at de kongelige amtsforvaltere dels fik en bestemt procentgodtgørelse fra Rentekammeret i forbindelse med visse forretninger, dels modtog penge fra blandt andet godsejerne som en slags ekspeditionsgebyr. Af det nordfynske gods Dallunds regnskaber fra

»Skriverlængen« på baroniet Lehn ligger tæt op ad Hvidkilde slot. Den blev opført i slutningen af 1700-tallet og fungerede til op mod vor tid som godskontor. Oprindeligt var det meget rummelige hus også godsforvalterbolig. (Privat optagelse).

1740'erne ser man således, at forvalteren »som sædvanligt« har betalt amtsforvalteren en »discretion« af 4 rdl. og hans fuldmægtig 2 rdl., når han fik udleveret generalkvitteringen for årets kongelige skattepenge af godset. På samme vis fik amtstuens fuldmægtig i 1780'erne en fast årlig »erkendtlighed« fra proprietærgodset Skovsgård på Langeland på 2 rdl.³⁵

Over for disse fordele hos betjentene på de kongelige amtstuer kunne man dog stille den kendsgerning, at lensgodsernes forvaltere principielt ikke skulle stille kaution eller leve op til andre rigoristiske ansættelseskrav. Almindelige amtsforvaltere skulle i reglen stille en kaution til staten ved deres udnævnelse; ifølge kammerretsordningen af 1720 kunne kongen dog give dispensation, hvis embedsmanden var gennemført punktlig og redelig i sin regnskabsførelse. I 1700-tallet ses intet, der tyder på, at *staten* skulle have forlangt kautions-stillelse af enten lensbesidderen eller hans fuldmægtig, og omkring midten af 1800-tallet kan det positivt fastlås, at len, som endnu på denne tid havde deres selvstændige skatteforvaltning (»amtstue«), ikke skulle stille kaution: I en rentekammerfortegnelse over rigets oppebørselsbetjente figurerede lenenes godsforvaltere i samme gruppe som kongelige slotsforvaltere, overforstmestre, skovridere og skovbetjente, – alle nævnte embedsgrupper var kautionsfrie.³⁶

Noget andet var, at en lensbesidder naturligvis godt kunne kræve et større beløb stillet som sikkerhed af den forvalter, som han ville ansætte privat, og som skulle forestå skatteregnskaberne. Formentlig var fænomenet ret udbredt, og formentlig var det også dette private krav fra den foresattes side, som godsforvalterne havde i tankerne, når de jamrede over at være dårligere stillede end kongens amtsforvaltere. Hvis et len var blevet sat under offentlig administration (se p. 299), var det tilsyneladende et fast forlangende fra administrationskommissionens side, at forvalteren skulle stille kaution, hvis han også fremover ville beholde hvervet som oppebørselsbetjent. Således krævede den i 1794 nedsatte administrationskommission for det langelske grevskab, at forvalteren skulle hæfte for 2.000 rdl.³⁷

Når den person, der stod for lenets daglige skattesager var forsømmelig med sin regnskabsaflæggelse til Rentekammeret, var det besidderens pligt at sætte ham fra bestillingen; og var de indsendte regnskaber fremdeles utilfredsstillende, kunne lensbesidderen tabe sin ret til umiddelbar regnskabsaflæggelse for resten af sin egen besiddelses-

tid på lenet.³⁸ Rentekammeret skulle underrettes hver gang et len skiftede forvalter, thi man måtte på centralt hold have kendskab til den person, som renteskriverkontoret normalt ville korrespondere direkte med i alle rutineprægede spørgsmål.³⁹

Af forordningen af 1840 om amtsstueoppebørsler ser man, at staten gerne tilstod lenene en frist på op til 6 måneder efter forfaldsterminen til at få inddrevet skatterne og til at gøre rigtighed for dem; først når denne frist blev overskredet, gav centraladministrationen den nærmeste kongelige amtsforvalter ordre til at overtage lenets skatteforvaltning.⁴⁰

b) Lenets traditionelle forbindelser med den kongelige amtstue

Hvis vi trækker linierne groft op, tør det siges, at lensforvaltningens kontakt med amtstuen oprindelig var særdeles svag, idet der i de ældste tider kun var tale om statsskatter og (omsætnings)afgifter, som blev afleveret direkte til kongens kasse eller til andre centrale kasser.⁴¹ (Det må understreges, at vi naturligvis her tænker på de grevskaber og baronier, der traditionelt selv bar amtsforvalterfunktionens rettigheder og pligter, for der var adskillige len i riget, som ikke havde egen »amtstue«, og som altså stod i samme stilling over for den kongelige amtsforvalter som de almindelige proprietærer).

Selve den regulære overførelse af skattepengene til København foregik ved afsendelse fra lenskontoret »med den agende post«; pengene kunne være anbragt i en trækasse eller være indpakket »i brunt papir«, og det hele kom under forsegling med lensbesidderens signet. Løsrevet fra denne pengetransport tilstillede man Rentekammeret en forseglet følgeskrivelse om pakkens indhold.⁴²

I løbet af 1700-tallet blev det dog almindeligt, at selv lenene skulle indbetale visse (nye) statsskatter til amtstuen. Ifølge deres natur måtte dette først og fremmest angå fourage- og andre naturaliepræstationer, men undertiden blev der også tale om prinsessestyrspengene, de såkaldte »ekstraordinære påbud« og justitskassepenge.⁴³ Forandringerne skete dog ikke uden protester fra lenenes side. Greven af Langeland blev for eksempel fornærmet over, at han for det første skulle udlevere oplysninger til sognepræsterne og amtstuen i Nyborg til brug for opkrævningen af visse ekstraordinære påbud, og for det andet – skulle indbetale selve beløbene til den kongelige amtstue.⁴⁴ Der

kunne også være tale om en bestemt indkvarteringspligt,⁴⁵ som blev administreret fra amtstuen, og indkvarteringen var en slags skattebyrde, som grever og baroner ikke kunne unddrage sig, skønt man forsøgte at gøre indsigelser.⁴⁶ Det gængse mønster blev yderligere udvandet, da Kammerkollegiet i 1770'erne erklærede, at folke- og familieskatten skulle erlægges i den kongelige amtstue, »siden samme ej vedkommer andre kongelige kontributioner«.⁴⁷

Endelig fik lenene fra 1778 pålagt at give oplysninger hvert år til amtstuerne om fordelingen af deres hartkorn, nøjagtigt som enhver proprietær skulle; disse oplysninger dannede grundlaget for udarbejdelsen af den påtænkte ny matrikel.⁴⁸

I trit med den almindelige udvikling i samfundslivet blev lenet kort sagt med tiden nødt til at etablere en mere snæver kontakt med amtstuen. Det skyldtes fortrinsvis tilkomsten af nye offentlige pengekrævende opgaver, der skulle løses på amts- eller kommuneplanet. En stor del af den brevveksling, der efterhånden kom til at udspinde sig mellem len og amtstue, drejede sig derfor om frem- og tilbageposter (refusioner) af diverse beløb, eksempelvis til brandskadeerstatninger, (godtgørelse for) afgivelse af jord til vejanlæg, vejreparationer, offentlige kørsler, jordemoderlønninger, delinkvent- og bropenge eller brandkassekontingenter.⁴⁹

Under forudsætning af, at vi stadig beskriver forholdene i grove træk, kan det tilføjes, at de enkelte len dog langt hen i 1700-tallet kunne have individuelle aftaler med Rentekammeret, som bestemte i hvilket omfang de skulle være direkte regnskabspligtige hertil.⁵⁰ Da man imidlertid fra centralt hold ikke altid fik underrettet vedkommende kongelige amtsforvalter om de mere detaljerede konsekvenser af denne slags aftaler, kunne der nemt opstå stridigheder mellem amtstuen og lenet om retten til at oppebære visse skatter: Var det for eksempel den kongelige amtstue, eller var det godsforvalteren, der skulle inddrive skatterne hos nogle nærmere specificerede persongrupper? I 1761 fastholdt greven på Gyldensteen således, at det var *lenet*, som skulle oppebære præsternes skatter.⁵¹

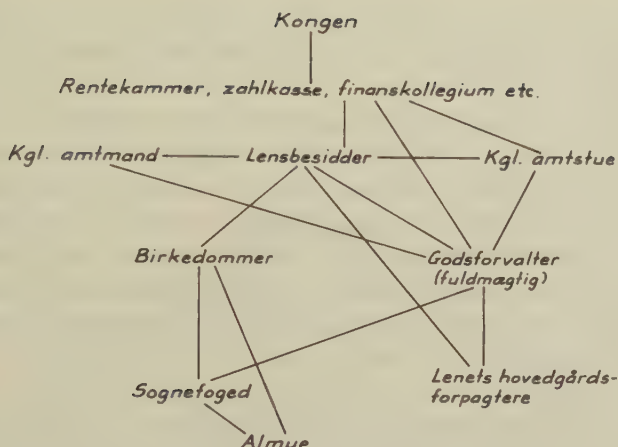
Som før nævnt var der endelig len, som »for omkostningens skyld« (udgiften ved pakkeforsendelser til hovedstaden, men vel i langt højere grad udgiften ved at holde en kompetent regnskabsførende godsforvalter) traditionelt indbetalte alle kontributioner og afgifter til nærmeste amtstue, – men også i disse tilfælde kunne der åbenbart

opstå problemer: Besidderen af de to baronier Einsidelsborg og Kørup benyttede sig af amtstuen i Odense, men ikke desto mindre var han særdeles utryg ved amtsforvalteren sammesteds. I en instruks til godsforvalteren meddelte han grundigt og detaljeret, hvad denne skulle tage sig i agt for, når det gjaldt skatternes erlæggelse; især skulle han være på vagt i de perioder, hvor herskabet var bortrejst. Baronen havde erfaring for, at »når der udgår kongelige forordninger om kontributioner, og der heri står, at også hovedgårdene skal kontribuere noget, ... så trænger amtsskriveren ofte på, at friherreskaberne skal være ment derudi ...«. Hvis amtsskriveren ikke ville »lade sig sige«, fortsatte han, så skulle godsforvalteren straks henvende sig til Rentekammeret, – eller hvad der var det absolut mest sikre, til kongen selv, »så som kammeret ofte lader det passere for at formere indkomsterne uden at spørge sig videre for ... og ofte giver de på kammeret erklæring til amtstuen, som er urigtig«. På *den* vis, forklarede instruksens videre, kunne man faktisk risikere, at baronierne blev »belagt med eksekution«, før der var blevet tid til at tilbagevise amtsforvalterens påstande eller til at dokumentere sine skattemæssige friheder. Samme agtpågivenhed skulle forvalteren udvise, når det gjaldt det (skattefri) »erigerede frigods«. Endelig var der også spørgsmålet om »folkeskatten«, som baronen mistænkte amtsforvalteren for at prøve at oppebære i et ulovligt omfang.⁵²

De lokale misforståelser og skændier mellem amtstuer og lensforvaltninger blev ikke just færre, efterhånden som skatteanordningskomplekset svulmede op. Eksempelvis gav den i 1809 udskrevne bygskat, såvel som den i 1818 påbudte landskat anledninger til kiv flere steder.⁵³

For at opsummere kan vi gentage, at lenene kunne have individuelle ordninger med de centrale skattemyndigheder, men uafhængigt heraf øgedes kontakten med de kongelige amtstuer automatisk som følge af nye, offentlige og til dels velfærdsbetonede opgaver, der skulle løses lokalt.

De *generelle* administrative sammenhænge og kommandoveje mellem len og centraladministration antydes i skitsen nedenfor. I det mindste fremgår det her tydeligt, at lenene på trods af forskellige privilegier ikke var aldeles autonome skatteforvaltningsenheder. Skitsen bygger på materiale fra første halvdel af 1800-tallet.

Forbindelserne: Almue, sognefoged, birkedommer, forpagter, lensbesidder og amtmand antyder dels supplikvejen (her i tilfældet ansøgning om skattelettelse), dels amtmandens funktioner som den, der skulle approbere lenets skatte-udpantningsforretninger, hvilket han foretog på grundlag af lister over skatterestanterne.⁵⁴ Visse sider af forvaltningen vil blive omtalt i korthed senere. I øvrigt giver skitsen indtryk af en simpelhed, som undertiden slet ikke svarede til de faktiske forhold.

c) Analyse af mindre, skatteadministrativ sag

Det turde være en velkendt omstændighed, at lenenes samlede godsbesiddelser ikke nødvendigvis lå virkelig »samlede« i geografisk henseende. En følge af dette var, at lensforvaltningen undertiden kom til at overlappe (eksempelvis) flere forskellige kongelige amtstuedistrikter. Fraset de komplikationer, som er blevet omtalt i det foregående, kunne der således nemt opstå yderligere vanskeligheder for de lokale oppebørselsbetjente.

Det ville føre for vidt, om vi skulle gennemgå konsekvenserne af sådanne administrations-geografiske overlapninger på enhver af småstierne i skatteforvaltningskomplekset, men der skal her gives et eksempel, som illustrerer, hvilket snørklet forløb forretningsgangen kunne tage. Fremstillingen vil efterhånden samle sig om den admini-

strative procedure, der blev fulgt ved udredelsen af en bestemt ydelse til staten, nemlig fourageleverancerne (naturalie-præstationerne).⁵⁵

Baroniet Holstenshuus blev erigeret i 1779, og dets besidder fik samme år kongelig bevilling til at måtte aflægge skatteregnskab umiddelbart til Rentekammeret. Bevillingen omfattede de årlige kontributioner og skatter både af lensgodset og af allodiet.⁵⁶ Indledningsvis måtte baroniets jordebøger fremsendes for at blive konfererede med den i Rentekammeret værende matrikel, og under denne proces blev nogle af renteskriveren konstaterede uoverensstemmelser i hartkornsoplysningerne bragt ud af verden.

Dernæst tilstillede baronen tre forskellige amtsforvaltere en specifikation på det hartkorn, som vedkommende for fremtiden skulle »beregne til afgang« i sine skatteoppebørsler og -regnskaber. Baroniets godssubstans fordelte sig med andre ord på en temmelig ubekvem måde inden for Fyns-området.⁵⁷

Godsforvalteren indgav herefter de behørigte ekstrakter over kontributionerne til Rentekammeret ved udgangen af hvert kvartal. For ekstraskatten krævede kammeret desuden at se månedseksrakter, og endelig skulle der naturligvis udarbejdes en generaleksrakt for begge slags skat til kammeret ved udgangen af regnskabsåret; tilsynet med – og revisionen af regnskaberne foregik i et af renteskriverkontorerne.⁵⁸

Det eneste, som baroniet nu havde at gøre med statens lokale oppebørselsbetjente, vel at mærke, når det angik erlæggelsen af kongelig skat i penge, var at gøre anmeldelse til Odense amtstue om skattebeløbenes størrelse.⁵⁹ Efter ordinær praksis burde baroniet egentlig have stilet sådanne skatteoplysninger til både Assens og Nyborg amtstuer samtidig, så man på disse steder kunne sammenholde tallene med distriktets matrikelsregistre, men Rentekammeret havde givet dispensation, for at godsforvalteren kunne få en vis lettelse i sit arbejde.⁶⁰

Imidlertid var det *en* sag, at baroniet kunne aflægge regnskab direkte for hartkorns- og ekstraskatter, ligesom det kunne sende regnskabet for konsumtions-, folke- og familieskatten direkte til general-toldkammeret.⁶¹ – En anden sag var, at naturalie-præstationer (kornskat samt fourage af hør, halm og havre) nødvendigvis måtte leveres til kongens amtsforvalter eller til et af de lokale kongelige kornmagasiner.⁶²

Ved starten af den ny skattebetalingsordning, som Holstenshuus fik i 1779, insisterede Rentekammeret på, at de årlige fourage-kvanta (leverancerne fandt normalt sted i tre omgange inden for hvert regnskabsår) skulle transporteres til tre forskellige amtstuer eller afleveres til de respektive kornmagasiner, der sorterede under amtstuerne. Set fra Rentekammerets side, var dette også det mest overskuelige; her tog man sin egen interne organisation som udgangspunkt: Hele revisionen, attestationen etc. af skatteregnskaberne samt beregningen af refusioner (eksempelvis for fourage) blev foretaget i kammeret efter det enkelte amtstuedistrikt, og forretningsgangen her var aldeles ikke baseret på gods- eller andre former for distrikts-opdelinger.⁶³ Baron

I begyndelsen af 1800-tallet ville bønderne på Holstenshuus aflevere deres kornfourage i Fåborg, selv om baronen ønskede at få kornet kørt til Odense. Amtsforvalteren i Nyborg, som havde givet bønderne lov til at benytte Fåborg-magasinet, fik en næse herfor. Kornmagasinet ses her fra gården; på den anden side af bygningen ligger havnepladsen. (K. Valentin foto 1982).

nedlagde imidlertid protest imod, at kollegiet ville påtvinge lenet alle disse transporter i forskellige verdenshjørner; det var alt for besværligt og tidkrævende for bønderne. Han opnåede da også dispensation i dette spørgsmål: Alle naturalie-ydelser fik man efterdags lov at levere på *et* sted, nemlig i Odense, som – efter baronens mening – var den mest belejlige lokalitet for befolkningen, uanset hvor på lenet man boede.⁶⁴

Nu var en hel del af Holstenshuus' bønder dog immervæk bosiddende i visse sydfynske sogne og havde faktisk lettere ved at transportere deres korn og fourage til det kongelige magasin i Fåborg; men dette sorterede under amtsforvalter Halck i Nyborg amtstuedistrikt. I 1806 indgik disse bønder en aftale med Halck om at levere havrefouragen til Fåborg-magasinet, men man glemte at spørge baronen.

Nu kan det indskudsvis siges, at det egentlig forekommer uforståeligt, at amtsforvalteren pludselig gik med til at forandre en ordning, som tilsyneladende havde bestået i de sidste 27 år. For det første forelå der i hans eget embedsarkiv en udtrykkelig rentekammerordre fra 1779 vedrørende den praktiske ordning af baroniets fremtidige fourage-leverancer, og for det andet havde han selv beklædt posten som amtsforvalter i Nyborg i de samme 27 år.⁶⁵ Hvorom alting var, Halck indlod sig i 1806 på noget, som vakte stor irritation både hos baronen og i Rentekammeret. Da sagen var blevet indklaget til Rentekammeret fra lenet, fik amtsforvalteren en kraftig irettesættelse, hvori kammeret udtalte sin misnøje med, at han havde blandet sig i sager, der ikke vedkom ham. Det hed også, at Halck havde »afstedkommet forvirring og tvistighed imellem bønderne og deres husbonde«, og at hans optræden i øvrigt let kunne være blevet »til skade og forsinkelse for den kongelige tjeneste«; hvis Halck ikke i fremtiden kunne holde sig inden for sine kompetencerammer, fortsatte man, måtte han vente »at anses for følgerne«.⁶⁶

Oprørtheden i Rentekammeret må nok forstås på baggrund af dettes før omtalte stive organisation. Hvis en lokal embedsmand pludselig gav sig til at improvisere blot det mindste, kunne det afføde et større administrativt kaos. Holstenshuus' *godsforvalter* skulle naturligvis også følge detailbestemmelserne slavisk. At mange af lenenes forvaltere imidlertid slet ikke gjorde det, er i øvrigt noget, som kan ses blandt andet af de talrige og vidtløftige revisionsantegnelser til skattekanslerne, som udgik fra renteskriverkontorerne.

Hvad spørgsmålet om fourage-skatten angik (når denne skulle leveres i naturalier), kan vi betragte situationen, således som den videre så ud fra Holstenshuus' side.

Ved afleveringen af fouragen modtog forvalteren en kvittering (der eventuelt kunne være udstedt af en af rytteriets eskadronchefer), som han afleverede på den kongelige amtsstue. Her beregnede amtsforvalteren en godtgørelses-sum for al den fourage, lenet havde leveret i årets løb. Baroniets tilgodehavende eksisterede dog foreløbig kun på papiret, og der var lang vej igen, før det kunne komme til udbetaling.⁶⁷ Amtsforvalteren skulle nemlig herefter indsende beregningen til Rentekammeret (Zahlkassen), og zahlkassereren skulle godkende den og udfærdige en anvisning på refusionen. (I 1830'erne gik beregningen fra Rentekammeret til Direktionen for statsgælden, der skulle anvise pengene). Anvisningen vandrede siden tilbage til amtsforvalteren (ligeledes i 1830'erne skulle den tilsyneladende passere amtmanden, før den gik til amtsstuen), og efter hele denne ekspeditionsprocedure kunne lenet få udbetalt pengene, når godsforvalteren vel at mærke indfandt sig på amtsstuen efter dem; i øvrigt måtte bønderne på Holstenshuus selv møde op på amtsstuen for at indkassere deres refusionsandele.⁶⁸

Ekspeditionen tog altså lang tid, og de lokale instanser, som styrede skatteregnskaberne havde strenge påbud om ikke at »foretage nogen afkortning (eller) godtgøre sig nogen fordring hos kongen« i regnskaberne, før der som bilag kunne fremvises »bevis eller attest«.⁶⁹ Modregninger i lenets skatteregnskaber for fourage-leverancer eller andre tilgodehavender hos staten kunne normalt ikke ske før et års tid – eller måske flere år – efter at tjenester og ydelser var givet til staten.⁷⁰

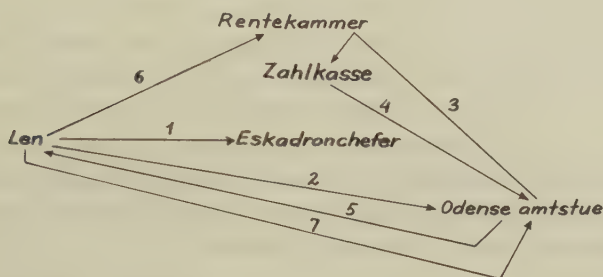
I 1807 lykkedes det dog forvalteren på Wedellsborg at få Rentekammerets tilladelse til at »likvidere« en del af 1806-årets fourage-leverancer med »den grevskabet tilkommende betaling i de kongelige skatter« i regnskabet for april kvartal; godtgørelsen faldt således allerede et halvt år efter, at varen var leveret, men tilfældet skal vist betragtes som en undtagelse.⁷¹ I 1811 havde greven af Wedellsborg til gengæld næsten 8.000 rdl. tilgode hos »Zahlkammeret« for naturalier, der var leverede i 1809, og trods gentagne henvendelser fra lenskontoret måtte amtsstuen meddele, at der endnu ikke var givet tilladelse ovenfra til at udbetale beløbet.⁷²

Vi må imidlertid vende tilbage til Holstenshuus, for da der nu var givet baroniet dispensation til at måtte aflevere samtlige korn- og fourage-portioner i Odense, formodede godsforvalteren, at det også måtte være muligt at få modregnet samtlige disse ydelser via Odense amtstue. I sit årlige skatteregnskab havde han derfor foretaget en sådan modregning af hele tilgodehavendet. Han stod nu og manglede visse vigtige bilag, for amtsforvalteren i Odense havde kun meddelt ham anvisning på den godtgørelse, som ville tilkomme lenets bønder i Odense/Rugård amt. Følgelig nægtede Rentekammeret at godkende regnskabet, idet man samtidig efterlyste anvisninger fra amtstuerne i Assens og Nyborg.⁷³ Med andre ord, baronen måtte på dette stadium konstatere, at hans bestræbelser på at få gjort bare denne lille del af lensadministrationen enklere, ikke havde båret megen frugt. Han forsøgte endnu en gang at gøre Rentekammeret begribeligt, at hans bønder jo så alligevel var nødt til at rejse til tre forskellige og fjerntliggende amtstuer for at indkassere deres tilgodehavender. Hvad nyttede det så, at lenet i øvrigt var fri for at have noget med Assens og Nyborg amtstuer at gøre?⁷⁴

Der vandrede nok en gang en dispensations-ansøgning fra baroniet til Rentekammeret; der foreligger dog ikke tilstrækkelige oplysninger til at vise, om Holstenshuus skulle have fået tilladelse til at modtage hele sin refusion i Odense efter denne ansøgning. Ud fra det, som vi allerede ved om spillet mellem lens- og centralforvaltning, kan vi dog i det mindste konstatere, at medens første del af proceduren (leveringen af naturalierne) omend med noget besvær lod sig forenkle for baroniets vedkommende, så bestod anden del af proceduren (den regnskabsmæssige afvikling) endnu i sin gamle form. Hvis det var et ønske fra baroniet, at man ville forenkle sin egen administration og måske samtidig tillige rationalisere visse arbejdsprocesser for bønderne, så kom dette ønske til at stride imod de centrale myndigheders interesser. Øverst oppe måtte man se på sin egen forretningsgang, og her var der hverken ønsker eller ressourcer, som kunne få Rentekammeret til automatisk at samordne de to sider af fourage-sagen af hensyn til lenets administration.

Det er ofte vanskeligt at gøre klart og udtømmende rede for historisk-administrative omstændigheder alene i almindelig berettende form, og sådant gælder ikke mindst de forhold for Holstenshuus, der just er

forsøgt skildrede. Modellen nedenfor skal derfor støtte teksten. Den illustrerer trinvis den procedure, der *faktisk* blev gennemløbet i fourage-spørgsmålet mellem baroniet og de statslige instanser i året 1780:

- 1 = Aflevering af fourage.
- 2 = Aflevering af kvittering for leverancerne til amtstuen.
- 3 = Amtstuens fremsendelse af godtgørelses-beregningen til Rentekammeret, Zahlkassens attestation og anvisning af udgiften.
- 4 = Fremsendelse af udgiftsanvisningen.
- 5 = Amtstuen meddeler lenet udgiftsanvisningen.
- 6 = Oppebørselsbetjenten/godsforvalteren indsender anvisningen sammen med skatteregnskabet og har herefter hjemmel til at modregne det anviste beløb i de for lenet pligtige skatteindbetalinger.
- 7 = Lensbønderne kan hente deres tilgodehavender på amtstuen.

Efter den centrale rigsrevisions mening (i 1780) *burde* forretningsgangen imidlertid have været den, at ekspeditionsleddene 2-5 incl. samt led nr. 7 var blevet udført i tre adskilte, sideløbende processer. En grafisk illustration af dette måtte altså implicere Nyborg og Assens amtstuer; en sådan ville blive temmelig uoverskuelig.

Der er endelig grund til at understrege, at vi i det foregående kun har belyst funktioner, der angik levering af udskrevne naturalier, den statslige revision og godtgørelsen, som fremkom ved at modregne summen i lenets skatteydelse. I et større billede af fourage-skatte-spørgsmålet skal man imidlertid tage hensyn til en række yderligere omstændigheder. Eksempelvis denne, at Zahlkassen opererede med faste godtgørelses-satser, hvilket indebar, at leverandørerne ikke fik

fuld dækning, når markedspriserne i nogle år var meget høje. Når sådant skete, skulle differencen (»restgælden«) repareres på det kontribuable ager og engs hartkorn, og repartitionsproceduren krævede da naturligvis igen handling fra de forskellige instansers side, herunder blev for øvrigt også amtmanden inddraget i sagen.⁷⁵

Det skal sluttelig bemærkes, at de beskrevne forhold omkring erlæggelsen af fourage- eller andre naturalie-ydelser, som en form for statsskat naturligvis gjaldt for ethvert gods, og ikke blot for lenene. Når vi har beskæftiget os med fænomenet her, var hovedformålet imidlertid at vise, at selv om et len i kraft af privilegier kunne have egen amtsstue og aflægge direkte regnskab for skatter til Rentekammeret, så kunne man alligevel ikke blive befriet for alle de omsvøb, som erlæggelsen af visse typer af skatter indebar.

d) Lensbesidderens skatteforvaltnings- og skattebetalingsevne

Eftersom retten til direkte regnskabsaflægelse for de almindelige kongelige kontributioner var blevet fastslået i 1671-privilegierne, kunne det umiddelbart synes logisk, at denne rettighed måtte betyde en reel fordel.

Set fra lensbesidderens position må der da også oprindeligt have været betydeligt flere fordele end ulemper ved ordningen. Økonomisk kunne man udnytte sin fortrinsstilling, så længe der manglede en strammere lovgivning omkring regnskabsaflæggelsen og revisionen; og til et stykke ind i 1700-tallet kunne grever og baroner tilsyneladende forhale skatteindbetalingerne og regnskabernes aflevering næsten som det passede dem. Skattebeløb, der forlængst var inddrevet hos bønderne, henstod altså foreløbig hos besidderen, der i en rum tid kunne nyde godt af denne ekstraordinære likviditet, og desuden kunne han altid disponere frit over skatteydelserne fra de 300 eller 100 tdr. af bønderhartkornet, som kongens kasse ikke gjorde krav på.

Disse overskridelser af skattebetalings-terminerne kunne regeringen ikke stille meget op mod, så længe det statslige sanktionsapparat manglede styrke. Til nogle årtier ind i 1700-tallet kan vi således møde en sand strøm af rentekammerskrivelser, der rykkede for skattegæld, alt imedens sådanne ubehagelige påmindelser fortsat blev ignorerede fra lenenes side.⁷⁶ Når dette er sagt, må det dog tilføjes, at

vi ikke kender ret meget til de kongelige amtsforvalteres embedsførelse i denne tidlige periode. Staten havde ganske vist et mulktssystem, som den gjorde forsøg på at holde sine embedsmænd i ave med (og som i øvrigt også var udstrakt til lenenes oppebørselsbetjente, birkedommere etc.) men sanktions-principperne har næppe kunnet borge helt for lovlydigheden hos den enkelte amtsforvalter. Imidlertid, betragtet fra lenene synes de centrale revisions- og kontrolorganer at have fungeret noget trægt indtil 1730'erne; når og hvis regeringen endelig forsøgte at statuere et eksempel, kunne det åbenbart vække undren, for ikke at sige fornærmelse, på visse len.

I 1686 fik greven af Wedellsborg således besked om, at hans regnskaber for hele perioden 1678-1686 aldeles ikke havde vakt kongens tilfredshed. Greven anså kritikken for at være »til største præjudice« for hans person og gjorde i sit svar opmærksom på, at grevskabets regnskaber aldrig før havde været »ret til revision og forklaring«. Hermed må vi formentlig forstå, at centraladministrationen ikke tidligere havde haft noget at udsætte på hans skatteforvaltning. Videre oplyste greven, at kongen forlangte det helt umulige af ham, når man for eksempel nu ville afkræve ham præsternes mandtalslister for kop- og kvægskatten efter otte års forløb, thi disse fandtes simpelthen ikke længere på lenet. Årsagen var, at greven havde været »uløklig« med sine fogeder, hvoraf én var afgået ved døden på et højst ubelejligt tidspunkt, medens en anden faktisk var »bortrømt« og ikke havde efterladt sin høje foresatte andet end den »største fortræd og vidtløftighed«. Af samme grunde formåede greven heller ikke at fremskaffe de forlangte mandtalslister for kop- og kvægskat for 1682, 1683 og 1684, – lige så håbløst så det ud med regnskaberne for ildsteds- og kvægskatten anno 1677, samt med konsumtions-, familie- og folkeskatten for hele perioden 1679-1684.

Efter denne forsvarstale drejede greven imidlertid sine ord, så de til slut lignede en anklage mod majestæten selv: For det første havde Rentekammeret pålignet ham tiendeskatter af »fire gamle jura patronatus«, ligesom det havde beskattet nogle jorder under de grevelige hovedgårde Tybrind og Sparretorn, som kongen ellers havde givet særlige friheder for. For det andet havde greven i årevis haft 1.588 rdl. tilgode hos statskassen, hvilket var penge, som han måtte lægge ud på kongens udtrykkelige befaling under krigsforanstaltningerne (Skånske krig 1675-1679), men Kammerkollegiet havde endnu ikke

reageret »det ringeste« på denne regning. For det tredje havde grevens bortrømte foged også en fordring hos kongen (på over 500 rdl.), fordi han havde fungeret som proviantforvalter i krigstiden, »hvilken afregning (greven) måtte tage i betaling på, hvad han udi kgl. majestæts skatter skyldig blev«. Det vides ikke, hvorledes greven fik afviklet de omhandlede skatteregnskaber, men i Rentekammeret nægtede man i hvert tilfælde pure at give afkorting på hans »billige prætensioner«. I indstillingen af hans ansøgning til kongen stemplede kammeret de grevelige krav som udokumenterede.⁷⁷

I begyndelsen af 1720'erne kan vi også konstatere restancer og andre uregelmæssigheder i Wedellsborgs skatteforvaltning. Rentekammeret havde i dette tilfælde ikke modtaget ekstrakterne over de ordinære kontributioner »i hvor ofte derom er blevet erindret«, og staten havde små 2.000 rdl. tilgode. Restancerne voksede yderligere og var ved midten af 1726 på ca. 7.600 rdl.⁷⁸

Wedellsborg var ingenlunde et enestående tilfælde, tværtimod var det normale snarere, at der hæftede skatterestancer på lensgodserne, og i adskillige eksempler ser vi dem stige støt i løbet af 1700-tallet.

Med en vis portion fantasi og smidighed kunne de første og tidligste af rigets grever og baroner altså nok udnytte skatteforvaltningsretten ekstraordinært, men efterhånden som de centrale myndigheder var i stand til at udøve en fastere kontrol, synes besidderne i mange tilfælde at have mærket det såkaldte privilegium, som en besværlig og pinefuld pligt.⁷⁹ I særdeleshed var det næppe videre attraktivt at skulle stå til tjeneste for staten som administratorer i perioder, hvor hele landbrugssektoren led under dårlige konjunkturer.

Efter midten af 1700-tallet blev det stadig mere almindeligt, at centraladministrationen under visse beklagelige økonomiske omstændigheder gav den kongelige amtmand ordre til at holde et len under observation; ellers kunne regeringen vanskeligt skaffe sig et realistisk begreb om lenets skattebetalingsevne. Den kontrol, som man kunne påføre et len med hjælp fra en fremmed lokal overøvrighed, bestod i, at kammeret sendte ansøgninger fra besidderen om »dilation« med skatterestancer til udtalelse hos stiftamtmanden eller/og vedkommende amtmand. I »dilations-ansøgninger« henviste grever og baroner især i 1770'erne til deres bønders ringe omstændigheder, til uvejrsskader, kvægepest, misvækst og lignende onder, som årsager til de voksende restancer. Hvis besidderen dernæst erklærede, at det

tilbud, som Rentekammeret havde givet ham på en lempelig afbetalingsordning, slet ikke ville forslå noget, kunne regeringen eksempelvis inddrage amtmanden i problemstillingen.⁸⁰

I anledning af en dilationsansøgning fra Scheelenborg, som de centrale myndigheder havde sendt til udtalelse i stiftamtet i 1771, erklærede stiftamtmanden over for kancelliet, at det naturligvis var rigtigt, at baroniet var blevet ramt hårdt under den grasserende kvægsyge, – men alligevel, at det skulle være gået hårdere ud over Scheelenborg, end over de mange proprietærer på egnen, »som ej haver den ressource, som dette og andre lensgodser i henseende til de ordinære skatters frihed af 100 tdr. hartkorn«, *det* kunne stiftamtmanden nu ikke se. Han kunne slet ikke anbefale, at staten skulle favorisere Scheelenborg, og dette, at baronen ønskede at optage et lån til dækning af skatterestancerne, stred jo i øvrigt ganske mod erektionspatentet, hed det, endelig stred det også imod en lånebevilling, som kongen havde givet samme baron få år tidligere. Kort og godt, hvis man ville høre stiftamtmandens mening, så var roden til miseren, at Scheelenborg manglede en forstandig person i toppen, en ordentlig økonomisk administrator.

Før sagen gik retur til København indhentede stiftamtmanden også en udtalelse fra amtmanden over Nyborg/Tranekær amt. Fra hans side blev erklæringen meget neutralt formuleret, og han gav ikke udtryk for noget, der kunne bestyrke regeringen i, at man burde imødekomme baronens ansøgning.

På trods af disse erklæringer fra to embedsmænd, der måtte formodes at have rimelig indsigt i de økonomiske problemer i deres distrikter, kom der alligevel 6 uger senere til at foreligge en kongelig skatteafdrags- og lånebevilling til Scheelenborg: Besidderen fik dels sit årlige gældsafdrag nedsat med en fjerdedel, dels, som han havde ansøgt om, tilladelse til at optage et nyt lån. Bevillingen var sandsynligvis nummer fire af sin art, som baronen havde opnået siden 1756, og allerede i 1777 ansøgte og fik besidderen for øvrigt nok en lånetilladelse.⁸¹

Trods alt varede regeringens tålmodighed dog ikke i det uendelige, thi i foråret 1778 resolverede kongen, at eftersom besidderen af Scheelenborg ikke havde kunnet styre sin økonomi på korrekt vis, skulle nu amtsforvalteren i Nyborg have overdraget hans skatteadministration, »sålænge lenet forbliver i nærværende ejers besiddelse«.⁸² I

Tranekær – Danmarks smukkeste landsby, er den blevet kaldt. Egentlig adskiller den sig noget fra almindelige landsbymiljøer, for den er i høj grad anlagt på det grevelige herskabs bud og med hjælp fra indkaldte arkitekter. Bygningerne her i Slotsgade-kvarteret blev således opført til brug for en række »importerede« funktionærer, håndværkere og kunstnere af den standard, greverne ønskede. Jens Kortermann Larsen har tegnet dem. (Langelands museum).

1793 fastslog en ny resolution, at den bestemmelse, som var truffet med Scheelenborg, i fremtiden skulle gælde for alle de len, hvor man ikke ville opfylde lovens bestemmelser om punktighed og udførlig regnskabsaflæggelse, »dog at vedkommende lensbesidder derom forud skal underrettes«.⁸³

Det stod heller ikke strålende til med at leve op til skatteforpligtelserne på det langelandske grevskab; ligesom baronen af Scheelenborg hævdede greven i 1770'erne at det især skyldtes, at ekstraskatten ikke var til at inddrive hos husmænd og inderster.⁸⁴

Det er almindeligt kendt, at dansk landbrug oplevede en højkonjunktur inden for perioden 1788 til omkring 1808. De betydelige agrare reformer fik gennemslagskraft ved at ride med på bølgetoppen, om sætningen af landbrugsprodukter blev livligere, og mere indirekte havde den blomstrende udenrigshandel en gunstig virkning på fremskridtet. De lysere tider for landbruget synes dog ikke at have forvandlet lensbesidderne til mere stabile skatteadministratorer eller betalere; generelt voksede deres restancer stadig år for år. Under den økonomiske opgang var begrundelserne for svigtende skatteevne dog ikke kvægsyge eller lignende katastrofer for landbruget, men tværtimod den store virkelyst, som var i færd med at manifestere sig inden for hele landbrugssektoren. Besidderne påpegede gang på gang over for Rentekammeret, at tiderne var ekstraordinært kapitalkrævende, og hverken regering eller godsejer kunne jo heller overse det faktum, at udskiftning, udflytning, nyopførelse af bønderbygninger, etableringshjælp til fæstere etc. etc. fordrede store investeringer. Eftersom regeringen selv var gået i spidsen for de ny foretagender, kunne den dårligt nægte en storgodsbesidder, som loyalt arbejdede for reformerne, henstand med hans skatter.⁸⁵

I adskillige tilfælde nåede godsejerne således ikke at få bragt skattegælden ud af verden, inden de økonomiske nedgangstider atter satte ind. Undervejs kom mange grever og baroner i øvrigt til at lægge penge ud for staten til alle mulige lokale foranstaltninger i forbindelse med Napoleons-krigene, og flere år efter den endelige fredsslutning havde staten endnu ikke tilbagebetalt disse summer. Det foreslog sjældent, at regeringen gav henstand (dilation) med skattebetalingerne; den måtte i de fleste tilfælde lade besidderne optage nye lån, hovedsageligt med henblik på at få afbetalt restancerne over en længere årrække.

Lånetilladelser blev givet som »ekstraordinære kongelige bevillinger«, men trods denne etikette kom bevillingerne efterhånden til at flyde i en jævn strøm. Såvel 1671-privilegiernes artikler som bestemmelserne i de enkelte erektionspatenter, der gik ud på, at grevskaber og baronier »bestandig« skulle være ubehæftede med gæld, blev altså temmeligt udhulede.⁸⁶ Som en hovedregel måtte der kun optages lån på lenenes indtægter, og ikke på deres substanser; principielt skulle det således kun være de »visse indtægter« af godsdriften, der kunne belånes. Det indtryk man får under granskningen af lenenes skatte-

forvaltning er dog, at regeringens bevillinger i en lang række tilfælde må have indebåret, at også gods- eller formuesubstanserne blev gældsbehæftede. Tilsyneladende dannede der sig ingen fast bevillingspraksis over for lensgodserne inden midten af 1800-tallet. Størrelsen af den gæld, som en besidder kunne stifte, afhang vistnok fortrinsvis af vedkommendes mere personlige relationer til kronen. Visse grever og baroner nød i den grad kongens bevågenhed, at de kunne få et meget langt tøjr, selv om de kancelli-deputerede eller andre høje embedsmænd gik imod det i deres indstillinger.

Efter at krisen i landbruget var sat ind, kunne der snart næppe opvises et grev- eller friherreskab, som ikke befandt sig i en relativ hård gældssituation. I perioden frem til 1833 var forholdene på Fyn således, at grevskaberne Langeland, Wedellsborg, Gyldensteen og Muckadell samt baronierne Brahetrolleborg, Holstenshuus, Holckenhavn, Scheelenborg og Lehn gennemgående befandt sig i store økonomiske vanskeligheder og i deraf flydende restancer for skatter til kongens kasse.⁸⁷

Situationen toppede formentlig i 1820'erne: I 1821 hæftede grevskabet Langeland for en skattegæld på omkring 41.600 rigsbankdaler sølv og 28.600 rigsbankdaler sedler.⁸⁸ På Scheelenborg stred man i 1825 med at nedbetale en skattegæld, der i 1817 havde lydt på over 18.000 rigsbankdaler, men som nu var bragt ned til 10.500.⁸⁹ I 1829 havde Holckenhavn restancer på 3.500 rigsbankdaler i sedler »samt 700 rigsbankdaler i sedler, der hæfter på indboet«, men disse summer var for øvrigt for intet at regne imod den vældige private gæld, som det yderligere var lykkedes at oparbejde.⁹⁰ Situationen så utvivlsomt også dyster ud på de sidste to fynske len (Brahesminde og Roepstorff), men forholdene her er ikke blevet undersøgt. Det skal i det hele taget heller ikke være hensigten at give lenenes gældsforhold særlig opmærksomhed. Emnet har kun relevans i vor sammenhæng, for så vidt vi støder på det i forbindelse med en vurdering af kvaliteten af lensforvaltningens skatteadministration. Når lenet kunne afgøre sine regnskabsmellemværender med staten via den direkte linie til regeringen/kongen blev det, alt andet lige, formentlig også nemmere for besidderen at opnå særlige betalingsfordele, og sandt at sige var hans muligheder for at optage lån desuden størst, når den proklamerede hensigt med lånet var at få betalt afdragene på skatterestancerne.

e) Administrationskommissionerne

Årsagerne til at nævnte kommissioner blev oprettede var i høj grad, at der ikke fandtes evner eller muligheder på lenene for at styre skatteforvaltningen planmæssigt. En række aspekter i fænomenet, det kommissionsstyrede len, har ganske vist ingen forbindelse med besiddernes privilegerede amtmandsmyndighed, og vi vil derfor kun i korthed opholde os ved spørgsmålet om, hvorledes det gik med retten til at udøve amtmandsfunktionerne, når et len først var blevet sat under administration.

Det er hævdet, at staten nødtvungent måtte overtage omkring en trediedel af rigets private hartkorn som fallit-gods i løbet af den periode, der traditionelt benævnes landbrugskrisen (1818-1828).⁹¹ For grev- og friherreskabernes vedkommende vil man dog næppe kunne tale om en regulær statslig overtagelse, hvilket også ville have betydet et brud på 1671-privilegierne, som bestemte, at lenene kun kunne hjemfalde til kronen, når eller hvis den besiddende slægt uddøde.

I stedet greb staten imidlertid ind i dispositionsretten ved at etablere de såkaldte administrationskommissioner, og disse indgreb gik undertiden også under betegnelserne gælds-afgørelses- eller arrangementskommissioner. Hvordan de end blev benævnt var formålet dette, at fratage besidderen både den private og den offentlige økonomiske forvaltning af lensgodset, idet man lod andre og mere kyndige personer komme til.⁹² Ordningerne var ikke nogen ny opfindelse i forbindelse med landbrugskrisen i første del af 1800-tallet, men antallet af administrationskommissioner og efterretningerne om deres virksomhed synes at have været størst på dette tidspunkt.

Der var naturligt nok næppe nogen lensbesidder, som imødeså et sådant indgreb med begejstring, men hvis regeringens pres omsider havde antaget en karakter af bydende nødvendighed, kunne de på den anden side ofte tage initiativ til selv at få nedsat en administrationskommission. Dette var muligvis også, hvad baronen af Scheelenborg havde gjort, da lenet så tidligt som i slutningen af 1730'erne måtte bringes på fode af fremmede administratorer. Baronens udtalte i det mindste ved den lejlighed sin glæde over, »at blive forsynet med sådanne fornuftige mænd«, og bad ganske ydmygt samme om blot at få overladt sin gård, Grønlund, for billig afgift, »på det han til dels kunne have noget at bestille og til dels for at se efter, hvorledes gårde-

nes såvel som bøndernes jorder blevne dørkede«. Ifølge akterne var baronen selv deltager i den etablerede administrationskommission, men tilsyneladende mere af navn end af gavn, thi han blev dels udsat for et barskt forhør om sine økonomiske forhold og hele baroniets drift, dels måtte han tåle, at kommissærerne holdt fast ved deres ansættelse af en godsforvalter, der i et og alt synes at have generet baronen, det bedste han kunne, i sin forvaltning af alle løbende sager.⁹³

I 1823 måtte også greven af Muckadell for sin part indrømme, »at mange grunde (talte for) at sådan orden på grevskabet, som nu er fornøden, lettere kan indføres af en anden, end af mig selv«. ⁹⁴ Derimod fandt de langelske grever det særdeles ydmygende at blive sat under andres bestyrelse, hvilket blandt andet skete i 1793 og igen i 1821.

Undertiden blev en administrationskommission etableret »gliden- de«; for eksempel ansøgte baronen af Holckenhavn i 1829 kongen om at få »den for baroniet beskikkede kommission forandret fra en skiftekommission til administrationskommission« – og om, på samme tid, at få den årlige »underholdning« for ham og hans familie bestemt, »idet jeg fuldkommen indser flere fordele, som det kan medføre for baroniet, hvis stilling ikke tillader gældens hurtige afgørelse ...«. ⁹⁵

I reglen blev kommissionerne sammensat under vid hensyntagen til besiddernes egne ønsker og forslag om at få udpeget ganske bestemte personer. Det var muligvis nok et krav ovenfra, at en af stiftets amtmænd skulle være kommissions-formand, men de andre medlemmer var ofte lenets egen birkedommer, godsinspektør, lenssuccessor eller besidderen selv; stort set prægedes mange kommissioner således af visse nære (slægts)forbindelser til den person, som skulle administreres. ⁹⁶ En enkelt bestyrelse omfattede dog sjældent mere end 3 personer, men selv i de tilfælde, hvor nære personforbindelser ikke så ud til at være inde i billedet, havde besidderen i almindelighed gode muligheder for at øve indflydelse på beslutningsprocesserne; kommissionernes statslige karakter var med andre ord temmelig udvandet. I *formel* henseende ansås de ikke desto mindre for statslige styrelsesordninger. Det hed til eksempel at X len var »henlagt under Rentekammerets administration for gæld til kongens kasse«, ⁹⁷ og det var også i de enkelte tilfælde et kongeligt kommissorium, der fastlagde rammerne for kommissionens virke. Et vigtigt punkt her var naturligvis en

bestemmelse af de maksimale grænser for låneoptagelse på lenet med henblik på at bringe det på mere stabil økonomisk fod, og kommissoriet skulle tinglyses og bekendtgøres i landets aviser.

Ved nedsættelsen af en administrationskommission måtte skatteforvaltningsfunktionen selvfølgelig tages ud af hænderne på besidderen; det var nu foreløbig kommissærerne, der besørgede regnskabsafleggelsen og stod til ansvar over for regeringen, hvad skatterestanceafdrag angik. Det praktiske arbejde med at oppebære og inddrive skatterne burde dog fremdeles helst udføres af en person, der havde indgående kendskab til lenets beboere, og derfor lod kommissionen ofte godsforvalteren (gen)ansætte til disse opgaver. I hans ny kontrakt blev kravet om punktlighed og redelighed imidlertid strammet en hel del, og, som tidligere nævnt, var det tilsyneladende også et fast krav, at vedkommende godsforvalter skulle stille kaution.⁹⁸ Forvalteren korresponderede herefter løbende med kommissionen om alle spørgsmål, men samtidig blev lensbesidderen i reglen holdt personligt underrettet om alle dispositioner. Under sådanne omstændigheder aflejedede der sig et brevstof af helt ekstraordinært omfang, og som følge af grevens eller baronens fortsatte meddelagtighed, kom der ofte til at udspille sig en form for dobbelt-administration.⁹⁹

Med en administrationskommission inde i billedet kunne der nok opstå tvivl om, hvordan – eller af hvem – amtmandsforretningerne i almindelighed burde bestrides.¹⁰⁰ Det ser ud til, at regeringen kun undtagelsesvis gjorde indgreb i besidderens traditionelle supplikbehandling, overpolitimester- og overpolitidommerforretninger, skiftejurisdiktion, bevillingsudstedelse etc., men formelt eksisterede der tilsyneladende en grænse, som var bestemt af lenets gæld. Amtmanden over Holbæk amt forespurgte således i 1824 hos Rentekammeret, om det var ham eller baronen af Løvenborg, der skulle besørge amtmandsforretningerne, så længe baroniet var undergivet administration. Rentekammeret afæskede kancelliet en betænkning herom, og i denne hed det, at man ikke skønnede, at der fandtes afgørende grunde til at nægte lensbesiddere amtmandsretten, når de »dog ikke (havde) gjort fallit«.¹⁰¹

Med anordningen om landkommunevæsenet af 1841 samt dennes følgebestemmelser vedtoges det, at grever og baroner ikke kunne tage sæde i amtsrådene eller deltage i valg af amtsrådsmedlemmer, så længe de var under administration. Det er imidlertid et spørgsmål,

om man skal opfatte bestemmelsen som en indskrænkning af den privilegerede *amtmandsrettighed*; de nye og vægtigere lokaladministrative udviklingslinier reducerede ganske vist efterhånden de praktiske konsekvenser af den privilegerede *amtmandsrettighed*, men lensbesiddernes fortrinsstilling som fødte medlemmer af amtsrådene, synes efter lovgivningen snarere at være grundet på deres status som store hartkornsbesiddere.¹⁰²

f) Fæsternes vilkår under lenenes skatteforvaltning

Når bønderne ikke kunne udrede deres skatter til de fastsatte terminer, var lensbesidderen i princippet stillet på lige fod med en hvilken som helst anden godsejer: Samtlige herskaber bar i den sidste ende skatteforpligtelsen over for statskassen, og alle måtte lægge ud af egne midler, lige så længe som deres fæstere ikke var betalingsdygtige.

Hidtil er der ikke blevet publiceret undersøgelser, som systematisk klarlægger, hvorledes skattebetalings-kravene har været over for fæsterne på de almindelige proprietærgodser, – heller ikke selvejernes vilkår i denne henseende er blevet indgående behandlet. Vi har derfor ikke noget sikkert grundlag for at konstatere, om lenenes beboere måske gennemgående befandt sig under en større beskyttelse i tilfælde af restancer, end andre skatteydere på landet. Man må således begrænse sig til at fremsætte en formodning om, at det i skattebetalingssituationer *kunne* være en fordel at sortere under et lensgods.¹⁰³

Det er blandt andet lensforvaltningernes opkrævelses- og inddrivelsesmetoder, som kunne give rum for antagelsen. Som konkret udgangspunkt kan vi tage de lovbestemmelser, der fastslog, at den kongelige amtsforvalter havde *ret* til at sætte en efterladende skatteyder på restancelisten allerede tre uger efter forfaldsterminen. Hvis amtsforvalteren ville optræde hensynsfuldt, kunne han dog vente med at opføre restanten på sin liste til udløbet af det følgende kvartal, men så var det til gengæld hans *pligt* at gøre det. Restance-listerne skulle overgives til amtmanden, der efter at have forvisset sig om deres rigtighed, skulle give ordre til de videre foranstaltninger med henblik på restancerne inddrivelse; dette foregik enten ved eksekution eller ved udpantning.¹⁰⁴

Når lensgodsets forvalter nu var at anse som amtsforvalter, og når

lenskontoret eller godsforvalterens bolig var at anse som amtstue, så måtte det være ligetil for besidderen at give forvalteren ordre til at forholde sig passivt, hvad han teoretisk set kunne gøre lige så længe, som bøndernes skatterestancer kunne dækkes af midler fra besidderens egen kasse. Hvad proprietærgodserne angik, vil man nemt kunne påvise en række tilfælde, hvor fæsterne jævnlige har fået betalingshensstand med de kongelige skatter, ligesom de endnu hyppigere fik hensstand med (eller eftergivelse af) landgilde og andre ydelser til godsejeren. Alligevel må det antages, at der i almindelighed næppe fandtes samme økonomiske ressourcer hos proprietærene, som der kunne være hos lensbesidderne. Når det endelig drejede sig om selvejerbønder, så var mulighederne for, at andre ville træde til og afhjælpe en kritisk betalingssituation utvivlsomt temmelig små.

Ifølge forordningerne skulle de kongelige skatter indbetales senest den 21. i hver kvartalsmåned,¹⁰⁵ men hvor konsekvent blev fæsterne egentlig holdt fast på disse forfaldsterminer? – og var der virkelige forskelle på proprietærens og lensbesidderens hurtighed ved skatteopkrævningen? Som følge af manglende undersøgelser må vi på dette sted nøjes med at udlede tendenser med et meget begrænset kildemateriale som basis: Det er blevet undersøgt, hvornår skatter blev opkrævede i forhold til forfaldsterminer dels på baroniet Holstenshuus, dels på godset Hofmansgave i perioden 1793-1798. Her fremgår det af de såkaldte hoved- og kassebøger (der efter en nutidig opfattelse snarere burde benævnes: afskrivningsbøger for skatter), at bønderne på begge godser skulle give møde og indbetale skatter på bestemte datoer i hver kvartal, men ikke nødvendigvis på den samme dato i alle fire kvartaler. Det fremgår endvidere, at man på baroniet konsekvent opkrævede skatterne nogen tid efter de officielle forfaldsdatoer, nemlig således at bønderne fik fra en og op til fem uger at løbe på.

På Hofmansgave gods var systemet meget strammere. Ganske vist blev opkrævningen enkelte gange først foretaget en eller to uger efter forfaldsdato, men i langt de fleste tilfælde foregik den meget hurtigere. Ydermere forcerede godsstyrelsen jævnlige sagerne i den grad, at der blev opkrævet skatter adskillige uger før de lovbestemte forfaldsterminer. Umiddelbart forekommer denne forskel imellem de to tilfældigt valgte godser temmelig markant, men vi bør dog alligevel ikke slutte for kategorisk heraf. Med i mønsteret hører nemlig også, at man enkelte gange på Hofmansgave slog to skatteterminer sammen

og lod bønderne indbetale et halvt års skatter i sidste halvdel af det sidste kvartal.¹⁰⁶

Når bønderne kom bagud med skatter behøvede de ikke *kun* at være henviste til godsejerens direkte økonomiske støtte (at få henstand med skatteindbetalingen), de kunne indgive supplikker til kongen, og supplik-instituttet blev netop udnyttet en hel del i skatteanliggender. I den henseende synes vejene ofte at have været særlig godt beredte for lensgodsernes beboere: På lenene vandrede ansøgninger om skattelettelser ofte fra almuen (eventuelt via birkedommeren) til lensbesidderen, som atter ekspederede dem videre til Rentekammeret/kongen, idet han vedlagde sine egne erklæringer om det ansøgte. Det siger sig selv, at greven eller baronen var tilbøjelig til at give sådanne supplikker de varmeste anbefalinger med på vejen. I virkeligheden måtte en lensbesidder vel betragtes som i høj grad medinteresseret qva godsejer og derfor inhabil til at befordre sine bønders skatteansøgninger op gennem systemet; i en del af tilfældene vandrede lenenes skattesupplikker da rigtignok også over det kongelige amt i stedet, hvilket er illustreret i skitsen p. 285. Nogle steder beholdt lensforvaltningen imidlertid ekspeditionen af disse ansøgninger i sit eget regie, hvad der blandt andet var praksis på det langlandske grevskab. Baggrunden for disse forskelligheder mellem lenene i ekspeditionsgangen er noget dunkle; i tilfældet med Langlands-grevskabet tyder meget således på, at greven simpelthen benyttede sig af en såkaldt hævdunden ret.

Når ansøgningerne ikke behøvede at passere en eller anden kongelig amtmand eller amtsforvalter, som generelt ville vurdere dem ud fra sin viden om et større distrikts økonomiske vanskeligheder, kunne lensbøndernes skattelettelses-supplikker i det mindste få en blid medfart indtil det trin i proceduren, hvor de skulle behandles i centraladministrationen. Her på højeste niveau finder vi da også eksempler på, at Rentekammeret trods alt måtte afvise dem, eller at det afgav en negativ indstilling om sagen til kongen. Med det kendskab som foreløbig haves til supplikker om skattespørgsmål, der blev fremsendt fra lenene, må det siges, at betalingsvanskeligheder egentlig ikke så hyppigt dukkede op som isolerede fænomener, altså fra bønder enkeltvis. Hvis skattebetalingsevnen svigtede, var det mere almindeligt, at den gjorde det generelt på et større eller mindre område af lenet.

Når birkedommeren, godsforvalteren eller bønderne selv (ved en delegation) enten mundtlig eller på skrift havde meddelt herskabet denne nedslående kendsgerning, ser vi, at greven/baronen undertiden selv overtog rollen som supplikant over for de centrale myndigheder. At dømme ud fra de skrivelser, som derpå blev afsendt fra lenskontoret til den højeste skattemyndighed, fandtes der rundt om hos herskerne en overordentlig dyb forståelse for bønderes trange kår. Greven af Langeland, som altid med forkærlighed understregede sin egen personlige medleven i langelændernes daglige genvordigheder, kunne nok undtagelsesvis finde på at udtale, at »ondet« måtte have sin rod i bøndernes »dekadence«; men gennemgående fastholdt han dog, at skattebyrderne på det kontribuable hartkorn virkelig var alt for tunge. Af samme grund »ømmedes« han også meget ved at lade restancer inddrive »ved dom eller indførsel (eller ved) militarisk eksekution«, – desuden, fortsatte han, var den slags metoder jo også »ret bekostelige«. Hvis greven optrådte som supplikant på sine bønderes vegne, kunne han samtidig finde på at benytte lejligheden til også at ansøge om noget for sig selv. På et tidspunkt anmodede han for eksempel Rentekammeret om at »facilitere« den grevelige skrivestue ved at tillade at »kvartalerne måtte noget overskyde«, hvis han til gengæld lovede at gøre rigtighed for skatteafdragene ved årets udgang.¹⁰⁷

Skønt vi som sagt savner et bredt kendskab til skatteopkrævningsprocedurerne på de almindelige godser, kan det næppe være urimeligt at sammenfatte indtrykkene således: Lensbønder var formentlig bedre stillede som skatteydere end andre dele af befolkningen; det var ikke usædvanligt, at lenets amtstue lod fæsternes restancer hobe sig op igennem tre til fire kvartaler, før man tog skridt til at inddrive beløbene ved udpantning.¹⁰⁸ Det kunne forventes, at en forudsætning for at fare med så megen lempe, måtte være en velfunderet godsøkonomi, men faktisk ser vi gang på gang i løbet af landbrugets kriseperiode (1820'erne), at bøndernes skatterestancer tilsammen kunne beløbe sig til en anelig part af lenets samlede gæld. Da lenet som sådant jo ikke kunne afhændes eller udlægges for gæld, opgav herskerne naturligvis at inddrive mange gamle restancer med hårde midler, »hvilket blot ville udsætte vedkommende bønder for en uundgåelig ødelæggelse«. ¹⁰⁹ Da baronen af Scheelenborg således i begyndelsen af 1820'erne

henvendte sig til kongen for nok en gang at få nedsat en administrationskommission for baroniet, androg fæsternes restancer ca. halvdele af lenets samlede gæld, nemlig omkring 5.300 rdl.¹¹⁰ Restancekravene på bønderne blev imidlertid strammet en hel del, når lenet først var blevet sat under administration. I kommissionernes instrukser til de forskellige godsforvaltere blev det gang på gang understreget, at de »for fremtiden ... (skulle) indkræve og inddrive skatterne straks efter de rette forfaldstider, og således at intet deraf overskrider den tid, for hvilken udpanning hos vedkommende kan ske«.¹¹¹

Sammenfattende bemærkninger til kapitel 5

Det blev indledningsvis fastslået, at den statslige administration til et stykke ind i 1700-tallet i ret stort omfang drejede sig om beskatnings- og skatteopkrævnings-anliggender, samt at grevskaber og baronier kunne udgøre særlige skatteforvaltningsenheder med egen amtsstue og med ret til at aflægge skatteregnskab og indbetale skatten (ordinære kongelige kontributioner) direkte til kongens kasse. Den administration, som fandt sted på lenet i skatteanliggender, kunne betragtes som en kombineret amtmands/amtsforvalter-funktion, der blev udøvet af besidderen, eller mere præcist, – af en person, som denne beskikkede dertil.

Rammerne om nævnte virksomhed var den eksisterende skattelovgivning, som dernæst fik en kort omtale i sine hovedtræk indtil midten af 1800-tallet, for så vidt lovreglerne gjaldt godsejere. Godsforvalteren, der i langt de fleste tilfælde var den, der blev beskikket af greven/baronen til at være oppebørselsbetjent og »amtsfuldmægtig«, blev omtalt, idet opmærksomheden fortrinsvis rettedes imod dennes amtsforvalterlignende stilling. Den interne procedure, som bestod af skatteopkrævnningen hos lenets beboere, blev foreløbig forbigået, al den stund forretningsgangen på dette niveau principielt ikke adskilte sig fra andre godssers; hvad enten man var greve, baron, godsejer eller proprietær, stod man inde for skatterne af bønderhartkornet, og efter lovgivningen var alle jordejere her lige forpligtede over for kongens kasse.

Godsforvalteren stred tilsyneladende med at få de statslige myndigheder til at indrømme sig fuld ligestilling med den kongelige amtsforvalter, når det vedkom rettigheder i tilknytning til selve embedsud-

øvelsen. Den kongelige amtsforvalter oppebar forskellige ekspeditionsgebyrer og andre indtægter, som godsforvalteren ikke havde, men herimod stod det forhold, at den statslige amtsforvalter skulle stille en vis kaution som betingelse for at få sit embede. Spørgsmålet om kautionsstillelse på lenet var måske nok hyppigt inde i forhandlingerne, når besidderen skulle have ansat en forvalter, men vi kan kun konstatere, at kravene om kautioner blev fremsat konsekvent, når situationen på lenet var ekstraordinær, nemlig når en administrationskommission havde overtaget styrelsen af godsøkonomien. I de tilfælde var det egentlig ikke et privat fremsat krav fra lensbesidderen, men et forlangende fra den ansvarshavende kommission, som var udnævnt af kongen.

Et len, der benyttede rettigheden til den direkte regnskabsaflægelse til Rentekammeret eller andre centrale kasser, behøvede ikke at have megen kontakt med den kongelige amtstue i de ældste tider. Efterhånden som hele beskatnings-komplekset svulmede op, måtte lensbesidderen dog følge forordningernes regler og indbetale visse statsskatter til amtstuen; undervejs kom der desuden en række (vel-færdsbetonede) offentlige opgaver til, som var at løse på amts- eller kommune-niveau, og som fordrede at også lenene i lighed med alle andre godser måtte erlægge en række afgifter til den kongelige amtstue. Under mange uoverensstemmelser lensforvaltning og amtstue imellem, blandt andet om, hvem der havde ret til at oppebære bestemte afgifter i første instans, gik udviklingen dog støt i retning af at binde lenene fastere til amtstuernes forretningsorden. I løbet af 1800-tallets første halvdel kunne man således vanskeligt betegne lenene som autonome i skatteforvaltnings-spørgsmål.

Afhængigheden af de kongelige amtstuer manifesterede sig blandt andet, når der skulle erlægges skatter i naturalier. Til demonstration heraf blev der fremlagt et eksempel fra baroniet Holstenshuus, da man herfra omkring 1780 skulle levere fourage-portionerne til rytteriet (pligten til at præstere sådan fourage blev her betragtet som en slags skattebyrde). Det fremgik, at både afleveringen af naturalierne og det regnskabsmæssige mellemværende med staten uanset diverse kongelige dispensationer ikke kunne befri et len fra deltagelse i adskillige administrative omsvøb, selv om det i øvrigt nok så meget benyttede sig af retten til at indbetale almindelige skatter direkte til kongens kasse.

Det blev herefter diskuteret, hvorvidt skatteforvaltningsprivilegiet i realiteten kan have været at opfatte som en fordel, set fra grevernes og baronernes side. Når alle forhold tages med i bedømmelsen, må svaret blive bekræftende: I 1600- og begyndelsen af 1700-tallet, hvor det statslige sanktionsapparat var svagt, kunne lensbesidderne tilsyneladende beholde skatteoppebørslerne og nyde godt af den ekstraordinære likviditet, skattepengene gav, i en rum tid efter at betalingsterminerne var overskredet; nogen særlig pertentlig orden i deres regnskabsførelse med statens midler kunne de heller ikke opvise.

Da grevskaberne og baronierne i løbet af 1700-tallet, ligesom alle andre godser, blev udsat for misvækst eller andre katastrofer i landbrugssektoren, ophobede der sig skatterestancer i sådanne størrelsesordener, at man måtte optage lån for at betale skatteafdragene.

Regeringen gik særdeles vidt i henseende til at bevilge lensbesiddere lånetilladelser ikke blot i økonomisk dårlige landbrugsperioder, men også under tider med gode konjunkturer, – i sidstnævnte tilfælde fordi udviklingen krævede særlig omfattende kapitalinvesteringer. Skattegælden voksede således (sammen med andre typer af gæld) støt, og lenenes økonomiske trængsler synes at have nået et af sine højdepunkter i løbet af 1820'erne under landbrugskrisen; hermed er dog kun sagt noget om tendenserne i almindelighed i gældssagerne fra de fynske len. Under alt dette kunne det konstateres, at privilegiers og erektionspatenters bestemmelser om, at lenene ikke måtte behæftes med gæld blev ganske udhulede med tiden. Der blev givet adgang ikke blot til lånoptagelser på revenueerne, men også på godssubstanterne, og i flere tilfælde under gældsoptrapningen var det muligt for besidderen at få kongens konfirmation på lånoptagelse, skønt kongens egne og højeste embedsmænd havde frarådet noget sådant; alt andet lige synes det tilfældet, at nære personlige forbindelser til kronen kunne indebære den størst mulige frihed for lensbesidderen, hvad hans afdrag på skattegæld og hans adgang til lånoptagelse angik.

Spørgsmålet om lenenes gældsbehæftelse førte os naturligt over til fænomenet: det kommissionsstyrede len. Hverken gældsforholdene eller administrationskommissionerne havde imidlertid nogen iøjnefaldende forbindelse med spørgsmålet om amtmandsfunktionen. Nedsættelsen af en administrationskommission førte dog med sig, at lensbesidderen blev fritaget for forpligtelserne og ansvaret i forbindel-

se med skatteforvaltningen, idet amtsforvalter-funktionen med alt, hvad denne indebar, nu blev reguleret af kommissionen, og det var kommissionens pligt at føre opsynet med godsforvalterens oppebørsler og skatteregnskaber. En lensbesidder, der således var sat under økonomisk administration, kunne i reglen fortsat føre sine traditionelle amtmandsforretninger, og det ses kun, at spørgsmålet i et enkelt tilfælde blev taget under overvejelse i centraladministrationen på foranledning af en forespørgsel fra en sjællandsk amtmænd.

Rettigheden til at holde egen amtstue og aflægge skatteregnskaber direkte til kongens kasse synes altså gennemgående at burde opfattes som en regulær fordel for lensbesidderne. – I øvrigt må det vel siges, at når lensbesidderen fastholdt en sådan ordning, måtte dette i sig selv betyde, at den selvstændige skatteadministration stadig blev opfattet som fordelagtig; en greve eller baron kunne jo godt frasige sig amtstuefunktionen, hvis han ønskede det, for sin egen besiddelsestid. Tilsyneladende indebar skatteforvaltningen også visse fordele for lenets beboere. Konklusionerne efter undersøgelser af et ganske vist spinkelt kildemateriale var disse, at skatteyderne dels havde større henstand med deres betalinger end bønder på andet privatgods, dels, med herskabernes deltagelse, nemmere end andre kunne få befordret deres supplikker om skattefritagelse eller skattelettelse.

Forvaltningen af almennyttige foretagender

Indledning

Ved indgangen til det 19. århundrede var statsstyrelsen kommet godt i gang med at udforme en ny og mere detaljeret lovgivning for adskillige sider af samfundslivet, der tidligere havde været upåagtede eller forsømte på grund af manglende ressourcer eller på grund af ældre bestemmelsers noget svage gennemslagskraft i lokalmyndighedernes administration. Regeringens opmærksomhed blev herunder blandt andet drejet mod problemer, der knyttede sig til udbygningen af en række almennyttige foretagender.

Vi vil i det følgende fremhæve nogle træk i lovgivning og administration omkring et udvalg af offentligt regulerede, til dels velfærdsbetonede væsener, som man vil kunne henføre til almennyttig-sektoren. Vi vil forsøge at hente os en række indtryk af, hvorledes regulering, forvaltning og de undervejs opståede komplikationer i forbindelse med samme kom til at udspille sig i landområderne og naturligvis især, hvorledes de nyskabte eller nyorganiserede foretagender kom til at fungere på grevskabernes og baroniernes distrikter.

Det kan diskuteres, hvilke af de anliggender, der med tiden blev genstand for offentlig administration, man bør anse som hørende til almennyttig-sektoren; eksempelvis vil man i det allerede behandlede forligelsesvæsen se flere meget iøjnefaldende træk, der gav det karakter af service-organ for menigmand. Videre kom de statslige initiativer for at yde undersåtterne bedre eksistensvilkår til at samle sig om vejvæsenet, fattig- og skolevæsenet og endelig om at forbedre den medicinske pleje og folkesundheden. Lovgivningskomplekset og den administrative udvikling blev inden for ethvert af de nævnte anliggender særdeles omfattende, og af samme årsager må vi i det følgende begrænse os til at behandle spørgsmålene i en noget summarisk form.

Vejvæsenet, fattig-/skolevæsenet og sundheds-/jordemodervæsenet er forvaltningsemner, der i øvrigt vil illustrere, hvorfor og hvordan det enkelte lens selvstændighed efterhånden måtte tilsidesættes, og

når alt kom til alt, må det endelig blive et spørgsmål, om grever og baroner overhovedet nogensinde havde haft en regulær amtmandsmæssig kompetence i sådanne anliggender, bortset fra administrationen af vejvæsenet.

I. Vejvæsenet

a) Anordningerne om det lokale samfærdselsnet

Forordningen af 26/2 1670 »om vejene i Danmark at forfærdige og vedligeholde« bestemte, at alle godsejere, selvejere og personer, der havde part i jorder, skulle tilsige deres bønder til at reparere og vedligeholde de eksisterende lokale vej- og brosystemer. Arbejderne skulle reparerer på de enkelte sogne eller herreder, således at hver jordbruger især fik sin anpart at vedligeholde. Myndighederne skulle tage pant eller gøre udlæg i boet hos den, som forsømte dette vejarbejde. I hovedsagen var disse bestemmelser en gentagelse af recesser og forordninger fra før enevældens indførelse; – fra en epoke, hvor lensmændene havde haft overopsynet med vejnettet.

1670-forordningen var kortfattet og hertil temmelig vag i sine direktiver; eksempelvis gav den ikke egentlige retningslinier for, hvilke embedsmænd, der skulle håndhæve dens sanktionsbestemmelser. Man kunne næppe heller forvente, at forordningen generelt ville blive efterkommet, men kongen kunne dog nære et vist *håb* om, at rigets godsejere hver for sig ville drage omsorg for vejenes tilstand på deres egne godsområder af ren og skær egen-interesse.

Imidlertid var et funktionsdygtigt og nogenlunde sammenhængende vej- og bronet den grundlæggende forudsætning for, at alle mulige andre former for lokal administration kunne lade sig udføre. Det var således ingen tilfældighed, at privilegie-artiklerne om grevers og baroners amtmandsrettigheder blev kædet sammen med en udtrykkelig bestemmelse af deres pligter til at sørge for vedligeholdelse af de veje og broer, som måtte findes på deres len.¹

I næste vejforordning, udgivet 1690, fik stiftamtmand og amtmænd pålagt, at de i fællesskab skulle afgøre, hvilke større veje man burde reparere. I samråd med regimentsskrivere, godsejere og andre lokale autoriteter skulle amtmændene dernæst udarbejde en herreds-

sogne- og byvis inddeling i vej-parter, og inddelingsplanerne skulle nedfældes på skrift, så enhver landbo kunne få oplyst, hvilke vejstykker han selv havde pligt til at vedligeholde. Ingen folk af almuen kunne undslå sig for deltagelse i disse arbejder, og den, som alligevel forsøgte det, skulle på amtets foranstaltning idømmes en bøde, der udgjorde den dobbelte sum af, hvad det havde kostet at lade hans and-part reparere.²

I 1699 beklagede stiftamtmanden over Fyn sig til kancelliet over landsdelens elendige samfærdselsnet, og hans memorial gav anledning til et reskript, der gjorde de fynske herredsfogeder ansvarlige for vejenes tilstand: En retsbetjent, som herefter var forsømmelig i vedligeholdelsessagerne, skulle nu selv udrede de udgifter, der måtte blive tale om, når en anden embedsmand, for eksempel amtsskrivervren, var blevet nødt til at udføre vejsynsforretningerne og repartitionsberegningerne i hans sted, men retsbetjenten havde dog mulighed for at søge regres hos vedkommende bønder »efter lovlig medfart«.³ Nævnte sanktionsbestemmelser hjalp muligvis til at begynde med, men i tidens løb resulterede lokale af- og tilgange i befolkningen såvel som forskellige »ødelæggelser« af gårdbrug i, at de eksisterende fordelingsplaner for vejarbejderne blev ubrugelige. I 1734 måtte stiftamtmanden således erklære over for kancelliet, at de fynske godsejere og bønder var ganske i vildrede med den indbyrdes fordeling af vejanparter, og at man på de fleste steder faktisk ikke havde noget mere, som mindede om skriftlige retningslinier.

Erklæringen frembragte reskriptet om fynske veje og broer af 11/3 1735, hvori det pålagdes amtmændene at foretage en gennemgribende revision af vej-vedligeholdelsessystemet »enhver amtmand for sit amt«. Grever og baroner omtales ikke her, men et par nye vejanordninger de næstfølgende år understregede dog deres status som overøvrigheder i vejspørgsmål; deres ligestillethed med andre amtmænd var således bekræftet, men man bør dog hæfte sig ved, at der var tale om en *pligtmæssig* ligestillethed, som gik på ansvaret for vejnettets tilstand, og lovgivningen meldte intet om, at amts- eller lensforvaltninger uafhængigt kunne iværksætte nye vejbyggerier;⁴ fra materialet kendes der heller ingen eksempler på, at noget sådant skulle have fundet sted.

Vi må antage, at vejvæsenets forretninger foreløbig begrænsede sig til almindelige vedligeholdelsesopgaver, og spørgsmål om anlæg af

nye veje kom først ind i billedet ved midten af 1760'erne. I løbet af 1764 lod regeringen således udsende skrivelser til overøvrighederne, der meddelte, at »kammerherre Rosenkrantz (havde påtaget sig) direktionen over en ny indretning, som kongen allernådigst agter at lade gøre til vejenes forbedringer i sine riger og lande«. ⁵ Der blev med andre ord nedsat en central direktion, og både amtmænd og lensbesiddere fik herefter pligt til at afgive betænkninger og oplysninger til Rosenkrantz om samfærdselsforhold m. v. i deres distrikter. I øvrigt skulle samme direktions første opgave være at fremsætte forslag om rigets hovedlandevejs-system, ⁶ og efter dette tidspunkt centraliseredes (hoved)vejadministrationen i jævnt stigende grad. ⁷ Den almindelige udvikling havde kort sagt nået det stadium, hvor eventuelle dispositioner i vejspørgsmål hos lokalforvaltningsenheder af forskellig slags måtte vige over for hensynet til samfundets generelle og voksende kommunikationsbehov.

I løbet af 1760'erne indeholdt de forskellige anordninger ikke en lyd om grevers og baroners amtmandskompetence i vejvæsensspørgsmål, men i løbet af 1770'erne blev det flere gange fastslået, at lensbesiddere *ikke* kunne unddrage sig en medvirken til gennemførelse af ordninger, som stift eller amt havde udarbejdet med henblik på vejenes vedligeholdelse. I overensstemmelse hermed skulle lenenes birke-dommere også være indberetningspligtige om vejanliggender til de kongelige amtmænd på lige fod med herredsfogederne. ⁸

Indtil den store vejforordning i 1793 var det dog nok i praksis noget tilfældigt, hvordan amtmænd og lensbesidder fandt ud af at dele kompetencen imellem sig, og visse kongelige resolutioner og kanceliskrivelser slørede også dette billede noget. I 1799 hed det således i et reskript, at den specielle inddeling til landevejenes vedligeholdelse »fornemmelig ankommer på og behøver at indrettes efter *lokale* omstændigheder i hvert amt«, ihvorvel kongen gerne ønskede, at der efterhånden kunne stræbes efter at opnå større ensartethed, ikke mindst hvad selve byrdefordelingen af vejreparationerne angik. ⁹ Der synes endvidere at have været tvivl om, hvilken myndighed – herredsfogeden eller amtmænd – der skulle træffe foranstaltninger til landevejenes årlige vedligeholdelse, men i 1789 blev det bestemt, at herreds- og birkebetjentene skulle føre tilsyn med de almindelige landeveje, og at de skulle stå under den kongelige amtmands kommando. Selve tilsigelsen af mandskab og vogne i forbindelse med reparationsarbejder

skulle derimod besørge af amtsforvalteren, men grever og baroner skulle selv overvåge, at deres birkebetjente holdt jævnlige syn over vejene, og at de sørgede for, at reparationerne blev udført.¹⁰

I 1791 henvendte kancelliet sig både til de kongelige amtmænd og til lensbesidderne i spørgsmålet om oppebørslen af bropenge og broernes vedligeholdelse; i visse økonomisk-administrative vejspørgsmål betragtede regeringen med andre ord fremdeles besidderne som pligtmæssigt ligestillede myndigheder: Len og amt skulle hver især indsende fortegnelser med beskrivelse af broernes forfatning, og de skulle vedlægge forslag om distrikternes fremtidige behov for brobyggerier og nye broers vedligeholdelse.¹¹

Om ikke før, så blev grever og baroner dog utvetydigt frataget *videre* amtmandskompetence i spørgsmål om den fysiske planlægning af samfærdselsnettet i og med vejforordningen af 1793. Loven fremtrådte som en slags kodifikation af de hidtidige forordninger, og samtidig understregede den, at lensbesiddere herefter blot var ligestillede med alle andre jordegodsejere. Lenene måtte underkaste sig amtmændenes direktiver om vejbyggeri, linieføringer etc., og de måtte deltage i anlægsudgifterne, med mindre der kun var tale om diverse helt lokale biveje inden for deres egne godsområder.¹²

En omstændighed, vi må fastholde, er dog som sagt, at den overordnede planlægning og styrelse af vejvæsenet kun var én side af vej-/broadministrationen. En anden og langt mere problemfyldt side var det altid nærværende og uomgængelige krav om løbende reparationer, planmæssige vej-vedligeholdelser, sneøsningens byrder (snekastning) etc.¹³ Opsynet med – og ansvaret for disse opgavers udførelse var, som meget andet, et *politimæssigt* anliggende. Om dette meddelte 1793-forordningen (§ 69), at skønt lensbesiddere ikke var stillede anderledes end almindelige proprietærer, så havde de dog i kraft af deres privilegier ret til at lade de kongelige amtmænds ordrer udføre ved lenets egne betjente (birkefogeder, godsforvaltere, sognefogeder), og det uden indblanding fra amtets forskellige underøvrighedspersoner. Dette betød i omskrevet form, at lensbesidderens traditionelle kompetence qva politioverøvrighed også blev bekræftet, for så vidt »vejpolitiet« angik.¹⁴ Hverken de overordnede eller underordnede politiinstanser kom da til at mangle opgaver, når det gjaldt om at holde (eksempelvis) et lens samfærdselslinier intakte. Især krævede

Til at konstruere og vedligeholde stenbroer og stenkister, som den her viste, krævedes ikke blot bøndernes håndlangerarbejde, men også et vist mål af ekspertbistand, hvilket kostede rede penge. Stenkister er småkanaler, hvor igennem vandløb føres under vejene. (Nationalmuseets III. afdl. Top. nr. 1717).

sogneveje, kirke-, mølle-, landsby-, mark- og skovveje, kort sagt alle biveje en løbende arbejdsindsats fra lokalbefolkningens side.¹⁵

b) Administrationen af lenenes vejvæsen indtil ca. 1770

Hvorledes arbejdet egentlig blev afviklet, vil man ikke kunne beskrive kategorisk, der var variationer fra len til len. Visse steder havde der »fra Arilds tid« eksisteret et vist samarbejde med de omliggende kongelige embedsmænd, hvilket ville sige, at lensbønder deltog i vejreparationer også på strækninger, der gik ud over lenets grund, idet man til gengæld fik assistance fra herredsbønder, når der blev arbejdet på lenets veje. Ligesom det generelt blev tilfældet, synes dog også sådanne aftaler om fællesvirke at være gået mere eller mindre i opløsning med tiden.¹⁶

Når en vej, der gennemskar lenets område, ligefrem var det vigtigste forbindelsesled til nærmeste købstad, kunne der ikke være megen diskussion om at samme vej måtte være fælles anliggende i mere forpligtende grad. Mønstret for vejbestyrelsen afgang således ofte af lensgodsets fysiske beliggenhed i forhold til omgivelserne. I områder, hvor der fandtes meget strøgods med forskelligt tilhørsforhold, blev sagerne gerne administreret af herredsfogeden, men en »omvendt« ordning, hvor det var birkedommeren, der sammen med lensbesidderen forvaltede spørgsmålet, fandtes også, eksempelvis på Langeland (se p. 319). Man ordnede sig naturligvis efter, hvad der så ud til at være mest praktisk gennemførligt, men hermed var ikke sagt, at de pågældende embedsmænd havde det *let*.

I øvrigt kunne man ikke opretholde, endsiige udbygge kommunikationsnettet alene ved bøndernes arbejdspræstationer og materialeleverancer. Under bygning af broer, stenkister eller lignende var der brug for mere specialiseret arbejdskraft, og den fordrede rede penge. Endelig, selv om der var indgået en slags principielle aftaler mellem len og amt om gensidig hjælp, var det absolut ikke givet, at den lokale befolkning *også* var indstillet på samarbejdet. Når den kontante, slidssomme udførelse af reparationer m. v. var forestående, opkom der således jævnligt arbejdsnægtelser og klager, og der opstod strid mellem lensbønder og fremmede bønder.

Allerede tidligt i 1700-tallet ser vi, at det som sagt godt kunne være herredsfogeden, der var den koordinerende myndighed i forhold til et lens vejvæsen; han gav tilsigelser til arbejderne, afholdt vejsynsforretningerne og reparererede pengeudgifterne på lens- og herredsbønder under ét.¹⁷

På de vest- og nordfynske strøg var bønderne fra Wedellsborg, Gyldesteen og Einsidelsborg/Kørup ofte mere eller mindre blandede indbyrdes, yderligere lå de i blanding med proprietær- og selvejerbønder, i blanding med bønder under kongens birk, Ravnebjerg, og eventuelt i blanding med jordejende købstadsborgere; forholdene gjorde selvsagt vejadministrationen ekstra tung og omstændelig.¹⁸ Tilstandene var sådan, at herredsfogeden for Odense/Skovby/Lunde/Skam herreder flere gange var på randen af et nervøst sammenbrud, hvis vi da kan fæste lid til hans egne forklaringer:¹⁹ Det var ham umuligt at leve op til stiftamtmandens krav om landevejenes vedligehold-

delse, eftersom der »inden for« hans embedsdistrikt befandt sig to lensbirker samt Ravnebjerg birk. Gennem mere end 30 års embedsførelse havde han aldrig sparet sig selv for nogen møje, når sagen gjaldt vejene, hed det, men det var for stærkt, når stiftamtmanden ville give *ham* skylden for de andre retsbetjentes smøleri. Lensbønderne var, hævdede han, tungere i optrækket end andre, og deres birkedommere gad ikke en gang møde op, når han indkaldte dem for at få lagt en fællesplan over påtrængende reparationsarbejder. På samme måde havde det været ørkesløst for ham at prøve at få holdt syn over de vigtigste veje og stenbroer, thi når lensbønderne ikke blev tilretteviste af netop deres egne øvrigheder, »høres intet andet end mundklammeri, og forretningen går frugtesløs af«. ²⁰ Herredsfogeden forlangte, at stiftamtmanden selv skulle beordre birkedommerne til at træde sammen med ham, men ikke en gang stiftamtets udtrykkelige befaling kunne bevæge samtlige implicerede til at møde op, kun én af birkedommerne indfandt sig hos herredsfogeden. ²¹

Skønt der eksisterede noget, som i det mindste på papiret lignede et samarbejde i vejspørgsmålene på tværs af jurisdiktionerne (eller et samarbejde mellem lens- og amtsforvalter), havde lensbesidderen til hen ved 1770 dog mulighed for at disponere temmelig egenrådigt, hvilket især var tilfældet på de steder, hvor han havde meget kompakte godsansamlinger. ²² Eksempelvis tillod greven af Wedellsborg sig omkring 1760 at afspærre en strækning på selve Middelfart-Assens-landevej. En *passage* måtte man dog på en eller anden vis opretholde, hvad greven da også ordnede, nemlig ved at lade trafikken dirigere tværs gennem en mølledam! Her blev vogne nemt hængende, og specielt ved vintertid var folk og fæ udsat for stor fare. Byfogederne og vognmændene i Middelfart og Assens indbragte meget naturligt klager for centraladministrationen over denne grevelige vejføring, men kongen nøjedes med at resolve, at grevens vej måtte have sit forblivende, – dog på den betingelse, at han dels ville besørge vejen »efter mulighed forbedret«, dels lod afholde et lovligt syn over sådanne forbedringer inden det atter blev vinter. ²³

Som helhed var de lokale vejvæsener indtil ca. 1770 ret så uudviklede foretagender. Til omkring dette tidspunkt var det, hvad også lovgivningen antyder, et spørgsmål, som i hovedsagen lå i den enkelte godsejers hænder. Samfærdselsnettets tilstand afhang mest af det private

initiativ eller mangelen på samme, og dér, hvor initiativet savnedes, kunne der næppe tales om vejadministration overhovedet. Ved at lade en grøft kaste omkring sine egne enemærker kunne en godsejer samtidig forårsage, at en yderst vigtig færdselsåre blev fuldstændig undergravet og sank, så at »ingen ordinære post- eller bøndervogne, langt mindre karosser med 4 eller flere heste (kunne) passere uden største hazard«. ²⁴ I overensstemmelse med de amtmandsforpligtelser, som var indeholdt i privilegierne, kunne man forvente, at vejnettet på lensområderne skulle have været bedre end på proprietærgodserne, men i almindelighed synes opgaverne også her at være forblevet uløste, indtil regeringen tog et fastere greb om vejvæsensspørgsmålet.

Da den overordnede planlægning af rigets vejsystemer var sat i gang, og da det omsider var vedtaget, hvilke strækninger, der burde defineres som henholdsvis hovedveje, almindelige landeveje og biveje, var det som sagt de kongelige amtmænd, der skulle forestå vejbestyrelsen, men, som det også er sagt, blev lensbesidderne alligevel inddraget ganske meget i vejspørgsmålene, idet de nu stadigt hyppigere opkomne sager, som denne forvaltningsgren gav anledning til, blev at henføre til politiets brede virksomhedsområde. ²⁵

Det benyttede kildemateriale giver mange oplysninger om det lokale »vejpolitis« genvordigheder; så mange, at det ville føre for vidt at analysere spørgsmålet inden for flere lokale forvaltningsenheder; i det følgende vil vi derfor kun belyse vejadministrationen og vejpolitiets virke på grevskabet Langeland i løbet af en hundredårsperiode, nemlig fra 1730'erne til 1830'erne.

c) Det langelske vejvæsen

Vedligeholdelsen af grevskabets bro- og vejnet havde været forsømt i en længere årrække, da birkedommeren i 1738 rejste spørgsmålet for greven. Birkedommeren foreslog, at man fik arbejdet inddelt i faste anparter efter hver brugers hartkorn, samt at sognefogederne fik befaling til at overvåge vejarbejderne, som formentlig var at udføre efter det kongelige reskript af 11/3 1735, der havde anordnet et fast breddemål for veje, der tillod, at to vogne alle steder ville kunne passere hinanden.

Reskriptets bestemmelser gav problemer, thi bønderne havde for år tilbage ganske ulovligt understået sig i at rykke deres gærder så

langt ud, at gader og veje nu var for smalle; birkedommeren ville derfor have grevens accept på, at han kunne lade optage vejsyn på disse bønders bekostning. Trods anordningernes befalinger var vejene endnu heller ikke blevet inddelt i vedligeholdelses-anparter, men det var birkedommerens fornemmelse, at en sådan inddeling måske burde vente lidt endnu, da de mest sløse af bønderne såmænd nok alligevel ville være ligeglade med deres vejstykker. – På den anden side, fortsatte han, lod det sig muligvis gøre at håndhæve forordningen af 4/3 1690, ifølge hvilken greven, som amtmand, skulle forestå vejpartsinddelingen og approbere, at der foretoges udpantning hos de forsømmelige for det dobbelte af det beløb, som det ville koste at lade reparationerne udføre ved anden arbejdskraft. Hvis greven ville lade forordningens straffebestemmelser træde i kraft efter en fire-ugers frist, så var birkedommeren sikker på, at man ved at statuere et par eksempler, ville holde bønderne til deres pligter i fremtiden. Da et større vejarbejde nu var forestående, anbefalede han greven, at man begyndte med de almindelige landeveje og lod biveje vente. I øvrigt, fortsatte birkedommeren, måtte greven pålægge sognefogederne at overvåge arbejdet dag for dag, da han selv umuligt kunne overkomme det tilsyn ved siden af sine andre embedsforretninger.

Hvad enten greven nu ville resolve det ene eller det andet, så var imidlertid det altoverskyggende problem for birkedommeren, at han ikke vidste, på hvilke steder han egentlig havde kompetence til at iværksætte de grevelige ordrer. Det forholdt sig jo nu en gang således, at grevskabets besiddelser lå spredt over hele øen, fra Hov i nord til Bagenkop i syd, og i næsten enhver bondeby fandtes der grevelige bønder side om side med proprietærbønder. I forgangne tider havde det indebåret, at herredsfogeden for Langeland herreder og birkedommeren på grevskabet måtte rejse øen rundt, så at sige i hinandens hjulspor for at inspicere henholdsvis proprietærbøndernes og grevskabsbøndernes vejarbejder; en ordning, der havde givet megen uelighed for nævnte embedsmænd, og som havde affødt utallige fortrædeligheder.

Den tidligere amtmand over Nyborg/Tranekær amt (Rosenkrantz 1701-1736) havde da for sin egen embedstid truffet den aftale med den daværende greve/birkedommer/herredsfoged, at herredsfogeden skulle administrere vejvæsenet i Langeland Sønder herred (den gamle retskreds, som blev ophævet 1684), medens grevskabets birkedom-

mer skulle tage sig af samme anliggender i hele det tidligere Langeland Nørre herred (ligeledes ophørt som selvstændig retskreds 1684). Den nuværende birkedommer (Sparre), der havde siddet i embedet siden 1730, havde imidlertid ikke modtaget nogen skriftlig meddelelse fra greven eller fra Rosenkrantz's afløser (amtmand Adeler 1736-1764), som viste, om den gamle fordeling af vejadministrationen også skulle være gyldig fremover. Hvis aftalen stadig stod ved magt, betød det, at birkedommeren også skulle blande sig i proprietærgodsernes anliggender, men *det* ville han ikke tage skridt til, før det lå helt klart, hvor langt hans (og grevens) kompetence faktisk rakte.

Efter brevveksling med amtmanden over Nyborg/Tranekær amt fik greven omsider bekræftet, at ordningen kunne fortsætte, og Adeler havde endda allerede selv truffet diverse vejforanstaltninger i Sønder herred. Greven autoriserede og beskikkede derpå sin birkedommer til uden ophold at sørge for, at veje og broer i hele Nørre herred blev sat i »vedbørlig« stand. Direkte fra amtmanden modtog birkedommeren også en bekræftelse på aftalens forlængelse, og heri blev det understreget, at birkedommeren havde ret til at foretage udpantning hos genstridige proprietærbønder efter et lovligt holdt syn og efter, at greven havde approberet eksekutionen, »ej påtvivlende«, tilføjedes det, »hr. birkedommeren jo fører sådan justice, at ingen derved vorder fornærmet«.²⁶

Birkedommerens forsigtighedsregler var således temmelig omstændelige, men hans kompetence skulle være afstukket af den grevelige kompetence i denne sag, og de påfølgende begivenheder viste da også, at han havde grund til at dække sig ind, før han handlede: I året 1740 skulle vejen til Rudkøbing, der åbenbart på det nærmeste var livsfarlig for rejsende, sættes i grundig stand; følgelig lod birkedommeren sognefogederne i Simmerbølle og Skrøbelev tilsige beboerne til vejarbejde. På den fastsatte dag mødte dog kun en brøkdel af de tilsagte op, – dette bar birkedommeren over med, da han glimrende kunne forestille sig, at de fraværende bønder havde troet, de var under amtmandens og herredsfogedens kommando i dette anliggende. Selv efter en gentagen tilsigelse, hvori birkedommeren forklarede sagens rette sammenhæng, dukkede der dog kun enkelte bønder op, som tog fat på at reparere vejen.

Ridefogeden på proprietærgodset Fårevejle i Skrøbelev sogn, der

var særdeles nidkær på sit herskabs vegne, sendte nu et par folk afsted med den besked til de arbejdende, at hverken de, eller nogen andre Fårevejle-bønder skulle udføre vejarbejder på birkedommerens ordre. I et notat til samme dommer påstod ridefogeden, at bønderne altid havde forrettet vejarbejdet på herredsfogedens befaling og kun for Sønder herred. *Imod* denne påstand stod en erklæring fra herredsfogeden, som birkedommeren skyndte sig at indhente, men han måtte alligevel opgive at komme nogen vegne med ridefogeden, som opførte sig formasteligt og nu også begyndte at angribe birkedommerens embedsførelse på en række andre punkter. Greven blev efterhånden nødt til at foretage sig noget og resolve, at sagen skulle forelægges amtmanden. 11 måneder efter sagens start afgav amtmanden da om-sider erklæring, og denne gav greven og birkedommeren medhold. Adeler var oprørt over, at en ridefoged kunne understå sig i at forhindre bønderne i at udføre, »hvad rettens middel dem til publike tings istandsættelse efter derom udgivne forordninger ..« var befalet, og han idømte ridefogeden en bøde på 2 rdl. til Skrøbelev sogns fattig-kasse.²⁷

De just omtalte begivenheder udspandt sig i 1730'erne og 1740'erne, og den vejadministration, som der på den tid var tale om, havde overvejende politimæssig karakter. Eftersom politiets opgaver da endnu langt fra var lovmæssigt definerede, må man imidlertid betragte et hvilket som helst spørgsmål om samfærdselsnettet som slet og ret amtmandsanliggender. I et forsøg på at mindske embedsmændenes kompetenceproblemer, når de skulle konfronteres med langelandske indbyggere, havde amtmand og greve altså delt øen imellem sig uden hensyn til bøndernes primære (herskabsmæssige) tilhør. Aftalen havde et ganske rationelt sigte, men, som vi ser, var det alligevel ikke nemt at administrere den i praksis, fordi almuen og de private godsejere ikke altid ville anerkende den.

Adelers efterfølger i embedet som amtmand (Holsten 1764-1784) var tilsyneladende ikke gjort bekendt med Langelands specielle vejordning. Det fremgik, da han i 1778 udbad sig en række oplysninger fra herredsfogeden om vejenes tilstand; han ville blandt andet vide, hvorledes reparationer og vedligeholdelser var organiseret på øen *uden for* grevskabsbirkets områder.

Herredsfogeden erklærede, at det var ham umuligt at besvare

spørgsmålene, således som amtmanden havde stillet dem, da man jo i ældre tid havde delt øen, så herreds- og birkebønderne i hvert herred (de tidligere Nørre og Sønder herreder) endnu havde deres vejanparter »conjunctim«; han turde ikke udtale sig om, hvordan landevejene i Nørre herred var regulerede, »uagtet proprietærbønderne i det herred ikke er en liden del«. Ville amtmanden da have efterretning om hele Sønder herred inklusive grevskabets gods? – eller ville han have det for begge herreder, og da kun for det gods, der sorterede under herredsjurisdiktionen? Hvis amtmanden kun ville vide noget mere om Nørre herred, måtte herredsfogeden først konferere med greven eller dennes inspektør for at erfare, hvor mange vogne og pligtfolk, der kunne afgives til vejarbejdet, så der ikke sidenhen kunne komme indvendinger imod hans forslag fra grevens side.

I øvrigt anbefalede herredsfogeden kraftigt, at amtmanden gik med til at opretholde den eksisterende inddeling; på den måde kunne amtet også nøjes med at afgive beretning til kancelliet for Sønder herred, desuden – mente han, havde greven såmænd nok fået brev fra kancelliet om vejspørgsmålet og havde vel også allerede afsendt *sin* beretning for Nørre herred. Efter denne forklaring gav Holsten sin tilslutning til den eksisterende ordning.²⁸

Af den vejrapport, som herredsfogeden dernæst oversendte til amtet, fremgik det, at vej-tilstandene næppe var bedre i Sønder herred end i Nørre herred: Samme år (1778) havde grevskabets »underdane-re« i Skrøbelev sogn klaget til greven over vejenes ynkelige forfatning og i særdeleshed over vejen i Rudkøbing Kohave, der praktisk talt var ufremkommelig, skønt linien skulle benyttes, når man skulle til købstaden med varer.²⁹

Selv om lokalbefolkningen havde klare fordele af at søge vejsystemet passet regelmæssigt, kunne den enkelte husstand (gård) højst afse én arbejdsdag til formålet pr. år, og arbejdet blev i almindelighed opfattet som tungt og tvangsbetonet. Det skulle ganske vist foregå under sognefogedens personlige opsig, men foranstaltningerne var ikke til megen nytte. I reglen kastede man blot lidt grus i de værste huller, og sognefogeden, der samtidig var bøndernes gode ven og nabo, kunne dårligt få sig selv til at presse dem yderligere.³⁰

Vejsystemerne gik altså også i forfald, fordi sognefogederne ikke optrådte med den fornødne fasthed, og at de gennemgående savnede denne evne, fremgik med al tydelighed af de stadigt gentagne ordrer

greven lod udsende via sin birkedommer til Nørre herreds sognefogeder. Da befalingerne desuden gik ud på, at der skulle afstikkes vejparter, må vi slutte, at de lokale regler om arbejdsdelinger havde en udpræget tendens til at gå i glemmebogen.³¹

Som omtalt tidligere blev der i 1764 nedsat en kongelig central vejdirektion. Denne blev i 1778 afløst af den såkaldte Generalvejkommision, der fik det øverste tilsyn med det offentlige vejvæsen indtil 1808. Stiftamtmand og amtmænd udarbejdede i fællesskab forslag og beretninger til Generalvejkommisionen, der til gengæld sendte sine udpegede hær-ingeniører ud i provinserne for at tage de topografiske forhold i øjesyn.³²

I centraladministrationen tog man ikke notits af den etablerede vejadministrative deling på Langeland, hvilket blandt andet sås af et indberetningsskema, som Generalvejkommisionen tilstillede grevskabet i 1786. Ved besvarelsen kunne birkedommeren ikke udfylde skemaet efter de forlangte retningslinier, og da han gik til greven for at få råd, var det oven i købet nødvendigt først at genopfriske sagerne for den høje foresatte med en længere historisk redegørelse for øens vejordning.³³

Den i princippet så simple overenskomst mellem amt og len viste således fremdeles tegn på at blive forflygtiget, når man stod over for de praktiske problemer. Hertil kom, at der svævede en særlig stor usikkerhed omkring vejreparationers udførelse, når disse gjaldt strækningerne omkring *grænsen* mellem Nørre og Sønder herred. Sagerne kunne ikke altid afgøres lokalt og måtte så forelægges centraladministrationen, men herfra måtte man ofte vente længe på en resolution. Når grevens utålmodighed blev for stor, indstillede han til kancelliet, om man i det mindste ikke dér kunne bekvemme sig til at udpege et par kommissærer, der kunne afsige kendelse om, hvem der skulle foranstalte vejreparationerne; det ses, at det i sådanne tilfælde kunne blive forligelseskommissærer, der blev udpeget til opgaven.

I perioden 1791-1832 var den dynamiske Frederik Ahlefeldt-Laurvig grevskabets besidder, og det langelske vejvæsen var én af hans mange hjertesager. Skønt det fremdeles kun var (det tidligere) Nørre herreds veje, der lå under hans bestyrelse, fulgte greven tilstandene i Sønder herred med stor opmærksomhed. Som største lodsejer i de fleste sogne dér havde han da også en vis adkomst til at påpege for-

skellige mangler, men når han så hyppigt greb lejligheden til at blande sig, skyldtes det, at hans forhold til amtmanden (Schumacher) var præget af irritation som følge af kompetencestridigheder mellem dem om andre spørgsmål.

Greven skrev for eksempel i 1799 til amtmanden, at han havde modtaget en strøm af klager fra sine underdanere over de elendige veje i Sønder herred og bebrejdede ham, at han ikke foretog sig nok for at få bragt sagerne i orden. Schumacher gav straks sin herredsfoged ordre til at sætte sving i vejarbejderne, men greven hævdede senere, at amtets befaling overhovedet ikke havde haft nogen effekt.³⁴ Da Schumacher heller ikke i det lange løb formåede at indfri grevens forventninger, begyndte Ahlefeldt selv at udsende cirkulærer om vejreparationer til sognefogederne i de sogne, hvor han ejede det meste hartkorn; han så stort på, at han herved uddelte befalinger til amtmandsbeskikkede embedsmænd³⁵ (jfr. kap. 3 p. 173).

Inden for sit virkelige myndighedsområde gik greven endnu grundigere til værks: Samtlige sognefogeder i Nørre herred fik tildelt et yderst detaljeret – og af ham selv forfattet reglement om vej- og brovedligeholdelse; derpå inspicerede han personligt alle strækninger for at sikre sig, at reglementet blev efterlevet.³⁶

I 1803 gjorde greven forsøg på at få udvidet sin myndighed over vejvæsenet, hvilket naturligvis kun kunne ske på amtmandens bekostning. Under henvisning til det almene bedste indstillede han til kancelliet, at han også burde have overdraget bestyrelsen af Sønder herreds vejvæsen. Ikke overraskende gik argumentationen ud på, at Nørre herreds vejssystem var i en fortrinlig stand, medens det modsatte absolut måtte siges at være tilfældet i Sønder herred. Greven gjorde opmærksom på, at *han* det meste af året var personligt til stede på øen – kunne altså rejse rundt og give befalinger hele tiden, medens amtmanden kun sjældent indfandt sig i dette fjerne hjørne af sit embedsdistrikt. For almuen var amtmanden blot en svag autoritet, og hans foranstaltninger blev derfor nytteløse; almuen behøvede nemlig »idelige påmindelser« for at holde vejene, hed det, og hvis kancelliet overdrog greven bestyrelsen i Sønder herred, så kunne han tilbyde 50 rdl. til den sognefattigkasse, som det høje kollegium måtte behage at udvælge.³⁷

Hvad kancelliet svarede på dette tilbud ses ikke, men greven fik i det mindste ikke opfyldt sit ønske med det samme. Det er også en

nærliggende tanke, at amtmanden i begyndelsen var modstander af ideen.³⁸ Det ses heller ikke, hvor mange gange greven genfremsatte forslaget, men så sent som i 1810 rejste han atter sagen for kancelliet, og nu svarede man, at amtmand Schumacher havde erklæret sig villig til at gå ind på ordningen. Kancelliet gav herefter greven bemyndigelse til at føre overopsynet med Sønder herreds vejvæsen.³⁹ Ordningen skulle træde i kraft 1. januar 1811, og omkring samme tidspunkt meddelte kancelliet, som svar på en ny grevelig forespørgsel, at dette overtilsyn også skulle indbefatte de veje, som henhørte til Rudkøbing købstad.⁴⁰ I vejvæsenssager fik greven således kompetence til at give befalinger til byfogeden i Rudkøbing og til herredsfogeden for Langeland herreder.⁴¹ De to embeder var imidlertid samlede hos én og samme person (N. C. Herholt), og da vedkommende tillige var skriver ved grevskabets birk, blev grevens forhold til retsbetjenten nogenlunde harmonisk.⁴²

Da vejforordningen af 1793 (§ 70) bestemte, at alle forefaldende uordener i forbindelse med vejarbejder skulle anses som politisager, og da sådanne ifølge forordningerne af 25/3 og 18/11 1791 skulle undersøges og påkendes af vedkommende politimester, medførte grevens udvidede myndighed, at han havde ret til at beordre by- og herredsfogeden i aktion i vejsager, når de var opståede inden for sidstnævntes politijurisdiktionsområde.⁴³

Greven var ikke den, der spildte tiden: Straks han havde fået kancelliets bemyndigelse, affattede han et pro memoria til by- og herredsfogeden, som befalede ham at foranstalte en opmåling af alle land- og købstadsveje i distriktet samt at foretage en ny inddeling af vej-anparterne hurtigst muligt. Vejene skulle indrettes efter Nørre herreds eksempel, og landevejen, der forbandt Rudkøbing med udskibningsstedet Spodsbjerg (konsekvent betegnet som hovedlandevej af greven), skulle være underlagt Herholts opsyn; også denne færdselsåre skulle straks istandsættes, så den tålte sammenligning med andre provinsers hovedlandeveje. Endelig måtte Herholt se til, at alle småveje holdtes i en sådan forfatning, at de kunne befæres af postvognen. Disse første direktiver lod greven sende via amtmanden til by- og herredsfogeden, eftersom den sidste hidtil kun havde modtaget sine ordrer fra amtet.⁴⁴

Indlemmelsen af *Sønder herreds vejvæsen* synes ikke at have givet anledning til større kontroverser mellem greven og befolkningen.

Det var jo stadig Herholt, der dirigerede vejreparationer etc., og fra hvilken kant denne øvrighedsperson selv fik sine ordrer, gjorde folk sig næppe klart. – Noget andet var, at Herholt nu, ligesom grevskabets birkedommer, måtte finde sig i en stribe af grevelige mishagstrynger eller irettesættelser, fordi det ikke var muligt at leve op til grevens visioner om et mønsterværdigt langelandsk samfærdselsnet.

I *Nørre* herred måtte birkedommeren stadig døje »mange difficoltàer med vejenes istandsættelse«. Således havde greven i 1815 opnået approbation fra Rentekammeret på, at landevejen forbi Tranekær Slot måtte hovedrepareres med hjælp fra alle de hartkornsbrugere, der boede inden for en radius af $\frac{3}{4}$ mil. Nogle bønder under Fårevejle gods befandt sig imidlertid inden for denne radius, og ejeren, ritmester Hansen, nægtede at lade dem deltage under henvisning til, at det kun var helt lokale beboere, der sidenhen ville høste fordelene af den omtalte reparation.⁴⁵ Da ritmesteren senere stiftede bekendtskab med rentekammerresolutionen, og da denne tilmed blev kommunikeret ham via amtmanden, nødtes han dog til at erklære sig indforstået med det forlangte pligtarbejde, men han ville betinge sig, at hverken sognefogeden eller grevens birkedommer måtte uddele befalinger til *hans* folk under arbejdet. Birkedommeren blev stærkt oprørt over dette forsøg på at »betage politiøvrigheden den myndighed, som loven hjemler«, og mente, at herren på Fårevejle omtrent havde begået »crimen læsæ majestatis«! Han hidsede sig dog ned igen og indstillede til greven, at denne qva overpolitimester bilagde sagen i mindelighed, så at ikke »utallige politiretter herefter« skulle finde sted.⁴⁶

Det var også i *Skrøbelev*, at en anneks-bonde på omtrent samme tid pure nægtede at udføre vejarbejder på grevens eller birkedommerens befaling; hans stridbare holdning og »vrang meninger« smittede af på de andre bymænd, så der angiveligt måtte anvendes »magt« for at få reparationerne udført. Birkedommeren rapporterede, at opsætsigheden efterhånden truede med at spolere alle de grevelige vejplaner, og at anneks-bonden i sognefogeds og vidners nærværelse havde kaldt grevens ordrer for noget »dumt tøj«, og erklæret, at han kun ville modtage befalinger »fra højere steder«. Greven indklagede ham for kancelliet, der overgav sagen til amtmanden. Denne konstituerede en dommer til at behandle spørgsmålet ved politiretten, da sagen vedrørte såvel birkedommeren som greven.⁴⁷ Anneks-bonden troede sig muligvis i sin gode ret, fordi lensbesiddere i almindelighed

ikke havde hjemmel til at udøve amtmandsmyndighed over for præster eller andre beboere af gods, der principielt ikke var en del af le-net, men anordningernes bestemmelser herom var, som flere gange tidligere berørt, selvmodsigende og visse begreber dunkle.

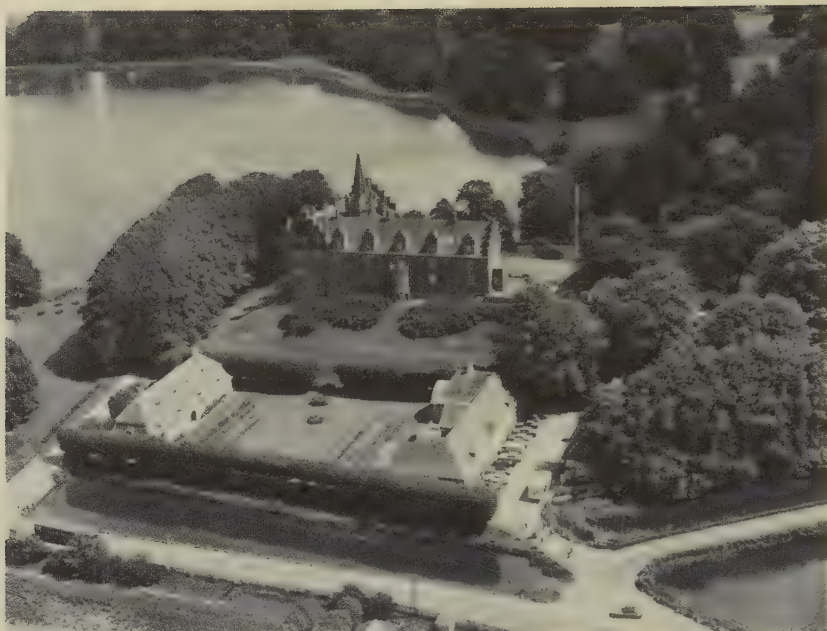
Gennemførelsen af den grevelige vejadministration synes i det hele taget at have mødt de fleste hindringer i Skrøbelev sogn. Her påstod folk ofte, at de aldrig før havde taget del i Nørre herreds vejarbejder og derfor heller ikke kunne pålægges noget sådant nu; mellem amtets og grevens embedsmænd herskede der dog tilsyneladende ikke uenighed om den gældende inddeling.

At vejvæsenet i allerhøjeste grad var et almennyttigt foretagende blev nok en gang understreget i 1793-forordningen, og af samme grund skulle hele den *regnskabsmæssige* bestyrelse og *ligningen* af vejomkostningerne sortere under de kongelige amtmænd, der atter via amtsforvalterne skulle foranstalte det fornødne. I denne henseende var Langeland ingen undtagelse.

Større vejarbejder skulle efter loven udbydes i licitation, og greven begyndte altså med at fremsende licitations-betingelserne til amtet for at få dem godkendt. Når det var sket, og når arbejdet var udført, blev regningen sendt til amtet bilagt en synsforretning over udførelsen, som var attesteret af herreds- eller birkedommer. Amtmanden approberede nu regningen og sendte den retur til vedkommende retsbetjent med en anvisning på beløbet; samtidig underrettede han greven om det passerede og gav tillige amtsforvalteren besked på, at han snart ville modtage en anvisning på nævnte beløb fra Langeland. I mellemtiden fremsendte retsbetjenten anvisningen til amtstuen, som da omsider udbetalte pengene. Skønt greven i øvrigt stod som bestyrer af hele øens vejvæsen, gav den regnskabsmæssige side af sagen således alligevel anledning til en omstændelig korrespondance fra sag til sag.⁴⁸

Mindre omkostninger, eksempelvis til anlæg af de sædvanlige stenkister og -broer, blev hvert år repareret på det pågældende herreds hartkorn, medens større omkostninger blev fordelt på hele det langeske hartkorn *eller* på hele Svendborg amt.

I spørgsmålene om, hvor meget hartkorn, der i det enkelte tilfælde burde deltage i udredelsen af omkostningerne, var greven og amtmanden undertiden af ulige meninger; især da greven tiere end amt-

Tranekær slot i fugleperspektiv. Nederst i billedet landevejen, som løber forbi slotsgraven. Amtmanden over Svendborg amt og greven af Langeland skændtes i 1820'erne om, hvorvidt hele amtet burde udrede omkostningerne til opførelse af et rækværk, der skulle sikre vejfarende mod at køre i slotsgraven. (Rudkøbing byhistoriske arkiv).

manden skønnede, at en udgift inden for grevskabsområdet burde reparteres på det størst mulige hartkorn. Således påstod han i 1822, at regningen på opførelsen af rækværket mellem slotsgraven og landevejen i Tranekær i det mindste skulle lignedes på hele Langeland, men at det faktisk måtte være højst rimeligt, at udgiften blev taget med under repartitionen for hele Svendborg amt. Der opstod også diskussion mellem dem om, hvilke langelandske vejstrækninger, der burde anses som hovedlandeveje, almindelige landeveje etc.

Efter den grevelige målestok var strækningen Rudkøbing-Spødsbjerg en hovedlandevej, blandt andet fordi alle øens hartkornsbrugere havde andel i dens vedligeholdelse, men amtmanden var ikke enig og således heller ikke enig i, at vejjudgifter herfra skulle lignedes på amtet. Ifølge en rapport, som J. H. Mansa afleverede til regeringen i 1839 fra en embedsrejse i det fynsk-langelandske område, var den omdiskute-

rede strækning da også at anse som mindre landevej.⁴⁹ Greven betragtede endvidere *hele* vejen fra nord til syd (Hov-Gulstav) samt forbindelsen fra denne linie til Rudkøbing som mindre landeveje, medens det kun var vejen fra Hov til Rudkøbing, der fik dette prædikat af Mansa. Når hele emnet kunne give skænderier, skyldtes det naturligvis, at amtet havde pligt til at udrede omkostningerne ved hovedfærdsselsårerne, men foreløbig var der ikke blevet anordnet noget om de langlandske vejes klassifikation.⁵⁰

Overbestyrelsen af vejvæsenet for hele Langeland var kun blevet givet til grev Fr. Ahlefeldt-Laurvig for hans egen besiddelsestid; efter hans død i 1832 overgik denne myndighed derfor til Svendborg amt.

II. Fattig- og skolevæsenet

a) Den begyndende fattig- og skoleadministration

1600- og 1700-tallets forskellige former for hjælp til fattige på landet var så godt som alle udsprunget af en eller anden art privat velgørenhed. Det samme var tilfældet med eksisterende ordninger, hvorefter almuens børn kunne modtage undervisning. På dette private initiativ grund var fattig- og skolespørgsmål desuden kommet til at fremtræde som et i mange henseender sammenhængende kompleks. Da statsmagten omsider begyndte at engagere sig mere i almenyttige foretagender, skabte den en lovgivning og en regulering, hvor fattig- og skoleproblemer stadig en tid blev anskuet som et delvis sammenknyttet område. I hovedsagen var det først i løbet af 1800-tallets første tiår, der blev skabt en lovgivning, som gav dem status af to selvstændige forvaltningsgrene.⁵¹ Grever og baroner havde en generel (i forordningerne ofte implicit) amtmandsmyndighed i fattig-/skolesager, men eftersom amtmandens rolle inden for hele sagsområdet dog var betydeligt begrænset i forhold til biskoppens og andre gejstlige myndigheders virksomhed, kunne hverken han eller lensbesidderen træffe endegyldige dispositioner på egen hånd.

Ifølge 1700-tallets lovgivning skulle statens øverste lokaltilsyn med fattig-/skole(kirke)-sektoren hvile hos stiftsøvrigheden, og denne øvrighed var ikke nogen enkeltperson, men derimod en instans, der så at sige blev bragt til live, det øjeblik stiftamtmand og biskop trådte

sammen. Sagt i megen korthed bestod stiftøvrighedens opgaver i at opbevare de utallige private fundatser til lokale fattig- eller skoleindretninger og at holde opsyn med at fundatsbestemmelserne blev efterlevede. Stiftsøvrigheden skulle med bistand fra herreds- eller amtsprovsterne føre kontrol med regnskabsaflæggelsen for institutionerne, og den skulle være garant for skolelærernes kvalifikationer. Det sidste kunne den forsøge at opfylde blandt andet ved løbende at veje og vurdere resultaterne af den undervisning, som blev givet.⁵² Endelig, men ikke mindst, skulle stiftsøvrigheden nøje overvåge, at man alle steder kun benyttede de bøger i undervisningen, som var de af regeringen autoriserede lærebøger.⁵³

Hos selve amtmandsembedet lå der i hovedsagen kun en løst formuleret pligt til at opmuntre godsejere og andre privatfolk til at indrette en fattigforsorg eller en skole på de lokaliteter i amtet, hvor sådanne syntes at mangle.⁵⁴ Med stiftsøvrigheden som den ordregivende og beslutningstagende i alle afgørende forhold kunne amtmandsfunktionen således blot blive af fortrinsvis koordinerende art.

Når forordningen af 1739 om skolerne på landet tilstod grever og baroner en ret til selv at organisere skolevæsenet på deres len, var det altså klart, at der heri kun lå en begrænset myndighed. Til gengæld var det ofte uklart, hvor den øverste grænse for denne myndighed reelt burde ligge, og ligeledes, hvor den nedre afgrænsning af amtmandsretten i sådanne sager var; thi det var ofte ret uigennemskueligt, hvornår grever og baroner optrådte qva største lodsejere, kirke- eller skolepatroner, og hvornår de optrådte qva amtmænd.

I tiden forud for de store fattig- og skolevæsensforordninger (1803-1806) kan vi kort sagt ikke altid bestemme hjemmelsgrundlaget for lensbesiddernes forskellige administrative dispositioner sikkert, og vi må nøjes med at konstatere, at lenenes fattig- og skolesystemer under alle omstændigheder vedblev at have et tydeligt præg af privatinitiativ og privat-velgørenhed i hele 1700-tallet.

b) Det private initiativs betydning

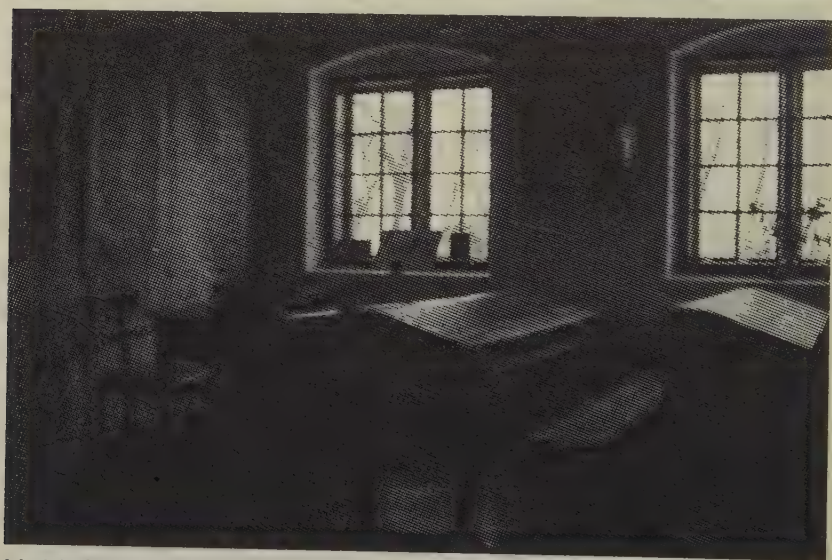
Om de fattiges »forsørgelse« udtalte Danske Lov lakonisk, at landets kirkepatroner skulle sørge for, at sognets fattige fik tildelt »hvis penge, som dem gives«.⁵⁵ Påbudet blev gentaget i den pietistisk inspirerede fattigforordning af 1708, der i øvrigt formanede alle godsejere

og andre økonomisk velstillede til at »betænke den fattige«, men forordningen var nu også fornyende ved, at den ikke ville lade alt være overladt til frivilligheden: Den indførte blandt andet en fattigskat og befalede, at der skulle oprettes skoler for almuen.⁵⁶

I vor lokalhistoriske litteratur gives der talrige eksempler på det private og lokale initiativs betydning for udviklingen af hele forsorgs- og undervisningskomplekset. Hvad det fynsk-langelandske område angik, er blandt andet det brahetrolleborgske skolesystem og det grevelige langelandske skolevæsen blevet beskrevet både i ældre og i nyere fremstillinger.⁵⁷

Godsejer eller lensbesidder affattede i egenskab af skolepatroner instrukserne for de skoleholdere, som de ansatte, men disse instrukser havde ikke gyldighed, før de var blevet approberede af biskoppen/stiftsovrigheden. Ludwig Reventlow på Brahetrolleborg lagde sig efter at opbygge en mønsterskole for almuen, der skulle hvile på de bedste ideer inden for samtidens opdragelsesteorier. Reventlows »skoleværk« tog sin officielle begyndelse i 1783, hvor alle bønderbørn i Brahetrolleborg sogn på baronens befaling blev indskrevet i skoleprotokollen og fordelt på hans til formålet indrettede skoler i Hågerup, Grønderup og Gærup byer. Flere kim til dette skoleværk må vi dog nok søge et helt århundrede længere tilbage, nemlig i 1690'erne, hvor den daværende besidder, Frederik Trolle, stiftede en række fundatser. Det var næppe uden betydning for 1780'ernes fattig/skolevæsen på baroniet, at man allerede havde en tradition, ihvorvel sådan tradition næppe gav den økonomiske og organisatoriske basis for det reventlowske skoleholderi. Hensigten i Frederik Trolles fundatsbestemmelser havde dog, som i utallige ligeartede filantropiske foundationer, været, at der i første række skulle drages omsorg for de *fattige børns undervisning*.⁵⁸

Den private foretagsomhed manifesterede sig også kraftigt på grevskabet Wedellsborg, hvor der allerede i de første årtier af 1700-tallet blev startet hen ved en halv snes »danske skoler«; grundlaget for disse var grev Christian Wedells foundationer.⁵⁹ Tilblivelsesmåden for de wedellsborgske skoler var meget typisk: Besidderen afholdt selv udgiften til opførelsen og indretningen af skolebygninger (alternativt – af hospitals- og fattighuse), og han kaldte selv skolelærere (– udpegede hospitalsforstandere og fattiglemmer), hvorefter driftsomkostninger dels blev dækket af legatmidlernes renteafkast, dels af

Model af Brahetrolleborgs almueskole i Gærup, udført af N. Rasmussen, Søkilde. (Brahetrolleborg folkemindesamling). Gærup skolestue med inventar, der hævdes at være det oprindelige, dog bortset fra landkortet på væggen. (K. Valentin foto 1982).

en årlig afgift, som patronen lod ligne på den lokale befolkning. Ligningsplanerne til dækning af sådanne udgifter blev udarbejdet af (lens)godsets administrator, men de skulle altid forelægges stiftsøvrigheden og approberes af denne. Overensstemmende hermed tilgik der for eksempel Wedellsborg (1741) meddelelse om, at stiftsøvrigheden »alene (ville) overdrage (skolevæsenet) til hr. grevens eget gode befindende og bedre vidende ..« dog med de forbehold, at indretningen skulle være funktionsdygtig ved årets udgang, og at finansieringen af skolerne, herunder især spørgsmålet om lærerlønninger »nøje måtte overlægges og overvejes« af stiftsøvrigheden. Derfor udbad stiftamtmanden sig et forslag fra greven til en realisabel plan for ligningen.⁶⁰

I en række tilfælde viste disse i hovedsagen privat etablerede indretninger sig at være fremsynede og stærke nok, til at regeringen lod dem fortsætte uanfægtede lang tid efter, at rigets fattig- og skolevæsen i øvrigt var blevet sat på plads i generelle lovrammer.⁶¹

Administrationen af fattigforsorg og undervisning gav tilsyneladende ikke anledning til mange eller vedvarende uoverensstemmelser mellem lensforvaltningen og statslige myndigheder; men alligevel kan vi ikke se bort fra, at der på visse punkter eksisterede interesse modsætninger allerede fra 1700-tallets begyndelse. Man ser det således i spørgsmålet om stifts- eller herredskasserne. For eksempel fandtes fra 1708 lovbefalede herredskasser, som skulle afholde udgifterne til bortfjernelse af fremmede betlere ved hjælp af bidrag fra alle herredets godsejere.⁶² Skønt de løse elementers omstrejfen og tiggeri af alle blev betragtet som en skrækkelig svøbe for den fastboende befolkning, var de fleste godsejere temmelig uvillige til at bidrage til herredets kasse.

I modsætning til de almindelige proprietærer behøvede grever og baroner principielt ikke følge *amtmandens* henstillinger om at gøre indskud i den offentlige kasse, og de havde da også held med at unddrage sig betaling i årevis.⁶³ Når eller hvis stiftsøvrigheden på et senere tidspunkt rejste spørgsmålet om de udeblevne bidrag, kunne besidderne ligefrem påberåbe sig en slags hævde på deres betalings-nægtelse.⁶⁴ Gennem det meste af 1700-tallet ser vi således gang på gang stiftsøvrigheden erindre lensbesidderne om, at der ikke var nogen som helst hjemmel i privilegierne for at unddrage sig de økonomiske forpligtelser over for det større fællesskab.

Det hed sig nok, at alle godsejere skulle bidrage, men pengene skulle ikke tages af deres egne lommer. De skulle opkræves hos alle de husstande på godset, som var opført på en af præsten affattet liste; og besidderen kunne, som det blandt andet var tilfældet på Wedellsborg, til stadighed henvise til, at det ikke havde været muligt at vriste afgiften fra hans undersåtter. Den kongelige amtsforvalter havde således ikke set en skilling af Wedellsborg-grevskabets bidrag til herredsfattiggassen i fem år, da han skulle redegøre for sagen til Assens-Hindsgavl-amtmanden i 1736, – kunne han mon få amtets approbation til at foretage en eksekution på godset? Men nej, pengene »burde inddrives under hr. grevens autorisation«. Det synes imidlertid ikke at have behaget greven at udstede samme, og amtsforvalteren spurgte atter nogle uger senere på amtet, hvad han egentlig skulle stille op med disse betalings-nægtelser.⁶⁵

Lignende omstændigheder lå bag dele af en indberetning til kongen i 1732, som den fynske stiftsøvrighed havde udarbejdet, og som drejede sig om provinsens generelle fattig- og skoletilstande. I visse passager var denne indberetning holdt i en til håbløshed grænsende tone: Af samtlige danske provinser var Fyn, hed det, ubestrideligt den, der blev hærget mest af de fremmede betlere, »efterdi landet ligger midt imellem«. Herredskasse-systemet fungerede faktisk slet ikke, fortsatte den, fordi godsejerne, og ikke mindst greverne og baronerne »ville ikke gerne se, at hvad af deres gods kontribueres skulle inddrages« i disse offentlige kasser. Stiftsøvrigheden kunne derfor kun råde kongen til at få dem nedlagt igen, »idet enhver godsejer da nok skulle se til at holde sit eget gods ryddet for fremmede betlere«.⁶⁶

I 1771 udgik der kongelig befaling om, at de fattige i det fynsk-langelandske område skulle forsørges »enhver ved sit gods i steden for til forn sognevis«. Af rapporten fra den i 1787 kongeligt nedsatte, centrale fattigkommission fremgik det da også, at »fattigvæsenet i Fyn for størstedelen (blev) besørget af jordegodsejeren alene«.⁶⁷

En slags statusopgørelse for hele rigets fattigvæsen forelå fra samme kommission i 1790. Grundmaterialet til denne status var en overordentlig mængde af detaljerede oplysninger, som kommissionen havde ladet indkalde fra hvert enkelt sogn. Ifølge rapporten skulle der omkring 1790 have eksisteret 187 sognekald i det fynsk-langelandske område, og når vi bearbejder efterretningerne fra samtlige disse sogne

Diernisse fattighus/hospital blev opført i 1700-tallet af herskabet på Holstenshuus. Byggematerialerne var naturens forhåndenværende: Kløvede kampesten sat op i ler og fugede med kalkmørtel. Baroniet lod et lignende fattighus opføre i Katterød. (Fåborg byhistoriske arkiv).

et godt stykke videre, end rapporten allerede selv præsenterede dem, fremkommer der visse hovedlinier i områdets ellers ret forskelligartede fattigforsørgelses-systemer.

I hen ved 60% af samtlige sogne var der (1790) fattigvæsens-indretninger, som i hovedsagen hvilede på de private godsejeres eller på lensbesiddernes initiativer. I en del af de sidste 40 % af sognene måtte fattigproblemer klares ved hjælp af afkastet fra meget små legater (eksempelvis stiftede af præster), men i en lang række af disse sogne fandtes der slet intet hjælpeapparat; her var nødlidende altså ganske udleverede til naboernes nåde og barmhjertighed.

I de 60 % af sognene, hvor fattighjælpen var mere eller mindre godsejerorganiseret, tegnede lensbesidderne (taget under et) sig for ca. to trediedele af byrderne. Vi må dog rettere sige, at de tegnede sig for to trediedele af de private initiativer, thi de konkrete forsørgelsesbyrder (legater, byggeri, naturalier, rede penge) samt administrationsomkostningerne i forbindelse med fattig-indretningerne lader sig af mange grunde ikke opgøre.⁶⁸

Efter den store ensretning af fattigvæsenets forvaltning med 1803-forordningen kunne en godsejer stadig selv afgøre, hvem han ville

give plads i sine egne fattighuse, men den videre drift og bestyrelse sorterede nu under de nye sogne-fattigkommissioner.⁶⁹

En del af den private foretagsomhed, der omfattede det almennyttige, resulterede imidlertid ikke alene i traditionelle fattighuse eller skoler. I løbet af 1700-tallets sidste årtier blev godsejerne tilsyneladende mere og mere tilbøjelige til at anlægge forretningsmæssige betragtninger over fattig-forsørgelsesproblemet: De befolkningsselementer, som hidtil kun havde ligget til byrde, skulle gøres produktive på en eller anden måde.⁷⁰

Når der blev gjort forsøg på at realisere sådanne tanker, kom det i nogle tilfælde til at se ud, som om godsadministrationen ville bestyre fattig-, industri- og skoleanlæggende under ét; undertiden opfattede man åbenbart det hele som et afrundet og sammenhængende kompleks.

Efterhånden skabtes en mangfoldighed af »industrier« i landområderne, hvoraf vi her blot skal nævne spinde- og vævefabrikkerne på baronierne Lehn og Brahetrolleborg og på det langlandske grevskab. Især til spindingen kunne der benyttes ukvalificerede arbejdere, hvilket ville sige arbejdsdygtige fattiglemmer og børn, der blev opsamlede i en række såkaldte spindeskoler. På Brahetrolleborg eksisterede der i 1780'erne adskillige spindeskoler med 60-70 børn, der blev undervist om formiddagen i de forskellige skolefag og spandt om eftermiddagen – og om vinteren til et godt stykke ud på aftenen.⁷¹

Fabriksvirksomheden, der også omfattede gamle menneskers hjemmearbejder, satte blandt andet besidderen i stand til at rekruttere udlærte spindere, som han afsatte til de omliggende godser. Omkring 1787 fandtes der således over en halv snes spindeskoler på egnen, eksempelvis i Ulbølle og Vester Skerninge. Brahetrolleborg var leverandør af de nødvendige redskaber og materialer (hør) til driften, og hele virksomheden var frugten af et samarbejde mellem baroniet Holstenshuus, Skjoldemose og Rødkilde godser samt naturligvis Brahetrolleborg.

Foretagendet krævede en hel del praktisk koordinering, men denne synes at være blevet gjort til en sag, som man kunne pålægge præsterne med lovhjemmel. De statslige myndigheder bidrog altså positivt til denne udvikling, hvoraf atter flyder, at vi vanskeligt kan øjne grænserne mellem den private og den offentlige administration. På dette

sted må vi begrænse os til at konstatere, at kancelliet i 1784 via stiftamtmanden og biskoppen befalede sognepræsterne, at de skulle »overtale de høje herskaber til at få den nyttige og priselige anstalt med spindeskoler i de (dem) anbefalede sogne oprettede«. ⁷²

Spørgsmålet om sondringen mellem privat og offentlig virksomhed, og herunder spørgsmålet om amtmandskompetencen, er forekommet særdeles uklart efter den undersøgelse, som er foretaget, men måske er det heller ikke synderlig vigtigt at få besvaret, når vi kan konstatere, at lensbesiddernes (eller som helhed godsejernes) private interesser gennemgående faldt i tråd med de statslige myndigheders hensigter: Både i privat og i offentligt regie blev der tumlet meget med de opgaver, som bestod i at mindske fattigforsørgelsesbyrderne, og der herskede almindelig enighed om, at almisseelemmer, tiggere og løsgængere i samfundet burde tvinges til at arbejde. Regering og godsejere var ligeledes enige om, at »udfinde og iværksætte« midler, som kunne holde statens indvånere til flid og nøjsomhed, og at der vel at mærke måtte gribes til foranstaltninger, som ikke kostede penge. ⁷³

Omkring 1812 udkastede greven af Langeland sin egen plan om at indrette »fattighuse forenede med arbejdsanstalter«, – en plan, der blev modtaget med udtalt begejstring i Svendborg amts fattigdirektion. Det mest fascinerende ved dette grevelige projekt var nok, at det indbefattede den såkaldte »rumfordske bespisningsmetode«. ⁷⁴ Direktionen proklamerede straks, at man også fra amtets side ville arbejde på at få indført »en mere sund og mindre bekostelig bespisningsmetode for den fattige«, nemlig ved at ty til den rumfordske opskrift. Fordelene for det offentlige var indlysende; amtmanden erklærede, at der »kun behøves 12 lod fast spise til et kraftfuldt menneskes tilstrækkelige måltid, ... og at følgelig tvende sådanne måltider i 24 timer er mere end tilstrækkeligt til at føde et kraftfuldt menneske«. Den langelske plan var, fortsatte han, et herligt eksempel for hele staten, og hvis den blev fulgt alle vegne, kunne riget dagligt spare uane-
de kvanta af levnedsmidler. ⁷⁵

For god ordens skyld bør vi her erindre om, at datidens ideer om spindefabrikker, arbejdsanstalter, fattigbespisning etc. blev opfattede som den rene filantropi i vide kredse.

Da regeringen i 1817 indkaldte forslag til, hvorledes man kunne begrænse de fattiges antal, fremkom der stort set samstemmende er-

klæringer fra lensbesidderne: For det første gik de stærkt ind for oprettelsen af tvangsarbejdsanstalter, der kunne opsuge de hidtil uproduktive befolkningselementer, som man havde måttet trækkes med. For det andet mente de, at staten ved én eller anden indgriben burde bringe det derhen, at kun personer, der var i stand til at forsørge sig selv og deres familie, og som kunne dokumentere dette, skulle have lov at indgå ægteskaber i fremtiden.⁷⁶

I løbet af almennyttig-kompleksets udviklingsfase foregik der således en gensidig inspiration og en initiativ-præget vekselvirkning imellem den private og den offentlige sektor. Opgaverne havde i reglen en karakter, der bevirkede, at forsøgene på at løse dem kun sjældent medførte sammenstød mellem amts- og lensforvaltning, ej heller opstod der direkte sammenstød om kompetencefordelingen; og når man fra lenets side tog forskellige administrative handlingsskridt, der berørte fattig-/skolesager, gjorde man det med selvfølgelighed – uden an-

Jens Birkholms billede »Til Bords« giver et vist indtryk af forholdene i arbejdsanstalt eller fattighus i forrige århundrede. Motivet er formentlig sydfynsk. (Privateje. Aftryk i Fåborg byhistoriske arkiv).

strengt påberåbelse af amtmandsrettigheder. Kun i ganske sjældne tilfælde ser vi, at der henvistes til en bestemt hjemmel for at kunne handle i sagerne, men eksemplerne er så få og spredte, at vi ikke ud fra dem kan udsondre amtmandskompetencens konkrete indhold for lensbesidderne i 1700-tallets løb.⁷⁷

Da fattig- og skolevæsenet omsider fik status af to særlige grene inden for forvaltningen, blev den øverste lokale tilsynsmyndighed fra henholdsvis 1803 og 1806 henlagt til amtsdirektioner med de kongelige amtmænd i spidsen.⁷⁸ Grever og baroner fik samtidig en almindelig ret til at indtræde som medlemmer i amternes direktioner, men så vidt vi kan tolke lovbestemmelserne herom, udsprang denne rettilighed *ikke* af de gamle amtmands-privilegier, men snarere af deres status som storhartkorns-besiddere samt kirke- og skolepatroner.

Fra 1800-tallets første tiår fik lensbesidderne desuden sæde i de nyetablerede sognekommissioner for fattig- og skolevæsen, men også her optrådte de alene i deres egenskab af jorddrotter og patroner. De gav sjældent personligt møde i disse sognekommissioner, men lod sig fortrinsvis repræsentere af deres birkedommere, godsforvaltere, forpagtere eller andre personer med lignende social status.⁷⁹ I øvrigt synes disse uddelegerede funktioner i det lange løb at være blevet opfattede som ret byrdefulde for folk, der til daglig også bestred en højere funktionærpost eller lignende, og hen imod århundredets midte finder vi da mange eksempler på, at hvervene efterhånden blev overdraget til de bedste blandt fæste-gårdmændene.⁸⁰

c) Træk af skolevæsenets administration i 1800-tallet

Som det er blevet omtalt, fandtes der en del eksempler på, at lenene eller andre storgodser (og institutioner) kunne få lov at videreføre nogle systemer, der kom til at afvige mere eller mindre fra dem, som regeringen fastlagde med anordninger i perioden 1803-1806 (1814).

Dette blev tilfældet på Brahetrolleborg, hvorfra man i en ansøgning til kongen af 1808 henviste til det lokale skole-systems hidtidige funktionsdygtighed, samt til den »liberale ånd«, der altid havde båret samme. Grev Reventlow udtrykte, at han anså det for lidet passende, om man blev nødsaget til at indføre forandringer, så meget mere som riget nu befandt sig i en situation, hvor »gemytterne er og må være opfyldte af fædrelandets politiske anliggender«. Endelig, fortsatte

han, ville det jo unægtelig være en lettelse, hvis baroniets skolebestyrelse fortsat kunne arbejde efter reglementet og instruksen fra 1780'erne, – med andre ord efter de direktiver lenets besidder selv havde fastlagt.⁸¹

Undertiden var det naturlige geografiske omstændigheder, som blev afgørende for, at et lokalt system fik lov at afvige fra det nu gængse. På velarrunderede godser eller på godser, som lå på en ø, kunne det være aktuelt. På stamhuset Thorseng blev der således ikke oprettet de ellers lovbestemte fattig- og skolekommissioner for hvert enkelt sogn; i stedet havde man en fællesbestyrelse af de to væsener, der gjaldt for hele Tåsinge.⁸² På grevskabet Samsø fik man en egen amts-skoledirektion og ditto -fattigdirektion på grund af øernes (Samsø og Tunø) isolerede beliggenhed. Greven førte amtmandens formandssæde begge steder, men beskikkede dog snart en anden til at repræsentere sig ved møderne, der i øvrigt fandt sted 2 à 3 gange om året.⁸³ Inden for det fynsk-langelske område var det nok en gang Langeland, der kunne opvise det mest markante særforvaltningssystem.

c, 1) Det langelske skolevæsen

De naturskabte problemer, som især i vinterhalvåret opstod med at holde regelmæssig kontakt med »fastlandet«, var en væsentlig årsag. Som vi flere gange tidligere har set, var det dog tillige i høj grad de langelske grever selv, der ønskede at bemægtige sig den administrative myndighed, hvor det var muligt.

Hvad skolevæsenet angik, fandtes der en solid forvaltnings-tradition på Langeland, som med rette eller urette medførte, at den grevelige overøvrighedsmyndighed var svær at komme uden om. Den afgørende indflydelse på skolesagerne havde allerede Frederik Ahlefeldt tiltaget sig i 1740'erne, dels ved at bruge, hvad man tør kalde kupagtige metoder, dels ved at påberåbe sig en (overordentlig) amtmands-myndighed i dette anliggende, der egentlig næppe ville have stået for en nærmere prøvelse.⁸⁴

Modstanden mod den grevelige bestyrelse på dette tidspunkt kom tilsyneladende mest »nedefra«, hvormed vi må forstå fra øens øvrige godsejere. Disse begivenheder er dog nyligt beskrevet af Karen Møller Hansen i hendes afhandling om landsbyskolen på Langeland

(duplikeret speciale), og vil derfor ikke blive omtalt videre her.⁸⁵

Da herredsprovsterne ifølge forordningen af 5/12 1806 efterhånden skulle afløses af amtsprovster, androg greven for kancelliet om at få Langeland fritaget fra at stå under en amtsprovst på Fyn og i stedet få sin egen bosiddende provst.⁸⁶ Argumentationen var den hyppigt benyttede, at det praktisk talt var umuligt for en fremmed provst at passe de langlandske forretninger, dennes besværlige embedsrejser over vandet etc.; men dertil kom en kraftig understregning af skolesagens store vigtighed for greven personligt.

Kancelliet afæskede biskop og amtsprovster betænkninger herom, og det forlangte en yderligere udredning af spørgsmålet fra grevens side (1808). Uvist af hvilken årsag tøvede kancelliet med at træffe en beslutning, men i begyndelsen af 1809 kunne sagen efter grevens mening ikke vente længere, »siden provst Schurmann i Lindelse er af-død, og det synes, som om amtsprovst Wedel vil anse Langeland som henhørende under sin embedskreds«. ⁸⁷ Han proklamerede ved samme lejlighed, at hvis øen ikke fik status som et selvstændigt amtsprovsti, så ville hans »lyst og attrå til skolevæsenet«, som han af egne midler ofrede over 600 rdl. på om året, »aldeles tabe sig og for-svinde«. Greven tilføjede, at han allerede havde en plan parat, der viste, »hvorledes den provst, som her på landet blev ansat, kunne lønnes af grevskabet Langelands egne præstekald uden i nogen måde at bebyrde amtsprovstefondet eller andre præstekald«. ⁸⁸ Efter denne sidste utålmodige skrivelse gik der dog af årsager, som foreløbig er ukendte, hele to år, før kongen bekvemmede sig til at udnævne en særlig amtsprovst for Langeland. Valget faldt på sognepræsten for Snøde og Stoense menigheder, P. Saxtorph, og han var just den mand, som greven helst ville se i embedet. Samtidig fik greven overdraget »amtmandens vices som skoledirektør«; han og Saxtorph udgjorde da fremover den langlandske amts-skoledirektion. ⁸⁹

Ifølge resolutionen skulle greven aflønne amtsprovsten af sine egne midler med 500 rdl. årligt, indtil der med tiden kunne skaffes indtægter, som følge af vakancer i nogle af øens præstekald. Måske har greven først fremsat sit tilbud om de 500 rdl. på et sent tidspunkt i beslutningsprocessen, for han omtalte ikke disse penge i sine første ansøgninger til kancelliet.

I øvrigt skred han nu til værket i fuld begejstring og i en fast tro på, at »Langelands skoler inden kort tid (ville) gøre epoke i Danmark«. ⁹⁰

Så vidt man ser, blev alle skoleanliggender i de følgende år i højeste grad *styret* af greven selv; i det mindste gør den korrespondance, som han blev nødt til at føre med biskoppen om læreransættelser etc., indtryk af noget rent formelt. Det var på Tranekær Slot, man bestemte, hvilke unge mennesker, der burde uddannes til lærergerningen, hvor de skulle sendes hen for at studere, og siden hvor de skulle ansættes.⁹¹

Ifølge grevens eget udsagn var forholdet til de skiftende biskopper yderst venskabeligt alligevel: »... der var aldrig nogen ulig mening imellem disse mine gejstlige foresatte og mig, men stedse den største og bedste foreståelse«, hed det i et brev til biskop Plum fra september 1819. – Men trods dette; greven var nu ved at tabe lysten til »det kære fag«, og anstødsstenen var skolelæreren i Illebølle og Lindelse, som greven ganske vist selv havde ansat, men som senere viste sig at være en helt uegnet person. Det var imidlertid, selv ikke for greven, muligt at slippe af med ham før efter en længere retslig procedure, og undervejs gjorde manden livet surt for både skoledirektion og sognets skolekommission. Greven påstod, at han nu var udmattet af lærerens »grove impertinente forhold ... og nederdrægtige adfærd«, og da han ikke mente at kunne »virke mere til fordel for skolerne, når al autoritet tilintetgøres«, bad han sig i 1819 entlediget fra posten i amtsskoledirektionen.⁹²

III. Sundhedsvæsenet i almindelighed på lenene

I løbet af 1720'erne begyndte statsmagten at opbygge et embedslægevæsen, for så vidt som der blev oprettet nogle embeder for stifts-, stads- og landfysici. Overopsynet med disse sorterede fra 1740 under Collegium Medicum. I 1803 blev Sundhedskollegiet dannet og kom til at overtage forretningerne fra Collegium Medicum samt fra det i 1785 stiftede Kongelige kirurgiske akademi. Sundhedskollegiet var således statens øverste myndighed i henseende til embedslægevæsenet, den medicinske pleje og folkesundheden i almindelighed.

Den brede befolkning havde selvsagt yderst begrænset nytte af de meget fåtallige, i reglen fjerntboende og dårligt uddannede fysici, og ser vi bort fra de forskellige karantæneforanstaltninger og direktiver, som regeringen tegnede sig for, når truende epidemier var under opsejling, kan det vanskeligt hævdes, at der eksisterede noget egentligt sundhedsvæsen.

Der fandtes personer, som blev kaldt læger eller kirurger, men indtil 1770'erne var det et helt lokalt spørgsmål, om man ville benytte sig af dem, ligesom det var et lokalt problem, hvorledes man ville betale dem. På flere storgodser, grevskaber og baronier befandt sig en kirurg, som havde til opgave at våge over sundhedstilstanden hos godsets beboere, og han blev ofte aflønnet af herskabet.⁹³ Det kunne også være tilfældet, at en læge blot på en slags gennemrejse blev knyttet til godset med en bestemt opgave for øje. Det ser vi blandt andet på baroniet Lindencborg i 1758, hvor greven med »fornøjelse har betragtet, at den unge studiosus medicinae, Wøldike har så lykkeligt inoculeret små kopperne på 76 personer og børn«. Vidste man bare, om studenten ville blive på godset endnu nogen tid, så ville herskabet »hjertelig ønske ... at han ville extendere sin curer på omkringliggende sogne«, idet greven var overbevist om, at majestæten ville se på sligt med særdeles nåde.⁹⁴

Selve stiftsfysikatet var tilsyneladende gået helt i forfald i Fynsområdet før 1770, thi i 1773 indgav de forskellige amtmænd en forestilling til kongen om, at udgifterne til sygdomsbekæmpelse måtte blive lignet på hele stiftet i fremtiden; der blev henvist til, at man kunne benytte den samme model, som allerede blev brugt til stiftsligningerne for delinkventpenge.⁹⁵ Forestillingen resulterede samme år i et kongeligt reskript, der bestemte, at der skulle ansættes en »landfysicus« for hele stiftet, »så de elendige syge, som ikke henhørte under noget gods, ikke skulle være overladte til deres egen skæbne«.⁹⁶

I lighed med hvad vi kan se i forbindelse med andre almennyttige foretagender, blev diktatet fra oven om at bidrage til en ny stiftspulje modtaget med blandet begejstring på lenene: Greven af Wedellsborg gik ind i ordningen opfyldt af modvilje, og siden gik han til kancelliet med en række indvendinger. De drejede sig fortrinsvis om, at han nok selv skulle sørge for sundhedstilstanden på sit eget grevskab, og at stiftet som sådant ikke kom ham ved. I 1783 beklagede han sig til kancelliet over, at han efter den sidste stifts-repartition var blevet tvunget til at bortøde 150 rdl. Pengene var smidt ud, for hans bønder var aldeles ikke blevet helbredte »af de rekvirerede kirurger«, og han havde siden været nødt til at betale yderligere 100 rdl. til nogle andre læger for deres kureren på almuen. Kancelliet forhørte sig om sagen hos stiftamtmanden og den fynske landfysicus og afviste derpå grevens påstande: For det første kunne grevskabet ikke have bidraget

mere end 20 rdl. om året til stiftsordningen, og for det andet, hed det, havde centraladministrationen mere tillid til landfysicus' udsagn end til grevens, hvad den rent lægelige behandling angik. De kirurger, som stiftet udsendte, havde været dygtige nok, men de kunne naturligvis ikke hjælpe nogen med deres kure, når folk aldeles nægtede at følge deres forskrifter, og dette var just, hvad de grevelige patienter havde gjort. Der kunne således ikke være tale om at fritage Wedellsborg fra bidragene til stiftskassen, og i øvrigt kunne kancelliet forudse, at det ville blive »et eksempel af onde følger, da flere jordegodsejere ville søge det samme, hvorved denne i sig selv priselige og til landets sikkerhed vel indrettede foranstaltning ville komme i uorden og efterhånden rent bortfalde ...«. ⁹⁷

Ved et reskript i 1791 blev stiftets offentlige lægehjælpsordning udbygget. Herefter skulle der ansættes en såkaldt stiftsfysicus og under denne atter fem distriktskirurger, ⁹⁸ der tilsammen skulle dække Fyn og Tåsinge. Udgifterne til dette lægeapparat skulle lignedes med bestemte satser på kategorierne købstæder, embedsmænd, hovedgårde, præstegårde og det kontribuable hartkorn, og pengene skulle indbetales i amtstuerne. ⁹⁹

Et kancelli-cirkulære formandede i 1794 grever, baroner og amtmænd til at holde hinanden løbende orienterede om udbrud af smittsomme sygdomme i deres embedsdistrikter. ¹⁰⁰ Senere blev det understreget, at stiftets fysicus havde kompetence til at træffe øjeblikkelige foranstaltninger til standsning af smittespredning hvor som helst, og at han ikke nødvendigvis først skulle underrette den vedkommende overøvrighed. ¹⁰¹ Stiftsfysicus' adgang til sådan fri handlen blev siden afbalanceret på den vis, at han også fik pligt til at yde assistance alle vegne, eksempelvis på et len, så snart der var bud efter ham. Hans virksomhed på lenets grund skulle dog ikke indebære et underordningsforhold til besidderen. ¹⁰²

I 1800-tallets løb opstod der andre lokaladministrative nyskabelser i forbindelse med sundhedsvæsenet. Således blev der nogle steder etableret sundhedskommissioner på sognebasis i anledning af koleraepidemien i begyndelsen af 1830'erne. Kommissionsmedlemmerne hertil blev udpegede af amtmanden, også når det drejede sig om sogne, der hørte under et len. ¹⁰³

Politimæssige anliggender inden for sundheds- og medicinalsektoren

sorterede under grever og baroner som følge af deres overpolitimesterfunktion. Lensforvaltningen skulle således selv iværksætte eftersøgninger efter kvaksalvere og rejse tiltale imod dem.¹⁰⁴ Man skulle også sørge for at anholde folk, der overtrådte sundhedsvedtægter eller karantænebestemmelser eller som på den ene eller anden måde havde udvist ligegyldighed med hensyn til smittefarens alvor.¹⁰⁵ Endelig var det nærmest en politimæssig opgave at overvåge gennemførelsen af de vaccinationer imod kopper, som allerede nogle steder var påbegyndt tidligt i 1700-tallet.

Grever og baroner havde ret til »selv at forestå« vaccinationer af småbørnene på deres godser, men med enkelte undtagelser synes den praktiske udførelse dog at være blevet lagt i hænderne på degne eller skoleholdere, medens sognepræsten optrådte som deres nærmeste tilsynsførende.¹⁰⁶

a) Det langelske sundhedsvæsen

1773-reskriptet, der havde (gen)indført en ligning på stiftsbasis af udgifterne til sundhedsvæsenet og havde (gen)oprettet et landfysicus-embede, omfattede ikke Langeland, bortset fra at Rudkøbing skulle bidrage til stiftet i sin egenskab af købstad.

Stiftamtmanden var imidlertid bekymret for, at der fremover skulle opstå alle mulige stridigheder med øens autoriteter og indstillede til kongen, om ikke også *hele* Langeland burde sortere under »landfysici direktion«.¹⁰⁷ Kancelliet spurgte greven, om han havde noget imod stiftamtets forslag, – dét havde han: Greven erklærede, at de smitsomme sygdomme, som havde givet anledning til den ny stiftsordning, endnu aldrig havde ytre sig på Langeland, og at det var ganske urimeligt, at øens befolkning skulle bidrage til stiftskassen. Når eller hvis sygdomme af samme truende karakter endelig skulle begynde at vise sig, skulle han nok selv sørge for at ansætte en erfaren kirurg. I det hele taget, vedblev han, var 1773-reskriptet Langeland uvedkommende, da øen var »en anden provins end Fyn«.¹⁰⁸

Efter at kongen havde søgt vejledning i sagen hos Collegium Medicum, resolverede han i august 1774, at Langeland måtte være fritaget for pålægget til den fynske landfysicus på visse betingelser: For det første skulle greven betale alle kure og al lægehjælp ikke blot for grevskabets beboere, men for alle øens indbyggere. For det andet

skulle den langelandske kirurg udpeges af Collegium Medicum, og han skulle rette sig efter de direktiver, som den fynske landfysicus måtte udstede. For det tredje skulle enhver, der drev virksomhed som kirurg eller apoteker på øen, give indberetninger om sygdommes opdukken etc. såvel til landfysicus som til »øvvrigheden«. ¹⁰⁹ Med dette sidste måtte være ment øens retsbetjente. ¹¹⁰

Kancelliet pålagde dernæst stiftamtmanden at sørge for, at greven og byfogeden i Rudkøbing trådte sammen for at udforme en plan for ligning og repartition af lønnen til Langelands nye »provincialkirurg«. ¹¹¹ De forskellige godsejere og proprietærer synes at have været enige med greven om ordningen, for så vidt de nok fandt det betryggende at have en embedslæge fast iblandt sig; deres interesser for at bidrage med klingende mønt var dog begrænset. Greven måtte derfor meddele, at »så som ingen godvillig tilskud hertil har kunnet tilvebringes til kirurgus-lønnen« ud over, hvad der anordningsmæssigt skulle lignedes på de enkelte hovedgårde etc., så blev han nødt til selv at indskyde 12 á 13 rdl. mere, end det beløb (ca. 33 rdl.) som hans grevskab og allodialgods skulle udrede. ¹¹² Amtmanden over Nyborg/Tranekær amt betragtede ordningen med velvilje og ved udgangen af 1776 forelå da et kongeligt åbent brev, hvorefter »der på vort land, Langeland ... skal være en ordentlig Chirurgus«. Selv om greven tidligere havde påstået selv at ville beskikke vedkommende, var det dog kongen, som foretog denne beskikkelse. ¹¹³ Manden skulle have bopæl i Rudkøbing, og hans forretninger og embedspligter skulle svare til de fynske distriktskirurgers, men medens hans kolleger oppebar 150 rdl. om året, måtte han foreløbig lade sig nøje med 110 rdl. I 1793 opnåede han en ligestilling med dem i henseende til diæt-
penge. ¹¹⁴

Vi kan konstatere, at dette nye embede faktisk blev beklædt med en af grevens gamle venner, der tidligere havde været eskadronkirurg ved det fynske rytterregiment. Manden måtte således *antages* at have sin faglige baggrund i orden, men hans virksomhed på Langeland afslørede ikke nogen større velbevandrethed udi lægevidenskaben, han blev endog af folk på egnen betegnet som særdeles udygtig! ¹¹⁵ Omkring århundredskiftet, hvor provincial-kirurgen desuden var ved at blive gammel og svagelig, overvejede greven, hvorvidt der kunne være behov for to kirurger med hver deres distrikt på øen.

Sine tanker herom meddelte han proprietærerne i et cirkulære og

bad dem samtidig oplyse, hvor meget de ville bidrage med, hvis man fik en således udvidet ordning.¹¹⁶ Hans planer mødte tilsyneladende ingen større modstand, og på Tranekær Slot lå allerede et forslag parat, som angav, hvordan embederne kunne finansieres. Af årsager, som foreløbig er uklare, blev planen dog ikke realiseret på dette tidspunkt, og om dens senere skæbne vides intet. I det mindste finder man en del af forklaringen i den omstændighed, at greven nu var nødt til at lade sin gamle, affældige kirurg udskifte, og den afløser, som han fandt, var tilsyneladende en dygtig og energisk mand, men han var tillige modstander af projektet med to lægedistrikter, samtidig med at han krævede lønforhøjelse under påberåbelse af sin egen faglige effektivitet.¹¹⁷

Ved udgangen af 1816 hører vi stadig kun om ét lægedistrikt, nemlig i forbindelse med et andragende til kongen, hvori greven søgte at få Strynø henlagt »under Langelands distriktskirurg«. Hans påskud var, at embederne som distriktskirurger var vakante både i Rudkøbing og i Svendborg (således at man ikke ville fornærme nogen embedsmænd ved at forskyde distrikts-grænser), og det var meget nemmere for Strynø-beboerne, mente han, at søge læge i Rudkøbing, frem for at tage til Svendborg.¹¹⁸

b) Sygdomsbekæmpelse på Langeland

Ifølge litteraturen skulle der have befundet sig adskillige læger på Langeland (bortset fra provinsialkirurgen), som drev praksis med grevelig velsignelse i de første årtier af 1800-tallet, men der kendes intet til deres kvalifikationer eller til nytten af deres virksomhed.¹¹⁹ Derimod erfarer man, at greven *selv* udøvede lægekunsten med bemærkelsesværdig ihærdighed, thi her var nemlig *også* en videnskab, som han med fuldt hjerte gik op i. Almuens sundhedstilstand lå ham stærkt på sinde, og han drog således gladeligt ud for at kurere på syge langelændere. Under en »heftig forrådnelsesfeber« fik sognefogederne befaling til at indberette ethvert nyt sygdomstilfælde til slottet straks, »det være nat eller dag«, og sognefogederne skulle også prompte alarmerne den omkringboende befolkning og våge over, at de syge fulgte lægens direktiver; endelig skulle de sørge for, at de syge blev isolerede fra omverdenen.¹²⁰

Over for de fleste sygdomme og især under epidemiagtige tilstande

Greve Frederik Ahlefeldt-Laurvig bekæmpede med energi den gamle uhygiejnske skik, at velhavende personer lod sig begrave inde i selve kirken. Selv udpegede han i god tid sit sidste hvilested i naturskønne omgivelser. Her ses »Generalens« grav i grevskabsskoven »Toveløkke« ved Tranekær. (Nationalmuseets II. afdl. 76544).

var der næppe stort at udrette på det medicinske felt, men man gjorde sig til gengæld ihærdige anstrengelser for at bremse videre smittespredning. Midlerne var som sagt isolation eller karantæne samt i forlængelse heraf forbud imod afholdelse af markeder, for ikke at tale om »indespærring ved militær«. Greven greb til sådanne foranstaltninger, så snart der kunne skimtes et sygdomstegn.¹²¹

Som et led i almindelig sygdomsforebyggelse kom der i året 1805 en forordning, som nedlagde forbud mod, at folk blev gravlagt i selve kirkerne. Mere eller mindre direkte må grevens optræden have haft betydning for forordningens fremkomst. I efteråret 1800 indgav han nemlig en pro memoria til kancelliet, hvor han rasede over den tåbe-

lige skik, at folk, der kunne betale, kunne købe sig et gravsted inde i kirken. Det var sundhedsfarligt, og for sin egen part, fortsatte greven, havde han forlængst udset sig et sidste hvilested langt uden for kirke eller kirkegård. Han bad kancelliet om myndighed til, at han i fremtiden kunne udstede forbud imod at nogen fra hans godser købte sig gravpladser i kirkerne.¹²²

Greven var desuden virksom på det medicinalske felt; og han veg ikke tilbage fra at lade sine underdanere nyde godt af de medikamenter, som han selv havde eksperimenteret sig frem til. I anledning af en (ikke navngiven) sygdom, der hærgede på øen omkring 1801, lod greven ordre udgå til befolkningen om, at man ved de første symptomer skulle sluge et »brækmiddel« og i øvrigt »vogte sig for træk og forblive i rolighed«, indtil man var helbredt.¹²³

Han var naturligvis også aktiv, når det gjaldt børne-vaccinationer imod kopper. I 1812 oplyste han således til den kongelige vaccinationskommission, at han i løbet af de sidste år havde »haft den glæde at vaccinere mere end 1000 børn«, samtidig understregede han, at han også fremover ønskede at beholde kommissionens autorisation hertil.¹²⁴

IV. Jordemodervæsenet

Der udgik allerede i 1714 en forordning, som skulle regulere jordemødrenes forhold, bestemme deres ansættelsesmåde og sætte visse minimumskrav til deres kundskaber, men alle disse bestemmelser kunne ikke håndhæves i det praktiske liv. Især i landområderne vedblev fødselshjælpen at være meget ringe, og i 1738 ser vi derfor Gudme herreds præster indgive et andragende til stiftsøvrigheden om at få herredet forsynet med erfarne jordemødre. Stiftsøvrigheden indhentede betænkning fra landfysicus og betegnede jordemodervæsenet som »et højst fornødent værk at få i stand«.¹²⁵

Det er allerede omtalt (p. 78), at der i 1797 udgik cirkulærer til amtmænd, grever og baroner, som pålagde dem at indsende forslag til regeringen om en bedre indretning af jordemodervæsenet. Det senere udkomne reglement om samme væsens nærmere ordning (1810) lod nogen tvivl tilbage hos lensbesidderne om deres kompetence. Uanset dette var jordemoderspørgsmålet imidlertid nu i gang med at blive et regulært offentligt anliggende, og regeringen så helst, at det skulle

holdes i de kongelige amtmænds regie. Af samme grund blev der heller ikke fremsendt indberetning fra hvert og et af lenene; undertiden var det altså den nærmeste amtmand, der tog et lens forhold med i sin redegørelse.¹²⁶

Baronen af Scheelenborg var en af dem, der selv svarede på cirkulæret; han meddelte, at hans område var velforsynet med jordemødre, idet der fandtes to, som begge var blevet eksamineret af landfysicus i Odense.¹²⁷ Den efterfølgende reorganisering af væsenet (inddelingen i distrikter) blev dog foretaget på Scheelenborg af amtmand og baron i forening; en fremgangsmåde, der også snart blev udnævnt af kanseliet til at være den for fremtiden gyldige.¹²⁸

Retten til at *beskikke* jordemødrene fulgte største-hartkorn-reglen (se p. 150 ff.),¹²⁹ men ganske uanset om det var den kongelige amtmand eller greven/baronen, som sad inde med beskikkelsesmyndigheden, så tyder meget på, at personvalget, når det gjaldt en jordemoder, var et spørgsmål, som lokalbefolkningen havde en ret stærk, omend indirekte indflydelse på.

Greven af Wedellsborg anførte således i 1818, at folk på Bågø kun ville acceptere én af deres egne i denne stilling. En udefrakommende kvinde ville med grevens ord ikke »leve i den enighed og gode forståelse med naboerne, som hun efter sin stilling burde«. Han forklarede at han derfor blev nødt til at sende en af øens unge kvinder til oplæring i København (på den kongelige jordemoderanstalt). – Uden al tvivl blev greven også selv nødt til at bære udgifterne til hendes uddannelse, skønt han godt kunne have sparet dem ved at beskikke en vis fuldbefaren jordemoder, som havde meldt sig. Bågø-folkenes afvisning bevirkede, at de først fik en autoriseret jordemoder, da den unge kvinde fra Bågø vendte hjem med sit eksamensbevis, hvilket formentlig skete hen ved 1820.¹³⁰

Plakaten af 29/4 1791 fastsatte et gebyr, som skulle erlægges, når man benyttede en eksamineret jordemoder, og den bestemte samtidig, at selv om barselskvinderne brugte andre ukvalificerede fødselshjælpersker, så skulle de alligevel betale denne afgift til stedets autoriserede jordemoder.

Billedet af væsenet og dets finansiering inden for det fynsk-lange-landske område i 1790'erne virker noget flimrende, når vi går efter de lokale myndigheders indberetninger til centraladministrationen:¹³¹

Baronen af Holckenhavn oplyste, at han havde problemer med at overtale almuen til at bruge de eksaminerede jordemødre. Samtidig meddelte han dog, at der kun fandtes én virkelig jordemoder pr. 500-600 tdr. hartkorn, så det kunne måske tænkes, at vedkommende ikke altid kunne være på pletten, hvor der var brug for hende. I øvrigt mente han, at omkostningerne til væsenet burde reparerer på den lokale befolkning. Amtmanden over Svendborg amt erklærede, at jordemodergagen var »billig og tålelig«, og at befolkningen var flink til at benytte de eksaminerede jordemødre; hvis almuen fortsat skulle holdes til, var det tilrådeligt, at man også fremover sørgede for at holde lønningerne på det lavest mulige niveau. Distriktskirurgen for Sallinge herred var også tilfreds med forholdene og roste især godsejerne for deres gode varetagelse af sagen, han forstod, det var skik og brug, at godsejerne selv betalte både jordemoderlønnen og uddannelsen. Baronen på Scheelenborg oplyste, at da den yngste af baroniets to jordemødre især var »stændig i forretning, når udfordres, så har jeg hendes mand ladet være fri for 52 årlige ugedage«.

Indberetningerne fra præsterne i Sunds herred fremmanede til gengæld et mere dystert billede: Man hævdede, at der i hele herredet kun gaves tre tilfælde, hvor jordemødre blev holdt af et godsherskab, og det var på Moltkenborg, Thorseng og baroniet Lehn. I betragtning af det store antal private godser, der eksisterede tæt side om side netop i dette herred, kan disse oplysninger forekomme noget tvivlsomme.¹³²

Hvad vi med nogenlunde sikkerhed kan sige om væsenets finansiering er, at ordningen med tjenestegebyret til jordemoderen aldeles ikke fungerede efter hensigten: Gennemgående var almuefolk stadig »fyldt med frygt og fordomme«, når det gjaldt de autoriserede jordemødre, og derfor fik jordemødrene sjældent hele den indtægt, som de skulle være berettigede til i forhold til antallet af fødsler i deres distrikter. Denne omstændighed blev også til stadighed fremhævet i deres klageskrivelser til de lokale myndigheder.¹³³ Ved et par pro memorier, som kancelliet gav i 1801 og 1802, blev der nedlagt regulært forbud imod overhovedet at benytte sig af ueksaminerede fødsels-hjælpersker.¹³⁴ Overtrædelser skulle medføre bøder, som skulle inddrives af sognefogeden på ordre fra amtmand eller lensbesidder.¹³⁵

Udpræget fattige distrikter fik fra 1812 mulighed for at optage lån af midler fra offentlige stiftelser med henblik på etablering og aflønning af deres jordemødre, og lånene skulle afvikles som kapitalafdrag

med 6 % p. a. over 28 år.¹³⁶ Fra 1816 blev udgifter til jordemodervæsenet repareret på amtet eller på hele stiftet, og grevskaber og baronier skulle i almindelighed træde med ind i denne repartitionsordning.¹³⁷

På Langeland vedblev væsenet i 1800-tallets første årtier at være administreret efter lidt specielle linier; ikke overraskende bestemtes udviklingen her nemlig af grevens egen vilje.

Ved århundredets begyndelse manglede øen »duelige« jordemødre, og greven havde planer om at begynde opbygningen med ansættelse af to jordemødre, – siden flere, og han var indstillet på selv at dække hovedparten af udgifterne.¹³⁸ Hans indflydelse ved besættelsen af jordemoder-embederne havde større gennemslagskraft end nogen anden myndigheds, hvilket ville sige, at han også bestemte sagerne, når der var tale om stillings-besættelser uden for de grevelige besiddelser. Når greven havde udpeget kandidaterne fremsendte den kongelige amtmand i de sidste tilfælde tilsyneladende velvilligt de nødvendige amtslige beskikkelsesbreve.¹³⁹

Sammenfattende bemærkninger til kapitel 6

I årtierne på begge sider af 1800 blev en række foretagender, der skulle sigte på det almennyttige, reorganiserede og udbyggede i landområderne. Især blev vejvæsenet, fattig-/skolevæsenet og sundheds-/jordemodervæsenet genstand for strammere lovgivning og udvidet administration. I den anførte rækkefølge blev der fremdraget en del, i hovedsagen løse træk, af disse forvaltningsemners udvikling.

Det blev indledningsvis antydnet, at grevers og baroners amtmandskompetence i forbindelse med de berørte væsener var problematisk at få udsondret i forholdet til andre myndigheders kompetence, d.v.s. i forhold til stiftamtmand, biskop, stiftsøvrighed og kongelig amtmand. I den henseende frembød vejvæsenets administration dog de mindste vanskeligheder, for det fremgik tydeligt af 1671-privilegierne, at lensbesiddere oprindeligt havde en amtmandsmæssig pligt til at sørge for vedligeholdelsen af samfærdselsnettene på deres len, og den vejadministration, som der foreløbig var tale om på

det lokale plan, måtte fortrinsvis bestå i at foranstalte vejreparationer ved bøndernes arbejdskraft og i at udforme fordelingsplaner for arbejdsbyrderne. Uden for lenene var det herredsfogedens pligt at foranstalte de samme sager efter amtmandens direktiver.

For det, som vedkom fattig-, skole- eller sundhedsvæsen, måtte man fastslå, at forvaltet *blev* der fra lensadministrationens side, men hvorledes man bør opfatte karakteren af meget af samme forvaltning, er et noget speget spørgsmål. Det, som foregik, udsprang i høj grad af det private initiativ det meste af 1700-tallet, og mange embedsprægede handlinger havde deres nærmeste hjemmel i besiddernes patronatsrettigheder. Såvel privat velgørenhed som patron-værdighed var imidlertid kvaliteter, der også dannede basis for udviklingen andre steder, blandt andet hos landets øvrige godsejere og proprietærer.

I løbet af 1770'erne blev det ved reskripter fastslået, at grever og baroner ikke alene havde pligt til at besørge vejvedligeholdelsen på deres egne godsområder, men at de også skulle bidrage med midler til gennemførelsen af vejarbejder, som var planlagt af stiftet eller amtet. På lenene havde de dog fremdeles ret til selv at lede og befale, hvorledes arbejderne skulle afvikles. Vejforordningen af 1793 bestemte endelig, at al videre amtmandskompetence i vejvæsensspørgsmål i fremtiden kun skulle ligge hos de kongelige amtmænd, men dette fritog på ingen måde lensbesidderne fra at bestyre reparationsarbejder på egen grund.

Den fysiske beliggenhed af et lens godsmasser kunne give anledning til, at amt og len indgik særlige aftaler om vejbestyrelsen for bestemte hoved-/landevejsstrækninger, og vi så således, at det for eksempel på nord-vestfynske strøg kunne være herredsfogeden, som kom til at bestyre dele af lensgodsers vejvæsen. Det sås også, at hans anstrengelser for at få gennemført de nødvendige vedligeholdelsesarbejder undertiden var frugtesløse, fordi hverken lensbønderne eller lensbetjentene ville lade sig kommandere af én af amtets retsbetjente.

I administrationen af det langelandske vejvæsen fandt vi udtryk for, at embedsmændene forsøgte at gøre forvaltningsprocedurerne mere simple inden for et bestemt geografisk område, der dels bestod af lensgods, dels af proprietær-, embeds- og andet gods: Gennem en periode på ca. 100 år (1730'erne – 1830'erne) delegerede amtmændene for Nyborg/Tranekær-Svendborg amt visse dele af deres amt-

mandsmyndighed i vejvæsensanliggender til de langelandske grever. Herunder blev foreløbig halvdelen af Langeland, nemlig Nørre herred, underlagt grevelig administration, medens Sønder herred skulle sortere under amtmanden. Efter en række energiske forsøg på at overbevise centrale og lokale myndigheder om det rette i tanken lykkedes det også i 1811 den daværende greve at få tillagt overopsynet med hele Sønder herred. For så vidt vej-vedligeholdelsen og de politimæssige opgaver i forbindelse med samme angik, kom hele den langelandske vejbestyrelse på denne måde til at blive en sag, man ordnede fra Tranekær Slot; en tilstand, der varede til 1832, hvor grev Fr. Ahlefeldt døde. Trods denne ordning i grevens besiddelsestid skulle den regnskabsmæssige bestyrelse og ligningen af udgifterne til vejvæsenet dog ifølge 1793-forordningen sortere under amtet, og denne omstændighed gav anledning til visse uoverensstemmelser amtmand og greve imellem. Medens sidstnævnte arbejdede på at få så mange langelandske vejudgifter som muligt læsset over på Svendborg amts samlede hartkorn ved ligningerne, arbejdede amtmanden på at påvise, at visse lokal-langelandske færdselsårer ikke kunne vedkomme amsrepartitionerne.

Det blev fundet hensigtsmæssigt at omtale fattig- og skoleanliggenderne sideløbende, hvorved vi kom nogenlunde i overensstemmelse med 1700-tallets herskende tendenser til at sammenkoble disse spørgsmål, såvel i lovgivningen som i den praktiske administration. Forsorgs- og undervisningskomplekserne kunne også med nogen ret siges først at have fået status af to selvstændige forvaltningsgrene med den skelsættende lovgivning, der fremkom i årene 1803-1814.

Grever og baroner måtte have en generel, implicit amtmandsmyndighed i fattig- og skolesager, men da amtmandskompetencen dog samtidig begrænsedes af gejstlige myndigheder, her især biskop/stiftsøvrighed, kunne der ikke være tale om nogen fuld administrativ handlefrihed.

Det blev konstateret, at det ikke altid lader sig gøre at bestemme hjemmelsgrundlaget for dispositioner, som foretoges af lensbesidderne på deres godsområder. Det fremgik, at megen handling udførtes på privat initiativ, at ældre og nyere fundatsoprettelser sigtede på fortrinsvis at afhjælpe forsorgs- og undervisningsbehov, og at de godsejer-indførte skole- eller fattigvæsenssystemer havde almindelig med-

vind fra statsmyndighederne og således næppe gav anledning til større kontroverser mellem lensforvaltninger og de lokale statsebedsmænd. Når dette er sagt, skylder vi dog at påpege, at det undertiden kunne knibe med den gensidige forståelse i spørgsmål, der vedrørte bidrag til stifts- eller herredskasser. Af samtlige jordegodsejere var lensbesidderne de mest modstræbende med hensyn til at opretholde disse offentlige kasser; man ønskede at bruge alle sine økonomiske ressourcer til lenets egen fattig-indretning, og det administrative apparat var det meste af 1700-tallet for svagt til at gennemdrive sanktioner over for en greve, der ikke ville lade herredskassebidrag opkræve på sin grund.

Den trykte rapport fra den i 1787 nedsatte kongelige fattigkommission kunne man betragte som en statusopgørelse anno 1790 for rigets fattigvæsen som helhed. En videre bearbejdning af denne rapport viste, at der i 60 % af samtlige fynske sogne (Langeland incl.) fandtes institutionaliserede fattig-indretninger, der hovedsageligt var udsprunget af godsejer-initiativer, og herunder tegnede lensbesiddere (len) sig for to trediedele af de eksisterende indretninger.

Det i sidste del af 1700-tallet opkommende »industri«-fænomen i landområderne var ikke til at komme udenom i forbindelse med fattig- og skoleforetagender. Spinde- og væveskoler eller diverse andre typer af fabriksdrift synes nemlig undertiden at have været integreret i (lens)godsernes fattig- og skole-administrationer. De humanitære foranstaltninger gik således smukt hånd i hånd med tidens ideer om, at enkelt-individet skulle gøres samfundsnyttigt. Der var blandt andet flere fynske grever og baroner, der søgte at realisere deres tanker om fabrikker og arbejdsanstalter som en del af det godsøkonomiske og administrative system, og det ses, at disse påfund blev modtaget med udtalt begejstring af lokale og centrale statsmyndigheder, som var opsatte på at kopiere dem. Samtidig kom statsstyrelsens velvilje også til udtryk ved en lovgivning, der på forskellig måde kunne støtte sådanne privat indstiftede foretagender.

Da lovgivningen (1803-1814) havde lagt fattig- og skolevæsenet i generelle faste rammer, måtte grever og baroner i almindelighed underkaste sig de nyoprettede amtsdirektioners kommando, men de havde ret til selv at indtræde i nærmeste amtsdirektion. Heri skal vi formentlig ikke se en videreførelse af den privilegerede amtmandsrettinghed, for deres medlemskab af amtsdirektioner var snarere grundet

på deres position som storhartkorns-besiddere inden for amtskredsen. I tilfælde, hvor bestemte geografiske forhold indbød til det, opnåede besidderne dog at få approberet deres egne amtsfattig- og amtsskole-direktioner. Dette skete blandt andet på ø-grevskaberne Samsø og Langeland, hvor amtsdirektionerne fik kompetence til at bestyre ikke blot lensgodsets, men også andre godsets/selvejeres forhold, med greverne selv på amtsdirektør-posterne.

For Langelands vedkommende så vi, at greven efter gentagne an-
søgninger fik gennemtrumfet, at øen skulle have sin egen amtsprovst, og da dette var opnået, kunne han sammen med denne udgøre amts-skoledirektionen. I en kortere årrække (1811-1819) sad greven da som leder af hele det langelandske skolevæsen, hvilket ikke var noget nyt for Langeland; blot foregik det nu efter en ny administrativ form. Han bestemte åbenbart temmelig suverænt alle spørgsmål om skoleholderi og læreransættelser, men på et tidspunkt kunne han ikke få stiftsøvrighedens velsignelse til at afsætte en »nederdrægtig« lærer uden yderligere formaliteter, og fornærmet over således at se sin »autoritet« tilintetgjort forlod han derpå sin post som amts-skoledirektør.

Under Collegium Medicums tilsynsmyndighed eksisterede der et beskedent embedslægekorps i det fynsk-langelandske område i 1700-tallets første halvdel. Medicinsk pleje, folkesundhed og fødsels-hjælp var dog spørgsmål, som den enkelte godsejer selv måtte varetage på sine undergivnes vegne; et lokalt sundhedsvæsen måtte med andre ord i endnu højere grad udspringe af privat initiativ, end hvad tilfældet var med fattig- og skole-indretninger.

Da staten reorganiserede det fynske stifts-fysikat i 1773 blev gods-
ejerne pligtige til at deltage i stifts-ligningen til dets opretholdelse. Også her kunne vi imidlertid spore en vis modvilje hos lensbesiddere med hensyn til at være bidragydere til et foretagende, der omfattede hele landsdelen: Det var billigere og fra deres synspunkt mere fordelagtigt at bruge midlerne til deres egne underdanere. Grever og baroner blev dog ved lovgivningen forpligtede til at korrespondere med amtmændene i situationer, hvor der syntes at ville opstå smittespredning, og det blev også fastslået, at stiftets fysicus havde myndighed til at gribe ind på et len, når som helst han kunne have grund til det af hensyn til folkesundheden.

Fra lensforvaltningernes side krævedes der fortsat en hel del amtmandsmæssig eller politimæssig virksomhed for at få sundhedsvedtægterne overholdte, for at kontrollere apotekernes forretninger eller for at holde jagt på kvaksalvere; hertil kom, at beskikkelsen af jordemødrene også var besiddernes sag i deres egenskab af amtmænd/overpolitimestre.

Eftersom greverne ikke ville underkaste sig de fynske embedslæger, blev også sundhedsvæsenet på Langeland administreret efter et mønster, der var uafhængigt af det i Fyns-området almindelige. Ifølge kongelig resolution af 1774 fik øen sin egen »provincial-kirurg«, men hans forretninger og embedspligter svarede til de fynske kollegers. I den første trediedel af 1800-tallet supplerede den daværende greve, Fr. Ahlefeldt, personligt provinsialkirurgen med stor ihærdighed. Langelænderne måtte således rette sig efter specielle grevelige sundhedscirkulærer, de måtte underkaste sig de grevelige kure, og de måtte indtage den medicin, han selv havde opfundet. Samtidig måtte amtmanden over Svendborg amt finde sig i, at greven udpegede jordemødre i distrikter, hvor det strengt taget var amtets sag at besætte stillingerne.

Om samtlige de almennyttige foretagender, der i løse træk er søgt karakteriserede i det foregående, må det siges, at de blev igangsat og bestyrede af lenene selv, indtil statsmagten hen ved 1700-tallets slutning mere systematisk satte ind på at gøre de omtalte væsener til egentlige offentlige anliggender. Herefter gled administrationen af dem gradvist ud af lensbesiddernes regie, idet amtslige overtilsynsorganer nu skulle fremme den eftertragtede ensartethed og simpelhed inden for lokaladministrationen.

Spørgsmålet om de almennyttige og undertiden næsten velfærdsbetonede indretninger er ikke til at komme udenom, hvis vi vil danne os et nogenlunde helt indtryk af den administration, som fandt sted fra lenskontorerne; på den anden side må det konstateres, at meget af denne aktivitet kun kan sættes i forbindelse med den privilegerede amtmandsmyndighed ved yderst tynde og tvivlsomme tråde. I fattig- og skoleanliggender havde den administrative myndighed, som lensbesiddere sammen med andre godsejere udøvede, udspring i patronatsrettigheder i ret mange situationer, men visse andre handlinger var hjemlet af deres overøvrighedsstatus. Når sagen gjaldt sundheds-

væsenet, lægehjælp og medicinsk pleje i det hele taget var deres aktiviteter som følge af en længe manglende lovgivning mest bestemt af personlig autoritet over for lokalbefolkningen, samt af en naturlig, privat godsejer-interesse.

SLUTNING:

Punkter i et udviklingsforløb

Den foreliggende undersøgelse har gjort forsøg på at spænde over en periode på små 180 år af den danske enevoldsepoke. *Ved begyndelsen* af det lokaladministrative udviklingsforløb var landets statsfinansielle situation overordentlig kritisk: Mange steder havde man endnu ikke overvundet tab og ødelæggelser efter Karl Gustav-krigene, og fra midten af 1670'erne fik undersåtterne pålagt nye byrder af et hidtil ukendt omfang i forbindelse med rustninger og skatteudskrivninger på grund af Den skånske Krig, hvilket skete, medens landbrugets produkter foreløbig kun kunne afsættes til meget lave priser. Statsmagten var i færd med at opbygge et embedsmandsstyre, men de lokale forvaltningsmønstre bar dog længe adskillige mindelser i sig om det gamle lensmandsstyre, og nu som tidligere var det adelen, der beklædte de højeste poster såvel på det centrale, som på det lokale administrative plan. Administrative foranstaltninger rettede sig fortrinsvis mod at løse skatteopkrævningens og soldaterudskrivningens problemer, men i øvrigt var lovgivningens gennemslagskraft og muligheden for at udføre sanktioner generelt svag på det lokale niveau, – kommunikationen overhovedet langsom og besværlig på grund af et lidet udviklet samfærdselsnet og kontakten mellem lenene og de kongelige amter svag og periodevis ganske afbrudt.

Ved slutningen af udviklingsforløbet befandt det danske samfund sig i en økonomisk opgangsperiode, men var fyldt af store indrepolitiske spændinger og omsider påvirket af en offentlig debat, der indeholdt liberalistiske lighedstanker. Embedsposterne var nu besatte af uddannede jurister, og regeringen havde allerede længe betragtet almennyttige spørgsmål som hørende til det offentliges forvaltningsopgaver. Det var af det store fællesskab, nemlig af stift eller amt under statens

direktiver, at stadig flere problemer krævede at blive løst. Der blev i embedskredse følt et stigende behov for at få udjævnet forskelligheder og for at få sammenhæng og overblik over en statsadministration, der siden de sidste årtier af 1700-tallet var blevet oversvømmet af lovbud, og som praktisk talt nu syntes kaotisk og truet af sammenbrud.

Om det *mellemliggende* forløb må det imidlertid siges, at staten faktisk ikke ophævede grevers og baroners privilegerede amtmandsmyndighed; noget andet var, at den blev overhalet og i visse henseender gjort betydningsløs efterhånden som administrationskomplekserne svulmede op og ikke tog hensyn til len eller andre enklave-lignende forvaltningscentre. Medens man eksempelvis på grevskabet Wedellsborg kun *yderst* sjældent havde stået i kontakt med andre fynske overøvrigheder i 1600-tallet og i de første årtier af 1700-tallet, så måtte greven i løbet af året 1820 udfærdige mindst et halvt hundrede skrivelser til stiftamtmanden i Odense.¹

Hvis vi træder tæt på og betragter udviklingen fra det lens-niveau, som hele undersøgelsen har stillet sig på, skimter vi dog tillige en modgående linie i forløbet frem til Grundlovens indførelse: Grever og baroner beholdt en forvaltningsmæssig særstilling på deres len på visse ret væsentlige områder. Dette gjaldt, som vist, for politiforvaltningen og den dermed forbundne domsvirksomhed (dog ophævet 1848), for det såkaldte forligelsesvæsen, for skifteforvaltningen, og endelig i en del tilfælde for skatteforvaltningen.

Ydermere var der tale om, at amtmandskiftejurisdiktionen forblev på lenene, efter at samme var gledet ud af de kongelige amtmænds regie, og om forligelsesvæsenet må det konstateres, at det som *nystiftet*, offentlig indretning blev overdraget til lensbesidderen som en konkret amtmandsfunktion; det er naturligvis i disse sidstnævnte foreteelser, vi må se træk, som nærmest gik *imod* strømmen i udviklingen.

Amtmandsprivilegiets udramatiske bortgang

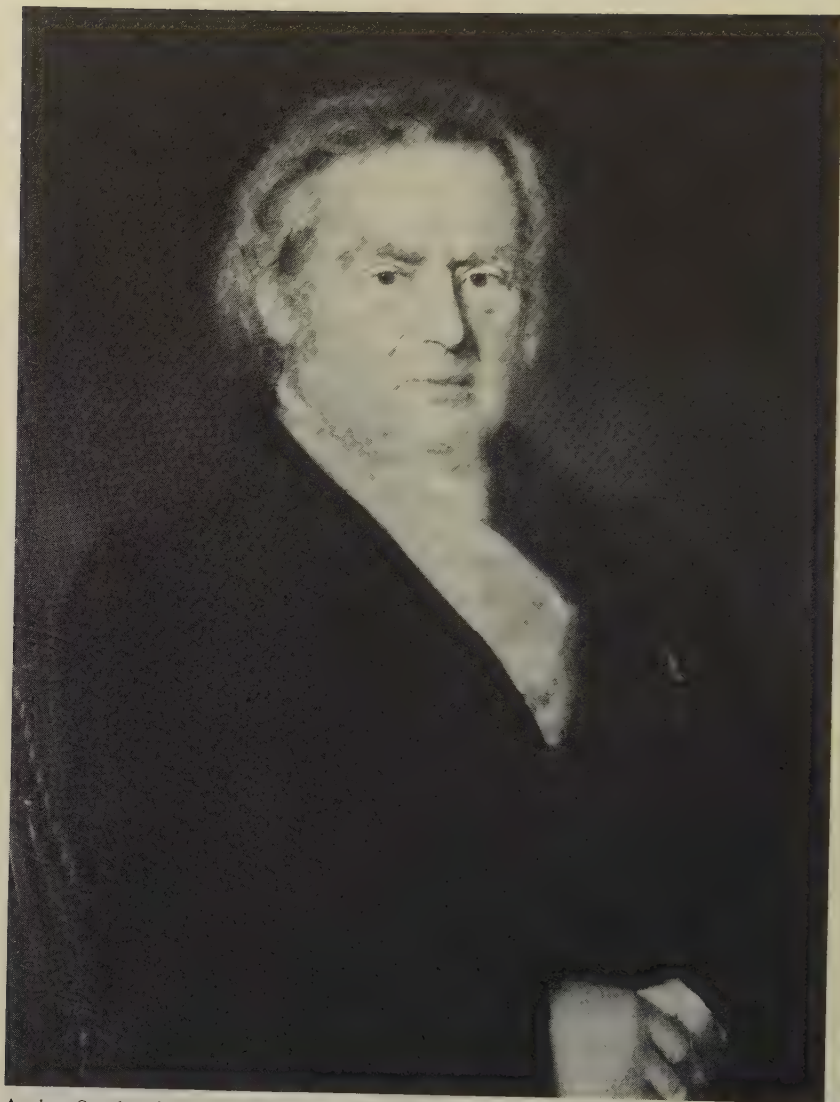
Spørgsmålet om amtmandsprivilegiets skæbne kom ikke ligefrem til at beslaglægge undersåtternes opmærksomhed, og lige så lidt kom det til at optage spalteplassen i den offentlige debat. Nu skal det bemærkes, at meningsstyringer om samfundsanliggender i det hele taget sjæl-

dent fremkom på tryk, medens Frederik VI endnu levede. Først ved udgangen af 1830'erne kan man tale om en gryende offentlig debat, og den var foreløbig præget af træghed og manglende engagement; under enhver omstændighed var den endelig også meget stilfærdig. Da debatvirksomheden omsider blev en faktor af betydning, drejede den sig fortrinsvis om politiske spørgsmål af overordnet karakter, nemlig om enevælde kontra konstitutionelt monarki, om hele forfatningsproblematikken og om kongerigets fremtidige stilling til Hertugdømmerne etc.

Undervejs i de meningsudvekslinger, som blev ført om landets indre anliggender, dels på stænderforsamlingerne og i Landhusholdningsselskabet, dels i de nystiftede aviser, som Fædrelandet (1834 ff.) og Almuevennen (1842 ff.), fremkom der ganske vist en del angreb i ny og næ på samfundets øverste privilegerede lag, men hermed forstod skribenterne i reglen *hele* den gruppe af storgodsejere, som indtog en særlig begunstiget stilling i ejendoms- og skattemæssig henseende. Først og sidst gik kritikken således på de eksisterende økonomiske og sociale uligheder, og opmærksomheden samlede sig derfor overvejende om jordpolitiske spørgsmål; herunder debatteredes eksempelvis Bondevennernes krav om en tvangsafløsning af fæstevæsenet.

Mere juridiske aspekter, så som de privatretlige tilstande i samfundet kontra de offentligretlige, tiltrak sig ikke det brede publikums interesse. Når og hvis der lejlighedsvis blev løftet en kritisk røst herom, gav denne i reglen udtryk for den voksende uvilje i befolkningen imod personlige prærogativer *i almindelighed*, altså især imod birkerettighed og andre patronatsrettigheder, som grever og baroner jo ingenlunde var de eneste indehavere af. I en artikel i anden årgang af Fædrelandet² udstak bladets redaktør, C. N. David, hvad der forekom ham at måtte være »nogle vigtige genstande for provincialstændernes virksomhed«. Et spørgsmål, som de deputerede i første række måtte forlange at få sat på programmet, skrev David, var blandt andet, om »private personer skulle have ret til om også kun under form af forslagsret at kalde kongelige embedsmænd«. Noget sådant stod jo »i modsigelse med principperne for en ordnet statsstyrelse«, og det kunne ikke hævdes at »være uden indflydelse på embedsforvaltningens godhed«, hed det.

Fædrelandet formanede altså de stænderdeputerede til blandt an-

Anders Sandøe Ørsted er her malet af C. A. Jensen i 1842, som et forarbejde til et billede, der findes på Vedbygård idag. Ørsted var bl.a. højesteretsdommer, i perioden 1825-1848 generalprokurør, kommissarius ved begge de kongerigske stænderforsamlinger og medlem af den grundlovgivende rigsforsamling. Han sluttede sin karriere som konstitueret justitsminister i 1854. (Frøderiksborgmuseet 3734 a 18/24).

det at »andrage på ophævelsen af lensbesiddernes og sædegårdsejernes ret til at kalde birkedommere, birkeskrivere og præster«.

I 1800-tallet var begreberne birkerettighed og amtmandsprivilegier lige så sammenvævede i offentlighedens bevidsthed, som de altid havde været, på trods af de nævnte fænomeners forskellige udspring såvel i lovmæssig som i forvaltningsmæssig henseende. Hvad vi overhovedet kan udlede af den noget diffuse polemik, der til tider kom op, dels i regeringskredse (1808-09), dels i publicerede indlæg (Tyge Rothe i 1780'erne, G. L. Baden i 1810) er, at det *private birk* blandt samtlige forrettigheder åbenbart tiest blev trukket frem, og at det stod som symbolet på undertrykkelse og ulighed for loven. Amtmandsprivilegiet blev derimod sjældent diskuteret, og under alle omstændigheder kunne det slet ikke fremprovokere de samme harmdirrende angreb, som birkerettigheden formåede.³

Chr. VIII var personlig lige til det sidste en varm forsvarer for landets adelige jorddrotter og for lensbesiddernes privilegier; havde det alene stået til kongen at bestemme udviklingen, ville grever og baroner have fået tildelt pladser på livstid i stænderforsamlingerne, i stil med, hvad man kunne se i de aristokratisk prægede preussiske stænderforsamlinger. Ledende mænd i regeringskredsen satte sig dog imod tanken, og selv den konservative P. Chr. Stemmann ønskede ikke, at nogle borgere i staten skulle komme til at føle sig tilsidesatte fremfor visse andre; han forudså, at hvis kongen fik sin vilje, ville dette »opvække en højst ubehagelig situation«. Efter kongeligt ønske og i betragtning af lensbesiddernes amtmandsprivilegier gik regeringen dog med på, at grever og baroner kunne tildeles et født medlemskab i de fra 1841 oprettede amtsråd. Som amtsrådsmedlemmer fik de således medindflydelse på bestyrelsen af de forskellige amtsrepartitionsfonds og på landkommunale spørgsmål, og de kunne afgive betænkninger om enhver sag, der havde betydning for amtets økonomi; men allerede i 1851 mistede de dette fødte medlemskab.⁴

I mellemtiden havde Juni-grundlovens § 97 fastslået, at »enhver i lovgivningen til adel, titel og rang knyttet forret« var afskaffet, og lensbesidderne fik ved ministerielt cirkulære af 25/6 meddelt dispensation fra deres amtmandsfunktioner. Spørgsmålet om amtmandsprivilegiet blev dog yderligere taget under overvejelse i Statsrådet, og man lod også generalprokurøren udarbejde en betænkning herom. Den 5. juli 1849 var regeringen dog færdig med sine overvejelser, og

justitsministeriet meddelte, at amtsmandsmyndigheden var aldeles ophævet, »uden at der i så henseende udfordres nogen yderligere bestemmelse«. Det stod lensbesidderne frit for at søge denne bestemmelses gyldighed efterprøvet ved domstolene, men det ses nu ikke, at nogen skulle have forsøgt.⁵

De sidste embedshandlinger, som satte punktum for lensbesiddernes amtsmandsfunktioner og som samtidig fjernede ét af de sidste spor af enevældens lokalforvaltningssystem, bestod i afleveringen af amtsmandskabernes protokoller og dokumenter til de kongelige amtmænd.

Hovedkonklusioner

Fra dansk side er der ikke tidligere blevet forsket specielt inden for vort emne, men lensbesiddernes stilling qva amtmand er dog fra enkelte hold blevet udpeget som et forskningsobjekt. Det arkivalske materiale er af et overvældende omfang, og i det foreliggende har det kun været gennemførligt at udnytte enkelte af centraladministrationens arkivfonds.

Indstiftelsen af en ny dansk højadel og erektionerne af de såkaldte »feudalgodser« under Chr. V og senere var uden sidestykke i dansk historie. Om amtsmandsmyndigheden, der var indeholdt i grevernes og baronernes privilegier, må det siges, at det foreløbig ikke har været muligt at påvise et ganske parallelt fænomen i andre europæiske staters adelsprivilegier, idet overøvrighedsmyndigheden hos vore lensbesiddere blev stedsevarende og arvelig; men der findes mange ligheder med den status, som svenske/finske grever og baroner opnåede i 1500- og 1600-tallet.

Det blev fastslået, at de fynsk-langelandske lens hartkorn omfattede henved en fjerdedel af de to provinser samlede hartkorn i 1800-årene, og på næsten alt dette hartkorn boede der mennesker, der var undergivet en lensbesidders amtsmandsmyndighed i stedet for at sortere under en kongelig amtmand; antallet af således administrerede individer blev anslået til lidt under 30.000.

Udstyret med amtsmandsmyndighed var grever og baroner i stand til at øve en temmelig stor indflydelse på udfaldet af deres undersåtters supplikker eller ansøgninger, og fra 1800 fik de samtidig med de kongelige amtmænd myndighed til at udstede ad mandatum regis-be-

villinger; deres særlige muligheder for at gøre indflydelse gældende behøvede dog ikke nødvendigvis altid at være til skade for lenets beboere.

Det kunne konstateres, at amtmandsmyndighed og birkerettighed var to forskellige fænomener med hver deres hjemmelsgrundlag, men at samtidens embedsmænd dog ikke sondrede særlig skarpt imellem disse i den løbende administration. Den menige befolkning havde næppe skygge af chance for at hitte rede i forvaltningssammenhængene, og henholdt sig derfor overvejende til den opfattelse, at man var grevelige eller friherrelige undersåtter. Personsammenfaldet, eller den udtalte embedskumulering, bidrog sit til at gøre systemet uigennemskueligt.

Formelt kunne baroner ikke modtage kongelige befalinger direkte fra centralt hold, men i praksis fik de alligevel tilstillede sådanne på lige fod med grever, i det mindste indtil 1760'erne, hvor de traditionelle kommunikationslinier mellem central- og lokal-/lensforvaltning syntes at opløse sig eller at blive mere tilfældige.

Lensbesiddernes kontakt med det fynske guvernement, der blev oprettet 1816, var særdeles svag, selv om instrukserne bestemte, at alle sager af generel karakter skulle passere guvernøren, før de endte i de kongelige kollegier; heller ikke den fynske stiftamtmand syntes at have holdt en løbende kontakt med guvernementet.

Lensbesidderens politiforvaltning blev, som hos andre lokaladministrative instanser, særdeles omfattende, efterhånden som lovgivningen udvidede de politimæssige opgaver til at berøre omtrent enhver side af samfundslivet. Den udøvende politimyndighed blev på lenene bestrebet af birkedommere og sognefogeder især, men lovenes krav om opretholdelse af ro og orden, om tilsyn med utallige offentlige sager etc. var så store, at de enkelte embedsmænd ikke kunne leve op til dem. Forordningernes bestemmelser om beskikkelses- og bevillingskompetence var ikke udtømmende og gav af samme grund anledning til mange skænderier mellem lensbesiddere og kongelige amtmænd.

Grevers og baroners domsmyndighed qva overpolitidommere/amt-mænd syntes at kunne føres bag om 1791 og finde udspring i gamle adelige rettigheder, men det forekom problematisk at tage stilling til arten af den domsvirksomhed, som lensbesiddere (og andre storgodsejere) jævnt hen udførte i tiden før reorganiseringen af det lokale politivæsen.

Det så ud til, at lenenes overpolitiretter gennemgående underkastede domssagerne en ret omhyggelig behandling. Imidlertid kunne embedsmændene fornemme, at almuens retsbevidsthed var stigende, og rigets styrelse måtte efterhånden efterlyse konkrete juridiske kvalifikationer ved de arvelige dommerembeder. I almindelighed var stemningen nu imod tanken om personlige prærogativer, og regeringen ophævede blandt andet af denne grund overpolitiretterne i 1848, både på lenene og hos amtmændene.

Det blev ved kort-eksempler for det fynsk-langelske område demonstreret, at det er forholdsvis overskueligt at afmærke politijurisdiktioner, medens man i andre spørgsmål om administrative kortlægninger vil blive konfronteret med ganske store problemer.

Det vanskeligt placerbare (halv)judicielle organ, som forligelsesvæsenet var, blev fremhævet som et forvaltningsområde, der har efterladt meget hidtil upåagtet kildemateriale, som kan belyse menigmands dagligliv. Fra lenene så man, at væsenet blev til stor nytte for almuen, og at sagsbehandlingen kunne være endog særdeles omhyggelig. Det ny forligelsesinstitut, der så dagens lys i 1795 var antagelig mere tilgængeligt og mindre frygtindgydende for den almindelige borger, end de myndighedsinstanser han hidtil måtte være blevet konfronteret med. Det blev samtidig konstateret, at forligelsesindretningen ikke blot, som loven oprindelig bød, behandlede civile sager, men tillige politisager af såvel privat som offentlig karakter.

Inden for skifteforvaltningen kunne det påvises, at grever, baroner og andre storgodsejere overskred deres beføjelser i vidt omfang, idet de holdt skifter efter persongrupper, der ikke vedkom dem ifølge forordningerne. Både skifteholdet og auktionsforretningerne blev udstrakt, delvis under påberåbelse af hævde, til personer eller lokaliteter, hvor man strengt taget ikke havde noget at gøre; og det blev antaget, at det var sportler og salærer i forbindelse med disse forretninger, som havde en dragende virkning. Knap så dragende virkede den overformynderi-forvaltning, der naturligt fulgte af skiftemyndigheden, og denne del af skifteforvaltningen blev således et forsømt område.

Inden for skatteforvaltningen havde lensbesidderen længe temmelig frie forhold, når det angik indbetaling af skatterne til kongens kasse; i det mindste når der var tale om de len, der havde egen amtstue. Godsforvalteren, der fungerede som amtsforvalter, kunne ind-

drive skatterne fra distriktets beboere, når det passede herskabet, og herskabet kunne igen holde på summerne en rum tid, medens Rentekammerets rykkerskrivelser indløb. Med en mere slagkraftig statsadministration i løbet af 1700-årene, blev muligheden for at disponere kortere eller længere tid med kongens skattepenge dog indskrænket for lenene. Alt andet lige syntes noget at tyde på, at bønder på lensgods med selvstændig skatteforvaltning kunne være bedre hjulpe i en restancesituation, end andre bønder, der måtte indfri den kongelige amtsforvalters krav om punktlige betalinger.

Det kunne endvidere konstateres, at amtmandsmyndigheden normalt ikke blev frtaget en lensbesidder, fordi han blev sat under økonomisk administration på statsmyndighedernes foranstaltning; dog ophævedes naturligvis hans ret til selv at bestyre lenets skatteopkrævning samt hans rettighed til at aflægge skatteregnskaber direkte til Rentekammeret, idet administrationskommissionen overtog ansvaret for disse spørgsmål.

De forskellige almennyttige foretagender, der med tiden gjordes til offentlige anliggender, blev førend sådant skete i reglen styret på lenene efter besiddernes egne initiativer og grader af interesse for sagerne. I vejvæsenssager havde grever og baroner en vis amtmandsmyndighed, der fremgik af privilegier og senere forordninger, men i fattig- og skolespørgsmål var deres kompetence qva amtmænd særdeles uklar og egentlig kun til at indkredse, hvis vi som loft over den ser stiftøvrighedens/biskoppens tilsynsmyndighed og som nedre grænse for den tager de almindelige jorddrotlige rettigheder, d.v.s. patronatsrettigheder og husbondmyndighed. Endelig var sundhedsvæsen og medicinsk pleje et felt, hvor det politimæssige tilsyn på lensdistrikterne stod i forbindelse med den privilegerede amtmandsmyndighed, men hvor besidderne generelt dels skulle underkaste sig det almindelige embedslægevæsen, dels på eget initiativ kunne ansætte praktiserende læger til at kurere på deres underdanere. I løbet af 1800-tallets første årti skabte statsmagten en lovgivning, der indførte ensartethed i forvaltningen af almennyttige foretagender, og de af lensbesidderne (og andre storgodsejere) oprettede fattig- eller skolesystemer kom således i langt de fleste tilfælde til at stå under de kongelige amtsdirektioner i fremtiden.

Hvad der til stadighed syntes at være karakteristisk for enevældens lokalforvaltningsmønster med dettes indbyggede amtmandsprivile-

gier var de utallige skænderier og sammenstød mellem embedsmændene, de gensidige beskyldninger for indblanding og de forskellige tovtrækkerier om kompetencefordeling mellem embedskolleger. Under disse forhold blev de administrative procedurer ofte særligt træge, og som 1800-tallet skred frem gjorde amtmænd og andre statsembedsmænd da heller intet for at skjule, at det var ønskværdigt at få ophævet lenenes administrative beføjelser som et led i en almindelig forenkling af lokalforvaltningen.

Her ved udgangen på undersøgelsen skal der ikke gentages for mange af de konstateringer, der er gjort undervejs, og som findes opsummeret i de kapitelvise sammendrag. Derimod forekommer det hensigtsmæssigt at påpege visse karakteristiske træk af mere tværgående natur i det lokaladministrative system: I forløbet frem til 1700-tallets midte, ja muligvis et stykke videre, kunne et len, hvis besidder stod stejlt på sine rettigheder, nærmest ligne en stat i staten. Dette var, hvad Anne Riising formodede, da hun i 1974 fremlagde sin rapport om den danske lokaladministration på Det Nordiske Historikermøde i Uppsala, og der synes altså ikke at være grund til at anfægte den vurdering.

Forudsætningen for en sådan stærk uafhængighed synes dog nok stadig at have været den omtalte *stejlhed* hos besidderne, og med det kendskab, der foreløbig haves til lensforvaltningernes optræden, kan det konstateres, at egenrådighed, stædighed og deraf flydende selystændighed trådte frem i sin klareste form på grevskaberne Wedellsborg og Langeland. De hørte begge til landets ældste lensdannelser, og deres lenssuccessorer klamrede sig her med stor udholdenhed til velerhvervede rettigheder og hævdvunden praksis i mange forvaltningsspørgsmål. Det var derfor også hyppigt netop disse grever, der sammen med deres embedsmænd kom på kant med amtmændene og andre kongelige lokal-myndigheder. Når det gjaldt om at hævde sig og om at påberåbe sig rettighed til selvstændig handlen, slog de *langelandske* grever absolut rekorden, og formåede også at fastholde og endog at udbygge deres position som embedsudøvere langt ud over, hvad den almindelige lovgivning og de stadigt voksende krav om enhed i forvaltningsmønstret generelt styrede mod; men baggrunden for deres indflydelse var til gengæld også, som det flere gange er blevet anført, at de sad på et ø-grevskab, at deres personlige engage-

ment i langelandske forhold var stærkt, og at deres kontakter med hoffet var nære.

I det administrative udviklingsforløb er der grund til at fremhæve og gentage, at de forvaltere eller inspektører, som var ansatte ved lensgodserne spillede en væsentlig rolle. Det kan med nogen ret siges, at forvalterne på lensgodserne (og på andre storgodser) burde betragtes som en særlig »stand«, som udviklingen hele tiden stillede større krav til, og som også kvalificerede sig til at indfri disse krav, når det gjaldt indsigt og erfaring til at bestride såvel private som offentlige administrative spørgsmål.

Der er med det foreliggende gjort forsøg på at kaste lys over et lille hjørne af enevældens lokaladministrative apparat. Blot ved at se på lenenes forvaltning af nogle civile anliggender, turde det imidlertid allerede være fremgået, at de administrative forhold i almindelighed var komplicerede, ikke sjældent uoverskuelige for de embedsmænd, der skulle administrere lovene, og jævnt hen umulige for menigmand at hitte rede i.

Forvaltningsprocedurerne var nok træge som følge af den vældige opsplitning i utallige småinstanser, der hele tiden rejste tvivl om, hvilken myndighed, der burde behandle en sag, men de var selvfølgelig også træge på grund af det lidet udviklede kommunikationsnet. Når en sag omsider var kommet frem til centraladministrationen for at finde sin afgørelse dér, kunne der også på dette højeste niveau gå temmelig lang tid, før den blev færdigekspederet, og denne venten i provinsen på afgørelser af pressende spørgsmål gjorde ikke just problemerne mindre for de lokale myndigheder.

Det var almindeligt brugt, at lensforvaltningerne eller besidderne havde en fast kontaktperson i København, der havde embedsmæssig – eller anden nærmere forbindelse med de kongelige kollegier og havde en vis indsigt i forretningsgangen ved disse. Vedkommende skulle da søge lenenes sager fremmede og hurtigt afgjorte ved at benytte sine forbindelser til mere indflydelsesrige embedsmænd; men selv under disse omstændigheder var det nødvendigt at indstille sig på tålmodighed, og endnu i slutningen af 1820'erne måtte man ude i provinsen erkende, at dette »at få en sag hurtigt ekspederet i Rente-kammeret, er lige så vanskeligt, som at få en mand på krykker til at løbe«. ⁶

Zusammenfassung

Übersetzt von Elisabeth Lahme

Die vorliegende Untersuchung hat eine besondere Form *lokaler Verwaltung* zum Thema, die in vielen dänischen *Grafschaften* und *Baronien* bis zur Einführung des Grundgesetzes im Jahre 1849 verbreitet war.

Wie aus dem Titel der Untersuchung hervorgeht, ist hier die Rede von *öffentlicher Verwaltung*, genauer: von der Amtmanns-Verwaltung. Probleme, die die private Gutsverwaltung der Lehen (diese Bezeichnung benutzen wir als Sammelbegriff für Grafschaften und Baronien) angehen, sind nicht Gegenstand der Betrachtung, wobei wir uns der Problematik bewusst sind, den öffentlichen vom privaten Sektor in der von uns behandelten langen Periode zu trennen.

Die Graf- und Freiherrenprivilegien Christians V. von 1671 (siehe Anhang A) erteilten den dänischen Grafen und Baronen (Freiherren) das Recht, auf ihren Lehen in der gleichen Weise wie die königlichen Amtmänner in ihren Ämtern, öffentlich-administrative Angelegenheiten zu verwalten.

Das Amt des Amtmannes als solches war allerdings nicht ein für alle Male fest abgegrenzter Geschäftsbereich, denn im Laufe der hier behandelten Periode wurden die Funktionen des Amtmannes im Takte mit den Anforderungen der gesellschaftlichen Entwicklung erweitert, so dass das Geschäft des Amtmannes eher als ein Komplex vieler verschiedenartiger Funktionen zu verstehen ist (siehe Anhang C).

Die dänische Forschung hat sich bislang mit unserem Arbeitsthema nicht näher beschäftigt, allerdings ist auf die Stellung des Lehnbesitzers als Amtmann gelegentlich als ein mögliches Forschungsthema hingewiesen worden. Das Archivmaterial zum Thema ist von so überwältigendem Umfang, dass wir uns für die vorliegende Studie auf einzelne Archivfonds der zentralen Verwaltung begren-

zen mussten, indem wir uns hauptsächlich darauf konzentriert haben, die Archivalien der *lokalen Verwaltung* auszunutzen.

Die Stiftung eines neuen dänischen Hochadels und die Errichtung der sogenannten »Feudalgüter« unter Christian V. und danach waren ohne Beispiel in der dänischen Geschichte. Über die Befugnisse des Amtmannes, die in den Privilegien der Grafen und Barone enthalten waren, kann festgestellt werden, dass es bislang nicht möglich gewesen ist, ein paralleles Phänomen in den Adelsprivilegien anderer europäischer Staaten aufzuzeigen, und zwar, weil die obrigkeitlichen Befugnisse im Falle unserer Lehnbesitzer immerwährende und erbliche waren; es finden sich jedoch ähnliche Züge in dem Status, den schwedische und finnische Grafen und Barone im 16. und 17. Jahrhundert erhielten (siehe Anhang B).

Es ist festgestellt worden, dass der Bodenbesitz der Lehnsgüter auf Fünen und Langeland im 19. Jahrhundert etwa ein Viertel des gesamten landwirtschaftlich nutzbaren Grund und Bodens umfasste. Fast überall auf diesem Boden lebten Menschen, die, statt einem königlichen Amtmann, einem *Lehnbesitzer-Amtmann* unterstellt waren; die Anzahl der auf diese Weise verwalteten Bewohner wird auf knapp 30.000 geschätzt.

Als Ausgangspunkt der Untersuchung werden in *Kapitel I* Grafschaften und Baronien (d.h. Lehen) als kleine Verwaltungseinheiten betrachtet; es wird m.a.W. vorausgesetzt, dass diese Lehen ursprünglich ein recht grosses Mass verwaltungsmässiger Selbständigkeit besaßen, das der Stellung der königlichen Ämter entsprach.

Danach wurde eine Reihe *allgemeiner Züge* in der Verwaltungspraxis der Grafschaften und Baronien hervorgehoben, und dieser Praxis wurden dort, wo es möglich war, die Bestimmungen in Gesetzen und Verordnungen gegenübergestellt. Dadurch war es oft möglich zu konstatieren, dass zwischen Gesetz und Theorie auf der einen und der allgemeinen, lebendigen Verwaltungspraxis auf der anderen Seite eine Lücke klappte.

Die Verpflichtung des Grafen oder Barons, die Gesetzgebung auf rechtmässige Weise zu administrieren, enthielt u.a. seine Funktion als »Sachbearbeiter«, die sich beispielsweise darin manifestieren konnte, dass er Ersuchen, bzw. *Suppliken* von Bewohnern seines Lehns expedierte.

Es muss vermutet werden, dass ein System, das den Lehnbesitzer somit persönlich zur höchsten Obrigkeit machte, einen dämpfenden Einfluss auf den Drang des »gemeinen Mannes« ausgeübt hat, sich über Dinge, mit denen er unzufrieden war, auszulassen. Es lässt sich direkt konstatieren, dass der Besitzer kraft seiner Position verschiedene Arten von Zensur oder auch Druck auf seine Untergebenen ausüben konnte, in Fällen, in denen sie mit Beschwerden zum königlichen Amtmann gehen wollten. Als Herrschaft der Klagenden und als Standesgenosse oder Amtbruder des jeweiligen Amtmannes hatten die Lehnbesitzer die Möglichkeit, einen gewissen indirekten Einfluss auf die Einstellung des Amtes zu Suppliken auszuüben. In welchem Umfange der Lehnbesitzer Einfluss auf die Entscheidungen der Zentraladministration und des Königs in Supplik-Fragen auszuüben vermochte, ist allerdings vorläufig noch nicht untersucht worden. Es gibt jedoch Grund zu der Annahme, dass der gräfliche oder freiherrliche Einfluss bei anderen Autoritäten den Supplikanten eines Lehns in gewissen Fällen ebenso zum Vorteile gereichen konnte; beispielsweise könnte man dem System durchaus vorteilhafte Seiten in Fällen abgewinnen, in denen der Lehnbesitzer sich mit dem Supplikanten auf der Grundlage eigener, privater oder die Ökonomie des Gutes betreffender Interessen identifizieren konnte.

Im Unterschied zu den eigentlichen Suppliken handelte es sich bei den *Ad-mandatum-regis-Angelegenheiten* um »Standardfragen«, bei denen Bewilligungen nach einer verhältnismässig mechanischen Expeditionsprozedur erteilt wurden. Der jährliche Bedarf der kleineren Lehngebiete an solchen Bewilligungen war zwar recht bescheiden, doch machte das staatliche Kontroll- und Rechnungswesen durch seine Formular-Bewilligungen ihre Administration recht umständlich, sogar auf den Lehen.

Mit dem zunehmenden Eingriff der Staatsmacht in alle möglichen gesellschaftlichen Fragen wuchs auch die Tätigkeit der Berichterstattung, bzw. die Pflicht dazu. Es sieht so aus, als ob die Kollegien durchweg versuchten, von den Lokalkenntnissen und dem Wissen, das die Lehnadministrationen hatten, zu profitieren, indem sie zusätzliche Berichte aus Gebieten und in Angelegenheiten verlangten, in denen man Grafen und Baronen *keine* selbständige Verwaltungsobrigkeit zuerteilen wollte, und die daher auch auf dem Lehnsgut vom königlichen Amt administriert werden sollten.

Sowohl Grafen als auch Barone bekamen zu den 1760er Jahren wichtige Regierungsdirektiven und königliche Verordnungen direkt zugestellt; in den folgenden Jahrzehnten wurden die Kommandowege von der Zentralmacht zum Lehen jedoch zufälliger. Allem Anschein nach protestierte einzig der Graf von Langeland gegen diesen den Regeln nicht entsprechenden Geschäftsgang, indem er sich weigerte, Regierungsdirektiven entgegenzunehmen, die ihm über den Amtmann zugestellt wurden. Er machte kein Hehl daraus, dass er sich sehr beleidigt fühlte, und dies dürfte dazu beigetragen haben, dass die Kanzlei 1802 Richtlinien verschickte, in denen man versuchte festzustellen, wie königliche Verordnungen zu versenden und zu veröffentlichen waren. Es lässt sich nicht ermitteln, ob die königlichen Verordnungen den Lehnbesitzern danach konsequent direkt von zentraler Stelle ausgehändigt wurden; allerdings lässt sich feststellen, dass es im Laufe des 19. Jahrhunderts zu einer festen Regel wurde, königliche Resolutionen auf Ersuchen, die von einem Lehn ausgegangen waren, durch das Kontor des königlichen Amtmannes gehen zu lassen.

Sowohl von den Zeitgenossen als auch später ist die *Bezirksgerichtsbarkeit* von Grafen und Baronen durchweg als identisch mit ihrer *Amtmanns-Befugnis* begriffen worden, dies, obwohl es sich dabei um zwei verschiedene Phänomene handelte, jedes mit seiner eigenen Rechtsgrundlage. Darüber hinaus waren die Gebiete, innerhalb deren diese beiden Befugnisse ausgeübt wurden, nicht notwendigerweise geographisch kongruent: Die Befugnis des Amtmannes wurde auf dem Gut ausgeübt, das nun einmal den Status eines »Feudalgutes« hatte; abgesehen davon wurde die Befugnis des Amtmannes den Privilegien zufolge auch auf den Allodialgütern der *Grafen* ausgeübt. Im Prinzip war die Bezirksgerichtsbarkeit etwas ganz anderes; sie konnte nur im Gebiete des Gerichtsbezirks ausgeübt werden, doch konnten dessen ungeachtet Güter, die nach der Errichtung eines Gerichtsbezirks erworben worden waren, kraft königlicher Erlasse, Dispensationen usw. der Bezirksgerichtsbarkeit zugeschlagen werden. Es kam hinzu, dass Grund und Boden, der von einem Lehen längst veräußert worden war, mit samt seinen Bewohnern u.U. weiterhin der (alten) Bezirksgerichtsbarkeit unterworfen blieben, oder m.a.W.: Die Bewohner solcher Gebiete behielten den Lehngerichtsbezirk als Gerichtsstand (und zwar dann, wenn der Bezirksgerichtspatron ein Ge-

wohnheitsrecht von mindestens zwanzig Jahren vorweisen konnte).

In der laufenden Administration, im Zuge derer der Bezirksgerichtspatron, bzw. Lehnsbesitzer sich in einem gewissen Masse des Bezirksgerichtsapparates bediente, um seine Verpflichtungen als Amtmann wahrzunehmen, wurden die Begriffe »Bezirksgerichts-« und »Amtmannsgerichtsbarkeit« zu einer Einheit, um im Bewusstsein der Lokalbevölkerung und der Beamten im Begriff »Lokalverwaltung« zu verschmelzen.

Unter diesem Begriff trifft man im Laufe des 18. Jahrhunderts auf administrative Ereignisverläufe, die zeigen, dass zumindest die Grafen nur dann den Befehlen oder Auflagen des Stiftamtmannes folgten, wenn es ihnen passte. Man ist daher leicht versucht, *die Lehen als Staaten im Staate* zu bezeichnen; trotzdem ist es demgegenüber am Platze, festzuhalten, dass die Besitzer eigentlich immer die Gebote und Verordnungen des absolutistischen Königs befolgten – es war nur die *Art und Weise* der Befolgung der königlichen Befehle, die man selbst bestimmen wollte.

Die für jenes Zeitalter charakteristische *Ämterhäufung* machte es der Lokalbevölkerung oft schwer, zu durchschauen, wann und wofür bestimmte Personen befugt waren, diese oder jene öffentliche Massnahme zu treffen; vereinigte beispielsweise ein und derselbe Mann die Funktionen von Bezirksrichter und Bezirksgerichtsschreiber, Nachlassverwalter, Pächter des Herrenhofs und Bevollmächtigter in den Obliegenheiten des Amtmannes in seiner Person, musste die rechtliche Grundlage seiner Autorität fast undurchschaubar erscheinen.

Da Grafen und Barone ihre Amtmannsgeschäfte in hohem Masse abordnen konnten, und da sie ebenfalls ihre Bezirksrichter und, bzw. oder, Gutsverwalter als Stellvertreter ernannten, haben wir versucht, *das Vermögen* dieser Leute als Administratoren öffentlicher Angelegenheiten zu werten. Das Quellenmaterial erlaubt den Schluss, dass examinierte Juristen (vom Typ »exam. jur.« und »cand. jur.«) auf den Lehen viel später auftraten als in den übrigen Instanzen der niederen Gerichtsbarkeit innerhalb des Stiftes Fünen (d.h. in den Stadt- und Kreisgerichten); erst um 1850 werden sie allem Anschein nach auch an den Bezirksgerichten und in den Gutsverwaltungen üblich. Trotzdem kann gesagt werden, dass die Verwaltungsaufgaben von Leuten wahrgenommen wurden, die in steigendem Masse bewie-

sen, dass sie wussten, womit sie zu tun hatten; diese Leute begannen als Mithelfer und erhielten später eine feste Beschäftigung, und daraus ergab sich nach und nach eine langjährige praktische Erfahrung, die sich mit wachsenden Kenntnissen der lokalen Verhältnisse und der Bewohner des jeweiligen Gebietes paarten. Insbesondere der Stand der *Gutsinspektoren* oder *Bevollmächtigten* konnte im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts etliche Kapazitäten aufweisen, deren Können dem der »klassischen« Gutsvögte älterer Zeiten weit überlegen war; als Gutsverwalter oder -inspektor war der »klassische« Typ auf den grossen Lehnsgütern unbrauchbar, und wenn er überhaupt innerhalb des Angestelltenstabes eines Lehens anzutreffen war, dann am ehesten weiter unten in der Personalhierarchie, etwa unter den Hausvögten.

Kapitel I beschäftigt sich schliesslich mit der Entwicklung, im Verlaufe derer die Lehen nach und nach ihren Charakter als selbständige (Amts-) Verwaltungseinheiten verloren: Der Ausbau gewisser alter Verwaltungsobjekte und der staatliche Eingriff in bislang fast unbeachtete Seiten des gesellschaftlichen Lebens machten eine grössere Einheitlichkeit der Administration notwendig; die Lenkung gemeinnütziger und z.T. der Wohlfahrt dienender Angelegenheiten konnte nur schwerlich den Lehen überlassen werden, da sie dort dem Gutdünken des Besitzers ausgeliefert waren, und das Risiko gross war, dass sie scheitern würden. Daraus ergab sich für den königlichen Amtmann als eine natürliche Aufgabe, derlei Angelegenheiten zu koordinieren und die erwünschte Gleichartigkeit bei ihrer Verwaltung zu schaffen, eventuell mit Hilfe einer zu diesem Zwecke eingesetzten Kommission oder Direktion. Wir haben die Entwicklung des Quarantänewesens benutzt, um diese Verhältnisse näher zu illustrieren. Wir sahen, dass ein alter, aber relativ unentwickelter Verwaltungsgegenstand noch zur Mitte des 18. Jahrhunderts auf einem Lehn so administriert werden konnte, dass der Graf (von Wedellsborg) sich die Einmischung des Stiftamtmanne schlicht verbat – und zwar, obwohl dieser auf Anordnung des Königs handelte. Beim Ausbruch der Cholera ein Jahrhundert später hatte sich die Situation radikal verändert: Jetzt ernannte die Quarantänekommission des königlichen Amtes sogenannte Distrikts-Quarantänekommissare, denen sie auch Instruktionen erteilte. Dem Lehnsbesitzer dürfte ab jetzt, in dieser speziellen Frage, kaum noch eine andere Aufgabe zugefallen sein als

die, die darin bestand, in seinem lokalen Bereich zu konstatieren, ob die ernannten Leute nun auch die Direktiven des Amtes befolgten.

Das lokale Verwaltungsmuster, das in der Quarantäneangelegenheit in Verbindung mit der Choleraepidemie hervortrat, implizierte schliesslich auch die *Statthalterschaft auf Fünen* (1816-1848). Seinen Instruktionen zur Folge sollte der Gouverneur alle Angelegenheiten von allgemeiner Natur von der lokalen Aufsichtsbehörde erhalten, um sie mit beigefügten Erklärungen an die Zentraladministration weiterzuleiten; es war daher zu erwarten, dass die Grafen und Barone in laufendem Kontakt mit der Statthalterschaft stehen würden. Unseren vorläufigen Sondierungen zu Folge dürfte eine Kommunikation zwischen Lehen und Statthalterschaft jedoch zu den Seltenheiten gehört haben.

Am Anfang von *Kapitel 2* wird ein summarischer Durchgang derjenigen Gesetze des 17. und 18. Jahrhunderts vorgenommen, die die *Tätigkeit der Polizei* zum Inhalt hatten. Dabei wurde einerseits deutlich, dass sich die Vorstellungen des 17. Jahrhunderts von der »guten Polizei« wesentlich von den Auffassungen späterer Zeiten darüber, was die Tätigkeiten der Polizei beinhalten sollten und mussten, unterschieden; andererseits zeigte es sich, dass die Staatsmacht laufend mit dem Problem der Kodifizierung der Polizeiverordnungen zu kämpfen hatte. Die *Stiftamt männer* erhielten ab 1701 die Verantwortung für die Oberaufsicht mit der polizeilichen Amtsführung der Gerichtsbediensteten; da aber die gewöhnlichen *Amt männer*, ebenso wie *Grafen* und *Barone*, in der Praxis mehr Möglichkeiten hatten, die polizeilichen Angelegenheiten ihrer jeweiligen Gerichtsbediensteten zu überwachen, gelangte die übergeordnete Polizeigewalt (als Stufe im Prozess des Inhaltsverlustes des Amtes des Stiftamtmannes) auf das Niveau des Amtmannes. Von seiten der Gesetzgebung wurde dies nach und nach anerkannt, indem der Amtmann aufsichtsbehördlichen Status in polizeilichen Angelegenheiten zuerteilt bekam. Ab 1737 richtete der König in jedem Stift einige sogenannte *Fiskalien* ein, deren Aufgabe es war, in öffentlichem Auftrage Anklage zu erheben; diese Fiskal-Ämter existierten jedoch nur eine kurze Zeit.

Die gross angelegten Versuche der Regierung, eine »Polizeiordnung« herauszugeben, wie sie Christian V. in der Einleitung zum »Dänischen Gesetz« 1683 in Aussicht gestellt hatte, endeten jedes

Mal ergebnislos, und obwohl der Bedarf an einer Kodifizierung ständig zunahm, ist es dem absolutistischen Staatsapparat nie gelungen, die rechtlichen Grundlagen für die Tätigkeit der Polizei zu systematisieren. Die Beamten mussten deshalb, um die polizeilichen Aufgaben zufriedenstellend zu lösen, nicht nur in den eigentlichen Polizeianordnungen gut bewandert sein; sie mussten auch ihre Kenntnisse aller anderen Gesetze, die nicht selten Bestimmungen enthielten, welche verschiedene Formen polizeilicher Aktivitäten beinhalteten, auf dem Laufenden halten.

Mit der Verordnung »Etliches die Polizei auf dem Lande betreffend ...« von 1791 wurde es den *Gemeindevögten*, und in gewissem Umfange ebenso auch den *Zunfimeistern*, auferlegt, in Verbindung mit der Tätigkeit der Polizei als Assistenten der Gerichtsbediensteten zu fungieren, so dass von diesem Zeitpunkt an von einer regulären, fest organisierten *Landpolizei* die Rede sein kann. Zur gleichen Zeit wurde damit begonnen, scharf zwischen Vergehen gegen die Polizeiordnung und eigentlichen Verbrechen zu unterscheiden; dadurch wurde es möglich, bestimmte Arten von Fällen an die neueingeführte »polizeirechtliche« Verfahrensweise zu verweisen.

Fälle oder Missetaten, von denen anzunehmen war, dass sie unter die schnellere Polizeirechtsprozedur fielen, sollten zukünftig den neuerrichteten sogenannten *Justiz- und Polizeijurisdiktionen* überlassen werden. Mit diesen war ein Typ Rechtskreis eingerichtet worden, der in vielen Fällen nicht mit der individuellen Zugehörigkeit der Bevölkerung zu einem Gerichtsstand übereinstimmte; die Polizeikreise wurden nämlich nach der Regel abgegrenzt, dass der lokale Gerichtsbedienstete dort, wo er den Grossteil von Grund und Boden einer Gemeinde unter seiner Jurisdiktion hatte, Polizeimeister und Polizeirichter der *ganzen* Gemeinde sein sollte.

Kurze Zeit nach der Einrichtung der Polizeijurisdiktion wurde bestimmt, dass die Appellationsinstanzen der Polizeigerichte, die *Oberpolizeigerichte*, ebenfalls dem Prinzip zu folgen hatten, welches mit der Festlegung der Unterpolizeigerichte entstanden war: Beispielsweise musste das Urteil eines Polizeigerichtes, das vom Landvogt (Hardesvogt = herredsfogeden) ergangen war, beim Oberpolizeigericht des königlichen Amtmannes appelliert werden; dementsprechend war das Urteil eines Richters in einem Lehnserichtsbezirk beim Oberpolizeigericht des Lehnbesitzers zu appellieren. Das

Rechtsinstitut des Oberpolizeigerichtes machte m.a.W. Grafen und Barone zu *Oberrichtern*; gleichgültig, ob sie Einsicht in die Regeln des Rechts besaßen oder nicht, und ungeachtet ihrer Gesetzeskenntnisse, konnten diese demnach allein auf der Grundlage von Erbe und Privilegien in der Funktion des Oberpolizeirichters auftreten.

Nach einem Durchgang der wesentlichsten Polizeigesetzgebung und ihrer Konsequenzen bis zum Jahre 1791 haben wir versucht, die Rechtsgrundlage der Polizeigewalt, bzw. der obrigkeitlichen Befugnisse, die die Lehnbesitzer (und in gewissem Umfange auch andere Gutsbesitzer) in früheren Zeiten, mehr oder weniger beharrlich, auf ihren Gütern ausübten zu erschliessen.

Es konnte dabei konstatiert werden, dass gewisse konkrete Anhaltspunkte für die rechtliche Grundlage dafür existierten und dass die adligen Grundbesitzer polizeiliche und richterliche Funktionen auf ihren Gütern ausübten (Privilegien). Diese Funktionen, dies sei hinzugefügt, werden vielleicht durchschaubarer für uns, wenn wir versuchen, zwischen dem, was hier das arbiträre Strafsystem des Hausherrn *und* das subsidiäre Strafsystem der Gesetzgebung genannt worden ist, zu unterscheiden.

Anschliessend daran wurde kurz das Problem der *Unterscheidung* zwischen der Funktion des Oberpolizeimeisters und des Oberpolizeirichters erörtert. Generell kann dazu gesagt werden, dass diese Frage von untergeordneter Bedeutung ist, da die beiden Funktionsbereiche in den meisten Fällen im praktischen Verwaltungsleben bei ein und derselben Amtsperson plazierte waren (entweder beim Amtmann oder beim Lehnbesitzer). Allerdings ist die Unterscheidung von grossem Interesse für unsere Studie, die gerade dafür ein Beispiel bringt, dass der Amtmann die oberpolizeirichterliche Funktion innehatte, während der Lehnbesitzer die Funktion des Oberpolizeimeisters besass. Erst, wenn beide einander ergänzten, konnte die gesammelte obrigkeitliche Befugnis als vollendet gelten, aber gerade dieser Umstand war es, der, wie gezeigt, Kompetenzschwierigkeiten hervorrufen konnte.

Es wurde anschliessend versucht, den Inhalt der Funktionen des Oberpolizeimeisters zu bestimmen – so, wie er sich vom Gesichtswinkel des Lehnbesitzers her ergab. Eine erschöpfende und detaillierte Erörterung sämtlicher polizeilicher Aufgaben wurde jedoch nicht vorgenommen, und zwar deshalb nicht, weil diese Aufgaben

ständig zunahmen und obendrein in Krisenzeiten einen besonderen Charakter erhielten. In Verbindung mit der Pflicht des Lehnbesitzers, Rechtsbrecher anzuklagen, haben wir vermutet, dass gräfliche oder freiherrliche Untertanen einer weniger rigorosen gerichtlichen Ahndung ihrer Vergehen ausgesetzt waren als andere, zumindest, solange es sich um kleinere Verfehlungen handelte. Endgültiges lässt sich allerdings erst vor dem Hintergrund einer grösseren selbständigen Untersuchung von Administration und Gerichtsprozedur in Stadt-, Kreis- und Bezirksgerichten sagen. Eine derartige Untersuchung, die die Grundlage einer komparativen Analyse abgeben könnte, steht allerdings, soweit uns bekannt, noch aus.

Pflicht des Lehnbesitzers war es gleichfalls, für die Exekutierung der Urteile zu sorgen. Solange die Rede von Polizeifällen war, haben wir in unserer Studie die Handlung, die darin bestand, die Exekutierung eines Urteils anzuordnen, zu den Aufgaben des Oberpolizeimeisters gezählt; das gleiche gilt für die Erledigung eines Falles durch eine summarische Resolution. Weder in der zeitgenössischen noch in der juristischen Literatur späterer Jahre scheint jedoch Uneinigkeit darüber geherrscht zu haben, wohin die genannten Amtshandlungen gehörten. Was die Pflicht zur Exekution der Urteile angeht, liess sich im übrigen erahnen, dass die Lehnbesitzer sich ihr im Laufe der Zeit am liebsten entzogen hätten; obwohl sie sich in vielen anderen Fragen heftig die Einmischung des königlichen Amtmannes verboten, sahen sie es nicht ungern, wenn der Amtmann die notwendigen Veranstellungen zur Exekutierung gewisser Urteile traf.

Einen wesentlichen Teil der Aufgaben des Oberpolizeimeisters machte die *Berichterstattungspflicht* aus. Sowohl durch Routineberichte als auch durch Denkschriften und Vorschläge nahmen Grafen und Barone somit an der Versorgung der Zentraladministration mit Material teil, auf dem zukünftige Gesetze bauen konnten. Die Korrespondenz mit der Kanzlei hatte insbesondere Bedeutung, wenn es darum ging, die Polizeigesetze auf dem neuesten Stand zu halten; gleichzeitig gab sie die Richtlinien für jegliche Art von Polizeitätigkeit, die ja in Übereinstimmung mit den Anforderungen des gesellschaftlichen Lebens zu stehen hatte.

Unter den Funktionen des Oberpolizeimeisters haben wir des weiteren die amtliche Befugnis behandelt, Berufungen und Bewilligungen verschiedenster Art auszusprechen. Es zeigte sich hier, auf

welche Weise mangelnde Übereinstimmung, Zweideutigkeiten und fehlende Definitionen in der Fülle der Verordnungen und Reskripte, die ausgegeben wurden, verursachten, dass die Frage der Ernennung eines Gemeindevogtes oder die Bewerbung eines Landhandwerkers zu einer äusserst prinzipiellen und heiss diskutierten Angelegenheit gemacht werden konnte. Der rote Faden in den Konflikten zwischen Amtmännern und Lehnsbesitzern war in diesem Falle die Frage, inwieweit die Lehnsbesitzer Bewilligungen usw. in ihrer Eigenschaft als *Amtmänner* erteilten (in diesem Falle konnten sie also Bewilligungen an Leute überall auf ihren Gütern erteilen), oder aber ob dies in ihrer Eigenschaft als *Oberpolizeimeister* geschah (in diesem Falle beschränkten sich die Bewilligungen auf Gebiete, die zum Justiz- und Polizeidistrikt des Lehens gehörten).

Während die Funktionen des Oberpolizeimeisters mit ihrer Spannweite beinahe jedes Gebiet gesellschaftlichen Lebens tangiert, war das *Amt des Oberpolizeirichters* ein mehr begrenztes und konkretes Arbeitsfeld. Für sich betrachtet war dieses Amt relativ leicht zu bewältigen, da das Polizeigericht auf den Lehen nur selten einberufen wurde. Wenn die Oberpolizeigerichte mit dem Lehnsbesitzer im Richterstuhl schliesslich doch einmal einberufen wurden, wurden Appellfälle meistens einer gründlicheren Behandlung unterworfen als dies normalerweise seitens der Oberpolizeigerichte der Ämter der Fall war. Dies lag nicht daran, dass Grafen und Barone mehr juristische Einsicht hatten und bessere Beamte waren als ihre Kollegen, die Amtmänner, sondern daran, dass letztgenannte so mit Arbeit überlastet waren, dass sie gezwungen waren, Berufungsfälle oberflächlicher zu behandeln. Es waren schliesslich auch sowohl die Menge der Fälle als auch die Arbeitsüberlastung der Ämter, die im Jahr 1819 verursachten, dass die Regierung daran ging, andere Möglichkeiten der Rechtsfindung in Polizeifällen in der zweiten Instanz in Erwägung zu ziehen. Dies endete mehrere Jahrzehnte später mit dem Beschluss, die Institution des Polizeigerichts ganz aufzuheben; allerdings war zwischendurch diskutiert worden, ob es nicht nützlich sein konnte, bestimmte Typen von Polizeifällen in dieser zweiten Instanz an die Oberlandesgerichte zu verweisen. Soweit wir sehen können, spielte im Beschluss zur Aufhebung der Oberpolizeigerichte der Faktor, der »die wohlerworbenen Rechte« der Lehnsbesitzer genannt werden kann, eine Rolle: Auf der einen Seite war in Regie-

rungskreisen und in der Bevölkerung die Stimmung mehr und mehr dagegen, dass persönliche Privilegien, unter denen die ererbte richterliche Befugnis der Lehnbesitzer am meisten ins Auge fiel, am Leben gehalten wurden; auf der anderen Seite wünschte man nicht, zumindest nicht seitens der Regierung, den Lehnbesitzern die genannte Befugnis zu nehmen, solange die Funktion der Amtsmänner als Oberpolizeirichter erhalten bleiben sollte. Ein solches Vorgehen – nämlich mit einem Federstrich uralte Privilegien aufzuheben –, so wurde eingewandt, sähe nach Despotismus aus.

Nachdem die Oberlandesgerichte im Laufe der Jahre ohnehin zu Appellinstanzen für etliche Typen von Polizeifällen geworden waren, zog man 1848 die Konsequenzen und hob die Institution des Oberpolizeigerichtes auf. Auf diese Weise erreichte man, dass sich niemand in seinen Rechten gekränkt sehen konnte; die Befugnis des Lehnbesitzers als Amtmann konnte sich nämlich den Privilegien zufolge niemals auf Gebiete erstrecken, auf denen nicht einmal der *Amtmann* des Königs Kompetenzen hatte.

Nach der Behandlung von Inhalt und Entwicklung der Polizeiverwaltung auf den Lehen beschäftigte sich das 2. Kapitel mit den besonderen Verhältnissen auf *Langeland*.

In administrativer Hinsicht wurde Langeland als Teil vom Amt Nyborg-Tranekær, später Svendborg, betrachtet. Allerdings war es in der Hauptsache der *Amtmann*, der zu dieser Betrachtungsweise neigte, denn für die Grafen von Langeland war die Insel ein Reichsteil, der mit Fünen eigentlich nichts zu tun hatte. In allen 14 langeländischen Gemeinden, von Hov im Norden bis Magleby im Süden, lagen die Besitztümer und Zinsbauernhöfe der Grafschaft verstreut und vermischt mit den Gütern der langeländischen Proprietäre oder selbständigen Grundbesitzer. Die letztgenannten beiden Typen von Bodenbesitz gehörten, zusammen mit den auf ihnen angesiedelten Individuen, zum Amtsbereich des Vogtes für die langeländischen Kreise; die Jurisdiktion der langeländischen Kreise setzte sich aus zwei älteren Rechtskreisen, dem Nord- und dem Südkreis (-harde), zusammen.

Nach der Einführung der Justiz- und Polizeijurisdiktionsordnung einigten sich der Graf und der Amtmann dahingehend, dass der Amtmann und sein Kreisvogt (herredsfoged) die Polizeiverwaltung im gesamten Bereich des alten Südkreises wahrnehmen sollten, während

der Graf und sein Bezirksrichter sich der gleichen Verwaltungsgeschäfte im Gesamtgebiet des ehemaligen Nordkreises annehmen wollten. Der Plan war sehr rationell und erhielt 1795 auch die Approbation der Kanzlei; es war einleuchtend, dass seine Verwirklichung die polizeiliche Arbeit der Gerichtsbediensteten sehr erleichtern würde, da nun nur noch je eine zusammenhängende Hälfte der Insel zu beaufsichtigen war.

Aus verschiedenen Ursachen entstanden aber dennoch Streitigkeiten, bzw. administrative Verwicklungen zwischen den Polizeibehörden des Amtes und der Grafschaft. Die am meisten ins Auge fallenden Ursachen waren fehlende Richtlinien in der existierenden Gesetzgebung, divergierende Meinungen darüber, wie die vorhandenen Richtlinien auszulegen waren und schliesslich eine spezielle gräfliche Rührigkeit, bzw. Unternehmungslust, die dem Amtmann auf dem »Festland« kaum Chancen liess, sich geltend zu machen, wenn es um Angelegenheiten der Insel Langeland im allgemeinen ging.

Das Kapitel wurde schliesslich mit einer *Bestandsaufnahme* der Justiz- und Polizeijurisdiktionen der Gerichtsbezirke im Bereich Fünen-Langeland abgerundet. In Verbindung hiermit wurden die allgemeinen Schwierigkeiten bei der Bestandsaufnahme von administrativen Befugnissen angeschnitten, und es wurde zusammenfassend festgestellt, dass sich mit dem Typ der Polizeijurisdiktion wesentlich leichter arbeiten lässt als mit anderen Formen von administrativer, bzw. judicieller Einteilung.

Im 3. Kapitel wird die *Schiedsgerichtsbarkeit* behandelt, die 1795 mit einer umfassenden Verordnung gestiftet worden war. Dieser Verordnung zufolge sollten sofort im ganzen Lande Distriktskommissionen errichtet werden, deren Aufgabe die Behandlung von Zivilfällen im allgemeinen war. Die Absicht, die sich hinter der Einrichtung dieses neuen Instituts verbarg, war, überflüssige und kostspielige Rechtshandel zwischen den Untertanen einzuschränken, d.h. die ordinären Gerichte in ihrer Arbeit zu entlasten. Im »Geiste« des Gesetzestextes spiegelte sich gleichzeitig der Wunsch des Königs, bzw. der Regierung, mit der Schiedsgerichtsbarkeit dem gemeinen Manne die Möglichkeit zu bieten, sein Recht zu suchen und seinen Fall entschieden zu bekommen – und zwar schneller, billiger und auf weniger formelle

Weise als er es bisher, wenn er mit der traditionellen Rechtsmaschine konfrontiert wurde, erleben konnte.

Bei einem Durchgang der Verordnung von 1795 wurde festgestellt, dass die Verwaltung des neuen Rechtsinstituts eine Angelegenheit des Amtmannes wurde, und dass auch *Grafen* und *Barone* Schiedsgerichtskreise einrichten sollten, um diese auf ihren jeweiligen Grafschaften und Baronien durch Amtmänner zu verwalten. Die Regierung legte m.a.W. eine völlig *neue* Amtmannsfunktion in die Hände der Lehnsbesitzer; in gewisser Weise stand dies in Gegensatz zur beginnenden Tendenz in der Zentralverwaltung, Grafen und Barone aus der Neuerrichtung oder Reorganisierung von Administrationskomplexen herauszuhalten. Wenn es allem Anschein nach kaum Bedenken seitens der Regierung gab, den Lehen die schiedsrichterlichen Funktionen zu überlassen – und zwar, obwohl die in jenen Jahren langsam aufkeimenden Gleichheitsideale nur schlecht mit dem Festhalten an persönlichen Sonderrechten harmonierten – lag das daran, dass das Institut der Schiedsgerichtsbarkeit sozusagen natürlich in den richterlichen, bzw. administrativen Apparat hineinpasste, der bislang der Aufsicht der Lehen unterworfen gewesen war.

Nach einem Blick auf das »Grundgesetz« der Schiedsgerichtsbarkeit, das im allgemeinen für alle zivilen Fälle eine obligatorische Vermittlung in den Schiedskommissionen vorsah, haben wir auf die im vorherigen Kapitel behandelte Polizeigesetzgebung zurückgeblickt und dabei versucht, die Begriffe öffentliche und private Polizeifälle einzukreisen und anschliessend voneinander abzugrenzen. Danach wurde festgestellt, dass Fälle, die für die Schiedsgerichtsbarkeit geeignet erschienen, ungeachtet, ob sie nun beim Polizeigericht *oder* vor der Schiedskommission verhandelt werden sollten, meistens zwischen den beiden Instanzen hin- und herwanderten; es wurde weiterhin festgestellt, dass diese Entwicklung durch verschiedene Gesetze nach 1795 vorangetrieben wurde.

M.a.W.: Es ist hier festzuhalten, dass *theoretisch* von der Vermischung zweier verschiedener Kategorien von Fällen die Rede sein kann, nämlich von Polizeifällen und von zivilen Fällen, und zwar dann, wenn ihnen ihre Eignung für die schiedsrichterliche Vermittlungsprozedur gemeinsam war. In welchem Grade sich die Verschmelzung der beiden Fallkategorien in der Praxis, d.h. in der Ar-

beit der Schiedskommissionen, äusserte, zeigt sich bei einem Blick auf das archivalische Material der Lehnsschiedskommissionen:

Obwohl es (ursprünglich) das Ziel der Errichtung der Schiedsgerichtsbarkeit gewesen war, eine kräftige Reduktion der zivilen Klagen bei den Untergerichten zu bewirken, waren es schliesslich nicht allein zivile Fälle, die vor den Schiedskommissionen verhandelt wurden, sondern eine ganz bunte Vielfalt von Fällen; dies geht exemplarisch aus den schiedsgerichtlichen Dokumenten der Lehen hervor. Etliche der Fälle, allerdings nicht ihr Hauptteil, drehten sich praktisch um Fragen, die einen ausgeprägten polizeirechtlichen *Zuschnitt* hatten, d.h. es waren Fälle, die von der Gesetzgebung als Angelegenheiten klassifiziert worden waren, welche unter die polizeirechtliche Schiedsgerichtsbarkeit, bzw. unter das polizeirechtliche Gerichtsverfahren gehört hätten; unter diesen Fällen gibt es sogar Beispiele dafür, dass sich die Schiedskommission mit öffentlichen Polizeifällen beschäftigte. Kurz gesagt: Zwischen der Polizeijurisdiktion und der Schiedsgerichtsbarkeit wanderten Zwistigkeiten von sehr verschiedenartigem Charakter hin und her, und es darf hinzugefügt werden, dass die jeweiligen Zwistigkeiten allem Anschein nach dorthin geschoben wurden, wo sie am rationellsten behandelt werden konnten. In der Praxis war hier die Rede von einem recht geschmeidigen System.

Der Versuch, die Schiedsgerichtsbarkeit an einer bestimmten Stelle im judiciellen, bzw. administrativen Komplex anzusiedeln, führte nicht weiter als zu der Aussage, dass es sich hier um ein *halb-judicielles Organ* handelte; es sei hinzugefügt, dass der Schiedsgerichtsbarkeit auch von der Gesetzgebung keine Identifikation mitgegeben war, und ebensowenig waren sich die zeitgenössischen Rechtsgelehrten einig über ihre wahre Natur. Die Schiedsgerichtsbarkeit wirkte in hohem Masse durch den Einsatz von Personen als Vermittler, die des Rechtes unkundig waren, aber die Schiedssprüche, die sie vermittelten, sollten dem Gesetzgeber zufolge uneingeschränkte Urteilskraft haben.

Auf ihren Lehen hätten die Grafen und Barone in Übereinstimmung mit dem lebhaften Wunsch seiner Majestät persönlich als Schiedskommissare auftreten sollen. Tatsächlich war es so, dass einige unter ihnen diese Erwartungen periodisch erfüllten; durchweg geschah aber das gleiche wie bei anderen Amtmannsgeschäften: Die

Lehnsbesitzer bevollmächtigten in weitem Masse *andere*, an ihrer Stelle in die Kommissionen einzutreten. Das Gesetz verlangte von den Schiedsleuten nicht mehr als Rechtschaffenheit, Erfahrung und Güte, Eigenschaften also, die auch unter gewöhnlichen Bauern anzutreffen waren; es war jedoch kaum der Bauernstand, den die Obrigkeit, ganz gleichgültig ob Lehnsbesitzer oder Amtmann, ansprechen wollte, als es darum ging, die Kommissionen zu besetzen. Die Schar der Schiedsleute bestand aus Gutsbevollmächtigten, bzw. -verwaltern, aus Pächtern von Herrenhöfen, Gerichtsbediensteten, Pfarrern oder Schullehrern. Es gibt keinerlei Anzeichen dafür, dass es zwischen den königlichen Amtsmännern und den Lehnsbesitzern divergierende Auffassungen gegeben hat, wenn es um die Auswahl von Personal für ihre jeweiligen Kommissionen ging. Seitens der Regierung und in der Gesetzgebung hiess es zum einen, dass die guten Schlichter ihr Geschäft als Berufung verstehen sollten, zum anderen wurde gern gesehen, dass die *Gerichtsbediensteten* des Landes diesem Geschäft nachgingen. Es ist im Rahmen dieser Studie nicht möglich, den Umfang der Gruppe der Gerichtsbediensteten unter den Schiedsleuten auszumachen, doch kann festgestellt werden, dass sie sich häufig weigerten, das Amt des Schiedsmannes zu übernehmen, und zwar entweder mit dem Hinweis auf ihre ohnehin schon grosse Arbeitsbelastung, oder indem sie geltend machten, dass sie persönlich mit gewissen gesetzlichen Regeln des Schiedsgerichts nicht einverstanden waren.

Was die *Kommissionen der Lehen* anging, so kamen in ihnen ausschliesslich die »eigenen Leute« der Herrschaften als Schiedsleute zum Zuge; es kam hinzu, dass Leute von gleichem Schlage auch gelegentlich in den Kommissionen der königlichen Ämter sassen. Diese Umstände lassen sich wohl nur damit erklären, dass es nicht gerade leicht war, jemanden innerhalb des Kreises von einigermaßen bedeutungsvollen Personen, wo man traditionell suchte, zu finden, der bereit war, sich dieses verantwortungsvollen Amtes zu widmen. Wenn nun der Stab der Kommissare in den Lehns- und Amtskommissionen gelegentlich den Gedanken an etwas schon Dagewesenes aufkommen lässt, dann geht daraus auch hervor, dass es in gewissen Fällen bedeutungslos war, wenn ein Lehnsbesitzer eine Streitfrage, in die er selbst verwickelt war, zur Entscheidung an die Schiedskommission des Amtes weitergehen liess, oder, subsidiär, dass der Amtmann einen seiner

Kommissare mit der Aufgabe betraute, das Amt des Lehnskommissars auszuüben.

Allem Anschein nach zu urteilen, vermochte es die Institution des Friedensvermittlers, wie sie auch genannt wurde, die Erwartungen der Regierung einigermaßen zu erfüllen. Unter den lokalen Beamten herrschte Einigkeit darüber, dass mit ihr eine glänzende Regierungsveranstaltung getroffen worden war, und wenn man die Wirkungsweise der Institution einmal auf die gleiche Weise, wie es hier für die Lehen geschehen ist, aus der Sicht der gemeinen Leute zu betrachten versucht, dann dürfte kaum daran zu zweifeln sein, dass sie dem kleinen Mann zu grossem Vorteil gereichte. In höherem Grad, als es jemals mit einem anderen öffentlichen Organ der Fall gewesen war, war die *Prozedur* in den lokalen Kommissionen von einer unformellen, erdverbundenen und entgegenkommenden Attitüde gegenüber dem »gewöhnlichen Verbraucher« geprägt. Dabei gab das Prinzip der Verhandlung hinter verschlossenen Türen dem gemeinen Mann Mut dazu, die verschiedenartigsten Klagen zu artikulieren, ebenso wie die Tatsache, dass die Unkosten, die mit dem Einreichen einer Klage verbunden waren, nur gering waren, dazu beigetragen haben dürfte, dass die Schiedsgerichtsbarkeit regen Zuspruch bekam.

Natürlich brachte der ungehemmte Zuspruch zu den Schiedsgerichten es mit sich, dass – wenn man einmal sämtliche zur Verfügung stehende judicielle Instanzen einschliesslich des Schiedsgerichtsinstituts unter einem betrachtet – die Anzahl der Klagen beträchtlich answoll. Was den Anteil der Lehnskommissionen betrifft, lassen sich natürlich kaum grössere Steigerungen in der Anzahl der Fälle beobachten; wird jedoch das, was in der Regie der königlichen Ämter entschieden worden war, mitgezählt, dann wird das Wachstum erkennbar.

Die Verantwortung für die Schiedsgerichtsbarkeit wurde den Grafen und Baronen in Verbindung mit der Aufhebung ihrer privilegierten Amtmannsbefugnisse durch das Junigrundgesetz 1849 aus den Händen genommen. Die Schiedstätigkeit gelangte jetzt in den Aufgabenbereich der nächstliegenden Amts- bzw. Kreiskommission, wenn sie nicht der Bezirksgerichtsbarkeit, die inzwischen staatlichen Status hatte, einverleibt wurde. Dieser Schritt auf dem Wege der allgemeinen Aufhebung nichtstaatlicher Verwaltungsorgane bewirkte, dass die Bewohner der Lehen von nun an in gewissen Fällen grös-

sere praktische Beschwerden bekamen, wenn sie sich der Schiedsgerichtsbarkeit anvertrauen wollten; der Abstand zu der Kommission, bei der man jetzt seine Klage führen konnte, wurde grösser, und zwar nicht nur in buchstäblichem, sondern auch in übertragenem Sinne. Nach einiger Zeit ergab sich jedoch eine Erleichterung, die darin bestand, dass Schiedsorgane auf Gemeindeniveau eingerichtet wurden.

Einleitend zu *Kapitel 4* wurde festgestellt, dass die *Erb- und Nachlassverwaltung* ein äusserst zersplittertes Sachgebiet war; so gab es in den Provinzen Fünen und Langeland mehrere Hundert Instanzen allein in der zivilen Nachlassverwaltung. In den Gesetzen und Verordnungen fehlten lange Zeit präzise Anweisungen, *wer* in den einzelnen Fällen als der rechte Verwalter eines Nachlass-, Vormundschafts- oder Auktionsfalles anzusehen war. Ein Teil der Zweifelsfälle wurde jedoch mit der grossen Verordnung im Jahre 1793 und ihren Folgebestimmungen aus dem Wege geräumt.

Wir haben darauf verzichtet, den Inhalt der Erb- und Nachlassgesetzgebung detailliert darzustellen, statt dessen haben wir ein *Schema* erarbeitet, in dem gezeigt wurde, welche Instanzen um das Jahr 1800 dazu berechtigt waren, die Erb- und Nachlassverhandlungen für die verschiedenen Kategorien der zivilen Landbevölkerung zu führen. Diese schematische Darstellung basierte also ausschliesslich auf den Gesetzen. Wenn man wissen will, *wer wo* die Erb- und Nachlassverwaltungen durch einen längeren Zeitraum realiter leitete, muss man jedoch die Nachlassarchivalien selbst mit in Betracht ziehen. Da ein Durchgang der Nachlassprotokolle für diesen Zweck eine beinahe unübersehbare Arbeit wäre, sind statt dessen die im Landesarchiv für Fünen vorhandenen Hilfsmittel, die *Nachlassregister*, angewandt worden; Studien des primären Quellenmaterials sind jedoch auch von Fall zu Fall vorgenommen worden.

Obwohl in den Nachlassregistern häufig konkrete Daten fehlen (Auskünfte über Berufs- und Sozialgruppen), und trotz einem Gutteil anderer Mängel, die den Quellenwert sowohl der Register als auch der Erb- und Nachlassfälle verringern, ist es möglich, das Material zu benutzen und gewisse Tatsachen über den faktischen Verlauf der Erb- und Nachlassverwaltungen mit seiner Hilfe zu erfahren. Die Hauptfrage war natürlich, wie die praktische Nachlassverwaltung auf den Lehen aussah, d.h., wie umfassend die Nachlassverwaltung der

Grafen und Barone war. Es wurde jedoch angenommen, dass diese Tätigkeit nicht isoliert zu betrachten war, und deshalb haben wir die entsprechenden Phänomene auf einigen *privaten, gewöhnlichen* Gütern sowie bei einigen *Landvögten* (Haredsvögten = herredsfogeder) beobachtet. Nach der Registrierung und Rubrizierung von 13.230 Eintragungen in den Nachlassregistern verschiedener Instanzen im Zeitraum von 100 Jahren (1750-1850) konnte festgestellt werden, dass die Praxis sich sehr stark vom Gesetzestext unterschied, sowie, dass zumindest der Inhalt des Gesetzes lange Zeit hindurch so vage definiert war, dass man seine Tätigkeit als Nachlassverwalter auf Bevölkerungsgruppen ausdehnen konnte, für die man eigentlich nicht zuständig war.

Den gewöhnlichen Gutsbesitzern war allem Anschein nach daran gelegen, sich der Nachlassgeschäfte von Gruppen anzunehmen, die eigentlich unter die Erb- und Nachlassjurisdiktion des Amtmannes fielen, hierunter vorzugsweise Insten und Personen, die vom Alten teil lebten. Dies war eine einzelne soziale Schicht, in der nicht selten Geldmittel vorhanden waren, d.h., wo m.a.W. ein Honorar für das Nachlassgeschäft zu verdienen war. Die Führung von Nachlassgeschäften in der *Grafschaft Brahesminde*, die der Gesetzgebung nach von ausgesprochen grundherrlichen Zuschnitt sein sollte, befand sich auf dem gleichen Niveau wie die entsprechende Funktion des Amtmannes im gleichen Geschäftsbereich, wie sie von alten Lehen gesetzmässig bestritten wurden. Im Gegensatz dazu haben wir bei denjenigen Lehnbesitzern, die auch nach 1793 die Nachlassjurisdiktion des Amtmannes besaßen, Beispiele für etliche allem Anschein der gesetzlichen Grundlage entbehrende Nachlassgeschäfte konstatieren können, nämlich solche bei Geistlichen und Militärpersonen sowie bei Freibauern; in allen Fällen waren dies Kategorien, die dem Gesetze nach *nicht* der Erb- und Nachlassverwaltung der Grafen und Barone unterworfen waren.

Es konnte festgestellt werden, dass das Phänomen, welches hier unter dem Sammelbegriff ungesetzliche Führung von Erb- und Nachlassgeschäften behandelt wurde, nach dem Erscheinen der 1793er Verordnung auf den privaten Gütern beinahe verschwand. Was die ungesetzliche Führung von Erb- und Nachlassgeschäften auf den Lehen betraf (unter anderem bei den oben erwähnten Geistlichen, Militärpersonen und Freibauern), war es uns nicht möglich, sie auf dem

Hintergrund des vorliegenden Materials erschöpfend zu erklären; aber es war zu erkennen, dass sowohl der Begriff des Freibauern als auch der der Herrschaft, ebenso wie der Inhalt, den die Gesetzgebung zu jeder Zeit in diese Begriffe legte, den Blick dafür verdunkelten, wie die besprochene Führung von Erb- und Nachlassgeschäften eigentlich aufzufassen war.

In Verbindung mit der Erb- und Nachlassaktivität der Landvögte (herredsfogedernes) nach 1793 haben wir etwas auffälliges bemerkt – nämlich das Fehlen der untersten sozialen Gruppen in den Nachlassregistern (-protokollen); es wurde allerdings angenommen, dass die fehlenden Personen über die *Listen der Sterbefälle* ermittelt werden könnten. Diese Listen verursachen jedoch so spezielle quellenkritische Probleme, dass wir sie für unsere Untersuchung nicht benutzt haben. Als eines der Resultate unserer Bemühungen, Licht auf die Frage zu werfen, wer nun für wen das Erb- und Nachlassgeschäft durchführte, konnte schliesslich mit Hinblick auf das Interesse des »normalen« Archivbenutzers festgestellt werden, dass man einen Erbgang, bzw. eine Erbschaftsangelegenheit, nicht immer unter der Instanz finden wird, die dem Gesetze zufolge der richtige Erbsachverwalter hätte sein müssen.

In Verbindung mit der Behandlung der *öffentlichen Oberaufsicht* mit der Verwaltung von Erb- und Nachlassangelegenheiten wurde gezeigt, dass die amtlichen Protokolle nicht in der reglementierten Weise geführt wurden, d.h., dass beispielsweise Grafen und Barone ihre grundherrlichen Erb- und Nachlassgeschäfte in den Protokollen mit denjenigen vermischten, die ihnen als Amtsmännern oblagen. Wenn es dann nicht länger möglich war, die Einzelfälle voneinander zu unterscheiden, war man genötigt, alles dem königlichen Amtmann zur Durchsicht zu senden, obwohl dessen Kompetenzbereich sich eigentlich *nur* auf die grundherrlichen Erb- und Vormundschaftsgeschäfte der Lehnbesitzer erstreckte. In Fällen, in denen der Lehnbesitzer nicht bereit war, dem Amt seine Protokolle freiwillig zu überlassen, musste die Regel vom Aufsichtsrecht des Amtmannes von der Kanzlei wiederholt werden. Es zeigte sich dabei, dass einige Lehnverwaltungen sich selbst für die einzige und oberste Aufsichtsbehörde hielten – und zwar nicht nur in allem, was die Erb- und Nachlassjurisdiktion des Amtmannes betraf, sondern auch, was die grundherrliche Tätigkeit des Erb- und Nachlassverwalters anging.

Von der *Vormundschaftsverwaltung*, die der Erb- und Nachlassverwaltung eng verknüpft war, konnte behauptet werden, dass da im Prinzip von einer verantwortungsvollen und umfassenden Arbeit des Nachlassverwalters die Rede war, dass aber das reale Bild der Vormundschaftsverwaltung weniger eindrucksvoll war. In der Regel war sie ein sehr vernachlässigtes Gebiet, geprägt von Nachlässigkeit in der Buchhaltung, zuweilen recht chaotisch, oder eher gänzlich ohne eine eigentliche Verwaltung. Diese Wertung berechtigt, wo doch die gesetzlich befohlenen Protokolle über sehr lange Zeitabschnitte wahrscheinlich gar nicht geführt worden sind. Nach und nach verschärfte die Regierung die Bestimmung für die Anlage und Sicherheit der Mittel der Mündel, u.a. in der Weise, dass der königliche Amtmann ab 1821 die Vormundschaftsbuchhaltung der Lehen beaufsichtigen sollte.

Es konnte im übrigen festgestellt werden, dass die Mündel bisweilen Probleme damit hatten, ihre ererbten Mittel überhaupt ausgezahlt zu bekommen, falls sie beabsichtigten, sie für Zwecke zu verwenden, die den Herrschaften oder ihren Nachlassverwaltern nicht genehm war. Endlich wurde angenommen, dass die sehr oft zufällige Vormundschaftsverwaltung darin begründet läge, dass die Nachlassverwalter kein Honorar bekamen, das in einem annehmbaren Verhältnis zu den Aufgaben stand, mit denen die Vormundschaft sie belastete.

Im Gegensatz dazu war das Interesse der Erb- und Nachlassverwaltungsinstanzen für *Auktionsgeschäfte* gross; dies kann möglicherweise mit der Höhe der Honorare erklärt werden. Anscheinend waren bei den Versteigerungen die Honorare gross, während sich die Mühe in Grenzen hielt. Die Auktionen waren häufig Gegenstand von Auseinandersetzungen unter den Nachlassverwaltern, und dabei blieb es lange Zeit, denn die Gesetzgebung gab in vielen Fällen keine Antwort darauf, wer die einzig richtige Instanz war, den Auktionsgeschäften vorzustehen.

Schliesslich sind wir auch davon ausgegangen, dass der ganze Komplex der Nachlassverwaltung insgesamt wegen seiner Sporteln und Saläre, die bei den verschiedenen Geschäften anfielen, attraktiv waren. Wir haben aber auch erkennen müssen, dass eine Untersuchung der Einkommen der Nachlassverwaltungen bislang nicht vor-

liegt, und dass deshalb über diese Frage nichts endgültiges ausgesagt werden kann.

In *Kapitel 5* wurde einleitend festgestellt, dass die staatliche Administration bis ins 18. Jahrhundert hinein in grossem Umfang Besteuerungs- und Steuereintreibungsaufgaben zum Inhalt hatte. Es wurde weiterhin festgestellt, dass die Grafschaften und Baronien *besondere Steuerverwaltungseinheiten* ausmachen konnten, und zwar mit *eigener Amtsstube* und mit dem Recht, Rechenschaft abzulegen und Steuern (ordinäre königliche Kontributionen) direkt an die königliche Kasse zu zahlen. Die Administration von Steuerangelegenheiten auf den Lehen ist als eine *kombinierte Amtmanns- bzw. Amtsverwalterfunktion* anzusehen, die vom Lehnsbesitzer, oder, um es präziser auszudrücken, von einer Person, die mit dieser Aufgabe betraut war, ausgeübt wurde.

Der Rahmen für diese Tätigkeit war die existierende Steuergesetzgebung, die wir anschliessend in ihren Hauptzügen, soweit sie die Gutsbesitzer betrafen, bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts betrachtet haben. Der Gutsverwalter, bei dem es sich in den meisten Fällen um diejenige Person handelte, die der Graf bzw. Baron, mit dem Amt des Steuereintreibers und »Amtsbevollmächtigten« betraut hatte, wurde deshalb näher betrachtet, weil sich die Aufmerksamkeit vorzugsweise auf diese dem Amtsverwalter gleichende Stellung richtete. Die interne Prozedur des Steuereintreibens bei den Bewohnern des Lehens wurde vorläufig ausser Acht gelassen, weil sich der Geschäftsgang auf diesem Niveau nicht von dem auf anderen Gütern unterschied; ungeachtet ob es sich um Grafen, Barone, Gutsbesitzer oder Proprietäre handelte, so waren sie verantwortlich für das Steueraufkommen des Bauernlandes, und der Gesetzgebung zufolge waren alle der Kasse des Königs gleich verpflichtet.

Allem Anschein nach stritt sich der Gutsverwalter mit den staatlichen Behörden häufig darüber, dass ihm volle Gleichberechtigung mit dem königlichen Amtsverwalter eingeräumt wurde, wenn es sich um Rechte handelte, die mit dessen Amtsführung verbunden waren. Der königliche Amtsverwalter erhielt verschiedene Expeditionsgebühren und andere Einkommen, die der Gutsverwalter nicht hatte; dem stand gegenüber, dass der staatliche Amtsverwalter eine gewisse

Kautio als Bedingung dafür zu stellen hatte, dass er sein Amt erhielt. Die Kautionsfrage auf den Lehen dürfte wohl häufig Gegenstand der Verhandlungen gewesen sein, wenn der Besitzer einen Verwalter einstellen musste; es kann jedoch konstatiert werden, dass die Forderung nach einer Kautio konsequent gestellt wurde, wenn die Situation auf einem Lehen von besonderer Art war, d.h. wenn eine *Administrationskommission* die Verwaltung der Gutsökonomie übernommen hatte. In diesen Fällen war die Kautionsforderung eigentlich kein Privatanliegen des Lehnsbesitzers, sondern eine Forderung der verantwortlichen Kommission, die vom König ernannt worden war.

Ein Lehen, dass sich seines Rechtes bediente, seine Rechenschaft direkt mit der Rentenkammer oder anderen zentralen Kassen zu ordnen, benötigte in den ältesten Zeiten keinen häufigen Kontakt zur königlichen Amtsstube. Im Laufe der Jahre, als der gesamte Besteuerungskomplex answoll, musste der Lehnsbesitzer allerdings den Regeln der Verordnung folgen und gewisse Staatssteuern an die Amtsstube bezahlen; inzwischen war darüber hinaus eine Reihe von (wohlfahrtsbetonten) öffentlichen Aufgaben hinzugekommen, die auf Amts- oder Kommuneniveau zu lösen waren. Diese Aufgaben forderten, dass auch die Lehen, ebenso wie alle anderen Güter, eine Reihe von Abgaben an die königliche Amtsstube zu zahlen hatten. Unter mancherlei Streitigkeiten zwischen Amtsstube und Lehen, die u.a. die Frage danach einschlossen, wer in erster Instanz das Recht zur Einziehung bestimmter Abgaben haben sollte, verlief die Entwicklung jedoch dahingehend, dass die Lehen fester an die Geschäftsordnung der Amtsstuben gebunden wurden. Im Laufe der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts konnte man daher kaum noch von einer Autonomie der Lehen in Fragen der Steuerverwaltung reden.

Die Abhängigkeit von den königlichen Amtsstuben manifestierte sich u.a. dann, wenn die *Steuern in Naturalien* zu entrichten waren. Um dies zu demonstrieren wurde ein Beispiel von der Baronie Holstenshuus gewählt, die um 1780 Verpflegungsportionen für die Kavallerie liefern sollte (die Pflicht zur Lieferung solcherart Verpflegung wurde hier als eine Art Steuerbelastung betrachtet). Es zeigte sich, dass die Lieferung der Naturalien und die buchhalterische Abrechnung mit dem Staat, ebenso wenig wie diverse königliche Dispensationen, dem Lehen ersparen konnten, in diverse administrative

Prozesse verwickelt zu werden, und dies, obwohl es sich fleissig des Rechtes bediente, die gewöhnlichen Steuern direkt an die Kasse des Königs zu zahlen.

Danach wurde diskutiert, inwieweit das Steuerverwaltungsprivileg in Wirklichkeit von seiten der Grafen und Barone als Vorteil aufzufassen war. Zieht man alle Umstände in Betracht, muss die Antwort positiv sein: Im 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts, als der staatliche Sanktionsapparat schwach war, konnten die Lehnbesitzer allem Anschein nach zu urteilen die Steuereinnahmen zurückhalten; auf diese Weise verschafften sie sich für eine Zeit nach Überschreitung des Zahlungstermins einen *Liquiditätszuschuss*. Darüberhinaus konnten sie in ihrer Buchhaltung der staatlichen Mittel nicht gerade eine säuberliche Ordnung vorzeigen.

Als die Grafschaften und Baronien im Laufe des 18. Jahrhunderts wie alle anderen Güter Missernten oder anderen Katastrophen im landwirtschaftlichen Sektor ausgesetzt waren, häuften sich die Steuerrückstände in einer solchen Grössenordnung an, dass man Kredite aufnehmen musste, um die Steuertilgungen bezahlen zu können.

Die Regierung ging sehr weit, wenn es darum ging, den Lehnbesitzern die Erlaubnis zur Kreditaufnahme zu erteilen, und zwar nicht nur in ökonomisch schlechten Perioden für die Landwirtschaft, sondern auch in Zeiten mit guten Konjunkturen – im letzten Falle, weil die Entwicklung besonders umfassende Kapitalinvestitionen erforderte. Auf diese Weise wuchsen die *Steuerschulden* (zusammen mit anderen Schuldposten), und die landwirtschaftlichen Nöte der Lehen scheinen im Laufe der 1820er Jahre, während der Landwirtschaftskrise, einen ihrer Höhepunkte erreicht zu haben. Damit ist allerdings noch nichts über die allgemeinen Tendenzen in den Schuldverhältnissen der Lehen auf Fünen ausgesagt worden. Insgesamt konnte festgestellt werden, dass die Bestimmungen der Privilegien und Erektionspatente, denen zufolge die Lehen nicht mit Schulden belastet werden durften, im Laufe der Zeit völlig unterhöhlt wurden. Es wurde nur nicht erlaubt, die Revenuen mit Krediten zu belasten, sondern *auch* die Gutssubstanzen, und in mehreren Fällen war es möglich für einen Besitzer, die Einwilligung des Königs für eine Kreditaufnahme zu erhalten, obwohl dessen eigene und höchste Beamte davon abgeraten hatten; insgesamt scheint es so gewesen zu

sein, dass enge persönliche Beziehungen zur Krone dem Lehnbesitzer in Fragen der Rückzahlung von Steuerschulden und der Kreditaufnahme ein Höchstmass an Bewegungsraum einbrachten.

Die Verschuldung der Lehen führte uns auf natürliche Weise weiter zu einem anderen Phänomen: dem *kommissionsverwalteten Lehen*. Weder die Verschuldungsverhältnisse noch die Administrationskommissionen hatten jedoch eine augenfällige Verbindung mit der Frage der Amtmannsfunktion. Allerdings führte die Einsetzung einer Administrationskommission es mit sich, dass der Lehnbesitzer von den Verpflichtungen und der Verantwortung in Verbindung mit der Steuerverwaltung befreit wurde, da die Funktion des Amtsverwalters mit allem, was sie enthielt, nun von der Kommission wahrgenommen wurde, und weil es die Pflicht der Kommission war, mit den Einkünften und der Steuerbuchhaltung der Gutsverwaltung Aufsicht zu führen. Ein Lehnbesitzer, der so unter ökonomische Administration genommen wurde, konnte in der Regel weiterhin seinen traditionellen Amtmannsgeschäften nachgehen. Nur einmal ist diese Frage, veranlasst durch die Anfrage eines seeländischen Amtmannes, in der Zentraladministration erörtert worden.

Das Recht, eine eigene Amtsstube zu unterhalten und die Steuern direkt mit der Kasse des Königs abzurechnen, dürfte also durchweg als ein regulärer Vorteil für die Lehnbesitzer aufzufassen sein; es ist hinzuzufügen, dass das Festhalten an einer solchen Ordnung durchaus für ihre Vorteile sprechen dürfte, denn ein Graf oder Baron konnte nämlich, wenn er es wünschte, für seine eigene Zeit als Lehnsmann, seine Amtsstube ohne weiteres aufkündigen. Allem Anschein nach enthielt die Steuerverwaltung auch gewisse Vorteile für die Bewohner eines Lehns. Zumindest lauteten die Ergebnisse der Untersuchung des – allerdings recht spärlichen – Quellenmaterials, dass die Steuerzahler teils länger *Aufschub* für ihre Zahlungen erhielten als die Bauern auf anderen privaten Gütern, teils genossen sie die Vergünstigung, ihre Suppliken, in denen sie um Steuerbefreiung oder -erleichterung baten, mit der Hilfe ihrer Herrschaften schneller befördert zu bekommen als dies für andere Personen der Fall war.

Kapitel 6 behandelte die Verwaltung einer Reihe von *gemeinnützigen Einrichtungen*, die in den Jahrzehnten vor und nach 1800 in den Landdistrikten organisiert und ausgebaut wurden. Insbesondere wur-

den die *Strassenverwaltung*, die *Armenfürsorge*, das *Schulwesen*, und der *Gesundheits- und Hebammendienst* Gegenstände einer strafferen Gesetzgebung und erweiterten Administration. In der angeführten Reihenfolge haben wir, in eher losen Zügen, Teile der Entwicklung dieser Verwaltungsgegenstände vorgestellt.

Es wurde einleitend angedeutet, dass es problematisch war, die Amtmannskompetenz der Grafen und Barone mit Hinblick auf die o.a. Verwaltungsgegenstände gegenüber der Kompetenz anderer Obrigkeiten, d.h. im Verhältnis zum Stiftamtman, zum Bischof, zur Stiftsobrigkeit und zum königlichen Amtmann, *abzugrenzen*. In dieser Hinsicht bot die Strassenverwaltung noch die geringsten Schwierigkeiten, denn es ging deutlich aus den 1671er Privilegien hervor, dass die Lehnbesitzer ursprünglich die Amtmannspflicht hatten, für die Instandhaltung des Wegenetzes auf ihren Lehen zu sorgen. Es war also vorläufig nur die Rede von einer Strassenverwaltung auf lokalem Niveau, und sie bestand vorzugsweise in der Veranstaltung von Wegereparaturen mit den Bauern als Arbeitskräften und in der Erarbeitung von Verteilungsplänen für diese Arbeiten. Ausserhalb der Lehen war es die Pflicht der *Landvögte* (herredsfogedernes), nach Anweisungen des Amtmannes die gleichen Veranstaltungen zu treffen.

Was die Armenfürsorge, das Schulwesen und den Gesundheitsdienst anging, ist festzustellen, dass sie seitens der Lehnverwaltung zwar *verwaltet wurde*, wie aber die Qualität dieser Verwaltungsarbeit gewesen ist, ist eine andere Frage. Was tatsächlich geschah, entsprang fast während des gesamten 18. Jahrhunderts in hohem Grade der *privaten Initiative*; viele Amts- oder Quasi-Amtshandlungen hatten daher ihre Rechtsgrundlage in den Patronatsrechten der Besitzer. Sowohl die private Wohltätigkeit als auch die Patronatswürde waren allerdings Qualitäten, die auch die Basis der Entwicklung an anderen Orten ausmachten, u.a. auch bei den übrigen Gutsbesitzern und Proprietären des Landes.

Im Laufe der 1770er Jahre wurde durch Reskripte festgelegt, dass Grafen und Barone nicht nur die Pflicht hatten, die Wege auf ihren eigenen Gütern instand zu halten, sondern auch, dass sie zu Wegearbeiten beitragen sollten, die vom Stift oder vom Amt geplant wurden. Auf den Lehen hatten sie jedoch weiterhin das Recht die Arbeiten zu leiten und zu befehlen, wie sie durchzuführen waren. Die Wegeverordnung von 1793 bestimmte schliesslich, dass jegliche weitere Amt-

mannskompetenz in Fragen der Strassenverwaltung in Zukunft beim *königlichen Amtmann* liegen sollte; dies befreite aber die Lehnbesitzer keineswegs von der Pflicht, Reparaturarbeiten auf dem eigenen Boden durchzuführen.

Die Lage der Ländereien eines Lehens konnte Veranlassung dafür sein, dass Amt und Lehen besondere Absprachen über die Verwaltung bestimmter Strecken der Haupt- und Landstrassen eingingen; so sahen wir, dass im nordwestlichen Fünen der Landvogt (herredsfogeden) Teile des Strassennetzes der Lehen verwaltete. Wir sahen auch, dass seine Anstrengungen zur Durchführung der notwendigsten Instandsetzungsarbeiten gelegentlich fruchtlos waren, weil weder die Lehnbauern noch die Lehnbediensteten sich von einem Rechtsbediensteten des Amtes herumkommandieren lassen wollten.

In der *langeländischen Strassenverwaltung* haben wir feststellen können, dass die Beamten versuchten, die Verwaltungsprozedur innerhalb eines geographisch abgegrenzten Gebietes, das zum Teil aus Lehnsgütern, zum Teil aus Proprietär-, Dienst- und anderen Gütern bestand, zu vereinfachen: Während ca. 100 Jahren (1730-1830) vergaben die Amtmänner des Amtes Nyborg/Tranekær-Svendborg gewisse Teile ihrer Amtmannsbefugnisse in der Strassenverwaltung an die Grafen von Langeland. Im Zuge dieser Massnahmen wurde vorläufig die eine Hälfte von Langeland, nämlich das Nordgebiet, der gräflichen Administration unterworfen, während das Südgebiet weiterhin der Administration des Amtmannes unterliegen sollte. Nach einer Reihe von energischen Versuchen, die darauf hinausliefen, sowohl die zentralen als auch die lokalen Obrigkeiten von der Richtigkeit dieses Gedankens zu überzeugen, gelang es schliesslich 1811 dem Grafen (von Langeland) die Oberaufsicht über das gesamte Südgebiet zu bekommen. Für die Strasseninstandhaltung und die damit verbundenen polizeilichen Aufgaben bedeutete dies, dass nun die gesamte Strassenverwaltung auf Langeland vom Schloss Tranekær aus wahrgenommen werden konnte – ein Zustand, der bis 1832 andauerte, als Graf Fr. Ahlefeldt starb. Trotz dieser Übereinkunft während der Zeit des Grafen unterlagen die buchhalterische Aufsicht mit der Strassenverwaltung und die Veranlagung der Ausgaben in Folge der 1793er Verordnung dem Amt, und dieser Umstand war die Veranlassung zu Unstimmigkeiten zwischen Amtmann und Graf. Während der Graf bestrebt war, bei den Veranlagungen der Ausgaben zur

Strassenverwaltung so viele Ausgaben wie möglich für die Wege auf Langeland auf das Amt Svendborg abzuwälzen, versuchte der Amtmann nachzuweisen, dass gewisse lokale Verkehrslinien auf Langeland das Amt nichts angingen.

Was nun die Angelegenheiten des Schulwesens und der Armenfürsorge anging, so haben wir es für zweckmässig erachtet, sie unter einem zu betrachten; dies entspricht in etwa den Tendenzen sowohl in der Gesetzgebung als auch in der Administration des 18. Jahrhunderts. Es sei hinzugefügt, dass den beiden Komplexen Fürsorge und Unterricht ohnehin erst seit der entscheidenden Gesetzgebung der Jahre 1803-1814 der Status zweier selbständiger Verwaltungszweige zugesprochen werden kann.

Grafen und Barone hatten eine generelle, implizite Amtmannsbefugnis in Schul- und Armenfürsorgefragen, aber da die Amtmannskompetenz gleichzeitig von *geistlichen Befugnissen* begrenzt war, besonders von der Bischofs- bzw. Stiftsobrigkeit, konnte hier nicht die Rede sein von einer völligen administrativen Handlungsfreiheit.

Es wurde in diesem Zusammenhang konstatiert, dass sich für Dispositionen, die die Lehnbesitzer auf dem Gebiete ihrer Güter trafen, nicht immer die gesetzlichen Grundlagen bestimmen lassen. Es zeigte sich nun, dass mancherlei Tätigkeit privater Initiative entsprang, dass z.B. ältere und neuere Stiftungsurkunden vorzugsweise darauf abzielten, einen Bedarf an Fürsorge und Unterricht zu stillen; und dass die Schul- und Armenpflegesysteme, die von Gutsbesitzern errichtet wurden, die Zustimmung der staatlichen Behörden fanden und aus diesem Grunde kaum die Veranlassung zu grösseren Kontroversen zwischen den Lehnverwaltungen und den lokalen Behörden abgaben. Trotzdem ist es notwendig, darauf hinzuweisen, dass es gelegentlich an gegenseitigem Verständnis fehlte, wenn es um Fragen ging, die sich um Beiträge zur Stifts- oder Gebietskasse drehten. Von allen Gutsbesitzern waren die Lehnbesitzer diejenigen, denen es am meisten widerstrebt, diese öffentlichen Kassen aufrechtzuerhalten; man wünschte seine ökonomischen Ressourcen zur lehnseigenen Armenpflegeeinrichtung zu gebrauchen. Der administrative Apparat war den Grossteil des 18. Jahrhunderts hindurch zu schwach, Sanktionen gegen einen Grafen durchzuführen, der es nicht zulies, dass auf seinem Boden Beiträge zur Gebietskasse eingetrieben wurden.

Den gedruckten *Rapport der 1787* eingesetzten Armenkommission

könnte man als eine Bilanzierung des Armenwesens des ganzen Reiches anno 1790 betrachten. Eine weitere Bearbeitung dieses Rapports zeigte, dass in 60 % sämtlicher Gemeinden auf Fünen (einschl. Langeland) institutionalisierte Armenpflegeeinrichtungen existierten, die in der Hauptsache gutsherrlicher Initiativen entsprungen waren; unter den existierenden Einrichtungen zeichneten die Lehnsbesitzer für zwei Drittel verantwortlich.

In Verbindung mit den Armenpflege- und Schulangelegenheiten liess es sich nicht umgehen, einen Blick auf das im letzten Teil des 18. Jahrhunderts aufkommende »industrielle« Phänomen zu werfen. Gelegentlich scheinen nämlich Spinn- und Webschulen und andere Typen von fabrikähnlichen Betrieben in den Armen- bzw. Schuladministrationen der (Lehns-) Güter integriert gewesen zu sein. Auf diese Weise entsprachen die humanitären Veranstaltungen jenen Ideen der Zeit, die das einzelne Individuum in den Dienst der Allgemeinheit stellen wollten. U.a. versuchten mehrere Grafen und Barone auf Fünen ihre Ideen von Fabriken und Arbeitsanstalten als Teil des gutswirtschaftlichen und administrativen Systems zu realisieren; man konnte sehen, dass die Initiativen seitens der lokalen und staatlichen Behörden, die danach trachteten, sie zu kopieren, mit unverhohlener Begeisterung begrüsst wurden. Das Wohlwollen der Behörden drückte sich auch in einer Gesetzgebung aus, die derartige privat initiierten Unternehmen stützen konnte.

Nachdem die Gesetzgebung die Schul- und Armenpflege in allgemeine feste Rahmen gebracht hatte, hatten Grafen und Barone sich im allgemeinen dem Kommando der neu errichteten *Amtsdirektoren* zu unterwerfen, allerdings hatten sie das Recht dazu, selbst in die nächste Amtsdirektion einzutreten. Hierin dürfte sich aber vermutlich kaum die Weiterführung des privilegierten Amtmannsrechtes ausdrücken: Die Mitgliedschaft in den Amtsdirektionen war eher durch die Position von Grafen und Baronen als *Grossgrundbesitzern* im jeweiligen Amtskreis begründet. In Fällen, in denen bestimmte geographische Verhältnisse dazu einluden, erreichten es die Besitzer jedoch, ihre eigenen Amtsarmen- und Schulpflegedirektionen approbiert zu bekommen. Dies geschah u.a. auf den Insel-Grafschaften Samsø und Langeland, wo die Amtsdirektionen die Kompetenz erhielten, nicht nur die Verhältnisse des Lehnsgutes zu verwalten, son-

dern auch die anderer Güter und Landeigner. Die Grafen hatten selbst die Posten der Amtsdirektoren inne.

Im Falle Langelands sahen wir, dass der Graf nach wiederholten Anträgen seinen eigenen Amtspropst für die Insel durchzusetzen vermochte, mit dem zusammen er danach die Amtsdirektion bildete. In einer kürzeren Periode (1811-1819) war der Graf nun der Leiter des gesamten Schulwesens auf Langeland, was für die Insel nichts Neues war; neu war nur die administrative Form. Der Graf entschied offenbar souverän in allen Fragen der Schulpflege und der Einstellung von Lehrkräften; als ihm die Stiftsobrigkeit allerdings einmal nicht beipflichten wollte, als er einen »niederträchtigen« Lehrer ohne grosse Formalitäten entfernen wollte, sah er seine »Autorität« in Frage gestellt und verliess beleidigt seinen Posten als Amts-Schuldirektor.

Im Gebiete Fünen-Langeland gab es in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts ein bescheidenes Korps von beamteten Ärzten, die unter der behördlichen Aufsicht des Collegium Medicum standen. Medizinische Versorgung, Volksgesundheit und Geburtenhilfe waren jedoch Problemkreise, derer sich der einzelne Gutsbesitzer im Interesse seiner Untergebenen selbst anzunehmen hatte. Eine lokale Gesundheitspflege war m.a.W. in noch höherem Masse als die Armenfürsorge und die Schulpflege der privaten Initiative ausgeliefert.

Als der Staat 1773 das Stifts-Physikat auf Fünen reorganisierte, wurden auch die Gutsbesitzer zu den dem Stift dadurch entstehenden Unkosten veranlagt. Auch hier zeigte sich, dass die Lehnbesitzer nur widerwillig zu einer Einrichtung beitragen mochten, die den gesamten Landesteil erfasste: Von ihrem Gesichtswinkel her war es billiger und vorteilhafter, die Geldmittel für ihre eigenen Untertanen anzuwenden. Grafen und Barone wurden jedoch per Gesetz dazu verpflichtet, mit den Amtsmännern in Situationen zu korrespondieren, in denen Ansteckungsgefahr drohte, und es wurde weiterhin bestimmt, dass der Stiftsphysikus dazu ermächtigt war, auf einem Lehen einzugreifen, wann immer er mit Hinblick auf die Volksgesundheit dazu einen Grund zu sehen meinte.

Von den Lehnverwaltungen wurde weiterhin ein Gutteil amtmännssiger und polizeilicher Tätigkeit verlangt, damit die Gesundheitsbestimmungen eingehalten werden konnten, um die Geschäfte von Apotheken zu kontrollieren oder um Quacksalber zu ent-

larven; hinzu kam, dass die Berufung der Hebammen ebenfalls Sache der Lehnsbesitzer in ihrer Eigenschaft als Amtmann, bzw. Oberpolizeimeister war.

Weil die Grafen nicht die Autorität der Amtsärzte auf Fünen anerkennen wollten, wurde auch *das Gesundheitswesen auf Langeland* nach einem Muster administriert, das von dem im Gebiet Fünen ansonsten vorherrschenden unabhängig war. Der königlichen Resolution von 1774 zufolge erhielt die Insel ihren eigenen »Provinzial-Chirurg«, dessen Geschäfte und Amtspflichten jedoch denen der Kollegen auf Fünen entsprachen. Im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts ergänzte der damalige Graf, Fr. Ahlefeldt, den Provinzialchirurgen in seiner Tätigkeit mit grossem Eifer persönlich. So hatten sich die Langeländer nach speziellen gräflichen Gesundheitszirkularen zu richten, mussten sich gräflichen Kuren unterziehen, und waren genötigt, Medizin einzunehmen, die der Graf selbst erfunden hatte. Gleichzeitig damit musste der Amtmann des Amtes Svendborg sich damit abfinden, dass der Graf Hebammen in Distrikten ernannte, wo es strenggenommen Angelegenheit des Amtes war, diese Stellen zu besetzen.

Insgesamt kann über die gemeinnützigen Einrichtungen, die wir in eher losen Zügen zu charakterisieren versucht haben, gesagt werden, dass sie von den Lehen selbst initiiert und verwaltet wurden, bis dass die Staatsmacht gegen Ende des 18. Jahrhunderts mehr oder weniger systematisch daran ging, sie zu eigentlichen öffentlichen Angelegenheiten zu machen. Danach entglitt die Administration dieser Einrichtungen nach und nach der Regie der Lehnsbesitzer, indem die amtlichen Oberaufsichts-Organen die gewünschte Gleichheit und Einfachheit der Lokaladministration zu fördern suchten.

Wenn wir uns einen einigermaßen kompletten Eindruck von der Administration, die von den Lehnkontoren ausging, machen wollen, ist es unumgänglich, dass wir uns die gemeinnützigen und gelegentlich sogar wohlfahrtsbetonten Einrichtungen anschauen; allerdings kann festgestellt werden, dass ein Grossteil dieser Aktivitäten häufig nur vermittels *sehr dünner und zweifelhafter Linien* mit der privilegierten Amtmannsbefugnis in Verbindung gebracht werden kann. In sehr vielen Fällen entsprang die administrative Befugnis, die die Lehnsbesitzer zusammen mit anderen Gutsbesitzern in Armen- und Schulpflegeangelegenheiten benutzten, den Patronatsrechten, ob-

wohl gewisse Handlungen ihre Rechtsgrundlage im obrigkeitlichen Status hatten. Wenn es um die Gesundheitspflege, um ärztliche Hilfe oder um medizinische Versorgung insgesamt ging, waren die Aktivitäten der Lehnsbesitzer in der Hauptsache das Resultat von persönlicher Autorität gegenüber der Lokalbevölkerung. Das Fehlen einer entsprechenden Gesetzgebung während langer Jahre hat dieser Entwicklung Vorschub geleistet, hinzu kam, dass die Aktivitäten auf dem Gebiete der Gesundheitspolitik einem natürlichen privaten Gutsbesitzerinteresse entsprangen.

Zum Abschluss unserer Untersuchung wurden einige charakteristische Züge von eher übergreifender Natur im lokaladministrativen System herausgegriffen; sie seien hier angeführt:

Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, ja z.T. auch noch länger, konnte ein Lehen, dessen Besitzer starr auf seinen Rechten beharrte, fast einem Staat im Staate gleichen. Dies hat die dänische Forscherin Dr. phil. Anne Riising vermutet, als sie 1974 auf dem Nordischen Historikertreffen in Uppsala ihren Rapport über die dänische Lokaladministration vorlegte; es gibt daher wohl keinen Grund, diese Wertung anzuzweifeln.

Die Voraussetzung einer so starken Unabhängigkeit scheint aber am ehesten die o.a. *Beharrlichkeit* der Besitzer gewesen zu sein; soweit unsere Kenntnisse vom Verhalten der Lehnsverwaltungen reichen, lässt sich feststellen, dass Eigenmächtigkeit, Sturheit und die diesen beiden Eigenschaften entspringende Selbständigkeit am klarsten auf den Grafschaften Wedellsborg und Langeland anzutreffen waren. Beide gehörten zu den ältesten Lehnsgründungen Dänemarks, und ihre Rechtsnachfolger klammerten sich in Fragen der Verwaltungspraxis mit grosser Zähigkeit an ihre wohlerworbenen Rechte und ihre gewohnheitsrechtliche Praxis. Es waren daher auch eben diese Grafen, die, ebenso wie ihre Beamten, mit den Amtsmännern und anderen königlichen lokalen Obrigkeiten in Konflikt gerieten. Wenn es darum ging, sich zu behaupten und sich auf Rechte zu eigenmächtigem Handeln zu berufen, hielten die langeländischen Grafen den Rekord; sie schafften es nicht nur, ihre Position als Amtsinhaber zu festigen, sondern sie sogar über den Rahmen dessen auszubauen, was die allgemeine Gesetzgebung und die ständig wachsende Forderung nach Einheit im Verwaltungsmuster anstrebten. Der Hin-

tergrund für ihren Einfluss war allerdings, wie wir mehrere Male feststellen konnten, dass sie auf einer Insel-Grafschaft sassen, dass ihr persönliches Engagement in langeländischen Verhältnissen gross war, und dass sie über enge Kontakte zum Hofe verfügten.

Für den Verlauf der administrativen Entwicklung ist es wichtig, hervorzuheben, dass die *Verwalter oder Inspektoren*, die auf den Lehnsgütern angestellt waren, eine wesentliche Rolle spielten. Es kann mit einigem Recht behauptet werden, dass die Verwalter auf den Lehnsgütern (und auf anderen Grossgütern) als ein besonderer »Stand« betrachtet werden sollte, an den die Entwicklung die ganze Zeit hindurch grössere Anforderungen stellte, und der sich als qualifiziert genug erwies, diese Anforderungen zu erfüllen, wenn es darum ging, Probleme sowohl der öffentlichen als auch der privaten Administration zu lösen.

Die vorliegende Studie hat den Versuch gemacht, Licht auf ein Teilproblem des lokaladministrativen Apparates des dänischen Absolutismus zu werfen. Schon dieser Blick auf die Verwaltung einiger ziviler Angelegenheiten durch die Lehen dürfte jedoch klar machen, dass die administrativen Verhältnisse im Allgemeinen kompliziert waren, nicht selten waren sie unüberschaubar für die Beamten, die die Gesetze administrieren sollten, und für den gemeinen Mann war es unmöglich, aus ihnen klug zu werden.

Die Verwaltungsprozedur war auf Grund der gewaltigen Zersplitterung in ungezählte kleine Instanzen träge, die immer wieder zweifelhaft werden liess, welche Behörde einen Fall zu bearbeiten hatte, aber natürlich war diese Trägheit auch ein Ergebnis des nur wenig entwickelten Kommunikationsnetzes. Wenn ein Fall endlich zur Entscheidung bei der Zentraladministration gelangt war, konnte es auch auf diesem höchsten Niveau recht lange dauern, bis dass der Fall fertigbehandelt worden war, und dieses Warten auf Entscheidungen in eiligen Fragen hat die Probleme der lokalen Behörden nicht geringer gemacht.

Es war eine allgemeine Praxis, dass die Lehnsverwaltungen oder Besitzer eine feste *Kontaktperson* in Kopenhagen hatten, die über eine amtliche oder eine nähere Beziehung anderer Art zu den königlichen Kollegien verfügte und eine gewisse Einsicht in deren Geschäftsgang hatte. Aufgabe dieses Kontaktmannes war es, die Angelegenheiten zu fördern und auf ihre schnelle Entscheidung hinzuar-

beiten. Aber selbst unter diesen Umständen war es notwendig, sich mit Geduld zu wappnen, und noch am Ende der 1820er Jahre musste man draussen in der Provinz erkennen, dass es »genau so schwierig war, einen Fall in der Rentenkammer expediert zu bekommen, wie einen Mann auf Krücken das Laufen zu lehren«.

Grevernes og friherrernes privilegier 1671

Privilegierne er gengivet efter Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne Breve ... 1751. Kun enkelte åbenbare trykfejl er rettet.

Grevernes privilegier

Vi Christian den Femte, af GUds Naade, Konge til Danmark og Norge, ... Gjøre alle vitterligt, at eftersom Vi allernaadigst for got haver befundet, een og anden af de ved langvarig troe Tieneste best meriterede og kvalificerede Personer, til Grevelig Dignitet, Ære og Værdighed at ophøje, derved deres troe og oprigtige Tieneste at belønne, andre til lige Iver og Nidkierhed for Vores Tieneste, u-foranderlig Troskab, og allerunderdanigste Devotion imod Os og Vores Kongelig Arve-Successorer i Regieringen, at opmuntre, saavelsom og dennem og deres Afkom saa meget desmeere derhos at erindre om deres allerunderdanigste Pligt og Skyldighed, ved hvilke de og deres Posteritet forbundne ere, Vores Kongl. Souverainitet, Absolutum Dominium og Arve-Rettighed, og des Forplantelse paa Vores Arve-Successorer udi Regieringen, saavelsom og Vores Kongelig Arve-Huses Fremtarv, Garn og Beste i alle maade forfegte, befordre, søge, vide og ramme, Liv, Gods og Blod derhos at opsætte, Skade og Fordærv af yderste Magt, Evne og Formue hindre, forekomme og afverge, og baade inden saavelsom uden Riget sig stedse i Vores Tieneste u-fortrøden lade bruge. Da haver Vi af Vores absolute Souveraine Kongelig Magt og Myndighed, af hvilke Vi alle og enhver af hvad Stand og Vilkor de og være kunde, deres Privilegier efter Tidens og Omstændighedernes Lejlighed forbedre og forandre, ligesom Os selv got og raadeligt siunes, efterskrevne Privilegier, Friheder og Herligheder, de af Os udi Greve-Standen ophøjede, eller de som af Os til slig Ære og Værdighed ophøjet at kunde vorde, værdig eragtes, foruden alle de andre Privilegier, som Adelen eller deres Personer eller Gods angaaende, nu nyder og haver, eller herefter nyde og have kunde, allernaadigst forundt og bevilger.

1. Haver Vi udi Betragtning, at til saadan Ære og Værdighed med Sømmelighed at bære, udfordres stor Middel og Formue, hvilken da letteligen forsvinder, naar den udi mange smaa Lodde deeles, allernaadigst forundt og bevilget dennem og deres Posteritet Jus Majoratus, saaledes : At dem og deres ældste Sønner, medens Sønnerne til ere, og Døttene naar ingen Sønner ere, alleene Greve-Titul, Ære og Værdighed, med alt det

Gods, som til et Grevskab er erigeret, skal tilhøre, og de andre Børn det øvrige Jordegods, købe Jord og Løsøre efter Loven (naar for dennem ved Testament ingen anden Anordning gjort er) at arve med deres ældste Broder, som er Greve; men hvor ingen Grevskab er, skal den ældste Forlods ud have Halvtredie Tusind Tønder Hart-Korn, Bygningen ej beregnet, eller 120000 Rigsdlr. til at købe saa meget Gods for, og i det øvrige da med sine andre Sødskende, efter Lands Lov og Ret, gaae i Deele.

2. Grevernes Cadetter eller yngre Sønner og Døttre skal føre Titul af Fri-Herrer og Fri-Her-inder, og paa Skiolden af det Grevelig Vaaben, naar det blot uden Hielmer føres, sætte til Forskiæl en Fri-Herres Krone og nyde Fri-Herres Privilegier, indtil ved den ældstes Linies Afgang. Grevskabet eller forbemeldte Grevelig Præcipuum af Hart-Korn eller Penge nogen af dennem tilfalder, da Greve-Titul, Ære og Værdighed samme tillige med skal være til og hiemfalden. Dog eftersom de ere føde og Baarne Grevelige Personer, alligevel de, medens den ældste lever, ikkun Titul af Fri-Herrer eller Fri-Her-inder fører; Da, naar enten Faderen nogen af dennem et sær Grevskab forskaffer, eller og de sig ved deres egen Flid og Vindskibelighed, saa meget Gods udi Vores Riger forhverve kunde, som Vi for dennem til Grevskab erigere ville, maa de og selv fuldkommen Greve-Titul, Navn og Crone føre, foruden videre Betaling eller sær Patent derpaa at søge.

3. Hvis og Faderen ved Testament eller anden Forskrivelses Maade, hvoraf hans sidste Villie klarligen og tydeligen kunde sees, skulle vorde til Sinds, sin ældste Søn, naar Søn er til, og Daatter, naar ingen Søn er til, som Greve-Titul, Rang, Ære og Værdighed efter hannem skulle føre, frem for de andre med noget Forlod, endog af Løsøret at beneficere, eller og nogen af de andre Børn i en eller anden Maade at betænke, og ved sin sidste Villie sine Middeler imellem at deele, saavel som og sin Gemahl med hæderlig og sømmelig Livgeding at forsyne, skal det hannem og stande frit for efter sin egen Villie og Velbehag herudi at handle, naar det ikkun saa mages, at den ældste Søn altid Grevskabet ubeskaaren, eller og hvor ingen Grevskab er, i det ringeste den oven specificerede Summa af Hart-Korn eller Penge, som før er meldt, beholder, uden saaviit deraf til Livgedinget udi Grevindens Enke Sæde, for Mangel af andet Jordegods og Middel, hvoraf sligt tages kunde, u-forbigiengelig behøves. Og skal saadan hans sidste Villie, udi hvilken han saaledes over sin Formue disponerer, i alle Maader saa gyldig og byndig være, ligesom den af Os i alle des Ord, Puncter og Clausuler kunde være confirmeret og fuldbyrdet, og af de andre Børn. Arvinger og samptlige Descendenter i alle Maade ubrødeligen og u-imodsigeligen holdes og efterkommes.

4. Greverne maa om deres Børns Værgemaal, saadan Anordning giøre, saasom de det for deres Børn best og gavnligest eragte, saavit det ikke strider imod nogen af disse Articuler.

5. Greverne maa have Jus Patronatus og Birke-Rettighed ved deres Grevskaber, saavit Vi selv dertil kunde være berettigede, og skal en Greve nyde Jus Patronatus baade til det Kirke-Sogn, som den Grevelige Residentz i ligger, saavel som ogsaa til de andre Kirke-Sogner, i hvilke det ringeste den halve Part af Decimantibus ligger til Grevskabet; Og udi de Sogner hvor Herligheden af Leding og Foering ligger til Grevskabet, der hører og Jus Patronatus og Birke-Rettigheden med til samme Grevskab, og skal herudi Erectionen af yngre Grevskaber ikke præjudicere de ældre Grevskaber eller Fri-Herskaber som tilforn dertil erigerede ere. Vi haver og allernaadigst bevilget, at fra de i saa

Maade af Greverne selv udi deres Grevskaber satte Birke-Dommere, deres Dom, skal ingen Appellation, uden immediate, til Vores Højeste Ret, skee, ej paa tvilende, at Greverne jo Retten med dygtige Betiente og oprigtige Birke-Dommere forsvarligen forsyner.

6. Grevskabet med ald des underliggende Gods, skal og være fri for Creditorers Anstrengelse og Rettens Forfølgning, i saa maader, at i hvad Gield en Greve til nogen anden end til Os selv kunde skyldig være, skal saadan hans Grevskab dog ikke med Arrest eller Pantsætning maa besverges, langt mindre i Betaling for Gild udlegges eller abalieneres, og af hendes, uden de udi Successionen Med-Interesserede deres Viden-skab, og derpaa forhvervede sær Kongel. Bevilling; ej heller uden ved Crimen læsæ Majestatis forbyrdes, som da alligevel til en anden Linie, som dog er af Primi acqvirentis og Feudatarii ægte Descendenter af Mandelige og Qvindelige Linier, fra ældste til ældste, saa længe nogen af dennem til er, og efter deres dødelig Afgang omsider hiemfalde til Os og Vores Kongl. Arve-Successorer i Regieringen; Og naar saa et Grevskab til Qinde-Linien falder, eller og det forbeholdte Grevelige Præcipuum af den oven specificerede Summa af Hartkorn eller Penge, som før er meldt, til den ældste Daatter, for Mangel og Sønner falder, skal den, med hvilken hun sig Gifter, om han ikke er selv Greve eller af Grevelige Huus Descenderende Fri-Herrer, først af Os ved Vores Aabet Brev og Patent udi Greve-Standen ophøjes, førend han Grevelig Titul og Rang nyde maa. Hvilket da efter allerunderdanigst gjorde Ansøgning, Vi eller Vores Kongelige Arve-Successorer udi Regieringen, ikke veigre ville, med mindre paa samme Person ellers noget skulde falde at sige, for hvilket han slig Ære og Dignitet u-værdig skulde kunde agtes. Og naar i saa maader Grevskabet falder paa Qvinde-Linien, da eftersom det Grevelig Vaaben ikke nedlægges, saa længe nogen af Grevens ægte Descendenter af Mand eller Qvindelige Linier til overs er) skal den, som en Greve-Daatter med Grevskabet bekommer, om han ikke selv er af Herre-Stand, føre den Slegtes Navn og Vaaben, som er første Begynder af det i saa Maade ved Giftermaal hannem tilkommende Grevskab; Men hvis han selv og er Greve, og haver et Grevskab, eller er Fri-Herre, som Vi da ved Patent til Greve gjør, og et Fri-Herreskab selv haver, og i saa Maade til een Person falt tvende Grevskaber, eller et Grevskab og Fri-Herskab, da skal han begge Slegters, samt Grevskabers og Fri-Herskabers Navn, Vaaben og Titul føre; og maa han Navnet og Grevskaberne paa tvende sine ældste Egte-Sønner, eller Døttre, naar ingen Sønner er, igien hver med sit sær Navn af Fæderne og Møderne deele, dog Vaabene conjungeret blive.

7. Og saasom Vi i næst foregaaende Artikel allernaadigst haver bevilget, at det Gods, som nogen under Grevskabs Titul af Os til Lehn annammede, ikke skulde med Arrest besværges, pantsættes, i Gields Betaling udlegges, eller i andre maader uden Vores særdeles Samtykke og Bevilling, som før er meldt, abalieneres; Saa have Vi og ydermeere allernaadigst bevilget, at ingen Greve, som noget af Os i saa maade til Lehn immediate herrørende Grevskab ejer og haver, maa for nogen Gield, paa sin Person af sine Creditorer arresteres, med mindre han tilforn dette Privilegio ved sin sær Forskrivelse og udgivne Handskrift expresse renuncieret haver; Dog skal ingen Grevelig eller Herrestands Person, i hvor streng Forskrivelse eller Forpligt han nogensinde kand fra sig givet have, paa sin Ære, gode Navn og Lempe for nogen Gields Sag maa dømmes.

8. Naar og en Greve noget Gods af Os under Grevskabs Titul til Lehn holder, da om

endskiønt han nogen Forseelse, som paa Livet straffes burde, beganget havde, maa ham samme Sted til Retraite i steden for Fængsel forundes, saa at han dog der, til Sagens Uddrag bliver tilstæde, og af fornøden Vagt bevares, undertagen Crimen læse Majestatis, naar han derfor beskyldes.

9. Vi haver og, udi henseende til den Depense og Omkostning, som Greverne til deres Stand at føre, Os og Vores Hof til store Lustre, dagligen foraarsages at gjøre, foruden at melde om den allerunderdanigste Devotion, som de end derudi haver ladet see, frivilligen deres Allodial-Gods til Føudal at gjøre, og Os og Vores Kongel. Arve-Successorer udi Regieringen til Lehn at opdrage, hvilke Vi derfor, som sær af Vores Kongl. Crone immediate dependerende Lehns-stykker considerere, allernaadigst bevilget, at naar et Gods af Os eller Vores Kongl. Arve Successorer udi Regieringen til et Grevskab er erigeret, og af Os i saa maade nogen til Lehn confereret, skal den Gaard udi saadant Grevskab, som en Greve for sin rette Grevelig Residentz og Hovet-Gaard holder, og des Grund og Ejendom, samt derforuden Tre Hundrede Tønder Hart-Korn udi tilliggende Bønder-Gods, være for ald Contribution og Paaleg, hvad Navn det og have kand, Printzessin-Styr undtagen, aldeles fri og forskaanet. Og skal af samme Grevelige Residentzer og Hovet-Gaarde (saavelsom ellers af Grevernes andre Hovet-Gaarde over alt deres Allodial-Gods, hvilke dog ogsaa for ald Contribution og Paaleg, Printzessin Styr og Ross-Tieneste undtagen, fri være skal) og hvis Eiendom under de Grevelige Residentzer og Hovet-Gaarders Taxt er begreben og lagt, naar Godset til Grevskab erigeres, aldeles ingen Tiende gives.

10. Deres Bønder og Tienere, maa og være fri for Sandmænds-Toug, Oldengang, Marke-Rebninger, og deslige sædvanlige Besværinger, saaviit fremmedes og ikke Vores egne Bønders og Tieneres Tvistigheder vedkommer.

11. De under Grevskabet liggende Bønder skulle være forskaanede for alle Rejser, som dem af Vores Ambtmænd kunde paabydes.

12. Jagt af alle slags Vildt nyder Greverne over alt udi deres Grevskabs District, omendskiønt Godset tilsammen, eller og noget deraf tilforn af Vores elskelig kiære Herr Fader eller af Os selv, med Jagtens Reservation kand være afhendt, med saa skiel, i det ringeste, den halve Deel af Sognet paa hvert Sted hvor de samme Herlighed agter at nyde, under Grevskabet ligger.

13. Hvad Udskrivninger, som udi Grevskabets District skal skee, maa og skal af Greverne selv forrettes; og haver Vi allernaadigst bevilget, at af de næste til den Grevelige Residentz og Hovet-Gaard liggende Bønder og Tienere, 10 af deres udskrevne Knegte, maa for Vores Arbejde ved Festningerne udi Freds Tid være forskaanet, dog skal Greverne pligtig være, dygtige Knegte saa mange som dem vedkommer, altid færdig at forskaffe, og udi god Bereedskab at holde, samt paa Mynsterpladsen, og naar de ellers exerceres skal, baade de om Freds Tid for Arbejde forskaanede, samt de andre saa vit dem tilkommer, naar paabydes at fremstille.

14. Greverne alleene skal følge den Rettighed, som erlagt til Broernes paa Landet, Vedligeholdelse, saavit Broerne enten gandske, eller en Deel deraf, paa deres Grevskabs Grund ligger, hvor imod de dennem forsvarligen og uden nogens Paa-ank og Klagemaal skal anlegge og underholde.

15. Hvis Miner og Berg-Verk af Guld, Sølv, Kaaber-Jern, Blye, Salt eller anden Ertz eller Metal sig udi Grevskabets District teigne og tilsinne lad kunde, skal til samme

Grevskab udi dets District det findes, høre, og Greven som samme Grevskab ejer, i alle maade u-formeent være, samme Bergverk at aabne, bygge, bruge, nyde, have og sig til Nytte gjøre, som han best veed og kand, saa og billige og sædvanlige Anordninger at oprette, som Bergverks Ret og Sædvane gemes er. Om og nogen Skat ogsaa udi Grevskabets District under Jorden forgravet og forborgen findes, skal saadant Grevskab selv og ingen anden tilhøre.

16. Ingen Ambtmænd eller Ambtskriver skal herefter befatte sig med Grevernes, være sig Allodial- eller Feudal-Gods, dog at de selver i rette Tider lader erlægge de paa-budne Contributioner, og deres Parter af Offentlig Lande Veje vedligeholder. Og skulle derfor alle Vores Forordninger og Mandater sendes lige til Greverne selver, og af dem paa behørige Steder, saavit deres Gods sig strekker, publiceres.

17. Greverne maa nyde Hals og Haand over alle deres Bønder og Tienere, saavit deres Gods sig strekker, ej paatvilende, de jo andre til Lovs og Rettes Handthævelse med deres Exempel foregaar.

18. Enddog at alle Forstrande Os tilhøre, saa haver Vi dog allernaadigst Greverne bevilget over alt paa deres Gods, ikke alleene at nyde fri Fiskeri og Fordeel af alle slags Fiske, ved hvad Navn de og nævnes kand for deres egen Grund, men endogsaa ald Vrag, som for bemelte deres egne Grunde, saavit de sig strekke, strande kunde, dog at dermed efter Søe-Retten forholdes.

19. Hvad ellers af Grevernes Gods for et Grevskab holdes maa, skal først af Os eller Vores Kongl. Arve-Successorer udi Regieringen til et Grevskab erigeres og ophøjes, og ved et Patent, som et Lehn, Greven confereres, hvilket saa af hans ægte Descendenter, efter den Maade, som udi Lehn-Brevet og Investituren da formeldes, fra ældste til ældste arves, foruden videre Confirmation ved Lehns-Herres eller Lehnshaveres Forandring at søge.

20. Skal og enhver stande frit fore, sit Grevskab at forøge og formeere, og derunder meere Gods at legge, som da derunder med samme Lehns og anden Rettighed forblive skal, og af hans Efterkommere ej i nogen Maade formindskes eller derfra skilles maa.

21. Hvem Vi og selv noget Grevskab skienker, skulde det nyde med alle de, Greverne forundte Friheder og Benaadninger, og arves enten paa Mandlige Linier alleene, eller paa Mand og Qvinde-Linier tillige efter deres Forlehnings-Brevs og Investiturs Formelding.

22. Om nogen Greve sig her i denne Vores Kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn nogen sær Grevelig Gaard og Hôtel opbygger, skal og samme Gaard hos hans ældste Søn, naar Søn er, og Daatter naar ingen Søn er til, stedse forblive, ligesom om Grevskabet tilforn formelt er, og skal samme Hôtel ikke med nogen Grundskat, Indkvartering, Contribution, eller anden Paaleg, hvad Navn det og have kand (Princessin Styr undtagen) besværges, de vedkommende dog deres Ret af Jordskyld forebeholden. Og skal Greverne herudi, saavel som ellers paa deres Sædegaarde, tilladt være Gaards-Retten over deres Folk og Tiunde for hvis udi Gaarden forefalder, forsvarligen at holde lade.

23. Greverne skulle ikke i Sager, dennem og deres Børn angaaende, for nogen Underræt dømmes, men immediate for Vores Højeste-Ret indstevnes; Dog udi de Sager hvor først nogen anden Oplysning udkrævedes, ville Vi dem Commissarier forunde, og dertil forordne nogle af dem, som i Vores Højeste-Ret sidder; Men dersom de ere i nogen Militair Employ, enten til Lands eller Vands, da skal for hvis Militair Forseelser af

dennem begaaes kunde, for Krigs eller Admiralitets-Retten efter Sagens Beskaffenhed dømmes.

24. Som Vi og Greverne med sær Naade ansee, og dennem derfor og deres Stand, frem for andre, med slige Herligheder benaadet haver, saa ville Vi og Os deres og deres Huses Conservation med sær Naade angelegen være lade, og særdeles Omsorg og Omhyggelighed for deres efterlatte umyndige Børn drage, om ingen sig dennem tilbørligen skulle antage ville.

25. Greverne og ellers ingen anden, maa i steden for Hielmen, som ellers sædvanligen paa Adelige Vaaben føres, naar de deres Vaaben uden Hielmer føre, have og bruge over deres Vaaben og Skiold, saavel som Chifre, en aaben Crone. Naar Vi og en Greve paa sit Skiold og Vaaben, Hielm give, skal samme Hielm til forskiel paa andre Adelige Hielme, være en aaben med elleve Traller oplukt og lige foresat Hielm, saaledes som den herhos afritzet findes, paa hvilken maade ingen anden, uden de og deres Descendenter skal tilladt være at føre hvis Hielme nogen ellers at føre, berettiget være kunde.

26. Hvad Grevernes og Grev-inderes Rang angaar, skal dermed efter Rangens Anordning forholdes, hvorudi da Vi især ville udi Consideration at skulle tages de og deres Familier, som immediate af Os til Lehn dependerende Grevskaber her udi Rigerne ejer og haver, saa at saadanne Vores Rigs-Grevers Cadetter, Sønner og Døttre, ikke allenne nyde Fri-Herrers og Fri-Her-inders Rang efter foregaende anden Articuls Anledning, men deres Døttre, end ogsaa, om de end ikke saa lige med Herrestands Personer gifte ere, beholde dog deres Rang.

27. Greverne og ingen anden, uden de af de højeste Charger, som Vi ved sær Bevilging det kunde tillade have, eller til Sinds vorde at tillade, maa bruge Himmel med Rygstykke over Bordene i deres Gemakker, eller ellers hvor de Audience give ville.

28. Vi haver og allernaadigst bevilget, at Vores Rigs-Grever og Grev-inder, og ellers ingen anden uden de som af Herrestands Person ere, maa bruge rødt Vox til at forseigle med, hvad heller det aabne eller lukte Breve ere, Passer, Contracter eller deslige, og ellers udi alle Skrifter og Instrumenter, som de deres Zigneter og Vaaben under og forrække, eller trykke ville.

29. Grever og Grev-inder og ingen anden, skal og maa gives af Vores Cantzelier Titel af Høy- og Velbaarne, og deres Døttre Titel af Frøykener, dennem ogsaa og ellers ingen anden, uden de af Herrestand ere, maa gives Titel af Herrer til hvis Allodial-Gods de ellers foruden deres Lehn Grevskaber besidde kunde, og sig ellers tilskrive ville. Naar og en Greve til nogen saadan Charge gelanger, som Vi det Prædicat af Excellenz, af Vores Betiente og Undersaatter at maa gives, bevilget have, da maa hannem af alle Vores Betiente og Undersaatter gives det Prædicat af Høj Grevelig Excellenz, ellers maa Greverne og Grev-inderne af deres folk og Tienere kaldes Grevelig Naade.

30. De Monumenter og Begravelse-Steder, som en Greve her udi Vores Kongl. Residencz-Stad Kiøbenhavn eller andensteds arvelig tilhøre kand, skal ved Familien uadskillelig fra ældste til ældste arveligen forblive, og ikke, under hvad Prætext det og være kand, derfra afhændes, omendskiønt den Grevelige Stamme paa Fæderne og Møderne gandske var uddød, men baade saadanne Grave og Leje-Steder, saa og hvis Monumenter de derover have kundet lade sætte, dennem og deres Huus til en ævig og hæderlig Amindelse af Efterkommerne u-rørt forblive, og maa med deres Ligs-begjængelse, samt Monumenter at oprette, saaledes forholdes, som dennem selv lyster.

31. Som Vi og denne af Os, ej uden vigtige Aarsager til Vores Kongl. Arve-Huus Ziir og Tieneste af Vores absolute Souveraine Kongelig Magt og Myndighed introducerede Grevelig Stand, ved disse dem nu forundte Friheder, Privilegier og Benaadinger. Vores og Vores Kongl. Arve-Successorer udi Regieringen Absolutum Dominium og Souverainitet i alle maader u-forkrænket, allernaadigst ville have mainteneret og erhholdt, saa sætte Vi her To Hundrede Mark Lødig Gulds Straf for alle dem, som Greverne og deres Efterkommere til ævig Tid skulle sig understaa imod noget af ovenskrevne denem nu forundte Privilegier at for-urette, for-ulempe, eller nogen Indpas og Præjuditz at gjøre: Hvilke To Hundrede Lødig Mark Guld til Vores Fisco skal være forbrudt, og af Vores General-Fiscal eller hvem herefter Fiscal-Væsenet anbetroet være kunde, tilbørligen paatales. Forbydendes alle og enhver herimod eftersom forskrevet staar, at hindre eller udi nogen maade Forfang at gjøre, under Vor Hyldest og Naade. Givet paa Vort Slot Kiøbenhavn den 25 Maji, Aar efter Christi Fødsel 1671. Vores Regierings Andet.

Christian.

Fri-Herrernes privilegier

Vi Christian den Femte, af GUds Naade, Konge til Danmark og Norge, ... Gøre alle vitterligt, at eftersom Vi allernaadigst for got haver befunden, en og anden af de ved langvarig og tro Tieneste vel meriterede og qualificerede Personer, til Friherrers Dignitet, Ære og Værdighed at ophøje, derved deres troe og oprigtige Tieneste at belønne: Andre udi lige Iver og Nidkierhed for vores Tieneste, u-foranderlig Troskab og allerunderdanigste Devotion, imod Os og Vores Kongelig Arve-Successorer i Regieringen at opmuntre, saavelsom og dennem og deres Afkom saa meget desmeere derhos at erindre om deres allerunderdanigste Pligt og Skyldighed, ved hvilken de og deres Posteritet forbundne ere, Vores Kongl. Souverainitet, Absolutum Dominium og Arve-Rettighed og des Forplantelse paa Vores Arve-Successorer udi Regieringen, saavelsom og Vores, og Vores Kongl. Arve-Huses Fremtarv, Gavn og Bedste i alle maader at forfegte, befordre, søge, vide og ramme, Liv, Gods og Blod derhos at opsætte, Skade og Fordærv af yderste Magt, Evne og Formue hindre, forekomme og afverge, og baade inden saavelsom uden Riget sig stedse i Vores Tieneste ufortrøden at lade bruge; Da have Vi af Vores absolute Souveraine Kongl. Magt og Myndighed, af hvilken Vi og alle og enhver, af hvad Stand og Vilkor de og være kunde, deres Privilegier efter Tidens og Omstændighedernes Lejlighed forbedre og forandre, ligesom Os selv got og raadeligt synes, efterskrevne Privilegier, Friheder og Herligheder de af Os udi Fri-Herrestanden ophøjede, eller de som af Os til slig Ære og Værdighed ophøjet at kunde vorde, værdig eragtes, foruden alle de andre Privilegier, som Adelen, deres Personer eller Gods angaaende, nu nyder og haver, eller herefter nyde og have kunde, allernaadigst forundt og bevilget.

1. Haver Vi udi Betragtning, at til saadan Ære og Værdighed med Sømmelighed at bære, udfordres stor Middel og Formue, hvilke da letteligen forsvinder, naar den udi mange smaa Lodde deeles allernaadigst forundt og bevilget dennem og deres Posteritet Jus Majoratus, saaledes: At dem og deres ældste Sønner, medens Sønner til ere, og

Døttre naar ingen Sønner ere, alleene Friherrers Ære og Værdighed, med alt det Gods, som til et Friherskab er erigeret, skal tilhøre, og de andre Børn Friherrers Navn og Titul, samt det øvrige Jordegods, Købe-Jord og Løsøre efter Loven, naar for dennem ved Testament ingen anden Anordning gjort er, at arve med deres ældste Broder, men hvor ingen Friherskab er, skal den ældste Forlods ud have et Tusinde Tønder Hart-Korn, Bygningen ej beregnet, eller 50000 Rigsdlr. til at købe saa meget Gods for, og i det øvrige da med sine andre Sødskende, efter Lands Lov og Ret, gaae i Deele. Naar og enten Faderen selv nogen af Cadetterne et sær Friherskab forskaffer, eller og de sig ved deres egen Flid og Vindskibelighed, saa meget Gods i Vore Riger forhverve kunde, som Vi for dennem til Friherskab erigere ville, maa de og selv fuldkommen Friherrers Rang, Ære og Værdighed i alle maade nyde.

2. Hvis og Faderen ved Testament eller anden Forskrivelses Maade, hvoraf hans sidste Villie klarligen og tydeligen kunde sees, skulle vorde til Sinds, sin ældste Søn, naar Søn er til, og Daatter, naar ingen Søn er til, som Friherrers Rang, Ære og Værdighed efter hannem skulle føre, frem for de andre med noget Forlod, endog af Løsøret at beneficere, eller og nogen af de andre Børn i en eller anden Maade at betænke, og ved sin sidste Villie sine Midler imellem at deele; saavel som og sin Efterleverske med hæderlig og sømmelig Livgeding at forsyne, skal det hannem og stande frit for efter sin egen Villie og Velbehag herudi at handle, naar det ikkun saa mages, at den ældste søn altid Friherskabet ubeskaaren, eller og hvor ingen Friherskab er, i det ringeste den oven specificerede Summa af Hart-Korn eller Penge, som tilforn er meldt, beholder, uden saaviit deraf til Livgedinget udi Friher-indens Enke-Sæde for Mangel af andet Jordegods og Middel, hvoraf sligt tages kunde, u-forbigiengelig behøves. Og skal saadan hans sidste Villie, udi hvilken han saaledes over sin Formue disponerer, i alle Maader saa gyldig og byndig være, ligesom den af Os i alle des Ord, Puncter og Clausuler kunde være confirmeret og fuldbyrdet, og af de andre Børn, Arvinger og samptlige Descenderer i alle Maade u-brødeligen og u-imodsigeligen holdes og efterkommes.

3. Friherrerne maa om deres Børns Værgemaal, saadan Anordning gjøre, saasom de det for deres Børn best og gavnligst eragte, saavit det ikke strider imod nogen af disse Articler.

4. Friherrerne maa have Jus Patronatus og Birke-Rettighed ved deres Friherreskaber, saavit Vi selv dertil kunde være berettigede, og skal en Friherre nyde Jus Patronatus baade til det Kirke-Sogn, som den Friherlige Residence i ligger, saavel som ogsaa til de andre Kirke-Sogner, i hvilke det ringeste den halve Part af Decimantibus ligger til Friherskabet: Og udi de Sogner hvor Herligen af Leding og Foering ligger til Friherskabet, det hører og Jus Patronatus og Birke-Rettigheden med til samme Friherskab, og skal herudi Executionen af de yngre Friherreskaber ikke præjudicere de ældre, som tilforn dertil erigerede ere. Vi haver og allernaadigst bevilget, at fra de i saa Maade af Friherrerne selv udi deres Friherreskaber satte Birke-Fogder, deres Dom, skal ingen Appelation, uden immediate til Vores Højeste Ret skee, ej paatvivlende, at Friherrerne jo Retten med dygtige Betiente og oprigtige Birke-Fogder forsvarligen forsyner.

5. Friherreskabet med ald des underliggende Gods, skal og være fri for Creditorers Anstrengelse og Rettens Forfølgning udi saa mader, at i hvad Geld en Friherre til nogen anden end til Os selv kunde skyldig være, skal saadan hans Friherskab dog ikke med Arrest eller Pantsetning maa besveres, langt mindre i Betaling for Geld udlegges,

eller abalieneres og afhendes, udi de udi Successionen Med-Interesserede deres Viden-skab, og derpaa forhverede sær Kongl. Bevilling, ej heller uden ved Crimen læsæ Majestatis forbrydes, som da alligevel til en anden Linie, som dog er af Primi acqvi-rentis og Feudatarii ægte Descendenter, confereres skal; Men ellers skal alt Friherskabet heelt og ubeskaaret forblive hos hans Livs Arvinger og ægte Descendenter af Mandlige og Qvindelige Linier fra ældste til ældste, saa lenge nogen af dennem til er, og efter deres dødelige Afgang omsider hiemfalde til Os og Vores Kongel. Arve-Successorer i Regie-lingen; Og naar saa et Friherskab til Qvinde-Linien falder, eller og det forbemeldte Friherlig Præcipuum af den oven specificerede Summa af Hart-Korn eller Penge, som før er meldt, til den ældste Daatter, for Mangel af Sønner, falder, skal den, med hvilken hun sig Gifter, om han ikke selv er Friherre, først af Os ved Vores aabet Brev og Patent udi Friherrestanden ophøjes, førend han Friherrers Rang og Titul nyde maa, hvilket da efter allerunderdanigste gjorde Ansøgning Vi eller Vores Kongl. Arve-Successores udi Regieringen ikke veigre ville, med mindre paa samme Person ellers noget skulle falde at sige, for hvilke han slig Ære og Dignitet u-værdig skulle kunde eragtes; Og naar i saa maader Friherskabet falder paa Qvinde-Linien, da (eftersom det Friherlig Vaaben ikke nedlægges, saa længe nogen af Friherrens ægte Descendenter af Mand eller Qvindelige Linier til overs er) skal den som een Friherres Daatter med Friherskabet bekommer, om han ikke selv er af Herrestand, føre den Slegtes Navn og Vaaben, som er første Begyndere af det i saa maade ved Giftermaal hannem tilkommende Friherskab; Men hvis han og selv er Friherre og haver et Friherskab, og i saa maade til een Person faldt tvende Friherskaber, da skal han begge Slegters og Friherskabers Navn, Vaaben og Ti-tul føre; Og maa han Navnet og Friherskaberne paa tvende sine ældste ægte Sønner, eller Døttre (naar ingen Sønner er) igien hver med sit eget sært Navn af Fæderne og Møderne deele, dog Vaabene conjungeret blive.

6. Og saasom Vi i næst foregaaende Articul allernaadigst haver bevilget, at det Gods, som nogen under Friherskabs Titul af Os til Lehn annammede, ikke skulle med Arrest besverges, Pantsættes, i Gields Betaling udlegges, eller i andre maader uden Vores sær Samtykke og Bevilling, som før er meldt, abalieneres, saa haver Vi og ydermeere aller-naadigst bevilget, at ingen Friherre, som noget af Os i saa maade til Lehn immediate herrørende Friherskab ejer og haver, maa for nogen Gield, paa sin Person, af sine Creditorer arresteres, med mindre han tilforn dette privilegio ved sin sær Forskrivelse og udgivne Haandskrift expresse renunceret haver, dog skal ingen Herrestands Person, i hvor streng Forskrivelse eller Forpligt han nogensinde kand fra sig givet have, paa sin Ære, gode Navn og Lempe, for nogen Gields-Sag maa dømmes.

7. Naar og en Friherre noget Gods af Os under Friherskabs Titul til Lehn holder, da omendskiønt han nogen Forseelse, som paa Livet straffes burde, beganget havde, maa ham samme Sted til Retraite, i steden for Fængsel forundes, saa at han dog der, til Sa-gens Uddrag, bliver tilstæde, og af fornøden Vagt bevares, undertagende Crimen læsæ Majestatis, naar han derfor beskyldes.

8. Vi have og, udi henseende til den Depense og Omkostning, som Friherren til deres Stand at føre, Os og Vores Hof til større Lustre, dagligen forarsages at gjøre, foruden at melde om den allerunderdanigste Devotion, som de end derudi have ladet see, frivilligen deres Allodial-Gods til Feudal at gjøre, og Os og Vores Kongel. Arve-Succes-sorer udi Regieringen til Lehn at opdrage, hvilke Vi derfor, som sær af Vores Kongel.

Crone immediate dependerende Lehns-stykker considerere, allernaadigst bevilget, at naar et Gods af Os eller Vores Kongl. Arve-Successorer udi Regieringen til et Friher-skab er erigeret, og af Os i saa maade nogen til Lehn confereret skal den Gaard udi saadant Friherkab, som en Friherre for sin rette Friherlig Residentz og Hovet-Gaard holdet, og des Grund og Ejendom, samt derforuden Hundrede Tønder Hart-Korn udi til-liggende Bønder-Gods, være for ald Contribution og Paaleg, hvad Navn det og have kand, Printzessin Styr undtagen, aldeles fri og forskaanet. Og skal af samme Friherlige Residentzer og Hovet-Gaarde, saavelsom ellers af Friherrernes andre Hovet-Gaarde over alt deres Allodial-Gods, hvilke dog ogsaa for ald Contribution og Paaleg (Printzes-sin-Styr og Ross-Tieneste undtagen) fri være skal, og hvis Ejendom under de Friherlige Residentzer og Hovet-Gaarders Taxt er begreben og lagt, naar Godset til Friherkab erigeres, aldeles ingen Tiende gives.

9. Deres Bønder og Tienere udi Friherkabet, maa og være fri for Sandmænds-Toug, Oldengang, Marke-Rebninger, og deslige sædvanlige Besværinger, saavit fremmedes og ikke Vores egne Bønders og Tieneres Tvistigheder vedkommer.

10. De under Friherkabet liggende Bønder, skulle være forskaanede for alle Rejser, som dennem af Vores Amtsmænd kunde paabydes.

11. Jagten af alle slags Vildt nyder Friherjerne over alt udi deres Friherkabs District, omendskiønt Godset tilsammen, eller og noget deraf tilforn af Vores elskelige kiære Herr Fader Sal. og Højloflig Ihukommelse, eller af Os selv, med Jagtens Reservation kand være afhendt, men saa skiel, i det ringeste den halve Deel af Sognet paa hver Sted hvor de samme Herlighed agter at nyde, under Friherkabet ligger.

12. Hvad Udskrivninger, som udi Friherkabets District skal skee, maa og skal af Friherjerne selv oprettes; og haver Vi allernaadigst bevilget, at af de næste til den Friherlig Residentz og Hovet-Gaard liggende Bønder og Tienere, fem af deres udskrevne Knegte, maa for Vores Arbejde ved Festningerne udi Freds Tid være forskaanet, og skal Friherjerne pligtig være, dygtige Knegte saamange som dem vedkommer, altid færdig at forskaffe, og udi god Bereedskab at holde, samt paa Mynsterpladsen, og naar de ellers exerceres skal, baade de udi Freds Tid for Arbejde forskaanede, samt de andre saa vit dem tilkommer, naar paabydes at fremstille.

13. Friherjerne skal følge den Rettighed, som er lagt til Broernes paa Landet, Vedligeholdelse, saavit Broerne enten gandske, eller en Deel deraf, paa deres Friherkabers Grund ligger, hvor imod de dennem forsvarligen og uden nogens Paaank og Klagemaal skal anlegge og underholde.

14. Ingen Amtsmænd eller Amtsskrivere skal herefter befatte sig med Friherrernes Friherkaber, dog at de selver udi rette Tide lade erlegge de paabudne Contributioner, og deres Parter af offentlige Lande-Veje vedligeholder.

15. Friherjerne maa nyde Hals og Haand over alle deres Bønder og Tienere saavit deres Gods sig strekker, ej paatvilende de jo andre til Lovs og Rettes Haandthævelse, med deres Exempel foregaar.

16. Enddog at alle Forstrande Os tilhøre, saa have Vi dog allernaadigst Friherjerne bevilget over alt paa deres Gods, ikke alleene at nyde fri Fiskeri og Fordeel af alle slags Fiske, ved hvad Navn de og nævnes kand, for deres egen Grund, men endogsaa ald Vrag, som for bemelte deres egne Grunde, saa vit de sig strekker, Stranden kunde, dog at dermed efter Søe-Retten forholdes.

17. Hvad ellers af Friherrernes Gods for et Friherskab holdes maa, skal først af Os eller Vores Kongel. Arve-Successorer udi Regieringen, til et Friherskab erigeres og op-højes, og ved et Patent, som et Lehn, Friherren confereres, hvilket saa af hans Ægte-Descendenter efter den Maade, som udi Lehn-Brevet og Investituren da formeldes, fra ældste til ældste, arves skal, foruden videre Confirmation ved Lehns-Herrens eller Lehns-havers Forandring at søge.

18. Skal og enhver stande frit for, sit Friherskab at forøge og formeere, og derunder meere Gods at legge, som da der under med samme Lehns og anden Rettighed forblive skal, og af hans Efterkommere ej i nogen maade formindskes, eller derfra skilles maa.

19. Hvem Vi og selv noget Friherskab skienker, skulle det nyde med alle de, Friher-terne forundte Friheder og Benaadinger, og arves enten paa Mandlige Linier alleene, el-ler paa Mand og Qvinde-Linier tillige, efter deres Forlehnings-Breves og Investiturs Formelding.

20. Friherrerne skulle ikke for nogen Under-Ret dømmes, men immediate for Vores Højeste Ret indstevnes, dog udi de Sager, hvor først nogen anden Oplysning udkræve-des, ville Vi Dem Commissarier forunde, men dersom de ere udi nogen Militair Em-ploy enten til Lands eller Vands, da skal for hvis Militaire Forseelser af dennem be-gaaes kunde, for Krigs eller Admiralitets-Retten efter Sagens Beskaffenhed dømmes.

21. Som Vi og Friherrerne med sær Naade ansee, og dennem derfor og deres Stand med slige Herligheder benaadet haver, saa ville Vi og Os, deres og deres Huses Conser-vation med sær Naade angelegen være lade, og særdeles Omsorg og Omhyggelighed for deres efterlatte u-myndige Børn drage, om ingen sig dennem tilbørlig skulle antage ville.

22. Friherrerne og ellers ingen anden, maa i Steden for Hielmen, som ellers sædvan-lige paa Adelige Vaaben føres naar de deres Vaaben uden Hielmer føre, have og bruge, over deres Vaaben og Skiold, saavelsom Cifre, een aaben Crone.

Naar Vi og en Friherre paa sit Skiold og Vaaben Hielm give, skal samme Hielm til Forskiel paa andre Adelige Hielmer, være en aaben med 7 Traller oplukt og lige fore-~~staaende~~ Hielm.

Paa hvilken maade ingen anden, uden de og deres Descendenter, skal tilladt være, at føre hvis Hielme nogen ellers at føre, berettiget være kunde.

23. Hvad Friherrernes og Friherindernes Rang angaar, skal dermed efter Rangens Anordning forholdes, naar Friherrerne ere komne til deres myndige Aar, hvor udi da Vi i sær ville udi Consideration at skulle tages, de og deres Familier, som immediate af Os til Lehn dependerende Friherskaber her udi Rigerne ejer og haver, saa at ikke allee-ne den ældste Søn, eller Daatter, naar ikke søn er, nyder forbemelte Rang, men saadan-ne Vores Friherrers Cadetter Sønner og Døttre, endogsaa skulle nyde en considerabel Rang blant Vore fornemme Officierer over andre Adel, og deres Døttre, om de end ikke saa lige med Herrestands Personer gifte ere, beholde samme Rang.

24. Friherrerne og Friher-inderne, og ingen anden, skal og maa gives af Vores Cantzelier Titel af Velbaarne, dennem ogsaa og ellers ingen anden uden de af Herre-standen ere, maa gives Titel af Herrer til hvis Allodial-Gods de ellers, foruden deres Lehn-Friherskaber besidde kunde, og sig ellers tilskrive ville.

25. Vi haver og allernaadigst bevilget, at Vores Friherre og Friher-inder, og ellers ingen anden, uden de som Herrestands Personer ere, maa bruge rødt Vox til at forseigle

med, hvad heller det aabne eller lukte Breve ere, Passer, Contracter eller deslige, og elers udi alle Skrifter og Instrumenter, som de deres Zigneter og Vaaben under og foresætte, eller trykke ville.

26. De Monumenter og Begravelse-Steder, som en Friherre her udi Vores Kongl. Residentz-Stad Kiøbenhavn eller andensteds arvelig tilhøre kand, skal ved Familien uadskillelig fra ældste til ældste arveligen forblive, og ikke, under hvad Prætext det og være kand, derfra afhændes, om endskiønt den Friherlig Stamme paa Fæderne og Møderne gandske var uddød, men baade saadanne Grave og Leje-Steder, saa og hvis Monumenter de derover have kunde ladet sætte, dennem og deres Huus til en ævig og hæderlig Amindelse af Efterkommerne u-rørt forblive.

27. Som Vi og denne af Os, ej uden vigtige Aarsager, til Vores Kongl. Arve-Huses Ziir og Tieneste af Vores absolute Souveraine Kongelig Magt og Myndighed introducere Friherlig Stand, ved disse dem nu forundte Friheder, Privilegier og Benaadinger, Vores og Vores Kongl. Arve-Successors udi Regieringen Absolutum Dominium og Souverainitetet i alle maader uforkrænket, allernaadigst ville have mainteneret og erholdet, saa sætte Vi her Hundrede Mark Lødig Gulds Straf for alle dem, som Friherrene og deres efterkommere til ævig Tid skulle sig understaa imod nogen af ovenskrevne dennem nu forundte Privilegier at for-urette, for-ulempe, eller nogen Indpas og Præjuditz at gjøre : Hvilke Hundrede Lødige Mark Guld til Vores Fisco skal være forbrudt, og af Vores General-Fiscal eller hvem derefter Fiscal-Væsenet anbetroet være kunde, tilbørligen paatales. Forbyndes alle og enhver herimod eftersom forskrevet staar, at hindre eller udi nogen maade Forfang at gjøre, under Vor Hyldest og Naade. Givet paa Vort Slot Kiøbenhavn den 25 Maji, Aar efter Christi Fødsel 1671. Vores Regierings Andet.

Christian

Udenlandske lokalforvaltningsformer til ca. 1670

a) Frankrig

I 1972 fremlagde Jean-Pierre Labatut en socialhistorisk undersøgelse af »les ducs et pairs de France« (den franske højadel) i perioden 1589-1723. Denne øverste socialgruppe havde sit udspring i det middelalderlige franske kongedømme, hvor Kapetingerne (987-1328) etablerede visse »grands seigneurs«; oprindeligt kun 12 i tallet, heraf 6 verdslige og 6 gejstlige, der fik tildelt en iøjnefaldende fortrinsstilling i forhold til andre adelige.

Kredsen af ducs et pairs, undertiden også benævnt »pairs et barons de France« blev imidlertid udvidet stærkt efter 1600. Baggrunden var blandt andet, at den franske krone i en næsten kronisk likviditetsmangel slog ind på at uddele adelspatenter til forskellige sider for herved at kunne inkassere store kontante summer fra den nyslåede adel.

Labatut fastslår, at ducs et pairs-gruppen beklædte op mod 50% af alle statsemployerede inden for perioden 1589-1660, og at samme gruppe i perioden 1661-1723 efterhånden kom til at sidde på 82% af samtlige civile og militære embedsposter.

Les ducs et pairs værdighed bekræftedes af indholdet i deres adelsbreve og erektionspatenter, idet deres godsejendomme blev betragtet som forlener i lighed med de danske efter 1671-privilegiernes fremkomst. Til ducs et pairs' forrettigheder hørte ret til at deltage i kongesalvinger, retten til at have arveligt sæde i Parlement de Paris og krav på fortrinsbehandling under hofceremonier. Desuden kunne disse højadelige kun dømmes ved særlige adelsretter. Deres lensgodser udgjorde særlige jurisdiktionsområder, og besidderne havde en temmelig udstrakt kompetence i lokalforvaltnings-spørgsmål indtil slutningen af ancien regime.

Medlemmer af ducs et pairs-gruppen beklædte ofte et vigtigt civilt og et vigtigt militært statsembede på samme tid, og ifølge det generelle indhold i deres privilegier havde de oprindeligt ret til et fast sæde i kongens råd. Fra 1667 indskrænkedes denne ret imidlertid betydeligt, og Ludvig XIV (1643-1715) begyndte nu selv at udpege de pairs, han ønskede at tage med i rådslagninger om statsanliggender. Af den her benyttede litteratur fremgår det i øvrigt, at der ikke længere er bevarret et repræsentativt udvalg af patenter og adelsbreve for den franske højadel. Deres patenter blev formulerede individuelt og af skiftende regeringer, og den enkelte pair samt hans jordbesiddelser kunne skifte status enten ved at erhverve nyt patent eller ved at få foretaget ændringer i det bestående. I løbet af 1600-tallet, hævdes det, skete der ingen kodificering af privilegierne for les ducs et pairs. Indtrykket er således, at såvel den adeliges forrang som hans myndighed i lokaladministrative anliggender havde en ret flygtig karakter.

Først i 1711 blev der fastslået en række regler i et edikt, der skulle gælde for pairs; ediktet blev atter ophævet ved slutningen af ancien regime omkring 1789.

Til at varetage den lokale administration fandtes der samtidig en række kongeligt udnævnte embedsmænd, »les gouverneurs«, der tillige kunne have høj adelig rang. I 1500-tallet havde en del gouverneurs kun en formel stilling som øvrighedspersoner i provinsforvaltningen, men andre havde af kongen fået tillagt særlige beføjelser, blandt andet af militær art. Efterhånden tiltog nogle af guvernørerne sig en ret uafhængig stilling i lokalforvaltningen og blev til sidst betragtede som en trussel mod kongedømmet. Regeringen begyndte derfor fra 1660'erne at beskære deres kompetence ved hjælp fra en anden embedskategori: »Les intendants de province«.

De sidste havde under Henrik IV (1593-1610) haft til opgave at berejse alle landets distrikter og føre tilsyn efter kongelige instrukser, der til stadighed blev ajourførte. På Richelieus foranstaltning blev les intendants til en meget stor støtte for det absolutistiske kongedømme; blandt andet hjalp de med til at give forvaltningen et større enhedspræg. Efter en periode, hvor deres inspektionsrejser var blevet dirigeret med megen præcision, gennemførte man en fast bosættelse af les intendants i hver deres forvaltningsdistrikt. Herefter var de kongemagtens mest direkte lokalrepræsentanter og dannede som sådanne grundlag for et nyt lokalforvaltningssystem.

Under Richelieu havde les intendants mandat til at overvåge praktisk talt alle grene af administrationen. De kunne tage selvstændige initiativer, eksempelvis ved at udstede forordninger for deres distrikt, men i almindelighed indgav de beretninger og forslag i sager af principiel art og afventede de kongelige resolutioner herpå. Deres forretninger omfattede alle landvæsenssager, håndværk, handel, arbejdspligterne til det offentlige etc. De havde overtilsyn med skatte- og justitsforvaltningen samt med den civile side af militærforvaltningen (troppeindkvartering, forplejning etc.). Deres indberetningsvirksomhed til centraladministrationen var meget livlig, især hvad justitssager angik, og de kunne suspendere udelige embedsmænd; kort sagt synes deres kompetence at have været meget sammenfaldende med de danske amtmænds. Den trykte litteratur giver imidlertid ikke mulighed for at fastslå, om intendanternes virksomhed kom til at gribe så kraftigt ind i den (i samme litteratur) vagt definerede, offentlige pairsmyndighed, at sidstnævnte i 1600-tallet måske blot bestod af de gængse patrimoniale (godsejer-retlige) elementer.

I det mindste har R. Holzmann dog hævdet, at den bestandige kontrol fra les intendants i særdeleshed fratog de franske lensfyrster deres »statslige rettigheder«. På grund af manglende kildemateriale må Holzmann dog på samme tid afstå fra at give en udtømmende skildring af intendant-embedet.

Litteratur:

- Holzmann, R.: Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zur Revolution. München/Berlin 1910.
- Labatut, J.-P.: Les ducs et pairs de France au XVIIe siècle. Etude sociale. Paris 1972.
- Les cahiers nobles 15-17: Les pairs de France sous l'ancien régime. Paris 1958-59.
- Shennan, J. H.: Government and Society in France 1461-1661. London 1969.
- Viолет, P.: Histoire des institutions politiques et administratives de la France. Bd. I-IV. Paris 1890-1912.
- Warren, R. D.: Les pairs de France sous l'ancien régime. Paris 1958.

b) England

Magna Carta (1215), håndfæstningen, der i 63 paragraffer begrænsede kongens rettigheder og sikrede adelens og kirkens privilegier, definerede den højeste adelige klasse (ærkebisper, bisper, abbeder, jarler og

større baroner under ét, benævnt »Tenants-in-Chief«) ved dens ret-tighed til personligt at få meddelt en speciel tilsigelse fra kongen til deltagelse i det kongelige råd. Denne direkte tilsigelse betragtedes ef-terhånden som en slags lensrettighed. Den højeste adel adskilte sig blandt andet på den vis fra andre adelige, der blot modtog samme til-sigelse ved et fællesbrev, stilet til sheriffen i vedkommende shire.

I løbet af Henrik VIII.s regeringstid (1509-1547) og i tiden umid-delbart efter oprettedes der, ved siden af de allerede eksisterende lens-godser, nye len, som fortrinsvis fik deres godsunderlag fra de store kirkelige jordbesiddelser, som var blevet inddraget af kronen.

Lensbesiddernes forvaltningsmæssige kompetence i lokale civile anliggender kendes tilsyneladende dårligt, dog ses ofte understreget, at de havde en overordnet myndighed i militære anliggender på deres områder.

Det engelske 1500- og 1600-tals lensbegreb synes at have indeholdt en del træk, der kan føres tilbage til landets middelalderlige lensvæsen, men det hævdes, at lensbesidderen desuden fik tilført en række nye elementer under republikken 1649-1660; litteraturen ind-lader sig dog ikke på at konkretisere disse.

I 1500- og 1600-tallet fandtes der i England/Wales lidt over et halvt hundrede »Counties«; disse lokaladministrative enheder tåler bedst sammenligning med danske amter og len. Fra James I.s rege-ringstid (1603-1625) begyndte kongemagten i stigende grad at støtte sig på de forholdsvis ens administrerede counties, som også udmær-kede sig ved at have en ret stabil struktur. I spidsen for county-administrationen stod en civil og en militær myndighed, henholdsvis »Custos Rotulorum« og »Lord Lieutenant«, som dog fra omkring midten af 1600-tallet næsten altid var forenede i én og samme person, skønt der stadig var tale om to forskellige embeder; embedsindehave-ren benævntes i reglen »Lord Lieutenant«.

Denne samlede myndighed lå ofte i hænderne på en person, der var medlem af den højeste adelige Peer-klasse og største jordejer (lensbesidder) i the County.

Skønt ulønnet var embedet yderst attråværdigt, det gav høj værdig-hed, medens de praktiske embedspligter i det mindste i sidste halvdel af 1600-tallet ikke var særlig byrdefulde; blev funktionen alligevel af en eller anden grund belastende, kunne Lord Lieutenant befuldmæg-tige andre personer til at bestride den.

I 1600-tallet blev Lord Lieutenant opfattet som kongens direkte repræsentant i the County, selv om han mest var en ceremoniel topfigur, der sjældent greb personligt ind i forvaltningen. Blandt hans mere konkrete opgaver var den at organisere det militære beredskab og at udnævne de nødvendige befalingsmænd. Noget andet er, at Lord Lieutenant hen imod 1700-tallets slutning kom til at deltage stærkere i lokalsamfundets anliggender.

Næst i værdighed efter Lord Lieutenant rangerede »the High Sheriff«, der var militær embedsmand og blev udpeget af kongen for et år ad gangen. I det hele taget blev så godt som alle embeder inden for countyadministrationen besatte ved direkte kongelig foranstaltning. En undtagelse var dog vice-sherif-embederne (the coroners), som de lokale godsejere besatte efter egne ønsker.

Lord Lieutenant-embedet blev i de fleste tilfælde givet på livstid, og fra 1660'erne var der tendens til, at det blev arveligt, ligesom det gods vedkommende peer-familie var forlenet med. På den anden side kendes der en række eksempler på, at kongen pludselig afsatte folk, såvel fra embedet som fra deres besiddelse; det forekom blandt andet, hvis de havde demonstreret en politisk/konfessionel kurs, der afveg fra kronens.

Ved siden af de almindelige Counties eksisterede der nogle få særforvaltningsdistrikter, »Counties Palatine«, af middelalderlig oprindelse. Deres betydning var ikke stor, og den blev yderligere reduceret efter 1689.

I spidsen for et »County Palatine« stod en stor jarl eller biskop, der var udstyret med en række privilegier af en karakter, der ellers kun fandtes hos kronen selv. Af endnu eksisterende »Counties Palatine« i 1600-tallet var kun Lancashire, Chester, Durham og – med nogen modifikation – Isle of Ely. Den øverste myndighed, the Lord Palatine, udpegede selv alle offentlige embedsmænd, og embedsmændene kom til at fungere inden for en forvaltningsstruktur, der havde meget lidt tilfælles med de almindelige Counties, især hvad judicielle og skattemæssige anliggender angik. Kronen forsøgte fra 1530'erne med vekslende held at beskære de privilegier, der havde givet »Counties Palatine« en særstilling. Ved en række Acts forsøgte den at udjævne forskellighederne imellem dem og andre distrikter, men processen var ikke bragt til ende før hen ved slutningen af 1830'erne.

The County og det sjældent forekommende County Palatine var

dog ikke enerådende forvaltningstyper i landområderne. På samme tid eksisterede en række enklaver af forskellig størrelse, der blev administrerede efter særlige kongelige benådninger, private Acts og domskendelser.

Danske lensbesidderes amtmandsprivilegier var næppe et fænomen, der var inspireret af engelske forhold: Udnævnelsen af the Lords Lieutenants kunne, som nævnt, være dikteret af politiske hensyn, og der foreligger intet, som positivt viser, at lensbesiddelse og en fast afgrænset forvaltningskompetence var sammenfaldende, eksempelvis i form af et bestemt privilegesæt.

De i 1600-tallet efterhånden anakronistiske Lords Palatine, som kongemagten hele tiden forsøgte at blive kvit, var institutioner, der næppe kunne være kendt herhjemme; hertil kom, at disse overøvrighedspersoner stod i spidsen for et forvaltningsmaskineri, der slet ikke mindede om den danske lokaladministration.

Litteratur:

Hurstfield, J.: The Revival of Feudalism in early Tudor England. History. New Series. Vol. XXXVII, 1952.

Plumb, J. H.: The Growth of Political Stability in England 1673-1725. London 1967

Webb, S. & B.: English local Government. Vol. I. The Parish and the County. Edinburgh (1963 reprot.) 1906.

Vol. II. The Manor and the Borough. Edinburgh (1963 reprot.) 1908.

Western, J. R.: Monarchy and Revolution. Totowa, New Jersey 1972.

Williams, E. Neville: The Eighteenth Century Constitution 1688-1815. Cambridge 1960.

c) Tyskland

I Nordvesttyskland faldt mange hundrede jordegodser ind under betegnelsen »Rittergut«, selv om de indbyrdes havde en meget forskellig status: Klostergoods, domæner, adelsgods, frie ejendomme, lensbesiddelser eller gods i borgerlig eje kunne være Rittergut. Uanset om ejeren var adelig eller borgerlig kunne der med godset følge en række privilegier. Størsteparten af Rittergüter var tilsyneladende udstyret med et nogenlunde ens sæt af rettigheder, som kort beskrevet omfattede: Toldfrihed for varer, der tilførtes godset med henblik på ejerens private forbrug, jurisdiktionsmyndighed over godsets beboere,

stemmeret på territoriets Landtag, fritagelse for troppeindkvarteringer og endelig en vis skattefrihed. I mere sjældne tilfælde havde ejeren endvidere ret til at stå i direkte korrespondance med territoriets centraladministration, når det gjaldt bestemte anliggender. De nævnte friheder kan opfattes som elementer i den såkaldte Grundherrschaft-myndighed, der havde stor lighed med den patrimoniale myndighed, danske godsejere udøvede.

Fra 1500-tallet fandtes der især i området Niedersachsen to slags forvaltningsenheder, som fungerede side om side: »Das Amt« og »das geschlossene adlige Gericht«. En drost eller Oberhauptmann havde øverste myndighed i »amtet«, og hans nærmeste underordnede var en amtsskriver, der (ligesom senere i de kongelige danske amter) stod for skatteopkrævningen og skatteregnskabsaflæggelsen af samtlige jordegodser i amtet.

Tilsvarende havde den adelige storgodsejer i sin geschlossene adlige Gericht den såkaldte Oberhauptmanns-myndighed, ansvar for områdets skatteforvaltning og eventuelt en forvalter til at passe skatteregnskaberne. Videre havde Amt og Gericht hver for sig styrelsen af kriminal- og civiljurisdiktion, politiforvaltning, bevillingsudstedelser, landvæsens- og håndværkeranliggender etc., og begge enheder stod i direkte forbindelse med territoriets kancelli og centralstyrelse i øvrigt.

»Das geschlossene adlige Gericht« var (ligesom danske len) ofte godsejendomme belagte med fideikommissariske bånd, idet der på tysk grund kom en bølge af majoratsoprettelser i perioden 1619-1705. Det fungerede som et »amt« i privatbesiddelse og havde således væsentlige fællestræk med danske len, – dog havde det ikke *nødvendigvis* karakter af lensbesiddelse. Typen havde sin største udbredelse i kurfyrstendømmet Hannover, dernæst i Wolfenbüttel, Hildesheim og Kalenberg, men i sammenligning med antallet af »Ämter« var den svagt repræsenteret.

I Kurmark, Neumark, Pommeren og Magdeburg, der tilsammen dækkede det gamle brandenburgske område, dominerede to forvaltningstyper, der betegnedes henholdsvis (det fyrstelige) »Domäneamt« og »Das Rittergut«.

Til forskel fra det nordvesttyske Rittergut, hvor ejeren i reglen havde Grundherrschaft-myndighed, udøvede besidderne af disse østtyske Rittergüter den mere vidtgående Gutsherrschaft-myndighed.

Hermed skal forstås, at godsejeren eller hans stedfortræder havde fuldstændig myndighed over bondens person såvel i privatretlige som i offentligretlige spørgsmål.

Domæneamterne var stort set alle bortforpagtede til privatpersoner, der samtidig overtog funktionen som områdets øverste bestyrer; såvel »Domäneamt« som »Das Rittergut« udgjorde således fuldkommen sluttede forvaltningsdistrikter.

I løbet af 1500-tallet var de forskellige godsenheder dog blevet henlagt administrativt under en række »Kreise«, der som fællesorgan havde et »Landrat«. I Landrat sammentrådte repræsentanter for de enkelte kredsens godsbesiddere, og desuden blev rådet suppleret med embedsmænd, som udpegedes af kurfyrsten. Landrat havde overopsynet med skatteforvaltningen på domæneamterne og Rittergüter. I denne henseende rangerede Landrat altså som en forvaltningsinstans, der lå et trin højere end de andre øvrighedsdistrikter, men om dets kompetence strakte sig videre end netop til skatteforvaltningen, vides ikke.

I kurfyrstendømmet Bayern gav hertug Albrecht i 1557 privilegier til samtlige slægter, der på den tid tilhørte den bayerske adel. Den sammenfattende betegnelse for disse rettigheder var »Edelmannsfreiheit«, der indebar en række personlige prærogativer, som ikke kunne sælges eller på anden måde afhændes. Særlige arveregler forhindrede desuden at godserne blev delte og befordre samtidig den udefra kommende skik at oprette majorater. I tiden efter 1557 kunne nytillkomne adlede slægter i perioder opnå de samme privilegier hos Landesherr, men i 1640'erne indskrænkede kurfyrst Maximilian privilegieudstedelserne.

Erhvervelsen af »Edelmannsfreiheit« eller dette at tilhøre den såkaldte »gefreiten Adel« gav imidlertid ingen højadelig status. Privilegierne indebar oprindeligt, at godsejerens bønder ikke skulle udføre pligtarbejder (offentligt hoveri) for Landesherr, men alene for godsejeren, at sidstnævnte selv kunne opkræve skatterne og udskrive soldaterne på godsområdet, og at han kunne holde eget ting i lighed med danske birkeejere.

Det midttske område, d.v.s. landet mellem Magdeburg og Thüringerwald havde et fællestræk i brugen af den sachsiske ret. F. Lütge har foretaget en undersøgelse af det midttske Grundherrschaft med udgangspunkt i den sachsiske rets dominerende stilling, hvor han

fortrinsvis beskæftiger sig med fænomenet, »die niedere Gerichtsbarkeit«, der nogenlunde svarer til de danske godsejeres almindelige birkerettigheder. Omstændigheder vedrørende den såkaldte »obere Gerichtsbarkeit«, hvorved forstås godsejerens eksklusive rettigheder, f.eks. retten til at være dommer i anden eller højere instans, findes ikke behandlet af F. Lütge på en måde, der giver mulighed for at drage sammenligninger til danske typer af overøvrighedsmyndighed i forvaltningen.

Konklusionen, som må drages på grundlag af undersøgelserne fra tysk område, er, at der her næppe noget sted kunne blive tale om en overøvrighedsstatus for lensbesiddere eller godsejere, der er sammenfaldende med de danske grevers og baroners amtmandsmyndighed: »Das geschlossene adlige Gericht« fra nordvesttysk område minder i sin struktur en del om det danske len efter 1671, men det var et sjældent fænomen inden for det tyske rige. Den »obere Gerichtsbarkeit«, som vi har eftersøgt, optræder på tysk grund hos de forskellige fyrster eller Landesherren, der ikke var stillet som grever og baroner i forhold til en enevældig konge, men derimod var overhoveder på fyrstendømmer, som var rigsumiddelbare under den tyske kejser.

Litteratur:

- Haberkern, E. und Wallach, J. F.: *Hilfswörterbuch für Historiker*. München 1964.
- Hippel, W. von: *Le Régime Féodal en Allemagne au XVIIIe Siècle et sa Dissolution*. I *L'Abolition de la »Féodalité« dans le Monde occidental*. I-II. Toulouse 1968.
- Jordan-Rozwardowski, I. v.: *Die Bauern des 18. Jahrhunderts ... Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. III. Bd. 20. 1900.
- Koselleck, R.: *Preussen zwischen Reform und Revolution*. Stuttgart 1976.
- Lütge, F.: *Die Bayerische Grundherrschaft*. Stuttgart 1949.
- Lütge, F.: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1967.
- Wittich, V.: *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*. Leipzig 1896.

d) Sverige/Finland.

På Gustav Vasas tid (1523-1560) fandtes der svenske len som forvaltningsenheder; en slags forløbere for 1600-tallets landshövdingedømmer. Ved 1500-tallets midte fandtes der desuden nogle arvelige len,

der var givet til kongesønnerne (hertugerne), og det hævdes, at disse lens og lensindehaveres status i forhold til kongemagten var temmelig lig den, som de brandenburgske fyrster havde.

I 1560'erne indstiftede Erik XIV (1560-1568) greve- og friherreværdigheden og uddelte den til adelige som belønning for tro tjeneste. I sin regeringstid nåede han kun at etablere 3 grevskaber, formentlig udnævnte han også nogle friherrer, men disse blev ikke udstyret med len.

De første grevskaber havde en beskeden størrelse, og Erik XIV.s patenter indeholdt en række ret rigoristiske troskabsforpligtelser, medens de kun tilstod få friheder: Greverne måtte ikke have nogen i deres tjeneste, som ikke forinden havde aflagt troskabsløfte til kronen, og de måtte ikke sammenkalde almuen i grevskabet. Kongens mandat skulle gælde frem for noget på godsområdet, og jordsidderne måtte ikke afhændes. Greverne måtte ikke befatte sig med justitien, ikke udgive egen mønt og ikke hindre nogen i at søge kongen med klagemål.

Som disse privilegier fremtrådte i Erik XIV.s »forpligtelsesbrev«, var de opbyggede direkte efter de såkaldte Arboga-artikler (Rigsdagen i Arboga 1561), der tilsigtede at regulere forholdet imellem kronen og de ovennævnte kongesønner (hertuger).

Under Johan III (1568-1592) udstedtes der greveprivilegier, hvori rettighederne gradvis blev udvidede. Blandt andet fik greverne nu en (delvis) ret til at opkræve tiender og bøder, men vigtigere var, at de efterhånden også fik domsret og eksekutiv myndighed på deres len (det hævdes, at denne myndighed endog gjaldt i de tilfælde, hvor de selv var part i sagerne).

I de fleste af Johan III.s privilegiebreve blev det dog stadig forbudt greverne at blande sig i jurisdiktionen over andre adelige inden for lenene, men forbudet blev ikke gentaget i de greve- og friherreprivilegier, som senere hen udstedtes.

Den gængse kommandovej fra det lokale til det centrale plan gik nu på grevskaberne fra herredshovdingene til greverne, og fra dem direkte til rigens råd og kongen. Kronens eneste regulære indtægt af lenene bestod ofte blot i den kongelige fourage, der blev opkrævet af lensbetjentene og afleveret direkte til kongens kammer. Lensindehaveren havde ret til selv at oppebære alle skatter og afgifter.

Under Johan III blev der udnævnt en række friherrer, som også fik

len, men i mange tilfælde bestod de kun af et slot eller en større gård med et ringe tilliggende af bøndergods; det sidste lå oven i købet ganske spredt i rigets forskellige provinser. På deres len fik friherrerne rettigheder med hensyn til skatteoppebørslen, der lignede grevernes, men derudover var deres kompetence som overøvrighedspersoner svagere defineret end grevernes; i det mindste vides ikke meget om deres judicielle og forvaltningsmæssige forretninger. Det hævdes, at den friherrelige myndighed undertiden kunne være lige med den grevelige, men i andre tilfælde havde kongens lokale embedsmænd overøpsynspligter på friherreskaberne.

I Kristinas regeringstid (1623-1654) blev lensbesiddernes uafhængighed af statholdere og landshøvdinge fastslået som et princip (1651), men de senere hyppigt opkomne kompetencestridigheder viste, at grænserne mellem de forskellige myndighedsinstanser alligevel kunne flyde en del.

Omkring 1655 fandtes der i svensk/finsk område 20 grevskaber og 33 friherreskaber, men noget privilegiesæt, der bestemte begge kategoriers rettigheder var aldrig blevet udfærdiget.

Lenenes godsgrundlag kunne enten være en i forvejen erhvervet privat ejendom, eller jorder, der var udlagt for gæld til kronens kreditorer. I princippet var de arvelige, men der er dog alligevel eksempler på, at kongen afsatte besidderen af politiske grunde.

I løbet af reduktionstiden (1655-1680) blev en række len ganske nedlagt, medens andre fik skåret store godsmasser bort. På de endnu intakte len havde privilegierne imidlertid stadig gyldighed, og under formynderstyret for Karl XI Gustav (1660-1670) kunne de lensbesiddere, som stod i nær forbindelse med rigsstyrelsen, ganske ignorere landshøvdingenes forsøg på at skærme kronens myndighedsområder; flere opnåede således en hidtil uset selvstændighed.

Med den karolinske enevælde (1680-1697) mistede rådsaristokratiet sin politiske og økonomiske magt, medens Karl XI Gustav med støtte fra de lavere stænder fik overladt afgørelsen af reduktionsspørgsmålet. I 1682 hævdede kongen omsider sin fulde dispositionsret over alle arvelige len uden hensyn til, på hvilke vilkår de var kommet indehaverne i hænde. Under henvisning til statens betrængte økonomi samt nødvendigheden af at få mere enhed i forvaltningen, blev de sidste grev- og friherreskaber ophævede og kom ikke siden til at genopstå.

Inden for svensk/finsk historieforskning er der fra 1880'erne til 1960 blevet fremlagt en række undersøgelser om svensk/finske grev- og friherreskaber, men hovedsigtet med dem er at beskrive lenenes status som majorater samt deres økonomiske historie i relation til statsfinanserne. Lensbesiddernes offentligt-administrative beføjelser bliver ikke gjort til genstand for særlig behandling, undtagen i værket Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I-II, der blev udsendt af M. Jokipii 1956-1960, som til gengæld unddrager sig nøjere studier på grund af den sproglige barriere.

Selv om den offentligt-administrative side af sagen i almindelighed faldt uden for R. Swedlunds undersøgelsesramme, gjorde han dog opmærksom på, at grevernes og friherrernes forhold til statsstyrelsen var et vigtigt problem, der burde påkalde sig interesse fra administrationshistorikere. Forbigående omtaler Swedlund også kompetencestridigheder, der opstod mellem lensbesidderne og landshøvdingene.

Ifølge Swedlund er der ingen dokumentation for, at bestemte udenlandske fænomener var direkte forbilleder for de svenske lensoprettelser. Selve investitur-ceremonien og de dermed forbundne symboler viser en god del engelsk indflydelse, men i øvrigt opfatter han den tyske lensret som en meget dominerende faktor i Sverige. Mange lensindehavere var af tysk afstamning, hvilket befordrede den tyske indflydelse, men det understreges, at der ikke blev tale om nogen egentlig kopiering. Om kronens motiver til overhovedet at indstifte den høje adelsværdighed, hævder Swedlund i hovedsagen det samme, som traditionelt er blevet sagt i forbindelse med Christian V.s indførelse af grever og baroner i Danmark: Kronen havde behov for at få loyale og absolut formuende familier i ryggen, så den kunne modstå anslag fra den samlede menige adelsstand.

Litteratur:

- Almquist, J. A.: Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Stockholm 1931-1976.
Almquist, J. A.: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630. I-IV. Stockholm 1917-1923.
Carlsson S. og Rosén, J.: Svensk Historia. I. Stockholm 1962.
Gardberg, J.: En studie över Feodal Läns- och Godsförvaltning. Göteborg 1935.
Jokipii, M.: Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I-II. Helsinki 1956-1960.
Swedlund, R.: Grev- och Friherreskapen i Sverige och Finland. Uppsala 1936.
Sørndal, O.: Den svenska länsstyrelsen. Lund 1937.

Amtmandseembedet anno 1815

Amtmanden havde overopsynet med så at sige alle de civile sager, der var genstand for offentlig forvaltning. En af hans vigtigste funktioner var at kontrollere embedsførelsen hos alle underordnede embedsmænd i amtet: Ingen måtte forlade sit distrikt uden amtets rejsetilladelse; sløseri, lovbrud o. a. uregelmæssigheder skulle indberettes til kongen og kollegierne. I almindelighed kunne han dog ikke suspendere nogen embedsmænd uden efter kgl. resolution. Han konstituerede selv personer til at bestyre vakante embeder.

Retsprotokoller, pantebøger o. a. lovpligtige protokoller autoriseredes af amtmanden og skulle forevises ham mindst en gang årligt, hvor de fik hans påtegning. Han beskikkede sognefogeder, meddelte dem instrukser og afsatte udelige folk.

Fængselsvæsenet, toldvæsenet, brandvæsenet samt beskikkelser af brandfogeder og brandtaksationsmænd sorterede under amtmanden. Jordemodervæsenet og distriktslægerne var under hans opsyn, – således modtog amtet deres indberetninger, som skulle gå videre til sundhedskollegiet. Lokale foranstaltninger til forebyggelse af kvægsyge skulle iværksættes af amtmanden og udføres under dennes direktiver af underøvrighederne.

Han var født medlem af amtsfattigvæsens- og amtskolevæsensdirektionen og havde afgørende stemme i beslutningerne.

Han var øverste instans for strandingssager og skulle optræde som de skibbrudnes beskytter, påse, at bjærget gods blev rigtigt opmagasineret og endelig fastsætte bjærgeløn og pakhusleje i tilfælde af uenighed.

Under ham sorterede vedligeholdelse af landeveje og broer, snekastning og sandflugtsdæmpning samt kirkers vedligeholdelse (især på krongodset).

Han overvågede alle forhold, der i vid forstand kunne henføres til landvæsenet. Frem for alt skulle han være selvejernes beskytter, men hans kontrol af forholdet mellem private godsejere og deres fæstere var også vigtig.

De private godsers lovpligtige protokoller var underkastet samme regler med hensyn til autorisation og attestation i amtet som embedernes protokoller. Ansøgninger, klagemål og lignende supplikagtige henvendelser fra almuen skulle modtages af amtmanden, der skulle afgive betænkning herover og ekspedere sagerne videre uden ophold.

Amtmanden kunne udfærdige en række bevillinger i eget navn, medens andre skulle meddeles ansøgerne af ham »ad mandatum regis«. Alt, hvad der angik forbedringer i landvæsenet, nedlæggelse af bønderbrug, indtagelse af bønderjorder og matriklernes ajourførelse sorterede under amtet. Amtmanden var desuden medlem af landvæsenkommissionen. Han skulle overvære land- og sømilicesessionerne på landet (og sidstnævnte tillige i købstæderne), og imellem sessionerne skulle han konstituere lægds mænd og meddele det værnepligtige mandskab rejsepas til rejser ud af amtet.

Ved overordentlige troppesamlinger pålås det ham (sammen med den militære øverstkommanderende) at sørge for indkvartering samt at sikre den mest ligelige fordeling af byrderne på lokalbefolkningen. I alle militære spørgsmål skulle han holde kontakt med den kommanderende general og kvartermesterstaben samt land- og søetaten. I fredstid var han overbefalingsmand for kystmilicen, men i krigstid skulle han kun befatte sig med dens civile anliggender.

Amtmandens tilsyn med købstæderne indebar en regelmæssig inspektion og derpå følgende indberetningsvirksomhed til centraladministrationen. Han autoriserede rådstueprotokollerne og bilagde tvistigheder mellem borgere og bystyrelse. Takserborgernes ligninger kunne indannes for amtet, der skulle afgive resolution på klager over ansættelserne; – i visse tilfælde gjaldt det samme for brandretternes kendelser.

Amtmanden var medlem af skoledirektioner i købstæderne og havde overbestyrelsen af borgervæbningerne. (Indtil 1807 var det også amtmanden, der approberede valgene af de eligerede borgere). Købstædernes bygningskommissioner skulle forelægge tegninger og planer for amtet til godkendelse, før nogen bygning opførtes.

En betydelig del af embedsvirksomheden berørte den egentlige

retspleje: Det tilfaldt i reglen amtmanden at beslutte, hvornår der burde rejses tiltale for lovbrud, dernæst beskikkede han aktor og defensor, og han beskikkede fri sagfører for de dertil berettigede, – endelig traf han foranstaltninger til fribefordring for alle i sagen implicerede embedsmænd. I særlige sager (f.eks. overtrædelse af trykkefrie-hedsforordningen eller ved embedsforbrydelser) skulle amtmanden indberette forholdet til Højesteret og indhente resolution på, hvorvidt der kunne anlægges sag. Enhver dom, der blev afsagt for en offentlig forseelse, skulle approberes af amtet, før den kunne fuldbyrdes. Amtmanden afgjorde, hvilke sager, der kunne indstævnes for højere ret (en myndighed, der især må have haft betydning i principielle sager, men antagelig har den også været afgørende i tilfælde, hvor en delinkvent selv var meget ukyndig i retsprocedurer etc.). Han skulle sørge for, at de endelige domme blev eksekverede; dette gjaldt ikke blot domme i offentlige sager, men også domme i private sager, hvor der var idømt bøder til et eller andet offentligt formål.

Hvis den dømte ikke kunne udrede sine bøder, skulle amtmanden fastsætte den subsidiære straf, bortset fra de tilfælde, hvor vedkommende var adelig eller privilegeret lige med adel.

Amtmanden skulle beskikke sættedommere og -skrivere. Stokkemænd og andre rettens bisiddere skulle udtages af retsbetjenten efter mandatlisterne, men disse skulle dog udarbejdes af amtet, og før nogen af de udtagne trådte i funktion, skulle amtmanden approbere valget. Han var også overpolitidommer og udøvede i denne egenskab en faktisk domsmyndighed, som appelinstans for amtets politiretter; ligeledes påkendte han de udpantningsforretninger, der skulle foretages ifølge politiretsdomme, for så vidt der blev ført anke over dommene. Amtmanden havde en speciel dommerfunktion i sager, hvor to adelige var i strid: Hvis situationen truede med at ende i en duel, skulle han sammen med to andre lokale adelige personer dømme i sagen i første instans.

Når amtmanden fastsatte opfostringspenge til »uægte mødre« lå der også heri en dømmende funktion, dette foregik dog ved resolution og uden forudgående rettergang. Efter lovene var *underøvrighederne* egentlig beføjede til at fastsætte disse opfostringspenge, men i praksis var det ofte *overøvrigheden*, der gjorde det. (Det samme forhold gjorde sig gældende med hensyn til fastsættelse af bjærgeløn og pakhusleje for det tidligere omtalte strandingsgods, samt med hensyn til

fastsættelse af subsidiære straffe, når den dømte ikke kunne udrede bøden).

I en række nærmere bestemte tilfælde angående forsømmelse af de offentlige pligtarbejder kunne amtmanden selv »summarisk ved resolution« bestemme mulkternes størrelse, ligeledes kunne han idømme bøder til embedsmænd, godsejere etc., der var efterladende med at befordre cirkulærer, eller der nægtede at fremskaffe de oplysninger som amtet skulle bruge.

Også forligelsesvæsenet sorterede under amtmanden. Han fastlagde grænserne for forligsdistrikterne og skulle selv, i det omfang det var muligt, overvære forligskommissionsmøderne. (I praksis måtte han beskikke adskillige andre personer til at optræde i hans sted). Amtmanden skulle holde nøje opsigst med oppebørslerne hos de forskellige embedsmænd, attestere deres regnskaber, sammenligne skatterestancelister og foranstalte diverse tvangsmidler til inddrivelse af skatter.

Sammen med amtsforvalterne skulle amtmanden holde amtskassernes regnskaber for de militære frirejser, for fourage-transporter og for march-penge. Endelig skulle han revidere regnskaber for delinkvent- og bro-omkostninger, samt give approbationer på de ligninger, der blev gjort til dækning af nævnte omkostninger.

Ud over de allerede opregnede funktioner skulle amtmanden foretage rutinemæssige indberetninger til kollegierne om en lang række spørgsmål, som vedrørte landvæsenet, fabrikker, vejvæsenet eller de offentlige stiftelser.

Forkortelser

Foruden de almindeligt anvendte forkortelser (d.v.s., o.lign., etc.) er følgende anvendt:

Anf.	=	anført(e)
Bd.	=	bind
Bktg.	=	bekendtgørelse(r)
Cirk.	=	cirkulære(r)
Dept.	=	departement
DL	=	Danske Lov = Chr. V.s Danske Lov
Erkl.	=	erklæring(er)
Frdn.	=	forordning(er)
Hft.	=	hæfte(r)
Kanc.	=	kancelli
Kgl.	=	kongelig
Mk.	=	mark
P.	=	pagina
Pl.	=	plakat
P. M.	=	pro memoria
RA	=	Rigsarkivet
Rdl.	=	rigsdaler
Reskr.	=	reskript(er)
Resol.	=	resolution(er)
Rk.	=	række(r)
Rtk.	=	Rentekammer(et)
Skr.	=	skrivelse(r)
Sp.	=	spalte(r)
Tdr.	=	tønde(r)

Noter til introduktion, 1. del

1. D. Tamm og J. U. Jørgensen: Dansk retshistorie i hovedpunkter. Fra landskabslovene til Ørsted. I-II, p. 21 ff.
2. H. Stampe: Erklæringer ... Erkl. 10/5 1757.
3. E. Ladewig Petersen: Det danske samfund i reformationstiden. Træk af Danmarks sociale historie 1500-1560. Duplikeret kompendium, Odense 1971, p. 11, p. 116 ff.
4. S. Juul: Fideikommissarisk Substitution, p. 120.
5. Inden for en mere populær genre af historieskrivningen findes Fr. Ahlefeldt Laurvigs »Generalen«, et værk i 6 bind, hvor forfatteren beskæftiger sig med sin forfader, Fr. Ahlefeldt, greve af Langeland, der var en meget farverig personlighed. I 5. bind af værket findes der mange underholdende indslag om grevens rolle som administrator (1791-1832) og om hans stridigheder med kongelig amtmænd og andre myndigheder. Man finder dog ikke noget gennemført forsøg på at udrede de forvaltningsstrukturer, som tiden havde, og det gøres således heller ikke ganske klart, hvilke kompetencespørgsmål, der egentlig lå bag stridighederne.
6. I sin »Klassekampen i Danmarks historie« har B. Scocozza behandlet, hvad han kalder henholdsvis den feudale og den kapitalistiske samfundsformation. Han opererer inden for den marxistiske historie-teoris rammer og skriver ud fra en social/produktionsmæssig synsvinkel. Ifølge Scocozza var de danske lensbesiddere således »feudale godsejere«, der fra 1671 prydede sig med greve- og baronværdigheden, og havde overvældende politisk indflydelse på konge og regering i kraft af deres økonomiske dominans som »åger- og handelskapitalister«. Sidst har E. Jutikkala i »Bonden – Adelsmanden – Kronan« fra 1979, hvor temaet er godspolitik og jordejendomsforhold i Norden 1550-1750 (et økonomisk studium af regeringernes gods- og jordbeskatningspolitik) strejft lensbesiddernes status. Jutikkala fastslår, at svensk/finske grever og baroner havde en vis doms-kompetence samt forskellige administrative beføjelser på deres len, men om danske lensbesiddere udtaler forfatteren, at »værdigheden var i første række af dekorativ art, uden at gøre indgreb i enevælden var det knapt længere muligt at tildele nogen enkelt adelsmand større magt på sine ejendomme end den, som allerede blev nydt af adelige godsejere til et sæteri (sædegård)«. Tilsyneladende vil Jutikkala således ikke tillægge de danske grever og baroner nogen ekstraordinær indflydelse.

7. A. S. Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 114, p. 215.
8. Det drejer sig om Langeland godsarkiv.
9. Lensarkivet kaldtes også lenskammeret eller lenskontoret. Her blev lenspatenter opbevaret, herfra meddeltes kvitteringer for erlæggelse af lenspligt, og alle sager vedrørende ændringer i lenenes gods- eller formueforhold skulle registreres her. Ekspeditionerne, der ikke var mange, blev forestået af en såkaldt lenssekretær. Den meget vellønnede stilling var beregnet for én af kancelliets sekretærer, når han »formodelst alder og skrøbelighed ikke længere kunne udholde den megen læsen og skriven ...«. Struensee ophævede lenskontoret i 1771, og lenssekretærstillingen dukkede først op igen ved kancelliets omorganisation 1799/1800. Herefter sorterede lenssager (samt sager om stamhuse og fideikommissgodser) under kancelliets 4. dept., og fra 1848 blev lenskontrollen, som det nu hed, henlagt til justitsministeriets 3. dept. S. Juul: Fideikommissarisk Substitution, p. 193.
10. Rentekammeret 11.45: Kommissionsforretning angående revision og kassation af arkivalier ved brevkammeret ifølge kommissorium af 14/5 1720. Af kilder til fynsk godshistorie kasserede 1720-kommissionen adskilligt vedrørende Dalum Kloster, Valdemar Slot, Brahesborg, Billeskov, Hverringe, Billeshave, Sandholt, Kærsgård, Hvidkilde, Broløkke og Hesselagergård (angiveligt jordebøger og hartkornsspecifikationer). Hertil kom materiale fra baroniet Brahetrolleborg, grevskabet Langeland og baroniet Scheelenborg.
Vedrørende kassationerne i 1800-tallet: Rentekammeret 11.46. (I øvrigt fandt der også kassationer sted i Rentekammerarkivet i 1729, 1786 og 1792, men her gik det tilsyneladende ikke så hårdt ud over de godshistoriske kilder).
11. Om administrationen af udskrivningen på de private godser, se B. Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator.
12. Kystmilicen angående, se frdn. 26/2 1808, kgl. befaling 4/3 1817. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823.
Om strandsingsvæsenet, se Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 12/12 1846 samt kanc. skr. 17/4 1824. Om fribefordring, se Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1779-1818, skr. 16/2 1799 og Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 31/10 1808. Om stuttevæsenet, se Holstenshuus godsarkiv: Kollegialbreve 1792-1799, skr. 29/3 1793.
13. Så godt som hele det wedellsborgske godsarkiv er i privateje.

Noter til introduktion, 2. del

1. K. Fabricius: Ekstrakt af foredrag på 5. nordiske historikermøde, Helsingfors 1931, do. 1933. P. Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie. S. Tveite: Overgangen fra lensstyre til embedsstyre i Norge 1500-1700. Heimen bd. 9.
2. Greve- og friherreprivilegierne er blandt andet gengivet in extenso i Arkiv, bd. 2. Her har Birgit B. Jensen påvist, at de oprindelige privilegier fra 1671 i al stilfærdighed blev underkastet en revision i de nærmest følgende år, og at de reviderede udgaver, som lå færdige 1674, blev antedaterede til 25/5 1671.
Hos L. Bobé m.fl. i »Danske Len« hævdes det, at et brev fra »friherrernes kommission« af 29/5 1676(!), stilet til friherre R. A. Putbus, synes at vise, at »kongen var til sinds at forbedre privilegierne«. De forelå første gang på tryk i 1688.

3. Kongelige forordninger og åbne breve etc.
4. F.eks.: Kr. Erslev: Oversigt over Middelalderens Historie. Uændret fotografisk optryk. Kbh. 1967. Samme: Valdemarernes storhedstid. Studier og omrids. Genoptryk 1972. M. H. Lie: Lensprincippet i Norden. Kristiania 1907. P. Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie. Kbh. 1947.
I reglen ses betegnelsen lensherre anvendt i betydningen: Kongen i forholdet til lensbesidderen, men nu og da (eksempelvis i reskr. 13/12 1754) optræder udtrykket lensherre om selve friherren/baronen eller greven, i *det* tilfælde benævntes kongen da overlensherre.
5. Eksempelvis E. Arup: Danmarks historie. I, s. 294. A. E. Christensen: Kongemagt og aristokrati. Samme: Ret og magt i dansk middelalder. Thomas Riis: Villici og coloni indtil 1340. I Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvårsdagen den 5. august 1970. Kai Hørby: Gyldendals Danmarks historie 2,1.
Der findes lige så mange definitioner på ordet feudal – visselig langt fra eksplicit udtrykte – som der findes historikere, der har været sysselsatte med middelalderens eller den tidlige nye tids sociale, økonomiske og administrative historie. Foranstående frit gengivet efter Eino Jutikkala: Bonden – Adelsmanden – Kronan, p. 72. Se også Benito Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen, p. 305 ff. (2. udg.).
6. A. S. Ørsted: Haandbog ... Bd. IV, p. 158-163. L. Bobé, G. Graae og Fr. Jørgensen West: Danske Len. Chr. Lundbye: Udsigt over Majoraternes Historie. P. Kofod Ancher: Dansk Lehns Ret, p. 137.
7. Ørsted: Haandbog ... Bd. IV, p. 158-163 og J. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsens Ret. Bd. 1, p. 553-555. I korrespondancen i grevskabet Gyldensteens arkiv tales der i 1750'erne konsekvent om »grevskabets ejer« og »grevskabets arving«, – ikke om besidder og successor. Kongen oprettede et len ved et åbent brev, der benævntes erektionspatent, lensbrev eller forleningsbrev. Det åbne brev, der forlenede nogen med et grev- eller friherreskab omtaltes også som investituren.
8. Indholdet i såvel de oprindelige ikk-publicerede som i de 1688 publicerede privilegier angives anf. st. i Arkiv, bd. 2.
9. Som anført i note 6. S. Iuul bestemmer i sin afhandling fra 1934 den fideikommissariske substitution som »en privat viljesbestemmelse ifølge hvilken et eller flere goder eller et kompleks af rettigheder og forpligtelser successivt overgår til flere berettigede, således at enten den første berettigede erhverver i henhold til en sidste viljesbestemmelse, eller formuen overgår til den anden berettigede ved den førstes død«.
10. Stamhuse kunne oprettes ved en privat viljeserklæring ifølge Danske Lov 5.2.65. Enhver, som ejede en sædegård med et tilliggende på mindst 400 tdr. hartkorn, kunne danne et stamhus deraf for en af sine arvinger på nogle af ham selv (opretteren) fastsatte vilkår. Godset skulle være gældfrit ved oprettelsen og måtte herefter ikke gældbeholdes, sælges eller på anden måde afhændes.
11. Se f.eks. Salmonsens Leksikon: Majorat.
12. René Martel, Marquis des Aries, dennes relationer til Ludvig XIV. Udg. Chr. Bruun: Danske samlinger. 2. rk., 3. bd., p. 6.

13. P. Kofod Ancher – anførte værk. Se også J. Mandix: Om Danmarks Lovgivning i Kong Christian V.s Tid, p. 117 ff. Chr. Molbech: Nogle Ytringer om Aristokrati og Adelsstand. Historisk Tidsskrift. 3. bd., p. 159, 204. C. F. Allen: Haandbog i Fædrelandets Historie fra 1660 til 1720, p. 20.
14. P. Kofod Ancher – anførte værk, p. 137.
15. Se f.eks. C. O. Bøggild-Andersen i Dansk Biografisk Leksikon, bd. V, 1936, p. 307 ff.
16. Chr. Lundbye – anførte værk, p. 18.
17. B. Bjerre Jensen: Christian V.s greve- og friherreprivilegier. Arkiv, som anført ovenfor.
18. N. G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Historisk Tidsskrift. 12. rk., bd. 5.
19. Selv om *feudalismen* for længst turde være død og borte som statsretsligt-politisk element i nyere historisk tid, går den ikke desto mindre spøgelsesagtigt igen i europæisk og dansk historieforskning i forbindelse med sociale forestillinger og retslige fiktioner. B. Løgstrup trækker i sin afhandling »Jorddrot og offentlig administrator« nogle hovedlinier op i forskningsdebatten vedrørende terminologien omkring feudalismebegrebet.
Senest har Helge Paludan i sit bidrag til Gyldendals Danmarks historie (bd. 1, p. 455 ff.) karakteriseret udviklingen i de politiske begivenheder i Danmark under Erik Menveds sidste regeringsår (1320'erne) som en »hastigt fremadskridende feudaliseringsproces«.
20. P. Lauridsen: Slesvig og Kronen.
21. Thyge Rothe: Om Nordens Statsforfatning.
22. E. Jutikkala – anførte værk.
23. J. Mandix mente dog i »Om Danmarks Lovgivning...« (i forbindelse med omtalen af lenenes skattefriheder), at det var en god finansoperation for staten, at privilegierne blev indstiftede. P. 118.
24. C. Christensen: Dansk Statshusholdnings Historie. I bd., p. 458.
25. Bobé, Graae og West – anførte værk.
26. Bøggild-Andersen anfører dette (anf. sted p. 307), men han opgiver ikke sine kilder.
27. Danske Samlinger. 2. rk., 4. bd. Udg. Chr. Bruun, p. 173.
28. C. Molbech: Kong Christian den Femtes egenhændige Dagbøger. Historisk Tidsskrift. 1846, p. 491.
29. Spørgsmålet om statens embedslønninger er i øvrigt ikke undersøgt. Ifølge plakat 10/3 1700 sorterede amtmændenes gagering under Rentekammeret.
30. Udg. E. Birket Smith. 1874. Tidligere trykt i Suhms Nye Samlinger. 2. bd. – Moderne historikere er heller ikke meget tilbage fra at stemple den danske greve- og friherrestand hårdt: Uden at føre nogen bestemt dokumentation hævdede eksempelvis svenskeren Fr. Lagerroth i 1949, at den ny holstenske-mecklenburgske-danske adel var direkte ansvarlig for ulovlig inddragelse af bondejorder, at de var »veritabla bondeplågere«, at det var dem, som indførte træhesten, og at de i det hele havde skylden for nedvurderingen af den danske bonde! Tyskt och Nordiskt i Danmarks Författningsutveckling 1660-1849.

31. I kronologisk rækkefølge var der tale om Fr. Ahlefeldt (1659-1671, først som lensmand, dernæst som kgl. amtmand), Fr. Holck (1692-1701), H. Wedell (1701-1708), A. K. Holsten (1764-1789), F. L. Wedell (1783-1809) og Bille Brahe (1788-1789). P. Rosenkrantz: Amtmandsbogen.
32. Instrukser for stiftsbefalingsmændene i Danmark, 1/7 1682 og 5/7 1690. Årsberetninger fra det kongelige Geheimearkiv. Bd. 2, p. 291-306.
33. H. Stampe: Erklæringer ... Bd. I, p. 42-46.
34. I 1600-tallet erigeres 5 grevskaber og 5 baronier, i 1700-tallet 10 grevskaber og 4 baronier og i 1800-tallet 3 grevskaber og 5 baronier. Hof- og Statskalender 1850, sp. 8 ff.
Det kongelige frøkenstift Vallø kan også medregnes, stiftets kurator udøvede amtmandsmyndighed. I Norge oprettedes 3-4 len, alle før 1750. Ved lov 1/8 1821 ophævedes de norske besidderes overøvrighedsmyndighed samt flere andre adelige rettigheder, således birke- og kaldsretten. Hof- og Statskalender 1801, 1820, 1849. Materialesamling til brug for Kommissionen ifølge Lov 5/3 1909 vedrørende Len og Stamhuse etc., p. 139 ff.
35. Om provinserne Fyn og Langeland tilsammen vil der undertiden, for kortheds skyld, blive brugt betegnelsen: Fyns stift. Hermed skal man dog kun forstå Fyns stift i dets *nuværende* udstrækning. Oprindelig henhørte også Lolland-Falster, Als og Ærø til Fyns stift, men i 1803 blev Lolland-Falster udskilt som eget stift, og i 1813 fik Als og Ærø sin egen biskop. Bispesædet blev atter nedlagt i 1864, hvorefter Ærø igen indlemmedes i Fyns stift.
36. Hartkornsangivelser og andre oplysninger i det følgende stammer hovedsagelig fra Rentekammeret 2244.188, 2215.228, 214.23-24 og 215.14, der indeholder korrespondance om erektioner, adelspatenter, lensbreve og jordebøger for lensgodserne ca. 1671-ca. 1676. Dette materiale er suppleret med jordebøger i godsarkiverne, de fynske amtstuearkiver samt oplysninger fra Trap, 5. udg.
37. S. Iuul: Fideikommissarisk Substitution, p. 121.
38. Ifølge 1688-matriklen.
39. Ifølge 1688-matriklen.
40. V. Lütken: Bidrag til Langelands historie, p. 273.
41. Uvist, om tiendehartkornet er inkluderet heri (Erektionsjordebogen).
42. Søndergårde gods androg da 507 tdr. hartkorn. Hartkornet ifølge 1688-matriklen.
43. Ifølge 1688-matriklen var hovedgårdstaksten 66 tdr. hartkorn. Roepstorffs godsarkiv: Kopi- og regnskabsbog for Kørup 1670-1717. Jordebog 1689.
44. S. Iuul – anførte værk, p. 126. Salget af baronierne havde fortilfælde i grevskabet Løvenholms og baronierne Høegholms og Lindendorfs afhændelse. Danske Kancelli: A 130 b. Topografisk ordnede lenssager XXV + XXVI. I 1720'erne ansøgte besidderen af baronierne Einsidelsborg og Kørup forgæves om at få dem erigeret til et grevskab. Danske Kancelli: A 130 b. Topografisk ordnede lenssager XXV.
45. Myndigheds-forholdene må forblive delvist uoplyste, da det ikke var muligt at få adgang til at benytte det store arkiv, som befinder sig i privateje.
46. Ifølge 1688-matriklen.
47. H. Pedersen: De danske landbrug 1688. H. P.s tal angår tilsyneladende kun ager og engs hartkorn. I Sv. Aakjærs indledning til værket findes der desværre ingen op-

- lysninger om anden slags hartkorn. Gennemgang af samtlige matrikeludskrifter kunne måske afklare spørgsmålet, hvilket dog ikke har været overkommeligt.
48. Det benyttede kort er en forstørrelse af kortet i bilag til Kommunalårbogen 1930.
49. Danske Kancelli: A 130 b. Topografisk ordnede lenssager XIII.
50. I 1802 – dette hartkorn indeholder et ukendt tiendehartkorn. Brahesminde godsarkiv: 2/8 Stamhusets erektionsbrev m.v.
51. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lenssager. Diverse pakker.
52. Kilder som anført i note 36, note 51 samt Odense amtstues arkiv: Jordebøger.
53. Se note 52.
54. Hof- og Statskalender 1850. Se også note 52.
55. Odense og Svendborg amter indeholdt ialt 57.104 tdr. hartkorn (den foreløbige ansettelse) ifølge A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. Bd. 1.
56. De enkelte len ejede fra erektionstidspunktet og til 1849 stort set halvdelen eller mere af følgende sognes hartkorn:
Brahetrolleborg: Brahetrolleborg, V. Åby, Hillerslev.
Holckenhavn: Vindinge, Frørup.
Langeland: Magleby, Tryggelev, Fuglsbølle, Tranekær, Stoense, Tullebølle, Humble, Lindelse, Strynø.
Wedellsborg: Husby, Ørslev, Tanderup, Udby, Gamborg, Bågå.
Einsidelsborg/Korup, Roepstorff: Agernæs (1676), Krogsbølle, Nærrå, Bederslev.
Scheelenborg: Stubberup, Dalby (Viby og Mesinge indtil omkring 1764? Se reskr. 20/1 1764).
Gyldensteen: Hårslev, Grindløse, Skovby, Ore.
Holstenshuus: Diernæs, Lyø, Vigerslev.
Lehn: Sørup, Egense, Ø. Skerninge.
Muckadell: Ø. Hæsing, Sdr. Broby, Nr. Broby, (Hillerslev).
Brahesminde: Horne, Svanninge, Håstrup, Jordløse, Drejøl.
57. De grevelige/friherrelige skattefriheder (for henholdsvis 300 tdr.- og 100 tdr. hartkorn bøndergods) var i princippet betinget af, om lenet var komplet. Et komplet grevskab = mindst 2.500 tdr. hartkorn, et baroni = mindst 1.000 tdr. hartkorn. Efter 1688-matriklens ibrugtagelse beholdt lenene i almindelighed denne skattefrihed, selv om deres godsbesiddelser nu muligvis blev skyldsat lavere end efter kommissionsmatriklen af 1664. I øvrigt gik mindstekravene på al slags hartkorn inklusive tiender. (Roepstorff godsarkiv: Diverse dokumenter 1622-1827). I praksis opfyldte dog langt fra alle len mindstekravene. På Fyn synes kun Scheelenborg, Langeland, Holstenshuus og Lehn at have gjort det på erektionstidspunkterne, men spørgsmålet om den (fulde) privilegerede skattefrihed afhang tilsyneladende mere af de skiftende kongers gunstbevisninger end af de oprindelige bestemmelser. Kronens eftergivenhed var gennemgående større under de første lensstiftelser end den blev sidenhen. Som en *hovedregel* blev der dog tilstået besidderne en forholdsmæssig indskrænkning i det skattefrie bøndergods, når deres len ikke var komplette.
- Danske Kancelli: A 130 b. Topografisk ordnede lenssager XXXII. Rentekammeret: 2215.228.
- Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765-1771, skr. 30/8 1771.

- Korrespondanceprotokol 1812-1818, skr. 30/7 1817.
58. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 4/1. og 15/1 1765.
59. Frdn. 23/9 1762 indførte ved siden af hartkornsskatten en ekstraskat med personer som udskrivningsgrundlag. Skattepligten blev hermed udvidet til alle landsbyens indbyggere uanset deres sociale status. Ved reskr. 19/10 1762 blev hver enkelt godsejer gjort ansvarlig for sin del af sognets skatteandel. Ekstrakter af ekstraskattemandtallerne har foreligget i centraladministrationens arkiver (Rentekammeret), men i 1800 blev der givet kassationstilladelse for hele dette materiale. Vejledende arkivregistraturer XII, p. XXVIII.
60. H. B. Schilden Holstens »Slægtbog« I, bd. 2, 1. hft., p. 211.
61. Kilder som anført i noterne 36, 51 og 52.
62. A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. Bd. 1, p. 411. (I H. H. Worsøes artikel: De gamle amters tilblivelse, Arkiv III, oplyses folketallet ca. 1793 for Svendborg og Odense amter, men i dette er også bybefolkningen inkluderet).
63. A. F. Bergsøe – anførte værk, bd. 1, p. 410.
64. A. Lassen oplyser i »Fald og fremgang« (tabel C 6, p. 379), at folkemængden på landet på Langeland og Fyn pr. 1/7 1787 var 96.222, og at den samlede befolkning i Svendborg, Odense og Assens amter (tabel S 2b, p. 542) omkring 1850 udgjorde 198.368.
- Ifølge præstemandtallene fra 1780'erne fra baronierne Einsidelsborg/Kørup, boede der på de ca. 1.000 tdr. hartkorn, som begge baronier omfattede: i 1781 1.105, i 1784 1.423, i 1786 1.437, i 1787 1.399, i 1788 1.363 og i 1789 1.376 personer. (Roepstorff godsarkiv: Diverse dokumenter 1622-1827). Hvis disse størrelser forsøgsvis overføres på lenenes samlede hartkorn, får man en folkemængde omkring 1800 på 22.000-23.000 personer.
- Efter oplysninger om jordløse husmænd på stamhuset Hvedholm i 1750'erne skulle det fremgå, at der i snit var 1 jordløs husmandsfamilie på 22 tdr. hartkorn af alle slags, d.v.s. inklusive tiendehartkorn. Brahesminde godsarkiv: 2/8.
- Det volder ingen problemer at finde de samlede befolkningstal i Fyns stift 1787 og herefter, men disse er uanvendelige her, da det ikke fremgår, hvor stor en del af befolkningen, der boede i købstæderne. Se Statistiske Meddelelser. IV rk., 37 bd., 1. hft., tabel 6 med bilag.
65. Danske Kancelli A 90. Instruktionsbog 1670-1697. Generelt, se instruktion 8/3 1690 til en række amtmænd. Specielt, se instruks juli 1690 til H. O. von Winterfeldt, amtmand i Odense, samme 10/5 1692 til J. B. Burchart, amtmand over Nyborg/Tranekær amter, samme 15/10 1692 til F. Holck, amtmand over Nyborg/Tranekær amter, samme 28/4 1694 til D. Schulz, stiftbefalingsmand over Fyn.
- H. H. Worsøe: De gamle amters tilblivelse. Anførte sted, p. 152. Magazin for Danmark og Norges Topografiske, Økonomiske og Statistiske Beskrivelse. Udg. Fr. Thaarup. 2. bd., p. 454-492.
66. Som anført i note 65.
67. Som anført i note 65, især instruks for stiftamtmænd, juli 1690.
68. Frdn. 22/10 1701, do. 6/12 1743 (henholdsvis om politi- og justitsvæsenet).
69. A. S. Ørsted: Haandbog i den danske Lovkyndighed. Bd. 3, p. 53. Her betragtes

- 1722-instrukserne som generelle, hvorimod Worsøe i anførte artikel mener, at stiftamtmandsinstruksen 1722 nok var beregnet for Kr. Sehestedt, der netop udnævntes til stiftamtmand på Fyn.
70. Ørsted – anførte værk, anførte bind, p. 91.
71. Brahesminde godsarkiv 13/8, 1738-1834 afskrifter af diverse forordninger og reskripter.
72. Frdn. 9/12 1712: Amtmanden ligner delinkventomkostningerne på amtets hartkorn, kun når summen oversteg 200 rdl., skulle stiftamtmanden foretage ligningen, og da på hele stiftets hartkorn. Frdn. 3/1 1793: Amtmanden får inspektionen over skolerne på landet, men skal holde stiftøvrigheden orienteret om forholdene. Frdn. 25/8 1741, reskr. 6/4 1742: Politivæsenet lægges ind under amtmanden. Reskr. 25/4 1746 tillægger amtmanden adskillige pligter med hensyn til fattigvæsenets administration på Fyn, under stiftøvrighedens tilsyn.
73. Magazin for Danmarks og Norges Beskrivelse ... Bd. II, p. 491.
74. Worsøe – anførte sted. Ved omlægningen blev landets 24 amter efterhånden reduceret til 17.
75. Rtk. cirk. 28/9 1793, plakat 21/6 1794.
76. Med frdn. 25/3 1791 og reskr. 23/10 1793 mistede stiftamtmanden sin myndighed i judicielle anliggender, herefter skulle *amtmandene* overtage. Ifølge kanc. skr. 28/4 1798 skulle amtmanden føre tilsyn med underretterne. Se også Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 66-68.
77. Fr. VI tog et personligt initiativ med henblik på disse forandringer med reskr. 19/2 1814, senere fulgte en række andre reskripter om centralstyrelsen.
78. A. D. Jørgensen: Danmarks Riges Historie. Bd. 6, p. 40 ff.
79. R. A. Stemmanns private arkiv nr. 6392. Dette og følgende hviler på Kaas-Stemmann-korrespondancen fra 21/3 1815 ff. Bilag C er udarbejdet på samme grundlag.
80. Kaas havde været stiftamtmand i Akershus stift 1795-1802. Kaas til Stemmann 21/3 1815 anførte sted.
81. Stemmann til Kaas 30/3 1815 anførte sted.

Noter til kapitel 1

1. Grevs-kabet Friisenborgs arkiv: G. 341-357, skr. 2/2 1771 og skr. 23/2 1771.
2. Anordning 4/6 1708. (Ved gennemgang af denne viser I. Boisen Schmidt i »Studier over Statshusholdningen i Kong Frederik IV.s Regeringstid« p. 59 ff., hvilke genstande supplikker måtte omhandle). Frdn. 20/2 1717, 7/9 1733, 3/4 1771. Plakat 30/9 1785. Kanc. cirk. 13/10 1787, frdn. 28/12 1792, 6/6 1800, kanc. cirk. 7/4 1827, frdn. 15/12 1820. I sidstnævnte indskærpes i §§ 8 og 9, at alle indkomne ansøgninger bør være forsynede med øvrighedens erklæring, »da samme ellers uden resolution blive henlagte«. Det samme var i øvrigt blevet understreget tidligere. Lovgivningens stramning af ansøgningsreglerne samt afvisende hofembetsmænds optræden over for de almindelige supplikanter, bevirkede, at der i perioder næsten kun eksisterede en *teoretisk* »supplik-vej« for folket. Dette forhold kom undertiden også til udtryk i den udgivne litteratur henimod 1700-tallets slutning. Lektor, mag. art. Claus Bjørn har henledt min opmærksomhed på et skrift, hvori

- der således parentetisk fremsættes kritik af embedsmændene i kredsen om monarken. G. H. Lund: Opmuntringstale til Bønderne på Harridslevgårds Gods i Fyn ... Odense 1787, p. 81 ff.
3. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1784-1795, kanc. P. M. 13/10 1787.
 4. Scheelenborg godsarkiv: Blanketregnskaber 1810-1849 (sagen fejlagtigt anbragt i denne pakke) skr. 29/9 1821.
 5. Scheelenborg godsarkiv: Blanketregnskaber, som anført ovenfor, skr. 23/4 1822.
 6. Scheelenborg godsarkiv: Diverse korrespondancesager 1717-1844, f.eks. skr. 20/3 1718.
 7. Odense, Dalum, Sct. Knuds m.fl. amters arkiv: Kopibog 1789 ff., skr. 5/5 1790.
 8. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 6/12 1783.
 9. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 6/3 1822.
 10. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 30/11, 6/12 1783.
 11. Scheelenborg godsarkiv: Diverse korrespondancesager 1717-1790.
 12. Frdn. 3/4 1771 om »hvorledes med de af supplikanter indgivne memorialer og deres påtegning af vedkommende myndighed skal forholdes«. Den embedsmand, der vægrede sig ved at give påtegning i tilfælde af klage over hans egen embedsførelse, kunne anklages for »embeds forbrydelse«. Bestemmelsen afviger fra Danske Lov 1-26-3.
 13. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 10/2 1787.
 14. Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 1/2 m.fl. skr. fra 1800. Udvisning: Her i betydningen uddeling af forskellige naturalier fra godsledelsens side, eksempelvis af skovtømmer. Fæsterne havde pr. tradition eller ifølge deres fæstebreve hævde på visse leverancer til støtte for deres husholdninger og til brugenes vedligeholdelse.
 15. Vinkelskriver: Person, der ydede en slags sagførerbistand uden at have nogen bevilling dertil. Udtrykket brugtes fortrinsvis i nedsættende betydning.
 16. Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 27/8 1789.
 17. P. A. Heiberg: Udkast til en Skildring af Forretningsgangen og bogføringen ved Danske Kancelli 1670-1848, p. 114-117.
 18. Frdn. 23/5 1800.
 19. Frdn. 23/3 1827 om meddelelse af bevillinger til sadelmagere, glarmestre, bagere, rokkedrejere, malere, urmagere – omfattede tillige bestemmelser angående grovsmede, pottemagere, brændevinsbrændere og handel med modepynt etc.
 20. Svendborg amts arkiv: Kopibog 1815 ff. I året 1815 blev der ved Svendborg amt givet 96 ad mandatum regis-bevillinger. Odense amts arkiv: Kopibog 1807-1808. Scheelenborg godsarkiv: Blanketregnskaber 1810-1849, kopibog 1811-1824. Langeland godsarkiv: 13/4 og 13/6, diverse skr. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 23/6 1804. Lehn godsarkiv: Nr. 287, blanketregnskaber 1827-1849. Journaler over indkomne cirkulærer 1823-1835.
 21. Kanc. cirk. 6/12 1800.
 22. Instruks af 14/6 1800, kanc. P. M. 17/2 1801, cirk. 24/8 1802 m.fl.
 23. Kanc. cirk. 24/12 og 31/12 1803.
 24. Som ovenfor samt Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 31/12 1803, 4/5 1805.
 25. En del af indberetningerne skulle afleveres kvartalsvis. Wedellsborg godsarkiv:

- Kopibog 1812-1818, således i året 1813-14 ca. 20 rutineindberetninger. Scheelenborg godsarkiv: Kollegialbreve og cirkulærer 1746-1794. Indberetninger 1789-1845, skr. 8/3 1815. Langeland godsarkiv: 13/3, kopibog 1801-1810. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1849-1850, skr. 27/2 1849. Lehn godsarkiv: Kopibøger 1823-1849. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 4/1 1794. Svendborg amts arkiv: Protokol for ligning af delinkvent-, smitsom syge-, bro- og andre omkostninger. Denne fungerer tillige som kopibog 1799-1841 – heri bl.a. skr. 19/4, 26/4, 3/5, 24/5 og 21/6 1800, der viser hvilke len (inden for det kgl. amtsdistrikt), der fremsendte beretninger via amtet.
26. Diverse korrespondancesager i lensgodsarkiverne; bl.a. de i note 20 nævnte.
 27. Scheelenborg godsarkiv: Kollegialbreve og cirkulærer 1823-1832. Lehn godsarkiv: Journal for amtmandskabet 1823-1835. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 23/3 1805.
 28. Rentekammeret. Landvæsenkontr.: 2425.47. Besvarelser af cirkulære 26/6 1773 vedrørende fællesskabets ophævelse. Danske Kancelli G. 88. Betænkninger om midler til at forhindre den stærke tiltagen i de fattiges antal i henhold til cirkulære 8/7 1817. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 6/8, 6/9 1817. 13/3, skr. 15/10 1807. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 27/8 1817. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 13/6 1829.
 29. Landfysikus: Kgl. ansat embedslæge. Øverste var stiftfysikus, der altså havde de forskellige landphysici under sig. Lægevæsenet udbyggedes fra 1773 med de såkaldte distrikts-kirurgi.
 30. Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1779-1823, skr. 25/1 1795, 16/2 1805. Gyldensteen godsarkiv: Cirkulærekopibog 1803-1818, skr. 16/2, 21/2, 26/2 1805. P. M. 4/5 1805.
 31. P. M. 4/5 1805.
 32. P. M. 4/5 1805.
 33. Cirkulære 14/1 1797.
 34. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 23/3 1811. Odense amts arkiv: Journal 1811, skr. 23/3, 17/8. Langeland godsarkiv: 0/23, skr. 10/8 1811.
 35. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 6/9 1811.
 36. Som anført i note 35.
 37. P. M. 22/12 1812. Da staten gjorde jordemodervæsenet til et offentligt anliggende (se kapitel 6) medførte det visse komplikationer på lensgodserne og større godser. Mange steder fandtes der private jordemoder-ansættelser fra tidligere tid, hvor de ansatte kunne regne med en bestemt løn for at dække godsets behov for jordemoderassistance. Den ny distriktsopdeling kunne betyde, at jordemoderen fik reduceret sit embedsområde, med deraf flydende reduktion af lønnen. Der fremkom altså klager over indtægtsnedgange, og der opstod spørgsmål om, hvorvidt det var godsejeren eller det offentlige, der skulle holde jordemoderen skadesløs. Lehn godsarkiv: Kopibøger 1823-1849, bl.a. skr. 10/11 1835.
 38. Danske Kancelli F. 50: Forslag om ansættelse af jordemødre i henhold til cirkulære 14/1 1797. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 19/2, 12/8 1820. Langeland godsarkiv: 0/24, skr. 6/4 1816. Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 210. Danske Kancelli K. 35. 3. dept. Henlagte sager 1819. Heri indberetninger

- 13/1 fra Wedellsborg, 15/1 1819 fra Friisenborg, 13/1 1819 fra Brahesminde m.fl.
39. Danske Kancelli D. 46: Relationer angående efterlevelsen af kgl. ordrer, indsendt i henhold til mandat 24/12 1710.
40. Danske Kancelli A 59. Fortegnelser over distributionen af en plakat og diverse forordninger 1688-1690. Langeland godsarkiv: 13/50, f.eks. skr. 10/12 1746.
41. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 310, skr. 28/5, 15/10 1782, skr. 22/10 1783, skr. 18/3, 8/6 1784. Langeland godsarkiv: 13/16, skr. 21/8 1782, 1/11 1783.
42. Instruks for Danske Kancelli 9/11 1703. Anordning vedrørende ekspeditioner 2/3 1708. Instruks 20/4 1771. Anordning vedrørende ekspeditioner 4/3 1773. P. M. 13/10 1787.
43. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 9/1 1785, 29/5 1787. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 17/11 1813. Scheelenborg godsarkiv: Diverse korrespondancesager 1717-1849, skr. 28/10 1813. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 310, skr. 26/5 1787.
44. Langeland godsarkiv: 13/17, skr. 14/12 1787. 13/10, diverse skr. fra året 1788. 13/2, skr. 28/1 1801.
45. Kanc. skr. 21/9 1802.
46. Langeland godsarkiv: 0/23, skr. 13/10 1804. Brahetrolleborg godsarkiv: Journal over indkomne breve 1842-1854. Andet steds, nemlig i godsets kopibøger 1802-1806, ses, at baroniet også fik tilstillet kgl. befalinger via amtet. Danske Kancelli: A 61. 1805-1839 Afsendelsesbog.
47. Lehn godsarkiv: Amtmandskabet. Journal over indkomne cirkulærer 1823-1835. Plakat fra februar 1824. Cirkulærer og forordninger for amtmandskabet 1846-1849.
48. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1744-1746. Journal 1809; skr. 9/3, 23/3 1809. Langeland godsarkiv: 13/48, diverse skr. fra 1830'erne. 13/54, skr. oktober 1834.
49. Danske Kancelli A 62 og justitsministeriet, 1. kontor: Protokol, hvori noteres afsendte ekspeditioner 1845-1858.
50. Kgl. befaling 15/3 1690.
51. Instruks 28/4 1721. De mange små jurisdiktionsområder gav i en række andre henseender »mange ulejligheder«. Generalprokurør Henrik Stampe måtte således fuldt tilslutte sig en kongelig amtmands ønske om, »at deres tal efterhånden måtte blive formindsket, og de om muligt til sidst rent (blev) afskaffede« – Dette var dog ikke let gennemførligt, da man ikke kunne »betage folk deres velerhvervede og udi loven selv befæstede ret ...«. Stampes erklæringer ... 12/6 1757.
52. Kanc. resol. 15/6 1799.
53. Frdn. 3/6 1809, kanc. skr. 19/2 1830.
54. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1784-1795, skr. 7/12 1793. Indkomne breve 1806-1810, skr. 11/9, 13/9 1810. Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 15/6 1799. 13/3, skr. 28/4, 16/6 1807.
55. Frdn. 3/6 1809, art. 3.
56. Bang og Larsen: Den danske Procesmåde. 5. del, p. 283. Ørsted: Haandbog ... III, p. 196. Cirkulære 21/9 1805.
57. Justitsaktion: Det at træffe foranstaltning til iværksættelse af retsforfølgning. Reskr. 16/5 1815. Kanc. skr. 22/6 1819. Kollegialtidende 1819.

58. Reskr. 16/5 1815.
59. Allodialgods: Privatgods, der ikke var anført i lenets erektionspatent som lensgods. Besidderen kunne disponere frit over allodialgodset. I 1760'erne fik greven af Langeland oprettet stamhuset Ahlefeldt, der bestod af »Strynøland og birk samt de langelandske gårde: Holmegård, Løkkesholm, Broløkke, Vestergård«. Han udøvede herefter amtmandsmyndighed også på dette allodium (som stamhuset var betragtet i forhold til grevskabet), men de langelandske gårde sorterede under Langeland herreders ret i almindelige doms- og administrationsspørgsmål på underretsniveau. Langeland godsarkiv: 13/11, skr. 29/9 1767. 13/15, skr. 13/12 1766.
60. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 318 »Udskrift af erektionspatent« 29/11 1780 til P. A. Lehn.
61. Danske Kancelli: A 130 b. Topografisk ordnede lenssager. Muckadell XXIV. Efter indhentede tilkendegivelser fra hver af de to herredsfogeder afgav stiftamtmanden erklæring til kancelliet: Båg herredsfoged forlangte 4 rdl. årligt i refusion for de 5 gårde, som lå/havde ligget under hans jurisdiktion, medens herredsfogeden i Ravnebjerg ikke ville give slip på den eneste gård, der kunne være tale om for hans vedkommende. Greven ville ikke acceptere kravet fra Båg herredsfoged, og stiftamtmanden mente også, at dette krav var ubilligt. Hvad Ravnebjerg herredsfoged angik, erklærede stiftamtmanden, at han blot var »en modvillig sjæl«. Skr. 19/11 1783.
62. P. M. 19/4 1783. Ørsted: Haandbog ... III, p. 145-147, her oversigt over den lange række af bestemmelser. Reskr. 19/11 1783 vedrørende Einsidelsborgs og Kørups birkerets forhold til de omgivende herredsfogeder bestemte dog alligevel det diametralt modsatte under henvisning til friherre-privilegiernes art. 18 (om retten til at »forøge« baroniet). Frdn. 17/3 1826).
63. Eksempelvis tales der i 1817 i en ansøgning til kongen fra greven af Gyldensteen om, at der under grevskabet bl.a. hører »280 tdr. hartkorn beneficeret gods«, der var kommet til i længst svundne tider, og som ved kgl. bevilling af 1718 havde fået lov til »at måtte følge godserne« (det senere grevskabs besiddelser). Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1812-1818, skr. 30/7 1817. Vedrørende den status, som præstegården i Agernæs havde, se Roepstorff godsarkiv: Resolutionsprotokol 1781-1784, skr. 19/10 1782. Se også Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 23/12 1829, hvorved baronen over for amtmanden tilkendegiver, at Vindinge præstegård samt degnebolig »bestandig har været birket underlagt«. Om det omtalte »ejendomshus«, se Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 21/11 1829.
64. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 13/4, 6/7, 14/7, 28/10 1805 samt skr. 5/9 1806.
65. Harald Jørgensen: Arkiv, bd. 3, p. 106-109. 1969. Landsarkivet for Fyn og hjælpe-midlerne til dets benyttelse. En Oversigt. Odense 1970.
66. Se f.eks. Historisk atlas over Danmark. 1977. Red. K. E. Frandsen (Duplikeret). I 1722, da C. D. G. Reventlow tog Brahetrolleborg i len af kronen, var en del af den oprindelige godsejendom stadig splittet, hvilket hidrørte fra den tid, da Kai Lykke blev dømt fra ære, liv og gods, og da godset hed Rantzasholm og ikke havde baronistatus. Det »manglende« gods var dog ifølge Reventlow blevet ved »at svare

under friherreskabets birkerettighed og jurisdiktion ..., så som det ikke vel kan drages derfra under næstliggende herreder og birker, fordi det er udenfor deres grænser«. Reventlow ansøgte om at måtte indløse det omtalte gods igen ... »hvorum medfølgende karte i alt gør fuldkommen oplysning«. Den sidste bemærkning er jo forjættende; får man endelig for en gangs skyld foræret et sådant kort, der viser de administrations-geografiske omstændigheder på et bestemt område? Det »medfølgende karte« befinder sig dog ikke ved ansøgningen længere; det ville ellers have været interessant at se, hvor grundige informationer det har kunnet give eftertiden. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lenssager: Brahetrolleborg II, skr. 8/11 1722.

Det bedste eksempel på administrativ »kortlægning«, som er fremkommet, er formentlig Landsarkivet for Nørrejylland's udgivelse: De nørrejyske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956. 1967. For denne bestemte del af landet oplyses det her, i hvilke sogne de enkelte birker havde jurisdiktion, men *de* ganske enkelte ejendomme, som det manges gang blot drejede sig om, lader det sig ikke gøre at udpege. Fortegnelsen (der ikke indeholder kort) illustrerer meget tydeligt den administrative splittelse som sådan.

Ifølge E. Westerbech Dahls 2-bindsudgivelse 1980 om trykte kort over de fynske øer, skulle der ikke foreligge ældre trykte kort, som er anvendelige i den her omhandlede administrative sammenhæng.

67. H. Stampe: Erklæringer ... Bd. I, p. 673.
68. Formelt havde stiftamtmanden de samme beføjelser over for lensbesidderne som over for de andre amtmænd. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1740-1741, skr. 5/8 1741.
69. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1744-1746, skr. 12/9, 13/10, 2/12 1744.
70. Friisenborg godsarkiv: G. 341-348.
71. Roepstorff godsarkiv: Resolutionsprotokol ... 1781-1784, skr. 28/9 1782 m.fl., cirk. 15/6 1799.
72. Rtk. cirk. 17/1 1835. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 24/6 1793. 13/54, skr. 17/6 1843. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 26/9 1772.
73. Gyldensteen birkedommers arkiv: Indkomne breve 1793-1806, skr. 26/10 1805.
74. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765. Gyldensteen birkedommers arkiv: Tingprotokol 1759-1770, fol. 126.
75. Salling herredsfogeds arkiv: Kopibog 1814, skr. 7/4.
76. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1744-1746, skr. 1/1, 26/1 og 26/6 1746.
77. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 5/8 1767, 8/8 1768.
78. Generaltoldkammeret: Det vestindisk-guineiske rente- og generaltoldkammer. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 15/8, 3/10 1767, skr. 16/1 1768.
79. Kgl. mandat 24/12 1710. Kanc. skr. 21/9 1802. Langeland godsarkiv: 0/23, skr. 13/10 1804. Gyldensteen birkedommers arkiv: Indkomne breve 1793-1806, skr. 24/9 1802. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 13/10 1804.
80. Kanc. P. M. 15/9 1787.
81. Gadestævne: Møde på landsbyens officielle plads. Se Håndbog for Danske Lokal-

- historikere, p. 245. Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1779-1818. Muckadell godsarkiv: Dokumenter vedrørende birketinget 1802-1805. Langeland godsarkiv: Journaler over ankomne anordninger ... 1835-1849.
82. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1784-1795, skr. 2/7 1791. Langeland godsarkiv: 13/17, skr. 14/5 1789. 13/52, skr. 21/8 1781. 13/3, skr. 21/12 1809.
83. Kirkestævne: Forsamling af menigheden efter gudstjenesten på kirkens grund. Kanc. cirk. 30/5 1820.
84. Frdn. 12/3 1783. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 310, skr. 22/10 1783.
85. Godsejeren udnyttede også kirken, når folk alligevel havde indfundet sig til gudstjenesten. På Gyldensteen lod greven alt murermesterarbejdet på grevskabet udbyde i licitation fra prædikestolen. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol, skr. 18/8 1761.
86. Scheelenborg godsarkiv: Diverse dokumenter 1678-1861, heri diverse skr. 1815-1824. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 10/6, 8/12 1801.
87. Langeland godsarkiv: 0/23, skr. 1803. 13/6, skr. 1/4 1841. Cirk. 5/12 1791.
88. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 6/5 1789. 13/17, skr. 14/5 1789. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 21/7 1804.
89. Frdn. 6/12 1743.
90. Politikassen var dog et begreb, der først eksisterede efter 1791. Langeland godsarkiv: 0/33, diverse skr.
91. Cirk. 6/6 1794. Langeland godsarkiv: 0/30, skr. 23/2 1838. 13/4, skr. 14/12 1817. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 22/12 1805, 18/1 1806.
92. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1806-1810, skr. 18/10, 21/10 1809. Kopibog 1809-1812. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 9/5 1849. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog for udgåede breve 1842-1865, skr. 21/7 1846. Frdn. 11/10 1791. Kanc. skr. 5/4 1803. Kanc. skr. 27/4 1816. Gyldensteen birkedommers arkiv: Indkomne breve 1795-1806, skr. 8/1 1804. Frdn. 11/11 1791.
93. Frdn. 11/11 1791. Langeland godsarkiv: 13/10, udat. fortegnelse over sognefogeder, midten af 1790'erne. Muckadell godsarkiv: Kopibog 1829-1832, skr. 12/3 1832. Som en slags kompensation for sognefogedens byrder, var hans husstand fritaget for kongerejser, indkvartering, vejarbejde m.fl. offentlige arbejdspligter. Han var desuden fritaget for at betale delinkvent- og bropenge. Der tilfaldt ham en art sportler, når han medvirkede ved udpantningsforretninger (således i 1790'erne 12 skilling pr. udpantning), beløbene måtte han dog selv sørge for at få inddrevet. I lang tid fik de husmænd, der fungerede som sognefogeder, lægsmænd etc. ikke tilstået de samme anordningsmæssige fordele som gårdmandssognefogederne. Endnu i 1813, under det høje prisniveau, måtte husmændene selv bekoste det skrivemateriale, de skulle bruge i tjenesten. Dette foranledigede, at greven af Langeland indstillede til kancelliet, om ikke husmands-sognefogeder kunne få bevilget et honorar af det offentlige, som dog i det mindste kunne dække deres embedsudgifter. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 4/1 1813.
94. F.eks. på grevskabet Langeland i 1740'erne ifølge Fynske Årbøger, p. 40, 1970.
95. Muckadell godsarkiv: Kopibog 1829-1832, skr. 13/3 1832. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 22/1 1814. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 3/5

1816. Kanc. P. M. 15/12 1792. Kanc. P. M. 16/2 1793. Frdn. 11/11 1791. Se også reskr. 29/7 1834, om at amtmanden skal meddele sognefogeden instruks. De oplysninger, som amtmanden modtog om af- og tilgang af sognefogeder, meddelte han naturligvis videre til amtets herredsfogeder. Svendborg amts arkiv: Journal 1849 B, diverse skr.
96. Kanc. P. M. 18/5 1799. Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 16/12 1792. 13/10, skr. 11/6 1792, 2/1, 8/1 og 19/1 1793.
97. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 14/9 1812.
98. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1749-1755. Dallund godsarkiv: Retsakter fra 1780'erne.
99. E. Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Administrationshistoriske studier bd. 4.
100. Odense amts arkiv: Journal 1737, skr. 27/8. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765-1771. Gyldensteen birkedommers arkiv: Indkomne breve 1793-1806 (forvalteren til birkedommeren, at han skal bruge visse oplysninger til en indberetning til centraladministrationen; førend han har fået disse, kan han ikke »give nogen argumenteret beretning« for det, kollegiet har spurgt om) skr. 1805.
Gyldensteen godsarkiv og Odense amts arkiv: Diverse skr. mellem grevskab og amt 1809-1811.
101. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokoller 1749-1772, diverse skr. Baroniet Winthersborgs arkiv: Indkomne breve 1710-1739, diverse skr.
102. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, div. skr. Kopibog 1771-1792, diverse skr. Roepstorff godsarkiv: Resolutionsprotokol ... 1781-1784, skr. 28/9 m. fl. Lindensborg godsarkiv: Kopibog 1723-25. G. 147-258.
103. A. Nielsen: Det statsvidenskabelige studium i Danmark før 1848, p. 73 ff.
104. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1836-1842, skr. 22/1 1840.
105. Jfr. Retsbetjent-registraturen på Landsarkivet for Fyn.
106. Grethe Ilsøe: Vejen til embede, p. 26.
107. Grethe Ilsøe, anf. værk p. 117.
108. Grethe Ilsøe, anf. værk p. 74 ff. Exam. jur.: Titel for den, der havde bestået den juridiske embedseksamen på dansk for ustuderede; størstedelen af retsbetjentene var exam. jur., hvis de overhovedet havde juridisk uddannelse. Om eksamensformer, se G. Ilsøe, anf. værk. Cand. jur.: Titel for akademiske jurister.
109. H. Jørgensen: Arkiv. Bd. 3, p. 105 (Artiklen: »De private birkers endeligt«).
I en af Rentekammerets arkivfonds må der i øvrigt formodes at befinde sig materiale, som belyser lønningsforhold for lokaladministrationens embedsmænd ca. 1768. Rentekammeret indhentede i det mindste sådanne oplysninger ved cirkulære i juni måned 1768 til stiftamtmand, amtmænd, grever og friherrer i anledning af det ekstra påbud af betjentenes gage ifølge frdn. 14/5 1768. Svendborg amtstues arkiv: Nr. 699, skr. 25/6 1768.
110. Ved forarbejderne til forordningen af 4/8 1788 (om kongelige retsbetjentes forpligtelser til at gøre indskud i den almindelige enkekasse) kan det formodes, at der foreligger indberetningsmateriale, som også omfatter de private birkers embeds-

- mænd; (der har ikke været mulighed for at udnytte dette til nærværende undersøgelse).
111. Frdn. 7/2 1738 art. 4 gav grever og baroner ansvar for den rette protokollering ved deres egne birketing.
 112. Scheelenborg godsarkiv: Div. korrespondancesager 1717-1844. Skr. 29/6 1785. Sagen drejede sig også om, at Trojel havde nægtet at afholde udgiften til sine embedsprotokoller.
 113. Prokurator: Person, der med kgl. bevilling eller med amtets bevilling drev sagførvirksomhed uden at have nogen egentlig juridisk uddannelse. I 1700-tallet nød prokuratorerne i almindelighed ikke større social anseelse. Alligevel var selv godsejere nødt til at betjene sig af prokuratorer, når de skulle have ført sager for retten. Prokurator Rønnow havde i 1763 ført en sag smukt til sejr for grevskabet Gyldensteen imod en fæstebonde, men efter grevens mening var han en skurk, når man tog hans honorarkrav i betragtning: Hans beregning af diæter og rejsepenge var ganske ublu, og han ville have betaling for sine »forskrækkelige vidtløftige skrifter og sine idelige udsættelser i retten«, hed det. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-65, skr. 25/1 1763.
 114. Langeland godsarkiv: 13/17, skr. 12/9 1788.
 115. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 21/8 1781, skr. 13/1, 24/11 og 26/11 1791. 13/18, diverse skr. 1792. 13/2, skr. 13/1, 15/11 1794, skr. 25/12 1795, skr. 16/12 1796.
 116. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 8/2 1800 m.fl. 13/1, skr. 8/5 1793.
 117. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765.
 118. Langeland godsarkiv: 13/2, diverse skr. 1790'erne.
 119. Omkring 1814 var birkedommeren på Brahetrolleborg tillige byfoged i Fåborg og herredsfoged i Salling herred. Altså et eksempel på sammenblanding af den offentlige og den patrimoniale sektors embeder. (Dette fremgår for øvrigt ikke af retsbetjent-registraturen på Landsarkivet for Fyn.) På grund af arbejdsbyrden, som medførte en del rejseri, fik han i 1814 konstitueret en fuldmægtig for sig i by- og herredsfogedembedet. Salling herredsfogeds arkiv: Kopibog 1814, skr. 15/3. Friisenborg godsarkiv: G. 341-348. Andre eksempler på embedskumulering i retsbetjentsektoren ses bl.a. i Hof- og Statskalenderen 1801-1849.
 120. Kendes bl.a. fra lenene Langeland, Wedellsborg, Brahesminde og Lehn. Af kanc. skr. 31/5 1823 fremgår, at baronessen sidstnævnte sted endog har konstitueret *birkeskriveren* til at forestå amtmands-skiftejurisdiktionen.
 121. På grevskabet Langeland var der i 1780'erne ansat 2 skriverkarle og 2 skriverdrenge, der gik inspektør, godsforvalter og skifteforvalter til hånd, men da den *private* godsadministration var temmelig omfattende i sig selv, kunne arbejdet muligvis ikke overkommes med en mindre stab. Folketælling for Langeland herreder 1787.
 122. Brahesminde godsarkiv: 13/14, skr. 11/6 1823 m.fl.
 123. Se f.eks. Muckadell godsarkiv: Kopibøger 1829-1838.
 124. Frdn. 3/6 1809.
 125. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondancen mellem amt og len. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 8/6 1810. Kopibog 1836-1842, skr. 4/1 1841.

- Hvidkilde godsarkiv: Kopibog 1823-1834, skr. 11/6 1824. Kanc. skr. 31/5 1823.
126. Kanc. skr. 23/6 1818, kanc. skr. 17/1 1835, kanc. skr. 14/12 1837. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1832-1836, skr. 21/1 1835. Brahesminde godsarkiv: 13/49, skr. 12/9, 22/6 1835. 13/50, skr. 5/5, 1/9 1840.
 127. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1784-1795, skr. 7/12 1793. Indkomne breve 1806-1810, skr. 11/9, 13/9 1810. Retsbetjent-registraturen på landsarkivet for Fyn.
 128. Frdn. 8/6 1787. Kanc. P. M. 29/11 1787. Retsbetjent-registraturen på Landsarkivet for Fyn.
 129. Ved Langeland birk samt ved Strynø birk var skriveren i 1849 exam. jur. Svendsborg amts arkiv: Journal B. 1849, skr. 13/7.
 130. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 8/6 1810. Kopibog 1836-1842, skr. 4/1 1841. Langeland godsarkiv: 13/54, skr. 17/6 1843.
 131. J. Mandix: Danmarks Tilstand for omkring tredsindstyve Aar siden sammenlignet med den nuværende, p. 47 ff.
I 1848 gav A. F. Bergsøe udtryk for en formelig begejstring over den danske embedsstand, idet han erklærede, at »der er få lande i hvilke der fordres så gode garantier for embedsmændenes duelighed, som i vort fædreland«. Den danske stats statistik. Bd. III, p. 486.
 132. Eneste tilfælde, der er påtruffet i det benyttede materiale, hvor godsets daglige administratorer måtte betegnes som virkelig udygtige, var ved det lille baroni Wintthersborg i Lolland Nørre herred, men her er vel at mærke tale om en periode i 1720'erne og 1730'erne. I herskabets fravær havde forvalteren tilsyneladende svært ved at styre godsdriften som helhed. Bønderne klagede til herskabet over en tysk foged, der gav ordrer på tysk, som ingen forstod, og som omgikkes alle så hårdt, at »han bortjager bøndernes folk af godset, så vi ingen folk fra fremmed gods kan få igen«, »ødelagde« bønderne med for store hoverikrav etc. etc. Baroniet Wintthersborgs arkiv: Indkomne breve 1710-1739, bl.a. skr. 13/12 1729 og 5/7 1730.
 133. P. M. 8/12 1787. Cirk. 26/9 1789.
 134. Kanc. P. M. 9/5 1795.
 135. Holstenshuus birkedommers arkiv: Indkomne breve 1803-1818.
 136. Lehn birkedommers arkiv: Kopibog 1836-1842.
 137. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 15/7 1738. Wedellsborg birkedommers arkiv: Tingbog 1737-1771, skr. 6/7 1738. Jfr. note 22 til kapitel 6.
 138. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 1/12 1810. Langeland godsarkiv: 13/48, skr. 24/12 1834.
 139. Kanc. skr. 13/12 1828. Lehn birkedommers arkiv: Kopibog 1836-1842.
 140. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 15/2 og 3/3 1736. Kanc. P. M. 10/12 1774.
 141. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1744-1746, skr. 13/3, 5/4, 14/4, 12/6 og 13/10 1745.
 142. A. Riising har allerede i Uppsala-rapporten 1974 beskæftiget sig med netop dette administrationshistoriske tilfælde og har fremsat en tilsvarende konklusion.
 143. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 31/3 1740.

144. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1744-1746, skr. 13/3, 9/4 og 25/8 1745. Langeland godsarkiv: 13/50, skr. 3/8 1745. 0/21, skr. 9/7 1768. Wedellsborg godsarkiv: Forskellige breve 1593-1899, skr. 7/10 1769, 22/1 1780 m.fl.
145. Frdn. 17/12 1762. Anordn. 30/11 1778. Baroniet Winthersborgs arkiv: Kopibøger 1780-1800.
146. Wedellsborg godsarkiv: Forskellige breve 1593-1899, skr. 24/1 1780. Om den følgende tid, se kanc. cirk. 16/8 1794.
147. Scheelenborg godsarkiv: Karantænesager 1822-1831, diverse skr. Kollegialbreve og cirkulærer 1823-1832, skr. 27/8 1831. Kanc. skr. 17/4 og 1/5 1824. Kanc. cirk. 13/8 1822. Kanc. cirk. 25/6 1831. Kanc. cirk. 18/10 1831.
148. Fyns guvernements arkiv; registratur udgivet af Landsarkivet for Fyn, 1977.
149. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 20/1 1816.
150. Fyns guvernements arkiv: Referatprotokol 1816-1817.
151. Odense amts arkiv: Journal 1820.
152. Se f.eks. Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning 5/7 1803. Reskr. 19/8 1791. Kanc. cirk. 16/8 1794, 29/10 1808 og 29/4 1820. Cirk. 18/6 1831. Reskr. 20/10 1773. Odense amts arkiv: Journal 1810, skr. 4/8 og 29/9. Vedrørende de langlandske særordninger, se f.eks. Langeland godsarkiv: 0/19, skr. 26/2, 21/5 og 31/8 1774, skr. 5/4 1794. 0/21, skr. 8/6, 28/8 1776. 13/14, skr. 16/3 1812. 13/15, skr. 5/2 1774.

Noter til kapitel 2

1. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Politiret til Brug ved Forelæsninger, p. 2-9. P. Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, p. 155 ff. Sidst har Inger Dübeck i sin disputats fra 1978 behandlet begrebet »god politi«. Købekoner og konkurrence, p. 451 ff. Se også Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1981.
2. Kolderup-Rosenvinge, anf. sted p. 9 ff. A. H. Pedersen: Birketing i Gl. Københavns amt 1521-1965, p. 249 ff.
3. Kurt Møller Pedersen: Oprettelsen af politimesterembedet i København. Politi-historisk tidsskrift. 1981, p. 10.
4. Instruks 5/9 1691. Under kollektive velfærdsforanstaltninger hørte renovation, vandforsyning, byggeregulering, brandslukning, levnedsmiddelforsyning etc.
5. Nyt Juridisk Arkiv. 7. bind, p. 163.
6. Se f.eks. frdn. 10/3 1725 om jurisdiktion i politisager og borgerlig næring. Frdn. 12/3 1735 om sabbatens helligholdelse. Reskr. 6/4 1742. Frdn. 25/8 1741 om land- og forprang. Reskr. 22/8 1760.
7. Holstenshuus godsarkiv: Kollegialbreve 1736-1774 og 1779-1791, skr. 6/9 1737. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 19/9 1737. Kgl. resol. 6/9 1737, reskr. 20/9 1737, frdn. 3/7 1739. I hovedstaden indførtes allerede »politifiskaler« med frdn. om politiet af 1701.
8. Ny Minerva 1806. J. Mandix: Undersøgelse om Nødvendigheden af en Forandring og Forbedring i den danske og norske Lovgivning...
9. G. L. Baden: Forslag til dansk-norsk juridisk Ord- og Sagleksikon.
10. Kolderup-Rosenvinge, anf. værk p. 9.

11. Bondefoged: En af godsejeren udpeget bonde, der i samarbejde med ridefogeden skulle fungere som forbindelsesled mellem herskab og almue.
12. Frdn. 18/11 1791.
13. Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 113 ff. Justitssager blev også benævnt delinkventsager. I frdn. 21/5 1751 defineredes de som sager, der angik personers liv, ære og lempe, tyveri, røveri, drab og mordbrand. Ifølge kanc. skr. 10/8 1799 var delinkventsager indbefattet i justits- og offentlige sager.
14. Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 111-113.
15. Ørsted, anf. værk og bind, p. 112. Se også T. Algreen-Ussing: Haandbog i den danske Kriminalret. I. del, p. 3-4. Collegialtidende 1829, p. 977 ff. De vigtigste almindelige anordninger vedrørende politiets organisation og forretninger fremgår af frdn. 22/10 1701, 10/3 1725, 25/3 1791, 5/7 1793, 8/3 1799 og 4/8 1809 samt Plakater 27/12 1815 og 28/2 1817 og instrukser 24/3 1741, 1/4 og 4/4 1809.
16. Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 14/4 1792, jvfr. kanc. skr. af samme dato.
17. Kanc. P. M. 4/8 1792.
18. Kanc. cirk. 24/1 1795.
19. Kanc. P. M. 1/11 1794.
20. Kanc. P. M. 1/11 1794.
21. Langeland godsarkiv: 0/19, skr. 15/2 1794. Jvfr. kanc. P. M. samme dato, jvfr. frdn. 25/3 1791 § 32, jvfr. kanc. skr. 4/8 1792.
22. P. Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, p. 391.
23. Amtmanden har overopsyn med politivæsenet. Ifølge frdn. 25/3 1791 og frdn. 11/11 1791 skulle der gives ham underretning, når nogen på landet blev grebet i grove forbrydelser. Grevernes privilegier art. 17, friherrernes privilegier art. 15. (Hals- og håndsretten).
24. Kanc. P. M. 22/8 1792, hvor der bl.a. henvises til art. 17 i grevernes privilegier. H. Jensens bidrag til Herregaardene og Samfundet, red. Th. Mathiassen, p. 24.
25. P. Johs. Jørgensen, anf. værk p. 62, p. 391. Grevernes privilegier art. 22.
26. Grevernes privilegier art. 22.
27. Danske Lov 1-2-7.
28. G. L. Baden: Birkerettigheden i sin Oprindelse, Fremgang og Følger, p. 83. Ifølge Claudius Madsen: Grevskabet Wedellsborg, p. 18, blev de dømt efter D. L.: 6.17.17. Frdn. 4/3 1690 og D. L.: 6.22.1-3.
29. Kgl. befaling 15/7 1690 og 7/1 1696. Frdn. 5/5 1696.
30. Kanc. P. M. 22/8 1795. Samsøe grevskabs amtsarkiv: Overpolitiretssager.
31. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765-1771, skr. fra grev Reuss 13/5 1770.
32. Odense tugthus arkiv: Protokol over de indsatte 1752-1798.
33. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1755-1760, skr. 14/7 1756. I tugthusets protokol ses ingen indførsler om vedkommende fange, hvorefter kan sluttes, at protokollen ikke giver et fuldstændigt billede af tilstandene eller typerne af indsatte på dette tidspunkt. For fuldstændighedens skyld må det bemærkes, at der *kan* være rum for den antagelse, at karlen var blevet sat i tugthus i overensstemmelse med forordningen 6/12 1743 »om pengebødens inddrivelse og hvorledes den skyldige, når betaling ej erholdes kan, bør straffes på kroppen m.v.«. Ifølge forordningens § 14 skulle

- almuefolk afsone pengebøder, de ikke kunne udrede, med arbejde, men øvrigheden skulle ved skriftlig resolution, altså ved en subsidiærdøm, fastsætte, »hvor lang tid de skyldige således på kroppen skal straffes«. Imidlertid fortsætter § 15: »Befinder øvrigheden de skyldige af sådanne omstændigheder, at deres velfærd og lempe ved slig offentlig straf kunne forspildes, da må han i stedet tilsige dem straf med fængsel på vand og brød ...« efter nærmere bestemt skala. Baronon kan altså have haft den intention, at karlen skulle afsone resten af en døm i baronietts eget arresthus.
34. Frdn. 6/12 1743 åbnede dog mulighed for, at den skyldige kunne løse sig fra sidste del af tugthusopholdet, hvis han selv eller med andres bistand kunne betale det skyldige.
 35. Odense tugthus arkiv: Protokol over de indsatte 1752-1798.
 36. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1749-1755, skr. 2/1, 27/1 m.fl. 1753.
 37. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 20/1 1765.
 38. Lindenborg godsarkiv: G. 147-261. Skr. 6/6 1758.
 39. Forordningen gav privilegerede godsejere myndighed til at bestemme, hvorledes bøder af deres tjenere skulle afsones. At idømme subsidiære straffe var altså ikke oprindelig en speciel overøvrighedskompetence, men efter frdn. 3/6 1796 om retts pleje, synes kompetencen udelukkende at måtte tilkomme amtmænd og lensbesiddere. Jvfr. Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 93.
 40. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765, skr. 4/6 1765.
 41. I tilfældet med Niels Gregersens kone, Birthe Nielsdatter, kan det ikke ses, om der var tale om almindeligt eller kvalificeret lejemål: hertil kommer en række andre ukendte faktorer, idet Birthe Nielsdatter i sommeren 1765 var indstævnet for birketinget af en mand, som hævdede, at hun løgnagtigt havde udlagt ham til barnefader. Det ses, at hun lod udtage kontrastævning imod manden, men sagen er ikke bevaret i sin helhed. Gyldensteen birkedommers arkiv: Tingprotokol 1759-1770, fol. 126 ff.
Andre lejemålssager omtales på Gyldensteen, se f.eks. korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 12/2 og 29/6 1762. I et af tilfældene blev kvinden idømt 10 dage i arresten på vand og brød, men lejemålsforbrydelsens omfang er ukendt.
Om subsidiær strafudmåling bl.a. i anledning af lejemålsbøder, se også Lindenborg godsarkiv: G. 147-261, forvalterinstruks 26/7 1754.
 42. Kanc. P. M. 17/3 1787.
 43. T. Algreen-Ussing fastslog dog i Haandbog i den Danske Kriminalret. I. del, p. 89, at »Det er øvrigheden og ikke dommeren, der bestemmer den subsidiære straf ved bøders ikke-betaling«.
 44. Kanc. P. M. 22/9 1798.
 45. Kgl. resol. 27/12 1797. Erektionspatent 9/5 1798.
 46. Brahesminde godsarkiv: 0/2, skr. 10/3 1819.
 47. Kanc. skr. 22/6 1819.
 48. Det samme ses under kancelliets rutinemæssige forretningsgang: Således afkrævede man f.eks. i 1828 besidderen en beretning for året 1827 om de ved grevskabet »forefaldne sager angående forbrydelser og de derfor tilfundne straffe«. I tiden for-

- ud havde greven dog gentagne gange gjort opmærksom på, at nævnte beretninger vedrørende lenet blev indsendt af Salling herredsfoged via amtet. Tilmed havde greven lidt herefter modtaget en skrivelse fra kancelliet, der bekræftede, at man var indforstået med ordningen. Brahesminde godsarkiv: 0/1, skr. 28/4, 12/5, 9/1 og 31/1 1829.
49. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 6/6, 9/6 og 23/6 1820.
50. Brahesminde godsarkiv: 0/2, 0/3 og 0/4 – diverse skr. i nævnte arkivalske enheder.
51. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 6/6, 9/6 og 23/6 1820.
52. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 31/5 1823, 16/11 1824. I et af disse tilfælde gjaldt det et tyveri begået i Horne præstegårdshave. Men da en beboer på lenet stjal noget kobber fra kapellet i Horne kirke, skulle tyveriet også sagsbehandles af amtmanden; baggrunden var her, at greven som kirkeejer var part i sagen. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 20/11 1826.
53. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 3/6 1823.
54. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 19/12 1812.
55. Gyldensteen birkedommers arkiv: Politiretsprotokol 1791-1820, justitsprotokol 1807-1820.
56. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 10/11. Brahesminde godsarkiv: 0/3, bl.a. skr. 9/6 og 13/6 1821.
57. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 25/9, 6/11, 16/11, 23/11, 7/12 og 14/12 1805.
58. Holstenshuus birkedommers arkiv: Politiprotokol 1791-1821, indførslerne 10/10, 26/10, 9/11, 23/11, 7/12 og 14/12 1805.
59. Fyns bispearkiv: Journal 1805-06 og kopibog samme år.
60. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 11/12 1819.
61. Frdn. 3/6 1796. Frdn. 12/6 1816 m.fl. Brahesminde godsarkiv: 0/3, skr. 13/1 1821, 5/10 1822 samt diverse skr. i enhederne 0/2 og 0/3. Hertil svarede bestemmelserne i kanc. cirk. 10/8 1799 om, at den dommer, som havde påkendt en politi- og justitssag, også qva foged burde eksekvere den af ham afsagte dom, og *ikke* den dommer under hvis ret den skyldige i andre tilfælde eller i civile sager måtte henhøre. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 19/11 1814. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog for udgåede breve 1842-1865, skr. 21/7 1846.
62. Baronon af Holstenshuus forsøgte således i 1797 at blive fri for at lade en højesteretsdom, der lød på kagstrykning samt livsvarigt arbejde i Nyborg fæstning, eksekvere. Men delinkventen var i første omgang blevet tiltalt og dømt ved hans eget birketing, og stiftamtmanden afviste pure at overtage baronens eksekutionsfunktion. Da baronen herefter bad kancelliet om at pålægge stiftamtet opgaven, blev hans begæring også afvist af kollegiet. Holstenshuus godsarkiv: Kollegialbreve 1792-1799, skr. 19/10, 31/10 og 5/12 1797. Lensbesidderen skulle også beslutte, om en dom skulle appelleres, når den oversteg en vis minimumsstraf, og/eller når den anklagede ikke selv kunne overskue sin situation (f.eks. ikke vidste, om han havde ret til at begære appel). I forbindelse hermed skulle lensbesidderen korrespondere med kancelliet og træffe foranstaltninger til dommens indstævning for Højesteret.
- Kanc. P. M. 14/9 1793. Frdn. 3/6 1796. Frdn. 31/5 1805. Brahesminde godsarkiv:

- 0/3, udat. skr. 1821. 0/2, skr. 12/10 1819. Se også Langeland godsarkiv: 13/5, skr. 16/3 1821 samt Scheelenborg godsarkiv: Kopibog 1845-1865 (Sag om »fødsel i dølgsmål og ombringning af foster«), skr. 29/5, 17/6, 1/7, 30/7, 5/8, 28/11 og 10/12 1845. Det var naturligvis af overordentlig betydning, at den embedsudøver (her lensbesidderen), der skulle tage stilling til en doms appellation, var i besiddelse af et vist mål lovkyndighed og desuden omfattede de enkelte sager med interesse for de dømte. Ved Friisenborg birketing blev en tyv i 1815 idømt livsvarigt fæstningsarbejde i København og erklærede sig »inden retten fornøjet med dommen«. Birkedommeren kunne formelt kun henstille til greven at overveje sagens appellation. Friisenborg godsarkiv: G. 341-348, skr. 17/2 1815.
63. Frdn. 14/10 1793. Pl. 6/12 1839. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve til amtmandskabet 1818-1849, skr. 14/5 og 17/5 1845. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog for udgående breve 1812-1818, skr. 31/5 1814. Scheelenborg godsarkiv: Forskellige breve m.v. 1762-1849, skr. 21/10 og 22/12 1821.
64. Langeland godsarkiv: 0/35, skr. 30/6, 27/8 og 28/8 1843. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve til amtmandskabet 1818-1849, skr. 6/6 1846. Lehn godsarkiv: Kopibøger vedrørende amtmandskabet, heri kopibog 1835-1849, skr. 24/7 1835.
65. I henhold til cirk. 9/5 1826. At forrette kørsler, bl.a. i offentlig tjeneste, gik på omgang blandt bønderne, som skulle tilsiges hertil af sognefogeden. Frdn. 26/6 1844. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1806-1810, skr. 7/7 1810.
66. Kanc. P. M. 22/9 1798. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 21/12 1809, 18/3 1810. Kanc. cirk. 31/10 1801.
67. Reskr. 17/1 1738. Kanc. skr. 26/3 1790. Kanc. skr. 31/8 1792. Kanc. skr. 29/12 1801 m.fl.
68. Men ifølge Langeland godsarkiv: 13/47, skr. 29/7 1837 kunne der også gives resolution (f.eks. om frikendelse) »ved overpolitiretten«. Det er altså vanskeligt at se, hvornår resolutionen burde afgives af overpolitimesteren – og hvornår af overpolitidommeren.
69. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 7/3 1809.
70. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 15/4 1791.
71. Langeland godsarkiv: 13/7, skr. 8/8 1791.
72. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 31/8 1799.
73. Jvfr. indstilling fra Wedellsborg-greven til kancelliet af 1819 med forslag om, at der blev udformet en ny lov til bekæmpelse af betleri og løsgænger. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 24/11 1819.
74. Reskr. 31/1 og 8/5 1816. Kanc. cirk. 18/10 1817. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 18/10 1817.
75. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 14/12 1817.
76. Ved kanc. skr. 12/9 1812 fik lensbesidderne i opdrag at påse, at politimestrene forsynede håndværkersvende, der ville rejse udenlands, med dåbsattester eller med lignende dokumenter, der kunne godtgøre, at indehaveren var dansk undersåt; dette for at forhindre, at håndværkerne blev indrullerede i fremmed krigstjeneste. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. af samme dato. Ved kanc. skr. 20/10 1812 gjordes overpolitimesteren også ansvarlig for, at der ved færgesteder holdtes journaler over rejsende, og at der hver måned blev ind-

sendt afskrifter heraf til kancelliet. Han fik desuden ansvar for, at lenets betjente og funktionærer præsterede et mønsterværdigt samarbejde med de officerer, der var udkommanderede til færgestederne. Ifølge skr. fra admiralitets- og kommissariatskollegiet 3/11 1812 skulle overpolitimesteren påse, at samtlige (lenets) auktionsforvaltere indsendte designationer over alle »af private kapere opbragte samt kondemnerte og bortsolgte skibe og ladninger«. Overpolitimesterens opgaver som øverste kontrolinstans med hensyn til handel og priser blev især aktuelle efter forandringen i pengevæsenet fra 1/1 1813. Han skulle påse, at almindelige levnedsmidler ikke solgtes til mere end de lovlige maksimalpriser. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, diverse skr. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 18/3 1810.

77. Holstenshuus birkedommers arkiv: Indkomne breve 1803-1819, skr. 14/5 1805 m.fl. – 1793-1809 havde Holstenshuus og Langesø birker samme birkedommer.
78. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 7/3, 20/6, 1/8, 17/10, 3/11, 21/11, 28/11, 22/12 1812 og 6/2 1813.
79. Kanc. skr. 14/4 1792. Kanc. skr. 4/8 1792. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 2/1 1791 og 11/6 1793. Kanc. P. M. 16/2 1793.
80. Som anført i note 70.
81. Brahesminde godsarkiv: 0/12, skr. 12/6 1817, 7/4 1838, 4/4 1846 og 4/3 1849. Samme arkiv: Enhed 13/14, skr. 16/8 1824.
82. Brahesminde godsarkiv: 0/12, skr. 29/10 1823, 18/2 1831 og 24/3 1832. Ifølge frdn. 29/2 1792 skulle sognefogeden være brandfoged i den landsby, hvor han boede.
83. Her skal dog ses bort fra bestemte bevillinger, som det kun tilkom amtmændene at udstede: Ifølge frdn. 15/2 1808 var bevillinger til landsbysmede og -hjulmænd lensbesidderne uvedkommende (kanc. skr. 29/11 1803). Det samme gjaldt bevillinger til de i forordningen 23/3 1827 nævnte professioner. I denne forordnings § 22 hed det, at de ny bevillingstyper kun kunne udstedes af dem, »der beklæde egentlig amtmandsembede«. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 8/9 1814: Her anbefaler greven over for stiftamtmanden en ansøgning fra Gamborg sogns beboere, om at X X må fritages for den virkelige tjeneste ved de annekterede batalioner for at påtage sig hjulmagerprofessionen i sognet, da der ikke findes nogen anden, som kan udfylde hans plads. Bevillingen havde forbindelse med landmilicevæsenets forretninger, og disse vedkom ikke lensbesidderen. Kanc. cirk. 4/6 1816.
84. Kanc. cirk. 4/6 1816.
85. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 9/6 1816. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 9/6 1816.
86. Kanc. skr. 21/12 1816.
87. Kanc. cirk. 15/11 1836. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 287, skr. 27/7 1820. Amtmandskabets journal 1835-1849, skr. 21/12 1836. Brahesminde godsarkiv: Næringsbevillinger til håndværkere 1819-1837, skr. 20/10, 24/10 1819, 28/8, 12/9, 23/9 og 27/9 1820. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1836-1842, skr. 6/5 1837. Kopibog 1818-1827, skr. 30/4 1823. Af den sidste ses, at bevillingsudstedelsen dog ikke altid var problemfri: Kompetencestrid mellem stiftamtmanden og greven, først-

- nævnte ignorerer grevens forlangende om at afgive udtalelse om ansøgninger fra folk fra grevskabet, som stiftamtmanden skulle meddele bevillinger. Ifølge frdn. 29/11 1822 og kanc. skr. 15/11 1836 tilkom det lensbesidderne at meddele landsbyhåndværkere tilladelser til at holde svende og drenge; i sådanne tilfælde gjaldt dog også bestemmelsen i kanc. cirk. 21/12 1836 om at de skulle korrespondere herom med amtmanden, før bevillinger gaves.
88. Brahesminde godsarkiv: 13/57, skr. 29/6 1836.
 89. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 9/3 1837 samt 13/48, skr. 27/4 og 6/6 1840. Om den langelandske sær-ordning af politi- og justitsforvaltningen, se p. xxx ff.
 90. Langeland godsarkiv: 13/48, skr. 6/6 1840.
 91. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765-1771, skr. oktober 1765.
 92. Kanc. P. M. 15/12 1792.
 93. Holstenshuus godsarkiv: Kollegialbreve 1792-1799, skr. 11/8 1792.
 94. Frdn. 26/3 1800.
 95. Kanc. skr. 8/8 1826 til besidderen af grevskabet Bregentved. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog for udgående breve 1842-1865, skr. 21/7 1846 og 23/4 1847.
 96. Fr. Thaarup: Udførlig Vejledning til det Danske Monarkis Statistik. 3. del. 1815, p. 94.
 97. Kanc. skr. 21/4 1830. Om brandfogeder se frdn. 29/2 1792, reskr. 23/1 1802, do. 8/8 1826, do. 4/9 1826. Om strandfogeder se frdn. 28/12 1836. Om ligsynsmænd se pl. 13/1 1832, reskr. 8/9 1842. Om jordemødre se reglem. 21/10 1811, kanc. skr. 19/1 1813, do. 11/3 1820, pl. 27/4 1832.
 98. Frdn. 25/3 1791, pl. 27/12 1809.
 99. Ses bl.a. anført i noteapparatet til cirkulærerne 9/11 1819. Det ene cirk. var stilet til overøvrighederne, det andet til landsoverretterne. Kanc. skr. 23/6 1818.
 100. Grevskabet Bregentveds amtmandskab: Overpolitiretsprotokol 1816-1819. Skr. 20/4 1816.
 101. Kanc. cirk. 14/9 1819, jvfr. kanc. skr. 14/12 1837.
 102. »Mindreårige« her mænd mellem 18 og 25 år.
 103. Fra overpolitiretten skulle appelleres til Højesteret i visse sager, jvfr. frdn. 25/3 1791.
 104. Bl.a. toges spørgsmålet op i 1812.
 105. Noten til kanc. cirk. 9/11 1819.
 106. Landsoverretterne indførtes ved frdn. 25/1 1805 til afløsning af landsting og rådstueretter (i de købstæder, der havde sådanne) for at fremme »rettens hurtige og vedbørlige pleje«. Landsoverretten for østifterne blev knyttet sammen med Hof- og Stadsretten i København. For Jylland etableredes en landsoverret i Viborg. Alle sager, der tidligere havde været appelleret til landstingene eller rådstueretterne (dog ikke sager under 10 rdl.) kunne i fremtiden appelleres til landsoverretterne; deres domme kunne igen appelleres til Højesteret.
 107. Nemlig de ovennævnte købstæders politisager samt sager vedrørende kystpolitiet på Sjælland (frdn. 28/12 1817).
 108. Noten til cirk. 9/11 1819.
 109. Som anført i note 108.

110. Kanc. skr. 27/1 1816. Politiretsdommen lød på flere ugers arbejde i Odense tugthus.
111. Som begrundelse for sagens henlæggelse anførte cancelliet dels, at nogle af de overøvrigheder, hvis mening fortjente størst opmærksomhed, gik ind for den bestående ordning, dels at det endnu ikke kunne vides, hvilke følger forordningen om injuriersagers behandling (20/10 1819) i politiretsformer (men under appel til landsoverretterne) ville få.
112. Noten til cirk. 9/11 1819.
113. Hvad personligt fremmøde angik, se f.eks. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 26/2 1846. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 2/2 1846 samt enhed 0/35, retsakter af 22/5, 6/6, 12/6 og 10/7 1843. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 11/12 1819. Holckenhavn godsarkiv: Overpolitiretsprotokol 1816-1843. Langeland godsarkiv: 0/35, akterne fra 3/4 1843. Den 22. august 1843 sættes overpolitiretten på Tranekær Slot. Grevskabet Samsøes amtsarkiv: Overpolitiretssager 1795-1835.
Stokkemænd: De beboere i retskredsen, som blev udskrevne til at være tinghørere for at kunne bevidne, hvad der havde tildraget sig på tinge. Holckenhavn godsarkiv: Overpolitiretsprotokol, indførsel 14/3 1816.
114. Justitsministeriets 2. dept.: Svar på cirkulære 24/1 1846. Forakter til provisorisk forordning 27/5 1848, hvorved overpolitiretterne på landet ophæves. Betænkning fra greve Schaffalitzky de Muckadell 18/5 1846.
115. Holckenhavn godsarkiv: Overpolitiretsprotokol 1816-1843. Grevskabet Samsøes godsarkiv: Overpolitiretssager 1795-1835.
116. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 24/6 1815.
117. Blandt andet fremført af greven af Muckadell, se note 114.
118. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 11/12 1819. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 13/12 1805, 14/1 1806. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 26/2 1846.
119. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 26/2 1846.
120. Justitsministeriets 2. dept. Svar på cirkulære 24/1 1846 etc. Heri indberetninger fra Scheelenborg 15/5 1846, Friisenborg 23/2 1846. Holckenhavn godsarkiv: Overpolitiretsprotokol 1816-1843. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog 1845-1862.
121. Justitsministeriets 2. dept. Svar på cirkulære etc. Heri indberetning fra stiftamtmanden over Fyn.
122. Ved Fyns stiftamt var antallet af behandlede overpolitiretssager eksempelvis i året 1843 9 offentlige og 10 private, i året 1844 41 offentlige og 16 private, i året 1845 26 offentlige og 11 private. Jvfr. indberetningen fra stiftamtet som anført i note 121.
123. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823, skr. 3/12 1805, 4/1 1806.
124. Gyldensteen godsarkiv: Kopibog vedrørende grevskabets amtmandsforretninger 1838-1846, skr. 27/12 1844.
125. Frdn. 25/3 1791. Kanc. skr. 26/11 1791, do. 18/5 1793, do. 9/8 1796, do. 20/6 1815.
126. Frdn. 28/5 1828.

127. Holckenhavn godsarkiv: Overpolitiretsprotokol 1816-1843. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1823. Langeland godsarkiv: 13/5 og 0/35. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve til amtmandskabet 1818-1849.
128. Pl. 30/1 1823 som var en delvis gentagelse af bestemmelserne i kanc. cirk. 2/8 1786, pl. 29/3 1813, kanc. skr. 27/1 1821. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 15/2 1817. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve til amtmandskabet 1818-1849, skr. 8/10 1846.
129. Bestemmelsen indeholdt i plakaten 30/1 1823. Frdn. 13/2 1775 om ulovlig omløben med handelskram etc.
130. Blandt andet anført i kanc. skr. 27/1 1821.
131. Frdn. 20/10 1819 angående »fornærmelse i ord og gerning«. Pl. 26/7 1837 om skovforbrydelser. Frdn. 20/5 1840 om overtrædelse af jagtloven.
132. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 17/4 1838. Kanc. skr. 2/10 1838. Langeland godsarkiv: 0/33, skr. 19/3 1846.
133. Frdn. 6/12 1743 § 24. Reskr. 6/5 1796.
134. Kanc. skr. 1/11 1794.
135. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 17/4 1838. Kanc. skr. 2/10 1838.
136. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 23/9 1809 og enhed 13/4, skr. 14/9 1812.
137. Kanc. cirk. 24/1 1846.
138. Der indkaldtes også betænkninger fra landsoverretterne og fra de tilfornordnede i Højesteret.
139. Offentlige politisager: Undtagen vejsager, jvfr. frdn. 13/12 1793. Private politisager: Undtagen muligvis paternitetssager, sager om ulovligt næringsbrug og sager i henhold til frdn. 9/3 1838 (om en nærmere bestemmelse af retsforholdet imellem jordrotter og fæstere; denne forordnings § 8 om idømmelse af mulkt for misbrug af fæstejord).
140. Kanc. cirk. 24/1 1846.
141. Departementstidende 1848, p. 234 ff.
142. Justitsministeriets 2. dept. Svar på cirkulære 24/1 1846, Fyns stiftamtmand i skr. 18/2 1846.
143. Som anført i note 142. Indberetning fra baroniet Lehn 6/7 1846.
144. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 2/2 1846.
145. Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 26/2 1846. Greven af Muckadell i indberetning til justitsministeriets 2. dept., skr. 26/2 1846.
146. Justitsministeriets 2. dept. Svar på cirkulære etc. Diverse indberetninger fra fynske lensbesiddere.
147. Som anført i note 146, skr. 26/2 1846.
148. Som anført i note 146, indberetning 9/6 1846.
149. Som anført i note 146, diverse indberetninger.
150. Som anført i note 146. A. S. Ørstedes betænkning til lovudkast om henlæggelse af en række sager fra overpolitiretterne til landsoverretterne 28/3 1847. Departementstidende 1848, p. 234 ff.
151. Ørsted var på dette tidspunkt geheimestatsminister, kancellideputeret, assessor i Højesteret og generalprokurør. Den danske civile centraladministrations embeds-etat 1660-1848. Kbh. 1889.

152. Som anført i note 150, Ørstedes betænkning.
153. Justitsministeriet etableret i henhold til kgl. resolution 24/3 1848. Under ministeriets 1. og 2. departement sorterede blandt andet justits- og politisager. Departementstidende 1848, p. 234 ff.
154. Danske Kancelli G 56. Beretninger og konceptforestillinger ang. de deputeredes embedsrejser a. 1803-1822.
155. Som anført i note 154.
156. Kgl. resol. 20/11 1795.
157. Som anført i note 156.
158. Langeland godsarkiv: 13/1, diverse skr. Ved kgl. reskr. 26/9 1794 indsattes en »arrangements- og administrationskommission for grevskaberne Langeland og Laurvig«.
159. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 9/5 1795.
160. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 12/5 1795 samt enhed 13/2, skr. 12/5 1795.
161. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 2/1 1796 samt enhed 13/2, skr. samme dato.
162. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 27/1 1796 samt enhed 13/2, skr. samme dato.
163. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 27/2 1796.
164. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 26/5 1796.
165. Reskr. 6/5 1796.
166. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 27/4 1797.
167. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 3/8 1799.
168. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 6/11 1806.
169. Dansk politistat. Kbh. 1933. Bd. I, p. 33. Red. Chr. Gjerløv.
170. Kanc. P. M. 16/2 1793.
171. Som anført i note 170.
172. Langeland godsarkiv: 13/5, skr. 29/3 1822.
173. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 15/4 1808, enhed 13/4, skr. 1/11 og 11/3 1811.
174. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 9/6 1816.
175. Plakat 3/4 1816 om håndværkere på landet.
176. Langeland godsarkiv: 13/5, skr. 29/3 og 17/4 1822.
177. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. udat. 1834 og 9/3 1837.
178. Amtmand Sporon for Svendborg amt 1822-1855 og greve Chr. Johan Frederik Ahlefeldt-Laurvig, død 1856.
179. Greven mente endvidere, at alle øvrige politisager angik ham for så vidt de ifølge kanc. cirk. 14/4 og 4/8 1792 samt 1/11 1794 i almindelighed henhørte under lensbesidderen i de sogne, hvor birkedommeren ifølge frdn. 18/11 1791 fungerede som politimester.
180. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 9/3 1837 samt enhed 13/48, skr. 22/4 1840.
181. Langeland godsarkiv: 13/48, skr. 6/6 1840.
182. Langeland godsarkiv: 13/48, skr. 22/4 1840.
183. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. udat. 1834 samt enhed 13/48, skr. 27/4 1840.
184. Kanc. skr. 6/4 1834. Ud over spørgsmålet om skovtilsynets rette fordeling i den langlandske forvaltning havde Rentekammeret samtidig bedt kancelliet ytre sig om, hvorvidt lensbesidderen qva amtmænd kunne indsende skovberetninger fra deres len direkte. Kancelliet svarede, at beretningerne burde indsendes gennem de

- kg. amtmænd, »da muligheden af at også lensbesidderne, lige så vel som andre, kunne forhugge deres skove ikke kan nægtes«. »Principmæssigt« måtte lensbesidderne således betragtes som parter i sagen.
185. V. Lütken forsøgte i sin »Bidrag til Langelands Historie« (Rudkøbing 1909) med en ikke ringe indsats at belyse de udviklede lokaladministrative forhold på øen, men han gik ikke så meget i dybden, at han kunne præcisere, at jurisdiktionsdelingen af 1795 kun angik justits- og politivæsenet, men ikke den civile jurisdiktion.
186. Danske Kancelli: Beretninger og konceptforestillinger etc. som anført i note 154.
187. Forstørrelse af kort i bilag til Kommunalårbogen 1930.
188. Det har ikke været muligt at få adgang til at benytte det på godset værende arkiv til nærværende afhandling.
189. Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En Oversigt.
190. Diverse retsbetjentarkiver. Wedellsborg birkedommers arkiv: Justitsprotokol 1795 ff. Fortegnelse over kriminelle sager 1834-1848. Bergsøe: Den danske stats statistik. Forannævnte kilder samarbejdet med et af mag. art. P. Thestrup udformet arbejdsredskab til oplysning om de jurisdiktionelle spørgsmål (i Landsarkivet for Fyn).

Noter til kapitel 3

1. Se f.eks. sagregister til Skast herreds tingbøger 1636-1640.
2. Af trykt litteratur herom ses kun at foreligge A. B. Rothe: Efterretninger om Forligelseskommisionens Oprindelse og Indretning i den danske Stat. Fr. Chr. Sveistrup: Forordninger, Plakater, Reskripter og Kollegialbreve ... henhørende til Forligelsesvæsenet i Danmark, Norge etc., samt L. F. Bobjerg: Haandbog i det danske Forligelsesvæsen ... Intet af det nævnte beskæftiger sig med, hvorledes foretagendet fungerede i praksis.
3. Salmonsens Leksikon, om retssproget, 1926.
4. Frdn. 10/7 1795. Med frdn. 20/1 1797 blev der givet retningslinier for væsenet på landet i Norge. Heldige resultater af indretningen medførte, at der også udkom en forordning om forligelsesvæsenet på de danske øer i Vestindien i 1798. Her havde dog eksisteret en kommission allerede fra 1755, men den fungerede kun dårligt.
5. Fr. Thaarup: Vejledning til det danske Monarkis Statistik, 3. del, p. 123. Salmonsens Leksikon, forligsmægling: Lov 21/8 1790 om »Conciliation« for fredsdommere.
6. Kanc. cirk. 3/11 1795. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1806-1810, skr. 10/8 1809. Kopibog 1809-1812, skr. 12/8 1809. Odense amts arkiv: Journal 1809, skr. 13/8. Journal 1810, skr. 18/4. Kopibog 1816, skr. 7/1.
7. Ørsted: Haandbog ... Bd. I, p. 400.
8. Fr. Thaarup – anførte værk, 3. del, p. 123. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. dec. 1805.
9. Undtagelserne: a) Søgsmål vedrørende veksler eller vekselobligationer. b) Fordringer i stervboer og fallit- eller opbudsboer, da processens omkostninger »ikke finde sted i disse tilfælde ved 1. instans«. c) Desuden skulle de sager, der blev påtalt af

- justitsvæsenet, eller som blev anlagt »efter vedkommende kollegiers eller øvrigheders foranstaltninger« straks indstævnes for retten.
10. Danske Lov 1.5.2 og 3.4.4. omhandlede blandt andet at ingen embedsmand (øvrigheds-person) måtte beklæde sit (dommer)sæde, hvis han var tiltalt på sin »ære eller gode navn og rygte«. Han kunne ikke fungere som embedsmand, før han havde opnået frifindelse for beskyldningerne ved dom.
 11. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1796-1805. Kanc. P. M. 24/12 1799.
 12. Forlig om skilsmisse og separation skulle stadfæstes af amtmanden/lensbesidderen, der skulle udstede de fornødne bevillinger. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve. Amtmandskabet 1818-1849, skr. 28/5 1845. Brahesminde forligskommissions arkiv: Indkomne breve 1799-1842, skr. 10/8 1805. Langeland godsarkiv: 13/48, skr. 30/12 1832. 0/33, skr. 28/2 1818.
 13. Varselsmændene blev også flere steder på lenene kaldt stævnevidner, men det ses ikke, om de fik salær. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 284.
 14. Med begge parters samtykke kunne en sag dog strækkes længere. I købstæderne var fristen kun 8 dage. I visse undtagelsestilfælde benyttedes alligevel stemplet papir, f.eks. når der var tale om større gældsfordringer eller mageskifter. Se 1795-forordningens § 7 samt stempelpapirsforordningen 3/12 1828.
 15. Se også kanc. P. M. 21/11 1795. Kancelliets udtalelse i anledning af en vægring fra en herredsfoged ved at påtage sig arbejdet som forligeskommissær.
 16. Beneficium gratuiti = Bevilling til fri proces for en embedsmand, for at han kan forsvare sine embedshandlinger over for fremsatte beskyldninger. Om de lovbestemte tilfælde ved opnåelsen af nævnte beneficier, se frdn. 14/11 1712, frdn. 6/12 1799 og frdn. 25/5 1804 (sidste om det stemplede papirs brug). Bevilling til at få beneficium paupertatis afhang i almindelighed af ansøgerens økonomiske forhold og af de lokale myndigheders erklæring over hans ansøgning. Det var amtmændene, der skulle udstede bevillingerne, reelt havde disse således størst indflydelse på, om det blev et afslag eller ej. Brahesminde forligskommissions arkiv: Indkomne breve 1799-1842, skr. 22/3, 31/3 1819.
 17. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 25/10 1803.
 18. Bang og Larsen: Systematisk Fremstilling etc. III, p. 65. Ørsted: Haandbog ... III, p. 164.
Kanc. P. M. 9/5 1795, at lensbesiddere ej anses som amtmænd, såvidt vejvæsenet angår.
 19. Kanc. P. M. 5/9 1795, kanc. P. M. 24/10, 14/11, 21/11 og 28/11 1795. P. M. 22/7 1797, reskr. 11/1, 12/1 1799, kanc. resol. 15/2 1794. Langeland godsarkiv: 0/22, skr. 11/1 1799.
 20. Brahesminde forligskommissions arkiv: Indkomne breve 1799-1842, skr. 25/1 1833. P. M. 31/10, 21/11 og 19/12 1795. Holstenshuus godsarkiv: Kollegiebreve 1792-1799, skr. 3/11 1795.
 21. Som anført i note 19.
 22. Reskr. 11/1 1799, cirk. 12/1 1799.
 23. Jvfr. politiforordning 25/3 1791 § 32 og kanc. resol. 15/2 1794.
 24. P. M. 24/10, 14/11, 21/11 1795. Cirk. 23/12 1797. Reskr. 11/1 1799. Brahesminde forligskommissions arkiv: Indkomne breve 1799-1842, skr. 25/4, 28/4

- 1818 og 27/2, 5/3 1819. Holstenshuus godsarkiv: Kollegiebreve 1792-1799, skr. 18/8 1795, 16/1, 15/11 1796 og 23/12 1799.
25. Frdn. 25/3 1791 §§ 20 ff.
26. Frdn. 5/7 1793 § 8.
27. Bang og Larsen – anførte værk, bd. III, p. 46-53.
28. Frdn. 25/3 1791 om god orden ved hoveriet § 18.
29. Frdn. 25/3 1791 om politivæsenet på landet §§ 20 ff.
30. Bang og Larsen – anførte værk, bd. III, p. 55.
31. Frdn. 30/1 1807.
32. Bang og Larsen – anførte værk, bd. III, p. 55. Kanc. skr. 7/9 1824.
33. Bang og Larsen – anførte værk, bd. III, p. 54 ff.
34. Odense amts arkiv: Nr. 426. Indberetninger angående de ved forligelseskommisionerne og politiretterne behandlede sager 1794-1808, skr. 31/12 1799.
35. Frdn. 10/7 1795 § 22. Frdn. 20/10 1819. Frdn. 4/10 1833. Kanc. cirk. 24/12 1799. Frdn. 27/9 1799. Omtalte sagstype var hyppigt forekommende ved jurisdiktionerne og forligelseskommisionerne på landet. De lovbestemmelser, som gaves vedrørende proceduren i sager om »førnærmelse i ord og gerninger« synes imidlertid velegnede til at illustrere, hvorledes utallige forbehold og undtagelser fra tidligere givne regler kunne resultere i, at behandlingen af selv den mindste sag fremkaldte megen tvivlrådighed om proceduren.
36. Kanc. cirk. 15/1 1796.
37. Se f.eks. Langeland godsarkiv: 0/31, skr. 2/1 1849: Her synes sammenhængen mere oplagt; birkedommeren meddeler, at der ikke har været foretaget sager i året 1848 ved Langeland birks ordinære ret, som tillige har været behandlede ved grevskabets forligelseskommision. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1796-1805, skr. 7/12 1799.
38. Bang og Larsen – anførte værk, bd. III, p. 66.
39. Bang og Larsen – anførte værk, bd. III, p. 71.
40. Langeland godsarkiv: 0/33, skr. 2/4 1840 m.fl.
41. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 13/10 1810, 15/1 1812. Indkomne breve 1811-1812, indberetninger. Kopibog 1836-1842, indberetninger.
42. Det citerede fra Svendborg amts arkiv: Protokol over delinkvent-, smitsom syge-, vej- og broomkostninger 1799-1841, der desuden fungerer som kopibog. Fortegnelse over nævnte sager for året 1799 med amtmandens følgebemærkninger af 11/1 1800.
43. Se eksempelvis formuleringen hos greven af Wedellsborg 1813: Indstiller til amtmanden »om at foretage den anordningsmæssige forligsprøve før sagen henvises til politiretten«. I kopibog 1812-1818, skr. 8/12 1813.
44. Kanc. cirk. 8/8 1795. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1796-1805, skr. 7/12 1799. Odense amts arkiv: Nr. 426. Indberetninger angående de ved forligelseskommisionerne og politiretterne behandlede sager.
45. Nyt juridisk Arkiv. Bd. 27. Ørstedes anmeldelse af og kommentarer til J. D. Hansens: Udviklingen af den preussiske og den danske Proceslovgivnings forskellige Grundsætninger med Hensyn til Dommerens Deltagelse i Processen. Foranlediget af den ved Det Juridiske Fakultet for Aaret 1818 udsatte Prisopgave.

46. Brahesminde forligskommissions arkiv: Forligsprotokol 1799-1848.
47. Kanc. P. M. 12/10 1799. Brahesminde godsarkiv: 2/8, skr. 12/10 1799.
48. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve, amtmandskabet 1818-1849, skr. 28/5 1845. Brahesminde godsarkiv: 0/1, indberetninger 1799-1840. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 284.
49. Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse.
50. Se f.eks. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog 1811-1824, indberetningsmateriale.
51. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812. Lehn's birks forligskommissions arkiv: Forligsprotokol 1796-1823. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 284, skr. 13/5 1824. Brahesminde godsarkiv: 0/1, skr. 19/4 1833. Muckadell godsarkiv: Kopibog 1843-1845, skr. 25/8 1843. Grevskabet Samsøes amtsarkiv: Forligskommissions-sager 1812-1838. Friisenborg godsarkiv: G. 341-348 (forligsessager).
52. Kanc. P. M. 21/11 1795.
53. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1806-1810, skr. 10/8 1809.
54. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 12/8 1809. Odense amts arkiv: Journal 1809, skr. 13/8.
55. Odense amts arkiv: Journal 1810, skr. 18/4, 6/5.
56. Kanc. P. M. 21/11 1795.
57. Se f.eks. Brahesminde forligskommissions arkiv: Indkomne breve 1799-1842, skr. 4/7, 7/7 1823. Holstenshuus birks forligseskommissions arkiv: Dokumenter til forligsprotokollen 1797-1842, diverse skr.
58. Kanc. P. M. 9/4 1796.
59. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 29/7 1815.
60. Odense amts arkiv: Kopibog 1816, skr. 1/7.
61. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 29/7 1815. Der var antagelig tale om en sag fra 1810, jvfr. Wedellsborgs kopibog 1809-1812, skr. 4/10 1810. I et andet tilfælde, hvor Tybrinds hovbønder havde sat sig op imod grevskabets hovedgårdsforpagter, ses det af korrespondancen, at amtets forligseskommission behandlede sagen. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 8/12 1813.
62. Vedrørende birkedommere: Gyldensteen birkedommers arkiv: Indkomne breve 1793-1806, skr. 10/12 1795. Brahesminde forligskommissions arkiv: Forligsprotokol 1799-1848 (den her optrædende birkedommer hørte dog ikke til grevskabet). Holstenshuus birks forligskommissions arkiv: Dokumenter til forligsprotokollen 1795-1842.
I øvrigt følgende: Langeland godsarkiv: 13/3, skr. dec. 1805, skr. 22/4 1810. Lehn's birks forligskommissions arkiv: Forligsprotokol 1796-1823. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 284, skr. 13/5 1824. Gyldensteen birks forligskommissions arkiv: Indkomne breve 1793-1806, skr. 10/12 1795. Brahesminde forligskommissions arkiv: Forligsprotokol 1799-1848. Friisenborg godsarkiv: G. 341-348. Grevskabet Samsøe amts forligseskommissionsager 1812-1838.
63. Se f.eks. Odense amts arkiv: Journal 1811, skr. 17/1. Holstenshuus birks forligskommissions arkiv: Dokumenter til forligsprotokollen 1792-1842.
64. Grevskabet Roepstorffs forligseskommissions arkiv: Forligsesprotokol 1798-1858.
65. Lehn- og Brahesminde-protokollerne er senere suppleret med materiale fra Mu-

- ckadell godsarkiv: Kopibog 1843-1845, Muckadell birks forligskommissions arkiv, Wedellsborg birkedommers arkiv, Holstenshuus forligelseskommisssions arkiv og Gyldensteens do. Dette materiale underbygger de i teksten postulerede forhold.
66. Langeland godsarkiv: 0/33, diverse skr. samt skr. 2/4 1840.
67. Friisenborg godsarkiv: G. 341-348, skr. 31/12 1821.
68. I det sidste tilfælde drejede problemet sig mere konkret om Tørresøs husmænds græsningsrettigheder i forhold til gårdmændene. Sagen ses i Roepstorffs forligelseskommisssions arkiv: Forligelsesprotokol 1798-1858.
- Såvidt det fremgår af det til rådighed stående materiale, mistede de to baronier Einsidelsborg og Kørup amtmandsrettighederne omkring 1781, idet de blev bortsolgt, og amtmandsmyndigheden skulle ikke være blevet genvundet, da godserne senere (1810) blev erigeret som grevskabet Roepstorff. Ikke desto mindre fremgår det af forligelsessagerne, at disse blev bestyret af besidderen eller dennes stedfortræder (grevskabets erektor, Roepstorff). De nærmere omstændigheder, som har været grundlaget for, at godset 1798 ff. havde sit eget forligelsessvæn med protokoller autoriserede af besidderen, er dunkle. Spørgsmålet har ikke kunnet udredes, da det ikke har været muligt at få adgang til at benytte det ret store godsarkiv, som befinder sig hos ejeren på det tidligere Einsidelsborg, nu Egebjerggård.
69. Holstenshuus birks forligelseskommisssions arkiv: Dokumenter til forligelsesprotokollen 1797-1842, skr. 12/1 1801, 1/2 samt 24/3 1802.
70. Roepstorff forligelseskommisssions arkiv: Forligelsesprotokol 1798-1858, skr. 28/8 1798, 14/1 1802, 1/11 1804.
71. Svendborg amts arkiv: Protokol for delinkvent-, smitsom syge-, vej- og broomkostninger (fungerer også som kopibog) 1799-1841, indberetning for året 1799.
- Langeland godsarkiv: 13/3, indberetning for året 1799. V. Lütken: Bidrag til Langelands historie.
72. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 11/1 1806, 6/1 1807, enhed 13/5, skr. 6/1 1821.
73. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1836-1842.
74. Brahesminde godsarkiv: 0/1, konceptindberetninger 1799-1848.
75. Odense amts arkiv: Nr. 426. Indberetninger angående de ved forligelseskommisssionerne og politiretterne behandlede sager.
76. Holstenshuus birks forligskommissions arkiv: Dokumenter til forligsprotokollen 1797-1842. Samme procedure ses på grevskabet Bregentved. Grevskabet Bregentveds amtmandskab: Bilag til forligelseskommisssionens protokol 1841-1850.
77. Grevskabet Samsøes amtsarkiv: Forligelseskommisssionssager 1812-1838.
78. Grevskabet Samsøes amtsarkiv: Forligelseskommisssionssager 1812-1838. Den konstituerede var auskultant i Rentekammeret, G. v. Schmidten.
79. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1842-1859, skr. 26/7 1849.
80. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 287, skr. 21/7 1849.
81. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 287, skr. 27/7 og 4/8 1849.
82. Svendborg amts arkiv: Journal A. 1849.
83. Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse.
84. Langeland godsarkiv: 13/44, skr. 11/8 1849.
85. Salmonsens Leksikon. Forligskommissioner.

Noter til kapitel 4

1. Om denne sondring imellem administrative og judicielle handlinger eksempelvis inden for skifte- og auktionsforvaltningen kan der hentes mere udførlig forklaring i P. C. Bang og I. E. Larsen: *Systematisk Fremstilling af den danske Procesmaade*, 4. del.
2. Danske Kancelli: Revisionen for skifterne 3. Journal 1807-1828. Heri fortegnelser over samtlige skiftejurisdiktioner i Danmark og Norge m.v., p. 17 ff.
3. F.eks. stempelpapirsforordning 27/11 1775, frdn. 12/2 1790, kanc. P. M. 22/5 og 5/6 1790.
4. Den militære skiftejurisdiktion lå hos regiments- eller generalauditøren, jvfr. Stampe, bd. III, p. 519. Den gejstlige skifteforvalter var herredsprovsten på landet, der bl.a. skiftede efter præster, degne, klokkere, skoleholdere. Ved frdn. 5/12 1806 overgik skifterne efter de gejstlige personer til herredsfogeder og kgl. birkedommere. Stampe, bd. V, p. 280. Erkl. 28/6 1767 og kanc. resol. 9/9 1767.
5. Stampe, bd. I, p. 287. Erkl. 14/8 1754.
6. Se bl.a. følgende af Stampe afgivne erklæringer:
Bd. I, p. 125 af 21/11 1753, p. 346 af 8/8 1758.
Bd. II, p. 519 af 21/4 1759, p. 578 af 18/7 1759.
Bd. III, p. 92 af 22/7 1760.
Bd. IV, p. 64 af 3/6 1763.
Bd. V, p. 107 af 9/7 1766 og p. 280 af 28/6 1767.
7. Danske Lov: 1-25-24. Frdn. 19/1 1691 bestemte, at skifteforvalter og skifteskriver (»rettens betjent«) måtte (når arv og gæld blev fragået, eller når man fallerede, og der skulle ske udlæg til kreditorer) nyde som betaling for deres »besværing og risiko« til *salarium*: 1 rdl. af hver 100 rdl., som de kunne beregne sig forud, inden boets kreditorer fik noget. Denne regel gjaldt indtil boets sum oversteg 10.000 rdl. Se også sportelreglement for Hof- og Stadsretten 13/8 1777 samt alm. sportelreglement 19/12 1800. Sidstnævnte forøgede den sum, som skiftesalæret måtte beregnes efter. Ifølge sportelreglement 22/3 1814 måtte skifteforvalterens salær i de fattigste boer ikke være mindre end 48 rigsbankskillings. Om skifteskrivers salærer, se Danske Lov: 1.25.23 og sportelreglement 22/3 1814 (om betaling for skifteaktens beskrivelse, som i almindelighed udgjorde 50 rigsbankskillings pr. ark).
8. Se dog et enkeltstående tilfælde hos Stampe, bd. V, p. 107, erkl. 9/7 1766 samt kanc. P. M. 8/10 1766.
9. Stampe, bd. IV, p. 64. Erkl. 3/6 1763. Kanc. resol. 6/7 1763. – Over husfæstere og over dem, der havde huse i leje på godsets grund ifølge frdn. 21/6 1793, jvfr. kanc. P. M. 3/8 1793.
Jorddrottens skiftejurisdiktion måtte ifølge de kendte reskripter også strække sig til de folk, der havde fæstet eller lejet skove, fiskedamme og lignende, som stod i sammenhæng med hans gods, *hvis* de tillige havde bopæl inden for godsområdet. Selv om en lejer eller fæster selv ejede de bygninger, der udgjorde hans bolig, havde godsejeren dog skifteret efter ham på betingelse af, at den jord, der hørte til boligen, var fæstet eller lejet bort til ham af godsejeren. (Arkiv for Retsvidenskab. 5. bd., p. 231).
10. Frdn. 13/5 1769: Jorddrotten havde også skifterettighed over for arvefæstere, hvis

gårde han havde reserveret sig herligheden til, såvel som skifteret efter de personer, der på den i frdn. 15/6 1792 omhandlede måde havde bøndergårde i forpagtning. Jvfr. kanc. P. M. 28/9 1793 og 29/3 1794.

Skifterettens udtrykkelige udstrækning til fæsterens hustru og børn blev egentlig først fastslået ved kanc. skr. 16/9 1823.

11. At amtmanden havde skifterettighed efter grever og baroner synes at måtte ligge implicit i 1793-forordningen, som i § 4 tillagde ham skifteret efter alle civile i almindelighed. Se også kanc. P. M. 12/5 1792 og Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 167, hvor det hævdes, at det omkring 1828 var almindelig praksis, at skifter efter lensbesiddere blev forrettet af den ordinære skifteret, d.v.s. af underretterne. Skiftehold efter forpagtere synes dog tidligere at være blevet betragtet som hørende under den jorddrotlige skiftejurisdiktion, men reskr. 24/5 1746 fastslog, at skifter efter forpagtere efterdags ikke måtte forrettes af godsejeren, men skulle sortere under amtmanden. Uddybet senere med kanc. skr. 24/4 1832, hvorved dog erindres, at amtmandens hele skiftejurisdiktion efter rentekammercirk. 28/9 1793 og en del følgebestemmelser overgik til by-, herreds- og de kgl. birkedommere.
12. Reskr. 27/8 1751.
13. Reskr. 8/9 1758, kanc. skr. 11/6 1831. Om selvejeres tjenestefolk, se kanc. P. M. 13/6 1789.
14. Stampe, bd. III, p. 92. Erkl. 22/7 1760. Kanc. resol. 20/8 1760.
15. Stampe, bd. V, p. 107. Erkl. 9/7 1766. Kanc. resol. 8/10 1766.
16. Fridlev Skrubbeltang: Husmand og Inderste, p. 135. Håndbog for Danske Lokalhistorikere, p. 289. – Endelig viser diverse kanc. resol., der fremkom efter 1793-forordningen, at inderster var den jorddrotlige skiftemyndighed uvedkommende.
17. Kanc. skr. 17/8 1830 og 14/1 1834, der henførte sådanne personer til underretsinstansernes skiftejurisdiktion.
18. Jvfr. reskr. 31/12 1751, kanc. P. M. 16/8 1783, 27/10 1787, 3/11 1787, 13/6 1789 og 19/8 1797. Frdn. 12/2 1790 § 8, frdn. 12/2 1793.
19. Kanc. resol. 13/12 1817 og 7/2 1818. Definitionen på en »komplet sædegård« findes bl.a. hos Ørsted: Haandbog ... Bd. II, p. 311 ff. samt i Mandix' Den danske Landvæsens Ret.
20. Hvis en godsejer derimod tilkøbte sig jordegods, som den tidligere ejer af det tilkøbte havde haft skifterettigheder på, kunne skifterettighederne overføres til den nye ejer. Kanc. skr. 2/10 og 12/12 1817 samt 25/10 1824.
Frdn. 25/7 1817 bestemte desuden, at der, hvor den jorddrotlige skifterettighed med tilhørende overformynderi blev forvaltet af beneficiarer eller af godsejere, der ikke havde den omtalte komplette sædegårdsrettighed, skulle skiftejurisdiktionen efterhånden helt bortfalde. Allerede før 1817 havde adskillige præster og proprietærer i Fyns stift dog givet afkald på disse rettigheder. Danske Kancelli: Udateret journal for skifterevisionskontoret.
Dog bestemte lov af 28/4 1850, at det skulle overlades regeringen at anordne i hvert enkelt tilfælde, hvorvidt den jorddrotlige skifterettighed og overformynderibestyrelse for de private birkers vedkommende skulle overdrages til de i disse birker ansatte birkedommere eller til de vedkommende herredsfogeder. Jvfr. We-

- dellsborg-grevens korrespondance med justitsministeriet herom: Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1842-1859, skr. 11/2 1854.
Lov af 28/4 1850. Kanc. cirk. 16/11 1850.
21. Anneksgods, d.v.s. opstået ved annektering af flere præste- eller degnekald. Mensalgods: Det gods, som oprindeligt var blevet henlagt til præsternes underhold, benævntes senere mest beneficeret gods. Anneksgods var altså også mensalgods. Herlighed: I denne forbindelse forstås især ejendomsret til de af et gods flydende indkomster og andre rettigheder.
Stampe, bd. IV, p. 604. Erkl. 10/6 1765. Kanc. resol. 18/9 1765. Kanc. P. M. 29/3 1777, 6/3 1779, 15/1 1780, 5/6 1790, 7/9 1793 og 13/4 1799.
22. Reskr. 14/4 1747 om skiftejurisdiktionen over for skoleholdere.
23. Rtk. cirk. 28/9 1793. Rentekammeret 1773-1840: Kammerkancelliet 2411.167: Bilag til danske relations- og resolutionsprotokoller 1791-1793.
24. Egentlig var kongen lensherren (i forhold til grever og baroner), men i de samtidige kilder benævntes lensbesidderne ofte lensherrer. Se f.eks. Holstenshuus birkedommers arkiv: Indkomne breve 1803-1818, skr. 26/4 1817.
25. Ørsted: Haandbog ... III, p. 217. J. O. Hansen: Systematisk Fremstilling af det danske Skiftevesen, p. 23.
Med hensyn til grevskabet Roepstorff, dannet af baronierne Einsidelsborg og Kørup, gjorde der sig også andre forhold gældende. Amtmandsprivilegiet synes at være bortfaldet, medens godserne havde baroni-status. Danske Kancelli: A. 130 b. Topografisk ordnede lenssager.
26. Højesterets arkiv: Dokumenter vedrørende stadfæstelsen af lensbesidderens skiftemagt som amtmand. I dette læg foreligger bl.a. den i 1810 afsagte birketingsdom, men selve højesteretsdommen ses ikke. Kanc. skr. 30/9 1818, 9/9 1820, 26/10 1822.
27. Kanc. P. M. 19/6 1813. Kanc. skr. 26/10 1822. Desuden lå der i reskr. 30/9 1818 en indirekte anerkendelse af denne ret.
28. § 97 – at enhver til adel, titel og rang knyttet forret ophæves. Cirk. 26/6 1849, cirk. 5/7 1849. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 287, cirk. 5/7 1849. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1842-1859, diverse skr. 26/7 1849.
29. Indenrigsmin. cirk. 26/6 1849. Se også kgl. resol. 23/12 1850 og justitsmin. cirk. 5/7 1849 samt 16/11 1850. Departementstidende 1849, p. 670.
30. Danske Kancelli: A. 130 b. Topografisk ordnede lenssager. Heri ansøgning og bevilling, sidstnævnte af 5/1 1781.
31. Notat i forbindelse med udkast til erektionspatentet, udateret. Kilde som anført i note 30.
32. Bktg. 21/11 1850.
33. Navnregistrene er udarbejdede på Landsarkivet for Fyn som hjælpemidler for arkivbrugerne til at finde, hvor skifter efter bestemte personer befinder sig i skifteprotokollerne. Ved hver indførsel vil man i almindelighed finde navn, erhverv, bopæl samt ægtefælles eller andre efterladtes navne. Fremstillingen af registrene er foregået gennem næsten hele den periode, Landsarkivet har eksisteret, og er således blevet udført af skiftende generationer af arkivpersonale. Når tilblivelsesmåden tages i betragtning, kan det næppe overraske, at det omtalte sæt af oplys-

ninger alligevel ikke er blevet tilført registrene med fuld konsekvens. Hvad der især hyppigt mangler, er netop angivelse af afdødes erhvervsmæssige eller sociale status (med social status forstås i det følgende fæsterstatus eller en derfra forskellig status).

Ved at sammenligne med forekomsten af de erhvervs- eller socialgrupper, som faktisk oplyses, kan man dog slutte, at gruppen »ukendt status« i hovedsagen må omfatte fæstebønder og -hushold, dog under forudsætning af, at der er tale om indførsler i registrene for den jorddrotlige skiftejurisdiktion. I de undersøgte registre svinger gruppen »ukendt status« mellem 10 % og 34 % af samtlige indførsler. Dette skyldes dels, at registrene er blevet udarbejdede efter noget løse retningslinier, dels, at de egentlige kilder, altså skifteforretningerne, kan have temmelig tvetydige oplysninger om den afdødes status. Under alle omstændigheder er den ukendte gruppe så stor, at det er ganske uoverkommeligt at slå de manglende oplysninger efter i skifteprotokollerne.

(Gruppen »ukendt status« udgør 10 % af samtlige indførsler i registret for Mullerup gods og 34 % i registret for baroniet Brahetrolleborg. For at få status oplyst i blot en del af tilfældene skulle der foretages mindst 1480 opslag fordelt på en lang række skifteprotokoller).

34. Ørsted: Haandbog ... Bd. IV, p. 38 ff.

35. Om Brahetrolleborgs register, se note 33 nederst.

36. Et enkelt skifte afsætter hyppigt 2 indførsler: Én på afdødes navn og én på ægtefælles navn. Denne regel er dog for usikker til, at man blot gennemgående kan halvere antallet af indførsler inden for de enkelte grupper.

Skifter efter børn giver f.eks. ofte anledning til indførsler vedrørende begge forældre, og skifter efter personer, der har været gift flere gange, afsætter en ekstra indførsel for hver af vedkommende ægtefæller. – Til gengæld giver et skifte efter et forældreløst barn selvsagt kun 1 indførsel, og det samme er ofte tilfældet ved skifter efter ungarle, tjenestefolk og diverse ugifte personer. Kort sagt, omstændighederne er så usikre, at man kun som en meget *grov* regel kan gå ud fra, at jo lavere social placering den afdøde havde, jo færre indførsler har skiftet efter ham givet anledning til.

Endelig er skifteregistrene (og de enkelte afsnit inden for det samme register) også indbyrdes forskellige med hensyn til hvor mange »overflødige« indførsler, der er gjort pr. skifte; i nogle tilfælde synes de kun at indeholde navnene m.v. på de personer, der faktisk blev skiftet efter.

37. Frdn. 2/12 1790. Cirk. 1/9 1810 til biskopperne i begge riger. Anmeldelse af ethvert dødsfald for den ordinære skifteret blev en udtrykkelig pligt med frdn. 12/9 1792, dette gentoges i frdn. 19/10 1796 og 8/2 1810 samt indskærpedes ved flere senere bestemmelser.

38. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 3/11 1810.

39. Om benyttelse af skifteregistrene, se Lotte Jansen: Nogle aspekter af skifteforvaltningen på landet 1750-1850 belyst ved hjælp af skifteregistrene i Landsarkivet for Fyn. Festskrift til Anne Riising. Tallene i nogle af tabellerne i artiklen er senere blevet reviderede.

40. Stampe, bd. II, p. 578. Erkl. 18/7 1759. »Om de disputer, som jævnlig rejses om

- skifter efter præsters og andre gejstliges enker: Almindeligvis deltog hustruen i mandens »status et forum« og vedblev altså at høre under den gejstlige jurisdiktion, så længe hun ikke foretog sig noget, hvorved hun forandrede sin stand.
41. Kanc. P. M. 3/8 og 28/9 1793, 23/5 1795, 30/7 1796 og reskr. 15/4 1797 om skifterettigheden efter indsiddere, undertægtsmænd (= aftægtsfolk) og fruentimere.
 42. På Mullerup gods blev der desuden skiftet hyppigt efter »ungkarle« indtil 1793; betegnelsen »indsidder og ungkarl« optræder ofte i skifteregistret. På de godser, som fra 1784 udgjorde grundlaget for grevskabet Muckadells erektion, skiftedes der i lige stort omfang efter indsiddere før og efter 1784.
 43. De generelle vurderinger hviler bl.a. på summariske undersøgelser i Egeskovgårds, Hesselagergårds og Brahesholms skiftesager.
 44. Som anført i note 43.
 45. Om kildemæssige problemer ved benyttelsen af disse protokoller, se min artikel i Festskrift til Anne Riising. (Lotte Jansen).
 46. Se f.eks. Wedellsborg godsarkiv: Dokumenter til skifteprotokollen 1784-1789 samt sporteljournalen 1820-1850.
 47. Sallinge herredsfogeds arkiv: Skiftedesignationer 1803-1844.
 48. Brahesminde godsarkiv: 13/19, diverse skr., samme arkiv 13/15, skr. 21/9 1837.
 49. Danske Kancelli: Revisionen for skifterne 3. Journal. Indeholder bl.a. fortegnelser over skiftejurisdiktioner m.v. 1810-ca. 1830.
 50. Langeland godsarkiv: 13/18, skr. 10/12 og 24/12 1791, skr. 7/4 og 12/5 1792. Kanc. P. M. 12/5 1792. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 7/4, 19/5, 21/5 og 23/5 1792 samt skr. 26/5, 30/5, 5/6, 20/1 og 13/2 1793.
 51. Der blev altså tale om et ekstraordinært skifte: Greven kunne udpege nogle medkommissærer (kammerherre Juul til stamhuset Tåsinge og oberstløjtnant Steensen til Egeløkke). Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 13/2 1793. Testamentets bestemmelser kendes ikke, men afgørelsen om, hvem der skulle forrette skiftet *kan* have haft hjemmel i frdn. 29/3 1785, der omhandlede de betingelser, som skulle være opfyldte, for at executores testamenti måtte afvikle skiftebehandlingen.
 52. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 5/6 1792.
 53. Se f.eks. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 17/7 1811.
 54. Odense amts arkiv: Journal 1809, skr. 23/8.
 55. Kanc. skr. 3/4 1824.
 56. Stampe, bd. I. Erkl. 21/11 1753. Reskr. 14/7 1752. Reskr. 7/12 1753.
 57. Kanc. skr. 3/4 1824.
 58. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 4/9 og 22/9 1824.
 59. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 3/8 1784 m.fl. skr. Langeland herredsfogeds arkiv: Skifteprotokol 1802-1820, bl.a. skifteakt 11/8 1804, hvori omtales en »grevelig ejendomsmand«.
 60. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 10/11 1810.
 61. Svendborg amts arkiv: Kopibog, breve til kancelliet og Rentekammeret 1815-1817, skr. 3/2 1816.
 62. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 6/9 1811.
 63. Stampe, bd. IV, p. 604. Erkl. 10/6 1765, resol. 18/9 1765.

64. Om herlighedsretten, se bl.a. Ørsted: Haandbog ... III, p. 149.
65. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 19/2 1811.
66. Kanc. P. M. 7/6 1803, 20/8 1803. Se også Langeland herredsfogeds arkiv: Skifteprotokol 1802-1820, fol. 10.
67. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 26/3 1803.
68. Kanc. P. M. 5/6 1790.
69. Bl.a. kanc. skr. 10/4 1819. Se også Bang og Larsen: Systematisk Fremstilling ... 4. del, p. 24.
70. Nemlig på sognekaldene Fuglsbølle, Longelse, Magleby, Simmerbølle, Tranekær, Tullebølle. På det foreliggende grundlag kan der dog i realiteten ikke siges meget om de langelske præsters skiftejurisdiktioner. Undertiden slog flere præster sig nemlig sammen om at føre *en* skifteprotokol, selv om det var ulovligt. Jvfr. kanc. P. M. 13/4 1799 om præsterne i Vordingborg og Tryggevælde amter.
71. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 8/12 1781.
72. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 3/11 1810, samme arkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 15/4 1812 og 29/4 1814.
73. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 20/12 1816.
74. Kanc. skr. 28/6 1817. Se også Ørsted: Haandbog ... III, p. 145-150.
75. Kanc. skr. 28/6 1817.
76. Bl.a. noten til kancelliskrivelse 24/12 1831.
77. Plakat 19/4 1805. Frdn. 5/12 1806.
78. Ørsted: Haandbog ... III, p. 217.
79. Også på Wedellsborg skiftede man efter en række militære af højere rang. Jvfr. skifteregister for grevskabet 1701-1850.
80. Se henvisning i note 45.
81. Skiftedesignationer: Fortegnelser over sluttede og usluttede skifter, som skulle udarbejdes og indsendes en gang om året. Af designationsregnskaberne skulle det bl.a. kunne ses, hvilke beløb, der var tilfaldet justitskassen og justitsvæsensfonden fra skiftebehandlingerne. Plakat 2/2 1775, jvfr. plakat 30/12 1738 om skifteforvalterens regnskaber for de gebyrer m.v., der tilfaldt det offentlige. Der skulle også fremsendes attester til Rentekammeret, som viste, hvilke beløb der var tilfaldet kammerets revisionskontor og kongens kasse. Frdn. 23/12 1735, 13/1 1792, 12/9 1792, 25/1 1805 og 8/2 1810. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 15/4 1812. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 2/9 1817. Svendborg amts arkiv: Kopibog 1799-1841, skr. 21/6 1800.
82. Ørsted: Haandbog ... III, p. 211.
83. Brahetrolleborg godsarkiv: Kopibog (snarere en slags journal) 1788-1794, skr. 6/4 1790.
84. Ørsted: Haandbog ... III, p. 211. Kanc. skr. 6/8 1836.
Efter 1793 var fænomenet amtmandsskiftejurisdiktion nærmest en anakronisme, og den efterfølgende lovgivning brugte da ofte i stedet udtryk som »lensbesidderens privilegerede skifterettighed« eller »lensbesidderens skiftejurisdiktion i medfør af hans amtmandsrettigheder«. I øvrigt blev denne slags skifter ofte af embedsmændene benævnt »ekstraordinære skifter«, hvilket kan være forvirrende; strengt taget hørte amtmandsskifte-funktionen til de såkaldte ordinære skifteinstitutioner,

- medens ekstraordinære skifteforvaltere (-retter) derimod var sådanne, som blev autoriserede til at foretage et *enkelt* skifte (J. O. Hansen: Systematisk Fremstilling af det Danske Skiftevesen, p. 52 ff.).
85. Frdn. 25/7 1817. Ørsted: Haandbog ... III, p. 211.
 86. Sporteljournal skulle føres ifølge frdn. 20/10 1819. Om forpligtelsen til at holde særlige protokoller, se Danske Lov: 3-1-1.
 87. Uden for lenene var skifteforvaltningen hyppigt forbundet med en retsbetjents embede, hvor en vis juridisk indsigt måtte formodes at være til stede. Alligevel krævede lovgivningen ikke særlige juridiske kundskaber, hverken hos de patrimoniale skifteforvaltere eller hos en lensbesidder(s) skifteforvalter. Han skulle dog være en »god pålidelig og fuldmyndig Mand«. Frdn. 25/7 1817. Kanc. skr. 14/10 1841. Kanc. skr. 31/5 1823. Cirk. 17/1 1835.
 88. Et eksempel er skifteprotokollen fra baroniet Holstenschuus, hvor der sjældent oplyses noget om det enkelte skiftes hjemmel. Samme er tilfældet med skifteprotokollerne fra grevskaberne Wedellsborg og Gyldensteen. Ligeledes kan dette slutes af grevskabet Friisenborgs sporteljournal.
 89. Men også inden for den samme lensadministration vekslede graden af årvågenhed meget. Visse år udarbejdedes der f.eks. skiftedesignationer for »amtmandsskifterne« alene, og disse svarede da også til pålydende, her findes bl.a. anført inderster og aftægtsfolk, – altså de *rette* kategorier af personer. Se også Holstenschuus godsarkiv: Koncepter til indberetninger, skiftefortegnelser 1820'erne.
 90. Frdn. 12/2 1790. Kanc. skr. 9/9 1820. Reskr. 12/8 1820. Ørsted: Haandbog ... III, p. 211.
 91. Langeland godsarkiv: 0/9, skr. 16/2 1771, ordre til greven.
 92. Scheelenborg godsarkiv: Indberetninger 1789-1845, skr. 21/1 1789.
 93. Langeland godsarkiv: 13/15, udateret koncept til ansøgning til kongen. Skr. 19/6 1790, skr. 17/7 1790.
 94. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 3/2 1809.
 95. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 15/4 1812.
 96. I 1830'erne kunne Ørsted fastslå, at lensbesiddere ingenlunde havde hjemmel til at øve amtmandsmyndighed over »præster eller andre beboere af gods, der vel ligge indenfor lenets grænser, men dog ikke betragtes som del af godset«. Haandbog ... VI, p. 550. Spørgsmålet var dog stadig: Hvornår eller under hvilke betingelser kunne det omtalte gods *alligevel* betragtes som en del af godset?
 97. Litteratur om overformynderi-forvaltningen er meget sparsom; der foreligger stort set kun oplysninger hos J. O. Hansen, p. 108 ff., hos P. Munch: Købstadsstyrelsen i Danmark og hos Joh. O. Kock: Bidrag til Københavns Overformynderis Historie.
 98. Danske Lov: 3-17-2. Langeland godsarkiv: 0/1 Skiftesager 1775. Frdn. 8/6 1787. Kanc. P. M. 23/8 1788. Håndbog for Danske Lokalhistorikere, p. 232 og 514.
 99. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 1/1 1800. Næst efter værgen var det i den her omhandlede forbindelse lensbesidderen, der skulle hæfte for arvemidlernes sikkerhed.
 100. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 18/7 1811.
 101. Danske Kancelli: F. 48. 1794.
 102. Frdn. 13/1 1792. Plakat 17/8 1792. Sportelreglement 22/3 1814.

103. Plakat 9/3 1792 forandret ved plakat 20/4 1813. Se også plakat 24/6 1797.
104. Frdn. 14/2 1821.
105. Gyldensteen godsarkiv: Cirkulærekopibog 1818-1834, skr. 12/1 og 22/1 1822. Frdn. 7/6 1826 vedrørende betryggelse for umyndiges midler etc. Frdn. 26/7 1831 om indsættelse af umyndiges midler ... i de af kongen approberede sparekasser.
106. Danske Kancelli: G. 56 a. Beretninger og konceptforestillinger ang. de deputeres embedsrejser.
107. Langeland godsarkiv: 13/5, skr. 20/2 1822.
108. Muckadell godsarkiv: Kopibog 1835-1838, skr. 23/2 1835, 12/3 1836.
109. Plakat 20/4 1813, se også pl. 2/7 og 3/12 1822 samt kanc. skr. 11/8 1827. Holstenshuus godsarkiv: Diverse sager, skr. 25/12 1827.
110. Allerede frdn. 31/8 1774 gav retningslinier for de umyndiges midlers anbringelse i den »kongelige ekstraskattekasse«, når sådanne ikke kunne sættes i godt og sikkert pant. Se også Brahesminde godsarkiv: 13/15, diverse skr.
111. Brahesminde godsarkiv: 13/19, skr. 16/5 og 20/5 1836.
112. Samme regel gjaldt for indkaldelse af kreditorer ved boopgørelser. Plakat 26/8 1785, plakat 26/10 1792, plakat 2/6 1819. Se endvidere de detaljerede bestemmelser i forordningerne 8/7 1840, der omhandlede det offentlige kasse- og regnskabsvæsen. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 22/4 og 7/5 1829.
113. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 14/10 1763.
114. Brahesminde godsarkiv: 13/15, skr. 3/3 1833.
115. Langeland godsarkiv: 0/6 (Skiftedesignationer 1828 ff. og fortegnelser over sluttede og avsluttede skifter). Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 22/4, 7/5 og 15/6 1829.
116. Muckadell godsarkiv: Kopibog 1843-1845, skr. 5/9 1844.
117. Brahesminde godsarkiv: 13/14, skr. 10/11, 24/12 1822, skr. 10/5 1824.
118. Langeland godsarkiv: 0/6 Amtmandens revisionsanmærkninger, f.eks. 1829. Gyldensteen godsarkiv: Cirkulærekopibog 1818-1834, skr. 12/12 1824. Frdn. 8/7 1840 angående det under Danske Kancelli henhørende regnskabsvæsen.
119. Frdn. 4/3 1690. Frdn. 19/12 1693. Vedrørende gejstlighedens auktionsrettigheder i forhold til de verdslige jurisdiktioner kom kgl. befaling 28/12 1736. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 6/3 1739. Vedrørende auktioner hos birkepatronen selv, se reskr. 20/7 1753 sammenholdt med reskr. 21/9 1816. Om den i lovgivningen manglende klarhed for lenenes auktionsrettigheder, se bl.a. reskr. 20/7 1753. Frdn. om skiftevæsenet 21/6 1793 § 5. Ørsted: Haandbog ... III, p. 150 ff.
120. Jvfr. Stampe, bd. IV. Erkl. 5/7 1763. Langeland godsarkiv: 0/19, skr. 8/6 1771. Samme arkiv: 13/50, skr. 19/3 1737. Højesteretsdom 4/4 1811. Kanc. skr. 27/1 1821. Note til reskr. 24/12 1831. Hos Bang og Larsen, 4. del, p. 499 ff. findes en redegørelse for de særdeles komplicerede forhold, som er udformet mere koncist, end tilfældet er i nærværende arbejde.
121. Reskr. 21/9 1816. Collegialtidende 1816. Kanc. skr. 25/3 1826.
122. Reskr. 27/1 1821, reskr. 23/11 1830, do. 24/12 1831, do. 28/9 1833, do. 14/1 1834. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1836-1842, skr. 18/6 og 30/6 1841. Sidstnævnte kopibog har vidnesbyrd om en sådan strid mellem lensbirkedommeren og

- herredsfogeden, her mente Wedellsborg-greven dog, at han ikke kunne støtte birkedommeren i hans påståede rettighed.
123. Kgl. befaling 14/9 1753 (vistnok identisk med reskr. 20/7 1753) bestemte, at auktioner over immobilia eller fæsteejendomme skulle forrettes af stedets auktionsforvalter, men auktioner over løsøre af auktionsforvalteren på det sted, hvor løsøret var blevet henført. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1749-1755, skr. 18/9 1753.
 124. Holstenshuus birkedommers arkiv: Indkomne breve 1803-1818. »Forening« 26/4 1817.
 125. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog 1845-1862, skr. 26/2 og 1/3 1845. Angående at stiftamtmanden ville henskyde en umyndiggørelsessag til baronen, der dog ikke havde kompetence til at behandle den. Tilfældet angik en skolelærer, der hverken var baronens fæster eller tjener. Reskr. 20/11 1827: En lensbesidder kan ikke erklære en kirkesanger for umyndig.
 126. Langeland herredsfogeds arkiv: Skifteprotokol 1802-1820, skr. 7/5 og 30/5 1803.
 127. Langeland godsarkiv: 0/17, Sportelregnskaber 1834-1844.

Noter til kapitel 5

1. Denne karakteristik svarer nøje til Kr. Erslevs opfattelse; se f.eks.: Konge og lensmand i det sekstende århundrede, p. 156 ff., se også H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider.
2. H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider, p. 93.
3. Se f.eks. Langeland godsarkiv: 13/51, skr. 18/12 1745 og enhed 13/50, skr. 23/4 1749.
4. Svendborg amtsstues arkiv: Nr. 699. De samme skrivelser, som Rentekammeret stilede til de kgl. amtsforvaltere, udgik også ofte til amtmænd, grever og baroner. Plakat 19/12 1722. Roepstorff godsarkiv: Kopibog for Kørup 1670-1716, afskrift af R. A. baron de Putbus' friherrebrev 1672.
5. C. Christiansen: Om amtsregnskaberne i Fortid og Nutid, 4. bind, 1923.
6. Langeland godsarkiv 13/50 og 13/51, diverse skr. Stampe: Erklæringer ... Bd. V. Erkl. 17/10 1767. Langeland godsarkiv: 13/51, skr. 11/4, 27/5 1758 og enhed 13/50, skr. 20/2 1753. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 5/11, 20/11 1754. Scheelenborg godsarkiv: Kollegialbreve og cirkulærer 1746-1794, skr. 5/11 1754, 13/5 1758, 4/10 1760, 7/1 1766.
7. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Administrationshistoriske studier bd. 7.
8. M. L. Nathanson: Danmarks national- og Statshusholdning, p. 292 ff. Forordningerne 5/1 1692, 23/10 1747, 24/12 1760 og 8/8 1769. H. Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I, p. 76 ff.
9. Nathanson og H. Chr. Johansen anførte værker.
10. Frdn. 30/12 1700. Frdn. 24/12 1764. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. februar 1762. Regnskabsdecision fra grevskabets overadministrator til forvalteren: »det er ubilligt ... at belægge fattige bønder lige højt, den ene som den anden i at lade dem betale efter tønde hartkorn, de bebor ...«;

- konsumtions-, folke- og familieskatten skulle opkræves af forvalteren efter husstandenes personer og tjenestefolk.
11. Fyns bispearkiv: Kgl. reskripter og kollegialbreve 1756-1762, skr. 13/9 1760. Scheelenborg godsarkiv: Diverse sager vedrørende skattevæsenet 1716-1875, skr. 1/2 1716: Baron Scheel-Brockdorff har familie- og folkeskatten i forpagtning i 5 år for sig selv og sine arvinger. Familie- og folkeskatten på landet trådte i stedet for byernes konsumtion, der var forbrugsafgift. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, diverse skr. visende at den ene af grevskabets forvaltere i flere årtier havde denne skat i forpagtning.
 12. Frdn. 23/9 1762 om »ekstra påbud« (ekstraskat) m.fl. senere forordningsmæssige udbygninger. Frdn. 17/1 1764 om ekstraskatten og rangskatten. Frdn. 12/5 1767 om ekstraskatten. Frdn. 12/6 1770 om embedsskatten. Frdn. 16/6 1770 om sjette- og tiendepenge samt kgl. resolution 12/8 1779. Se også H. Chr. Johansen anf. værk p. 78 ff.
 13. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 10/2 og 23/3 1764.
 14. Frdn. 30/1 1793.
 15. Grevernes privilegier art. 9, friherrernes privilegier art. 8. Frdn. 4/11 1749 om prinsessestyren. Langeland godsarkiv: 13/50, skr. 16/12 1749.
 16. J. Mandix: Det danske Kammervæsen, p. 80 ff.
 17. Angående ukomplette len, se kapitel 1 om de fynske lens hartkorn. Frdn. 14/9 1774 pålagde f.eks. også lensbesidderne at levere heste til den kongelige tjeneste i et omfang, der svarede til deres hovedgårdstakster. Hesteleverancerne lignedes på hartkornet efter 1688-matriklen, men selv efter ikrafttrædelsen af 1844-matriklen nød hovedgårdsejere den fordel, at de stadig lignedes efter 1688-matriklen, hvad hesteholdet angik. Anord. 27/1 1847.
 18. Frdn. 1/10 1802 om afgift af besiddelse, nytte og brug af jorder og tiender. Afgifterne blev sat i vejret med frdn. 21/10 1803, frdn. 6/6 1806, frdn. 8/4 1808 og frdn. 1/7 1809 samt pl. 9/12 1809. Ifølge frdn. 23/6 1809 kunne der i reglen ikke erhverves nye skattefriheder, når et gods blev ophøjet til len; de herefter tilkomne len fik formentlig ikke anden skattefrihed, end den, der førhen havde fulgt det gods, de var oprettede af. Se også Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 187 samt Eunomia, bd. 2, p. 559-563.
 19. Frdn. 15/4 1818. Frdn. 24/6 1840.
 20. Med frdn. 8/2 1810 indførtes en indkomstskat (for 8 år), der skulle betales af enhver uden »hensyn til stand, køn eller alder«.
Til skatteansættelsen skulle enhver oplyse det fulde beløb af sine indkomster i det sidst forløbne år. Til at affatte de nødvendige mandtalsprotokoller på landet dannedes der i hvert herred en »reguleringskommission«, bestående af herredsprovsten eller en præst, der blev udnævnt af amtmanden samt herredsfogeden. Sognepræsterne skulle stå til kommissionens rådighed, bl.a. ved at fremskaffe sognemandtallene. Når alt nødvendigt materiale var indsamlet, trådte amtmanden i forbindelse med amtsforvalteren og to af amtets proprietærer, og dette selskab udgjorde en amtskommission, som foretog den endelige beregning af indkomstskatten.

Hvis nogen på landet hellere ville oplyse sin indkomst for amtskommissionen end for herredskommissionen, havde han lov at få sin angivelse fremsendt i forseglet stand til førstnævnte.

Indkomstkatten blev erlagt i to terminer, og det skulle på landet ske til »vedkommende kgl. oppebørselsbetjent«. Et pudsigt eksempel på selvangivelse findes hos greven af Wedellsborg det første år, skatten skulle betales. Han skrev til indkomstskattekommissionen for amtet: »For ikke just at gøre enhver vidende om mine indkomster, har jeg til herredets indkomstskattekommission angivet summen for 1809 til den summa 15.050 rdl., men da jeg anser det for min pligt, at gøre den ærede kommission underrettet om, hvad jeg virkelig har haft og ifølge den allernådigste forordning burde angive, giver jeg mig hermed den ære at tilkendegive og forsikre, at samme for det benævnte år alene har været 12.050 rdl., – dog hvad jeg ifølge den forbenævnte angivelse måtte blive ansat for, nemlig af 3.000 rdl. mere, end jeg ifølge det anførte tilkommer, afgiver jeg villigt for dette år, som et lidet offer på fædrelandets alter«. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 14/11 1810.

Med frdn. 6/5 1812 blev der indført en ildstedsskat (idet regeringen samtidig ophævede den i 1762 anordnede månedlige ekstraskat). På landet ansattes ildstedsskatten i forhold til jordtilliggendet og skulle hvile på grundene, som en uforanderlig afgift.

Amtsforvalteren skulle affatte de dertil fornødne oppebørselsregistre, og til den ende blev enhver ejer af samlede godser pligtig at indgive en fortegnelse over gårde og huse på godset til amtstuen. For strøgodssets vedkommende var præsterne pligtige til at frembringe de tilsvarende oplysninger til amtstuen.

21. Fra frdn. 9/7 1813 (om »fordelingen af den Rigsbanken tillagte hæftelse i faste ejendomme samt om lettelser i nogle ældre skatter«) blev de statsafgifter, som hidtil var blevet kaldt matrikelskat, konsumtions-, folke- og familieskat, kvartprocentskat, munderingskammerafgift, indkvarteringspenge, kornskatpenge m.fl. andre afgifter ophævet som selvstændige skattebetegnelser og slået sammen under navn af »gamle hartkornsskatter«. Frdn. 15/4 1818.
22. Schous Register over Forordninger. Indtil midten af 1800-tallet udgik hvert år en anordning, som eftergav visse dele af landskatten af jorder og tiender. P. Engelstoft og F. Wendt: Håndbog i Danmarks politiske historie, p. 14 ff.
23. Håndbog for danske lokalhistorikere.
24. Ørsted: Haandbog ... Bd. IV, p. 14. Lov af 20/6 1850. Frdn. 8/7 1840 om amtstueoppebørsler m.v. § 49.
25. Pl. angående ligningen af de på hartkornet hvilende kommuneafgifter 31/12 1819.
26. Lov af 20/6 1850, § 22 (løfteparagraf). Pl. 31/12 1819 satte dog det privilegerede og det uprilegerede hartkorn lige i byrder.
27. Lov af 20/6 1850.
28. Lov af 20/6 1850, §§ 8 og 9.
29. Gyldensteen godsarkiv: sager vedrørende skattevæsenet 1764-1875. Diverse skr. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 15/11 1777. Langeland godsarkiv: 13/1, diverse skr. Pl. 28/5 1771. Kgl. resol. 1/5 1780. Frdn. 8/7 1840.

30. Rentekammeret 2244.188. Retsakter m.v., blandt andet om grevskabet Wedellsborgs sekvestration 1723 ff.
31. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1749-1755. Regnskabsdecision for 1750/51-regnskabet.
32. Frdn. 30/1 1793 § 55.
33. Langeland godsarkiv: 13/50, skr. 30/10, 23/11 1751, skr. 21/1, 13/3, 20/5 1752. Samme arkiv 13/3, skr. 28/5 1805, skr. 12/4 1810. Brattingsborg godsarkiv (i privateje): Meget af indholdet heri slutter sig til det i Landsarkivet for Sjælland m.m. opbevarede Samsø grevskabs amsarkiv. Godsforvalterne aflagde kontributionsregnskaber til Rentekammeret qva amtsfuldmægtige.
34. Langeland godsarkiv: Diverse skr. mellem lensbesidder, godsforvalter og Rentekammer i 1700- og 1800-tallet. Se blandt andet enhed 13/3, skr. 2/10 1804.
35. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 12/4, 22/6 1810.
Dallund godsarkiv: Godsregnskaber 1744/45. Skovsgård godsarkiv: Uordnede regnskabsbilag, heri skr. 18/1 1785. I øvrigt kan der i dette spørgsmål, såvel som i spørgsmålet om skatteadministration overhovedet, henvises til B. Løgstrups afhandling.
36. Rentekammeret 251.140.
37. Langeland godsarkiv: 19/12, skr. 21/10, 18/11, 22/11 1794. Sidstnævnte er en instruks fra kommissionen til forvalteren. Hvidkilde godsarkiv: Journal for arrangements- og administrationskommissionen 1823.
38. Frdn. 8/7 1840 § 49.
39. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 16/12 1809, skr. 8/6 1810. Kopibog 1836-1842, skr. 4/1 1841. Direkte korrespondance til »amtsfuldmægtigen« (godsforvalteren) fremgår også af Brattingsborgs godsarkiv (Samsø).
40. Frdn. 8/7 1840 § 49. Scheelenborg godsarkiv: Kollegialbreve og cirkulærer 1764-1794, skr. 6/5 1784. Rentekammeret 2411.6 – Kammerkancelliet bl.a. kgl. resol. 30/3 1778.
41. Ørsted, bd. I p. 554. Som omsætningsafgifter kan bl.a. betragtes de beløb, der skulle erlægges i forbindelse med salg af fast ejendom, ved oprettelse af fæstekontrakter, ved auktioner over varer og andet løsøre. Hertil hører også stempelpapirsafgifter, tinglysningsgebyrer og lignende. Frdn. 8/2 1810. Reglement 5/7 1803. Frdn. 13/1 1792. Reglement 22/3 1814. Til omsætningsafgifterne hørte også arveafgifter (frdn. 12/9 1792 m.fl. bestemmelser) samt forbrugs- og bygningsafgifter.
42. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1771-1792, skr. 22/7 1772. Langeland godsarkiv: 13/2, antegnelser til regnskabet 1798/99.
43. Langeland godsarkiv: 13/50, skr. 21/9 1743, skr. 16/12, 23/4 1749.
44. Frdn. 20/8 1742. Langeland godsarkiv: 13/50, skr. 21/9 1743.
45. Indkvarteringsbyrderne størrelse i begyndelsen af 1700-tallet antydes blandt andet af forvalteren på baroniet Winthersborg, da denne – ret fortvivlet, pr. brev underrettede baronessen om, at der nu var ankommet 32 mand til hest, der var blevet »indlagt udi Deres højvelbårenheds baroni«. Hver mand skulle pr. måned »nyde af bonden 2 skp. rug, 2 skp. byg, 1 fjdk. byggryn, 1 skålpund hør, 110½ skålpund rug- og havrehalm til hestene samt fri stalderum (og) en seng med

- tilhørende klæder«. Winthersborgs godsarkiv: Indkomne breve 1710-1739, skr. 15/10 1710.
46. Rentekammerordre 16/5 1711 samt 17/2 1739. Holckenhavn godsarkiv: Breve og brudstykker 1716-1785, skr. 15/2 1765.
 47. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 16/3 1763.
 48. Ørbæklunde godsarkiv: Indkomne breve, Rentekammerskr. 20/10 1778.
 49. Se f.eks. frdn. 30/1 1793. Brahesminde godsarkiv: 13/15 samt enhed 13/19, diverse skr. Langeland godsarkiv: 13/7, diverse skr.
 50. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 5/10 1762. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 5/9 1761 (om lenets adkomst til at inddrive skatter fra præsterne på grevskabet).
 51. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1761-1765, skr. 5/9 1761.
 52. Roepstorff godsarkiv: Diverse 1622-1827. Udat. instruks (sidste halvdel af 1700-tallet) til forvalteren.
 53. Frdn. 12/9 1809. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 13/6 1818. Langeland godsarkiv: Skr. fra 1810.
 54. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 1/10 1816. 0/33, skr. 24/10 1838. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol ca. 1825 ff., skr. 6/11, 23/11 1826. Brahesminde godsarkiv: 13/15, skr. 30/4, 29/11 1833, skr. 29/1, 3/5 1836. 13/19, diverse skr.
 55. Fouragen gik til underhold af de i købstæderne indkvarterede rytter- og husarregimenter. Det kan måske diskuteres, hvorvidt fourageleverancer burde henføres til kategorien: Skat til staten, eftersom de blev godtgjort af den kgl. kasse. Det må imidlertid være *pligten* til at præstere naturalierne, til at transportere dem til bestemt sted til bestemt tid, der er afgørende for at betragte dem som en skattebyrde, – ikke mindst da statens betaling for varerne ofte var lavere end den, som kunne være opnået på det frie marked. Blandt andet udgjorde differencen mellem statsgodtgørelsen og markedsprisen altså en skat. Frdn. 28/7 1784, frdn. 12/11 1784, frdn. 5/12 1792, pl. 8/6 1811, pl. 5/8 1820.
 56. Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1779-1818, skr. 10/2 1779. Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/6 1779.
 57. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/6 1779.
 58. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/6 1779. Kollegialbreve 1820-1835.
 59. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/8 1780.
 60. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/6, 23/6 1779.
 61. Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1779-1786, skr. 10/2 1781.
 62. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/6 1779.
 63. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 19/7, 19/9 1780.
 64. Svendborg amts kopibog, skr. 1/11 1806. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/8 1780.
 65. Svendborg amts kopibog, skr. 1/11 1806.
 66. Svendborg amts kopibog, skr. 1/11 1806.

67. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/8 1780.
68. »Fædrelandet« 1837: Artikel om fourageleverancerne. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/8 1780.
68. Kammerretsordning 18/3 1720. Pl. 28/5 1771. Rentekammer og finanskollegium udsendte i 1777 (15/11) nye retningslinier for affattelse af skatteekstrakter og -regnskaber. Formålet var bl.a. at forhindre de lokale oppebørselsbetjente i at sammenblande udgifts- og indtægtsposter, som hidrørte fra flere forskellige regnskabsår i ét års regnskabsopstillinger. Hidtil havde dette været almindeligt, hvilket var resulteret i, at man i den centrale finansstyrelse umuligt kunne danne sig et overblik over, hvad statskassen faktisk havde midler til fra det ene år til det andet. Forordningen 30/1 1793 om de kongelige skatters oppebørsel m.v. befalede ligeledes på det strengeste betjentene, at de kun måtte »likvidere« udgiftsposter i deres regnskaber, som kunne bilægges Zahlkammerets sekundakvitteringer (§ 25).
70. »Fædrelandet« 1837. Artikel, der bl.a. omhandler licitationsspørgsmålet ved fourageleverancer. Forfatteren harcelerer over »den kollegiale korrespondance« og de dermed forbundne »sinkerier«.
71. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1806-1810, skr. 11/4 1807.
72. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1811-1812, skr. 5/2 1811.
73. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/8, 19/9 1780.
74. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 5/8 1780.
75. Frdn. 28/7 1784.
76. Langeland godsarkiv: 13/51, skr. 6/8 1735, samt diverse andre skr. fra Rentekammeret i 1730'erne. Det samme indtryk af lensbesiddernes adfærd har C. Christiansen fået, hvad han tilkendegav i sin artikel i Fortid og Nutid 1923 om amtsregnskaberne, p. 27.
77. Rentekammeret. Fynske kontor. 2244.188, skr. 16/6, 3/7 1686.
78. Rentekammeret. Fynske kontor. 2244.188, skr. 4/1 1723, skr. 15/6 1726.
79. Om trusler om at få tildelt mulkt på grund af for sent indsendte regnskaber, se f.eks. Scheelenborg godsarkiv: Kollegialbreve og cirkulærer 1795-1805, skr. 24/1 1795. Holstenshuus godsarkiv: Kollegialbreve 1792-1799, skr. 26/4 1794. Rentekammeret: Kammerkollegiet 1773-1840, kgl. resol. 4/9 1793.
80. Se f.eks. Scheelenborg godsarkiv: Blanketregnskaber 1810-1849, skr. 23/6, 25/6, 27/6 og 12/7 1818 samt skr. 22/5 m.fl. 1819.
81. S. Iuul: Fideikommissarisk substitution, p. 132. – Til forskel fra f.eks. besidderen af baroniet Christiansdal, som i 1774 fik afslag under henvisning til at hans kår (bøndernes) ikke var værre, end kårerne andre steder.
82. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lenssager, Scheelenborg.
83. Rentekammeret 2411.36. Kammerkancelliet 1773-1840, kgl. resol. 4/9 1793.
84. Langeland godsarkiv: 13/17, skr. 2/6 1777 m.fl. skr.
I øvrigt ansøgte greven af Langeland i 1786 majestæten om en bevilling til at låne 40.000 rdl. fordelt på grevskabet og hans stamhus, Ahlefeldt, da han »af faderlig kærlighed« ville redde sin ældste søn ud af en privat kæmpegæld. Han forestillede sig, at dette lån skulle stå uopsagt »imod årlige renters svarelse«, til han selv var død, hvorpå sønnen skulle indfri hele gælden i løbet af de påfølgende otte år. Kan-

- celliet fremførte, at en sådan transaktion var »stridende imod erektionen«, og at det ville være en hidtil uset politik over for landets greve- og friherreskaber, om denne ansøgning blev imødekommet. I øvrigt var sønnen jo foreløbig ikke besiddet af lenet, »og det er uvist«, hed det, »om han lever den tid, at han bliver det«. Gælden ville kunne bebyrde den unge greves sagesløse efterkommere, »som følge af én persons slette husholdning«. I første omgang bekvemmede kongen sig til at resolve, at lånet ikke kunne bevilges »på den ansøgte måde«, men greven havde ingen grund til at opgive håbet, så han udfærdigede prompte en ny ansøgning. Den gav resultat to måneder senere i form af en bevilling, som lød på tilladelse til at låne 46.000 rdl., der imod renters svarelse måtte stå uopsagt, og efter to års forløb skulle afbetales med mindst 2.000 rdl. om året. (Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lens-sager. Langeland, skr. 30/3 1787. – Langeland godsarkiv: 13/15, skr. 20/3 1787. – Langeland godsarkiv: 13/15, skr. 30/3 1787. – Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lens-sager. Langeland, kgl. bevilling 2/5 1787.)
85. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 28/6 1815, 1/10 1816, 11/11 1817, 3/7 1818. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 9/2 1782.
86. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lens-sager. S. luul: Fideikommissarisk substitution, p. 130 ff.
87. Langeland godsarkiv: 19/12, skr. 21/10 1794. Samme arkiv 13/4, skr. 28/6 1815, 1/10 1816, 11/11 1817, 3/7 1818. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1811-12, skr. 21/4 1812. Kopibog 1812-1818, skr. 20/6, 27/6 1818. Kopibog 1818-1827, skr. 28/4 1819 samt skr. 13/10, 22/12 1819. Indkomne breve 1796-1805, skr. 12/3 1796. Kongelige reskripter m.v. 1729-1912. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lens-sager, bl.a. Muckadell XXIV og Gyldensteen IX, pakkerne I + II 1829. Brahetrolleborg godsarkiv: Pakke med blandet indhold, betegnet »Administration«, skr. 14/6 1823. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 24/6, 25/6, 6/9 1829. Scheelenborg godsarkiv: Blanketregnskaber 1810-1849, skr. 23/6, 25/6, 27/6 1818, skr. 22/5 1819. Journal for Scheelenborgs forvaltningskontor 1824-1827. Amtmandsbreve 1784-1844, skr. fra december 1828. Kollgiebreve og cirkulærer 1823-1832. Journaliserede breve 1824-1827. Odense amts arkiv: Kopibog 1816, skr. 5/5 1816. Journal 1820, skr. 10/12 1820. Hvidkilde godsarkiv: Journal for arrangements- og administrationskommissionen 1823.
88. V. Lütken: Bidrag til Langelands historie, p. 449-544. Frdn. 5/1 1813 bestemte, at de cirkulerende kurant-dalersedler skulle indløses med rigsbank-dalersedler efter forholdet 6 : 1. Omkring 1816 var rigsbank-dalersedler kun 30 % værd i forhold til sølv, men seddelkursen faldt i de følgende år yderligere så stærkt, at det ved åbent brev 6/4 1818 bestemtes, at rede sølv skulle være grundbetalingsmidlet (bl.a. for skatter og afgifter). Da landbrugs krisen lige efter meldte sig, kunne den værdi, sedlerne havde nået, dog ikke opretholdes. Kapitelstaksten på rug nåede et minimum i 1824, men efter 1826 begyndte rugpriserne at stige væsentligt. Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark. III, I p. 20-31.
89. Scheelenborg godsarkiv: Diverse sager vedrørende skattevæsenet 1716-1875, skr.

- 4/7 1818. Administrationskommissionens forhandlingsprotokol 1824-1827, mødereferat af 20-21/1 1825.
90. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1826-1863, skr. 6/9 1829.
91. F.eks. af C. C. Larsen i *Det danske Landbrugs Historie*, p. 58.
92. 1794-1797 blev fænomenet på grevskabet Langeland kaldt arrangements- og administrationskommissionen, i 1798 omorganiserede man, så greven fik friere hænder i økonomisk henseende, fra da af hed det gældsafgørelseskassen; denne synes at have eksisteret helt til 1878. 1821-1823 blev der desuden nedsat en ny administrationskommission.
93. Scheelenborg godsarkiv: Kommissionsakt vedrørende baroniets administration 1737-38: Forholdene i godsøkonomien som sådan var på dette tidspunkt kaotiske: Gældsbehæftelsen var tårnhøj, tjenestefolkene havde flere års løn til gode, de tidligere forvaltere havde ikke ført regnskaber, det indhøstede korn ved hovedgården var ubrugeligt til udsæd, bøndergodset var mærket af mange gårdforsiddelser og nedbrændte bønderbygninger og endelig var stutieret ved Scheelenborg »udueligt«.
94. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lenssager. Bl.a. pakkerne vedrørende Muckadell (XXIV, skr. 22/8 1823), men i øvrigt samtlige pakker vedrørende de fynske len. Se også Brahetrolleborg godsarkiv: Diverse, skr. 14/6 1823. Hvidkilde godsarkiv: Journal for arrangements- og administrationskommissionen 1823.
95. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1823-1849, skr. 6/9 1829. Det er en helt anden sag, at administrationskommissionerne repræsenterede en »blød mellemløsning«: Man forebyggede, at de største slægtsgodser og familieformuer blev afhændet i småbidder og spredte for alle vinde. Ordningen holdt liv i nogle afgørende dele af privilegierne for successorerne, den fideikommissariske grundsubstans kunne i større eller mindre omfang bevares. Om hele gældsbehæftelsesproblematikken, se S. Juul: Fideikommissarisk substitution, p. 126 ff.
96. Den ved kgl. reskr. af 26/9 1794 beskikkede arrangements- og administrationskommission for grevskaberne Langeland og Laurvig kom dog til at bestå af folk udefra: Medlemmer var højesteretsassessor Falsen, generalkrigskommissær Mathisen, kancellisekretær Monrad og kommissionær Johnsen, ifølge V. Lütken: Bidrag til Langelands Historie, p. 449 ff. Ifølge Fr. Ahlefeldt i hans værk om generalen, p. 17 (Bd. V) var den omtalte administrationskommission dog også sat sammen under hensyntagen til greven. – Sidstnævnte skulle selv have ønsket Enevold Falsen som formand, hvilket han da også blev. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 29/3 1844. Ansøgning til kancelliet fra greven om selv at være medlem i den gældsafgørelseskasse, som på daværende tidspunkt eksisterede for grevskabet – ansøgningen blev dog ikke imødekommet. Langeland godsarkiv: 13/6, skr. 2/4 1847. Se også enhed 13/6, skr. 7/5, 18/6 1844 angående grevens svigersøn, samt skr. 29/3 1844 og 2/4 1847. Se også Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1863, skr. 6/9 1826.
97. Reskr. 14/6 1823.
98. Se f.eks. Scheelenborg godsarkiv: Administrationskommissionens forhandlingsprotokol 1824-1827 samt journaliserede breve 1824-1827.

99. Scheelenborg godsarkiv: Administrationskommissionens forhandlingsprotokol 1824-1827. Hvidkilde godsarkiv: Journal for baroniets forvaltningskontor 1823.
 100. Langeland godsarkiv: 13/1, skr. 21/8 1795 – greven er i tvivl om, hvorvidt han selv kan ansætte forligelseskommissær. Kanc. P. M. 16/7 1796 – baroniet Conradsborgs amtmandsfunktioner overdrages til administrationskommissionen. Reskr. 4/6 1823.
 101. Kanc. skr. 23/3 1824.
 102. Anordn. 13/8 1841. Kanc. skr. 10/3 1842.
 103. Birgit Løgstrups resultater i Jorddrot og offentlig administrator – kapitlet om godsejerens skatteadministration – kunne synes at bekræfte sådan formodning.
 104. Nielsen og Thalbitzer anf. værk p. 134 ff. Rentekammerskrivelse 25/2 1815, at vedkommende amtmand skal approbere skatterestancelisterne også på lensgodserne. Langeland godsarkiv: 0/20, skr. 26/9 1778. Angående almindeligt proprietærgods, se f.eks. Ørbækklunde godsarkiv: Kopibog 1782 ff., skr. 5/12 1798.
 105. Frdn. 15/4 1818 om landskattens forfaldstider, nemlig 21. januar, april, juli og oktober kvartal.
 106. Holstenschuus godsarkiv: Hoved- og kassebog for Nakkebølle 1776-1804. Hofmangave godsarkiv: Hovedkassebog 1789-1817.
 107. Langeland godsarkiv: 13/17, diverse skr. Medens den »militariske eksekution« efterhånden gik af brug (indlogering af militærpersoner hos skyldnerne, der skulle underholde dem »efter enhvers charge« til udgifterne var udlignet med restancebeløbet) opereredes der i slutningen af 1700-tallet med andre former for eksekution.
- Et eksempel på eksekution på et len har vi fra baroniet Winthersborg (1729), hvor man ikke aflagde skatterne direkte, men indbetalte dem på den kongelige amtstue under samme vilkår, som alle andre jordegodsejere. »Fra amtstuen har jeg nu udi nogle dage haft eksekution for juli kvartal«, skrev godsforvalteren til den bortrejste baronesse, og fortsatte »og må jeg daglig betale til eksekutionsgebyr 2 mk., hvilket holder noget hårdt, thi godset er ej kapabel til at kan betale udi denne tid, undtagen det skal ske med Creatur ...«, men ellers sluttede han »er alting endnu Gud være lovet vel«. Det så virkelig hårdt ud for dette lollandske baroni; – selv røgtredrengens nedslidte lagen var et økonomisk problem! Winthersborg godsarkiv: Indkomne breve 1710-1739, skr. 9/8 1729.
- Med hensyn til andre former for eksekution se frdn. 30/1 1793. Se også kammerretsordning 30/7 1684 samt frdn. 11/12 1688. J. Mandix hævdede i sit skrift om Danmarks lovgivning i kong Christian 5.s tid (p. 178), at den militære eksekution endnu var i brug i begyndelsen af 1830'erne.
- Efter 1793-forordningen kunne udpantning hos fæstebønder ske i forskelligt løse, men effekterne skulle stå til indløsning en vis tid. Sidstnævnte inddrivelsesmetode blev undertiden også benævnt »sekvstration«.
108. Brahesminde godsarkiv: 13/15, skr. 29/1, 3/5, 17/5 1836. Skr. 29/12 1837. De herværende tilfælde konstateres på Steensgårds forvaltningsdistrikt (i visse anliggender var grevskabet Brahesminde underinddelt i to forvaltningsdistrikter), forholdene for fæsterne på det andet forvaltningsdistrikt (Hvedholms) er ikke under-

- søgt. Scheelenborg godsarkiv: Administrationskommissionens forhandlingsprotokol 1824-1827.
109. Scheelenborg godsarkiv: Administrationskommissionens ujournaliserede papirer 1824-1837.
110. Som anført i note 109.
111. Langeland godsarkiv: 19/12, instruks til forvalteren fra administrationskommissionen af 21/10 1794.

Noter til kapitel 6

1. Grevernes privilegier, art. 14 og 16. Friherrernes privilegier, art. 13 og 14.
2. Frdn. 4/3 1690.
3. Reskr. 19/9 1699.
4. Frdn. 11/9 1739 om døde kreaturers nedgravning eller bortkørsel fra vejene. Reskr. 28/6 1740 om nærmere regler for vejreparationer.
5. Friisenborg godsarkiv: G. 341-357, skr. 10/1 1764.
6. Scheelenborg godsarkiv: Diverse dokumenter 1678-1861, skr. 29/5 1764. Direktionen afløstes senere af Generalvejkommisjonen: Planlægningen af hovedvejsystemet skulle foregå på møder mellem stiftamtmand, amtmænd og en overvejmester. Kanc. cirk. 13/8 1793, do. 7/11 1794.
7. Vejfrdn. 29/9 1841 fastslog, hvilke veje, der efterdags skulle betragtes som hovedlandeveje. Disse skulle sammen med tilhørende broer og stenkitler henlægges til ingeniørkorpsets umiddelbare bestyrelse. I landdistrikterne skulle amtmændene træffe beslutninger om hovedvejslinier sammen med de øvrige medlemmer i de just indførte amtsråd.
8. Reskr. 6/4 1770 og reskr. 12/1 1775 understregede dette forhold, men ret beset omhandlede reskripterne kun vejadministrationen i henholdsvis Århus og Ålborg stifter. I det sidste hed det, at ingen jordegodsejer »i hvad særdeles privilegier han enten har eller måtte blive forlenet med«, skulle være unddraget fra vejordningen, men skulle stå under amtmandens tilsyn. Ørsted var af den opfattelse, at reskripterne havde almen gyldighed, jvfr. Haandbog ... Bd. III, p. 208.
9. Reskr. 1/5 1779. Frdn. 13/12 1793 om kommunikationsnettet opstillede som en grundsætning, at alle godsejere eller besiddere af godser havde pligt til at deltage i vejvæsenets byrder, og at ingen i så henseende kunne påberåbe sig noget privilegium. Hovedgårde behøvede dog kun at deltage ved at yde pengebidrag; de var fri for at levere naturalier/arbejde.
10. Kanc. P. M. 8/12 1789. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1784-1795.
11. Kanc. P. M. 16/7 1791. Kanc. cirk. 14/8 1790 ligestillede også amtmænd og lensbesiddere.
12. Om lensbesiddernes manglende kompetence i visse vejspørgsmål, se reskr. 6/4 1770, P. M. 9/5 1795 samt rentekammerskrivelse 19/3 1836. Først med frdn. 1793 angaves det nogenlunde, hvad der skulle anses som almindelige landeveje. P. M. 11/4 1795 og 20/6 1795 samt pl. 4/4 1800 (om sjællandske veje) indkredsede noget tydeligere, hvilke veje, der var »mindre landeveje« og biveje og gav retningslinier for i hvilket (ret begrænset) omfang hovedgårdene – og andet skattefrit hartkorn skulle bidrage til deres vedligeholdelse. Ørsted mente, at plakaten 4/4 1800 i

- denne henseende havde landsdækkende gyldighed, skønt den egentlig blot havde taget sigte på vejene i nogle sjællandske amter, jvfr. Haandbog ... Bd. III, p. 17. Endelig fastslog kanc. skr. 1/6 1830, at allerede reskr. 6/4 1770 »expeditissimi juris« havde frataget grever og baroner amtmandsmyndigheden i vejsager.
13. Spørgsmålet om sneøsningsforanstaltninger svævede tilsyneladende noget indtil kanc. skr. 1/6 1830, der fastslog, at det alene hørte til amtmændens myndighedsområde. Se også Hvidkilde godsarkiv: Nr. 53 e. Kopibog 1784 ff., skr. 9/7 1785.
 14. Kanc. skr. 25/11 1820. Se også Rentekammerskrivelse 21/1 1837 om, at lensbesiddere havde ret til fri befordring for deres betjente i vejvæsenansliggender.
 15. Se f.eks. kanc. skr. 25/11 1820.
 16. Odense amts arkiv: Breve og dokumenter angående kroer, veje og broer 1770-1788. Nr. 305, skr. 14/10 1772.
 17. Roepstorff godsarkiv: Diverse dokumenter 1622-1827, skr. 11/1 1725, 26/10 1732. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Kopibog 1742-1768, skr. 30/7 1749.
 18. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1765, skr. 4/6 1765. Odense amts arkiv: Breve fra forskellige 1768-1788, skr. 4/10 og 22/10 1777.
 19. Ifølge Odense amts arkiv: Herreds- og birkefogedernes breve 1761-1788, samt samme arkiv: Breve og dokumenter angående kroer, veje og broer 1770-1788. Nr. 305, havde herredsfogedens embedsdistrikt den nævnte betegnelse. Ifølge de trykte registraturer fra Landsarkivet for Fyn eksisterede den samme distriktsbetegnelse først fra 1785: Formelt blev jurisdiktionerne Odense/Skovby – og Lunde/Skam herreder holdt adskilte indtil 1785, men de blev alligevel betjent af én og samme retsbetjent fra 1738 til 1785.
 20. Odense amts arkiv: Herreds- og birkefogedernes breve 1761-1788, skr. 6/6 og 14/1 1761, 4/8 og 22/9 1762, diverse skr. 1765. Samme arkiv: Breve og dokumenter angående kroer, veje og broer 1770-1788. Nr. 305, skr. 14/10 1772.
 21. Odense amts arkiv: Herreds- og birkefogedernes breve 1761-1788, skr. 22/9 1762.
 22. I 1730'erne ser vi, at Wedellsborgs landevejs-reparationer »ved inddeling (var) separeret fra herrederne«. Som omtalt i kap. 1 blev greven ved en lejlighed stærkt forført over, at amtmanden for Assens-Hindsgavl amt havde tilladt sig at give *hans* birkedommer henstillinger og ordrer til landevejs-reparationer. Birkedommeren fik også en irettesættelse, fordi han ikke havde afventet grevens egne befalinger i stedet; landevejsarbejderne skulle naturligvis udføres, men ikke på et tidspunkt, hvor »bønderne overalt ... er udi stærkeste arbejde med høsletten både hos dem selv og til hove ...«. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 15/7 1738. Wedellsborg birkedommers arkiv: Tingprotokol 1737-1771, fol. 43 ff.
 23. Wedellsborg godsarkiv: Kgl. reskripter m.v. 1729-1912, skr. 12/6 1761.
 24. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 5/7 1738.
 25. Politianordningen 1791.
 26. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 12/9 og 15/9 1738, skr. 17/6 1739.
 27. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 31/10 1740.
 28. Langeland godsarkiv: 13/17, skr. 4/3, 9/3, 17/3, 20/3, 27/3 1778.
 29. Langeland godsarkiv: 13/17, skr. udat. 1778.
 30. Langeland godsarkiv: 13/17, diverse skr.
 31. Langeland godsarkiv: 13/4 samt skr. i diverse andre kopibøger.

32. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1789-1791, skr. 24/12 1789, 21/1 1790.
33. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 11/12 1786.
34. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 13/8 1799.
35. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 1/4, 29/5 1802.
36. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 10/6 1801.
37. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 19/3 1803.
38. Kancelliets svar ses ikke i godsarkivets korrespondancesager. I Svendborg amts arkiv er sagerne ikke bevaret før efter 1821.
39. Om denne ordning er der ifølge Ørsted: Haandbog ... Bd. III, p. 207 udgivet kancelliskrivelse 13/12 1810, 26/1 1811 og 22/2 1823 – den sidste ses ikke indgået hverken til greven eller amtmanden.
40. Langeland godsarkiv: 0/24, skr. 26/1 1811.
41. Langeland godsarkiv: 13/4, bl.a. skr. 19/4 1811.
42. Fortegnelse over retsbetjente på Fyn. Landsarkivet for Fyn.
43. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 10/9 1811 m.fl.
44. Langeland herredsfogeds arkiv: Dokumenter vedrørende vejvæsenet 1735-1814, skr. 22/12 1810.
45. Langeland godsarkiv: 19/34, skr. 1/4 1815.
46. Langeland godsarkiv: 19/34, skr. 15/6 1815.
47. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 1/9 1815 samt enhed 13/34.
48. Svendborg amts arkiv: Journalerne fra 1820'erne.
49. Fyns guvernements arkiv: Indkomne sager 1839. Nr. 61. J. H. Mansas rejse blev foretaget på statens regning og med henblik på udarbejdelse af kort.
50. Langeland godsarkiv: 13/5, skr. 22/3 1822. Svendborg amts arkiv: Journal 1822-1824.
51. Danske Lovs 2.15.2 havde en bestemmelse om degnes og substitutters forpligtelse til at undervise sognets ungdom i deres kristendom, og loven omtalte også de fattiges forsørgelse, men ingen af lovbudene førte til større resultater. I 1739 kom den første forordning, som alene omhandlede den *almindelige* undervisning af bønderbørn.
52. Ifølge frdn. 5/12 1806 og reskr. 13/4 1808 skulle herredsprovsternes forretninger gradvist (f.eks. ved embedsafgang) overtages af amtsprovster. Om anordnede skolebøger, se f.eks. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 28/12 1813.
53. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 28/12 1813.
54. Reskr. 17/2 1683. Reskr. 25/1 1690 (at grev Wedell har ej magt til at anordne noget imod det, som bispem eller provsten i deres embede forrette).
55. Danske Lov 2-19-16.
56. Frdn. 24/9 1708 om betlere og de fattige m.v.
57. N. Rasmussen Søkilde: Brahetrolleborg og Omegn. J. Chr. Clausen (red.): Den Reventlowske Skole i 150 Aar. Fr. Ahlefeldt: Generalen. Bd. IV. K. Møller Hansen: Landsbyskolen på Langeland.
58. Hans de Hofman: Samlinger af publike og private Stiftelser, Foundationer etc. Danske Kancelli A 130 b. Topografisk ordnede lenssager, Brahetrolleborg, jordebog 1722. Se også Ørbæklunde godsarkiv: Sager vedrørende fattig- og skolevæsen 1626-1863.

59. C. Madsen: Grevskabet Wedellsborg. Hofmans »Foundationer«.
60. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1740-1741, skr. 5/4 1741.
61. Således på Brahetrolleborg. Danske Kancelli H 10. 1. dept. Bilag til Reg. 189 (1814 29/7). Bog c. Skr. 9/7 1808. N. Rasmussen Søkilde: Brahetrolleborg og Omegn.
62. Frdn. 24/9 1708. Frdn. 6/10 1731.
63. Stiftsøvrighedens arkiv: Kopibog 1732-1747, skr. april og 29/12 1732.
64. Odense Dalum m.fl. amters arkiv: Breve og dokumenter vedrørende kirker, skoler, hospitaler, tiender og fattige 1728-1734, skr. 25/4 1722. Stiftsøvrighedens arkiv: Kopibog 1732-1747, skr. april og 29/12 1732, skr. 6/12 1735.
65. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1747, skr. 15/2 og 3/3 1736.
66. Stiftsøvrighedens arkiv: Kopibog 1732-1747. Indberetning 1732.
67. J. H. Bäreus: Efterretning om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark. Kommissionen skulle fremsætte forslag om en bedre indretning af fattigvæsenet – den blev nedsat 19/10 1787.
68. Alt andet lige var der flest tilfælde af dårligt organiseret eller ganske manglende fattigforsorg i de sogne, som henhørte til Odense, Skam og Vindinge herreder. (Konklusion på grundlag af viderebearbejdelsen af Bäreus oplysninger og noter).
69. Holckenhavn godsarkiv: Kopibog 1829-1836, skr. 11/11 1829.
70. At godssystemet som sådant kunne frembyde et bekvemt udgangspunkt for en industriel organisation af husfliden har andre allerede forlængst fastslået. Se f.eks. J. O. Bro Jørgensen: Industriens historie i Danmark 1730-1820, p. 30.
71. J. O. Bro Jørgensen, anf. værk p. 32.
72. Holstenshuus godsarkiv: Bøger og papirer vedrørende fattigvæsenet 1754-1831 (2 pk.).
73. I løbet af en periode på 95 år (1708-1803) udkom der 12 forskellige anordninger om fattigvæsenet, eller snarere om betleriets regulering, nemlig 5 forordninger, 4 reskripter, 1 »plan« og 2 reglementer.
74. Opkaldt efter den engelske fysiker og filantrop, B. Th. Rumford og hans opfindelse: En suppe kogt på ben under meget højt tryk.
75. Efterretninger fra Selskabet for Indenlandsk Kunstflid. 2. bd., p. 257 ff.
Mindst lige så henrykt var stiftamtmanden i 1790 over en plan om oprettelse af et arbejds hus for vagabonder, som Reventlow havde sendt til ham fra Brahetrolleborg. Stiftamtmanden erfarede »med ubeskrivelig glæde«, at man havde bedt om hans medvirken til at promovere sagen hos kongen og lovede at ledsage den med sine egne gode »uforgribelige tanker herom«, der faldt helt i tråd med grevens. Odense amts arkiv: Brevkopibog 1789-1791, skr. 14/1 1790.
76. Danske Kancelli G 88. Svar på cirkulærer af 8/7 1817.
77. Af kilder, der belyser fattig- og skolevæsenadministration på lenene i 1700-tallet, kan her yderligere henvises til Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744, skr. 18/10 1740. Gyldensteen godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1749-1755, skr. 26/6 og 18/9 1751. Lindenborg godsarkiv: G. 147-261, skr. 14/11 1755. Fåborg kommunale arkiv: Fattigprotokol for Brahetrolleborg 1787-1853, skr. 23/1 1787.

78. Provisorisk reglement 5/7 1803 for fattigvæsenet. Provisorisk reglement 10/10 1806 for almueskolevæsenet. Anordn. 29/7 1814.
 79. Grundtanken i fattigreglementet af 1803 var den (ikke nye), at hvert sogn skulle forsørge sine egne fattige. Sognefattigkommissionerne havde præsten som formand; de øvrige medlemmer var politimesteren (d.v.s. herreds- eller birkedommeren), sognets største lodsejer(e) samt 3-4 »af de bedste sognemænd«. I sogneskolekommissionerne var præsten også formand, desuden sad her skolepatronen og 1-2 »af de skikkeligste og hæderligste bønder i skoledistriktet«. Om delegering af patronats-medlemskabet, se f.eks. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 4/11 1815. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog for udgåede breve 1811-1824, skr. 8/1 1812. Lehn godsarkiv: Sager vedrørende Egense, Sørup og St. Jørgens skoler 1812-1858.
 80. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1812-1818, skr. 4/11 1815. Brahesminde godsarkiv: 13/9, skr. 30/7 1839.
 81. Danske Kancelli H 10. 1. dept. Bilag til reg. 189 (1814 29/7). Bog c., skr. 9/7 1808, 29/7 1814.
 82. Tåsinge godsarkiv: Forhandlingsprotokoller for bestyrelsen af Tåsinglands fattig- og skolevæsen 1825-1845. I henhold til kgl. resol. 21/5 1802 og 21/12 1813.
 83. Grevskabet Samsøes amtsarkiv: Amtsfattigdirektionens regnskaber og korrespondance 1803-1808. Amtsfattigvæsenets forhandlingsprotokol 1803-1845 (indeholder også skolesager).
 84. Skovsgård godsarkiv: Sager vedrørende skolevæsenet, skr. 7/2 1785 m.fl. samme år. Kanc. P. M. 5/11 1785.
 85. Karen Møller Hansen: Landsbyskolen på Langeland omkring skoleforordningen af 23/1 1739.
 86. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 2/2 1808.
 87. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 17/1 1809.
 88. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 17/1 1809.
 89. Kgl. resol. 1/2 1811.
 90. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 19/2 1811.
 91. Langeland godsarkiv: 13/4, diverse skr., se bl.a. skr. 10/2 1812. Langeland amts provstearkiv: Indberetninger om skolevæsenets tilstand 1811-1818.
 92. Langeland godsarkiv: 13/5, skr. 29/9 1819.
 93. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 31/5 1783.
 94. Lindensborg godsarkiv: G. 147-261, skr. 24/6 1758.
 95. Langeland godsarkiv: 13/15, skr. 5/2 1774.
 96. Reskr. 20/10 1773. Der havde dog tidligere været en landfysikus på Fyn, jvfr. Stiftsovrighedens arkiv: Kopibog 1732-1747.
 97. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1754-1783, skr. 31/5 1783.
 98. Nemlig én for hver af de fem fynske amter: Nyborg, Assens, Hindsgavl, Odense og Rugård.
 99. Reskr. 19/8 1791. Sunds herreds provstearkiv: Breve fra biskop, amtmand etc. 1727-1804, skr. 17/3 1792.
- Inddelingsplanen til kirurgdistrikterne, der blev indstillet til kancelliets approbation var blevet til, dels ved den kongelige amtsforvalter Bangs forslag, dels ved

samråd mellem de fynske amtmænd og lensbesiddere, men i øvrigt grundede den sig »fornemmelig på en allerede for nogle år siden i Jylland approberet indretning«. Distriktskirurgerne skulle »lægge sig efter fødselsvidenskaben, så at de under vanskelige fødsler kan være jordemødre behjælpelige«. De skulle behandle hospitalslemmer og alle, som fik fattighjælp, uden betaling, de skulle foretage obduktioner eller tage på sygebesøg med ret til fri befordring, »når de rekvireres dertil af vedkommende myndighed« for eksempel amtmanden. De skulle endvidere møde på de landmilicesessioner, der blev holdt i deres distrikt og efter behov »visitere det mandskab, der foregiver at have en eller anden syge eller legemsbræk«. Endelig skulle de korrespondere med de medicinsk/kirurgiske centralstyrelser, især i tilfælde af farlige og smitsomme sygdommes opståen. Den årlige løn var foruden diæter og fribefordring 150 rdl. Odense amts arkiv: Stiftamtets brevkopibog 1789-1791, skr. 22/8, 29/9 og 19/12 1790.

100. Kanc. cirk. 16/8 1794. Holstenshuus godsarkiv: Kopibog 1779-1818, skr. 25/1 1795.
101. Bl.a. kanc. cirk. 29/10 1808.
102. Kanc. cirk. 29/4 1820.
103. Vedrørende foranstaltninger på et len, se f.eks. tilfælde fra grevskabet Muckadell. Øster Hæsinge kommunale arkiv: Forhandlingsprotokol med bilag 1831-1853.
104. Frdn. 27/10 1773. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 15/7 1791. Holstenshuus godsarkiv: Kollegiebreve 1792-1799, skr. 23/6 1792.
105. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 13/2 1812. Pl. 10/3 1820.
106. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1806-1810, skr. 4/10 1810. Odense amts arkiv: Journal 1810, skr. 4/8, 29/9 1810. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 9/1 1812.
107. Langeland godsarkiv: 0/19, skr. 26/2 1774.
108. Langeland godsarkiv: 0/19, skr. 21/5 1774.
109. Langeland godsarkiv: 0/19, skr. 31/8 1774.
110. Langeland godsarkiv: 15/3, skr. 5/4 1810.
111. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 8/6 1776.
112. Langeland godsarkiv: 0/21, skr. 28/8 1776. Svendborg amtstues arkiv: Nr. 699, skr. 4/12 1776.
113. Langeland godsarkiv: 13/16, skr. 4/12 1776.
114. Reskr. 25/10 1793.
115. F. Ahlefeldt Laurvig har i sit omfangsrige værk: Generalen (bd. V) en farverig skildring af Grønlund, hvor det bl.a. hævdes, at han ikke var medicinsk kandidat, og at han aldrig havde sat sin fod på Københavns Universitet (p. 78 ff.). I V. Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen optræder dog O. Grønlund i Rudkøbing som Chirurk 1776-1802. Bd. II, p. 633.
116. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 22/8, 6/11 1801 samt diverse skr. 1802.
117. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 12/4 1806.
118. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 25/12 1816.
119. Fr. Ahlefeldt: Generalen. Bd. V, p. 78 ff.
På baroniet Guld- og Sørborgland ansatte man i 1819 en læge for godsets beboere. Guld- og Sørborgland godsarkiv: Amtmandssager 1800-1827.

Noter til s. 347-363

120. Langeland godsarkiv: 13/52, skr. 14/6, 17/6 1786 og enhed 0/19, skr. 5/4 1794.
121. Langeland godsarkiv: 13/12, skr. 10/2 1801, enhed 13/4, skr. 14/9 og 28/9 1811 samt enhed 13/4, skr. 16/3 1812.
122. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 2/9 1800, skr. 28/1 1801 samt enhed 13/3, skr. 9/4 1805. Greven havde ved samme lejlighed søgt kongelig approbation på valget af sin egen begravelsesplads. Bevillingen blev også givet, men kancelliet lod meddelelsen herom tilgå amtmanden over Svendborg amt. Denne procedure bragte greven i stærkt oprør. Han betegnede fremgangsmåden som en krænkelse af hans personlige ære, og gjorde kancelliet opmærksom på, at hans »lyst til at virke for (sine) underhavendes vel (ville) formindskes meget«, når han blev udsat for den slags ubehageligheder.
123. Langeland godsarkiv: 13/12, skr. 10/2 1801.
124. Indpodning af kopper på børn blev lovbeftet ved frdn. 3/4 1810 og pl. 19/11 1811. Alle børn under skolealderen skulle vaccineres.
125. Stiftsovrighedens arkiv: Kopibog 1732-1747, skr. 17/1 1738.
126. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1809-1812, skr. 23/3 1811, 17/8 1811. Odense amts arkiv: Journal 1811, skr. 23/3 og 17/8 1811. Langeland godsarkiv: 0/23, skr. 10/8 1811, enhed 13/4, skr. 6/9 1811.
127. Danske Kancelli F 50. Indberetninger som svar på cirkulære af 14/1 1797, skr. 19/1 1797.
128. Scheelenborg godsarkiv: Kopibog for udgåede breve 1811-1824, skr. 10/10 1812. Kanc. P. M. 22/12 1812.
129. Holstenshuus godsarkiv: Korrespondanceprotokol 1779-1786, skr. 16/1 1813. Kanc. P. M. 19/1 1813. Scheelenborg godsarkiv: Forskellige breve 1762-1849, skr. 18/12 1817, 11/1 1818 m.fl. Kanc. skr. 21/4 1830. Gyldensteen godsarkiv: Indkomne breve til amtmandskabet 1818-1849, skr. 3/5 1836.
130. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827, skr. 19/11 1818.
131. Danske Kancelli F 50. Svar på cirkulære af 14/1 1797.
132. Som anført i note 131.
133. Langeland godsarkiv: 13/2, skr. 17/2 1801 samt enhed 13/3, skr. 28/1 1804, skr. 16/2 1808.
134. Kanc. P. M. 14/3 1801. Kanc. P. M. 24/12 1802.
135. Langeland godsarkiv: 13/3, skr. 28/1 1804.
136. Wedellsborg godsarkiv: Indkomne breve 1811-1812, kgl. resol. 2/6 1812.
137. Kanc. skr. 10/8 1816.
138. Fr. Ahlefeldt hævder i sit værk: Generalen, bd. V, p. 86, at greven afholdt udgifter til løn og bolig for jordemødre af sin egen kasse.
139. Langeland godsarkiv: 13/4, skr. 5/1 1815 og enhed 0/22, skr. 15/10 1834 samt skr. 3/2 1836.

Noter til slutning

1. Assens-Hindsgavl amters arkiv: Journal 1735-1744. Wedellsborg godsarkiv: Kopibog 1818-1827.
2. Fædrelandet, 2. årgang 1835.
3. H. Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie. Bd. II, p. 479 og 529. Histo-

rikeren H. F. J. Estrup udsendte i begyndelsen af 1845: »De danske Majorater. En historisk-politisk Betragtning«; et skrift, hvori han bekæmpede len og fideikommiser, og erklærede, at de ikke havde nogen naturlig baggrund i dansk retstradition samt at tilstedeværelsen af en særlig ophøjet adelsklasse var en absurditet i det enevældige statsapparat. Han måtte dog vente længe på en offentlig reaktion, og da en sådan ikke syntes undervejs, udbyggede han skriftet og lod det udsende på tysk i 1846. Inden den tyske udgivelse forelå, havde C. Bruun dog publiceret et skrift om jordefideikommiser og det derunder liggende fæstegods (1846). Heller ikke i disse skrifter drejede polemikken sig dog i væsentlig grad om lige netop amtmandsprivilegierne. »Die dänischen Majorate« med Estrups tillæg (først udgivet i Dansk Folkeblad nr. 5, 1846) som svar på Bruuns indlæg, se H. F. J. Estrups Samlede Skrifter udgivne efter hans død. Bd. 3. Kbh. 1851.

4. H. Jensen – anf. værk. Bd. I, p. 199 ff. Collegial-Tidende 1836-1838.

5. Hvidkilde godsarkiv: Nr. 287, skr. 5/7 1849.

6. Friisenborg godsarkiv: G. 341-374. Breve til godsinspektør Tommesen, skr. 26/4 1828.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Hvor intet andet er nævnt befinder materialet sig i Landsarkivet for Fyn.

Lensgodsernes arkiver

Brahesminde godsarkiv:

Arkivalske enheder ifølge nylig udgiven registratur. 0/1 0/2 0/3 0/4 0/13 2/8 13/14 13/15 13/18 13/19 13/27 13/49 13/50 13/57 16/5.

Brahetrolleborg godsarkiv:

I privateje

1784 ff. kopibog

1788-1794 kopibog/journal

1802-1804 kopibog

1804-1806 kopibog

1806-1814 kopibog

1813-1840 cirkulærekopibog

Pakke m. blandet indhold, mærket »administration«.

Gyldensteen godsarkiv:

1761-1765 korrespondanceprotokol

1764-1875 sager vedr. skattevæsenet

1765-1771 korrespondanceprotokol

1812-1818 korrespondanceprotokol

1818-1835 cirkulærekopibog

1818-1849 indkomne breve til amtmandskabet

1838-1846 kopibog vedr. grevskabets amtmandsforretninger

1846-1849 kopibog vedr. grevskabets amtmandsforretninger

Holckenhavn godsarkiv:

1716-1785 breve og brudstykker

1816-1843 overpolitiretsprotokol

1823-1849 kopibog

1826-1863 kopibog

Holstenshuus godsarkiv:

- 1748-1843 korrespondance og regnskabsbøger vedr. Vester Åby og Åstrup sognes skolevæsen
1754-1831 bøger og papirer vedr. fattigvæsenet på Holstenshuus
1776-1804 hoved- og kassebog for Nakkebølle
1779-1786 protokol over de fra rentekammeret fremsendte skrivelser
1779-1818 kopibog
1790-1809 kopibog for Langesø
1792-1799 kollegialbreve
ca. 1820-1830 koncepter til indberetninger og skiftefortegnelser.
ca. 1825 korrespondanceprotokol
Pakke, mærket »diverse sager«.

Langeland godsarkiv:

Arkivalske enheder ifølge udgiven registratur.

0/7 0/19 0/20 0/21 0/22 0/23 0/24 0/29 0/30 0/31 0/32 0/33 5/4 8/41 11/12 11/13
12/16 12/23 13/1 13/2 13/3 13/4 13/5 13/6 13/7 13/11 13/12 13/15 13/16 13/17
13/18 13/44 13/46 13/47 13/48 13/50 13/51 13/52 13/54 14/16 15/3 19/12 18/898.

Lehn godsarkiv:

- 1784 kopibog 35, e (i privateje)
journal nr. 284 (i privateje)
journal nr. 287 (i privateje)
1812-1852 sager vedr. Egense, Sørup og St. Jørgens skoler
1823-1849 kopibøger vedr. amtmandskabet
1823 kopibog for arrangements- og administrationskommissionen (i privateje)
1823 journal for arrangements- og administrationskommissionen (i privateje)
1823-1834 kopibog (i privateje)
1835-1849 journal for amtmandskabet

Muckadell godsarkiv:

- 1802-1805 dokumenter vedr. birketinget
1829-1832 kopibog
1832-1838 kopibog
1843-1845 kopibog

Roepstorff godsarkiv:

- 1622-1827 diverse dokumenter
1670-1716 kopi- og regnskabsbog for Kørup
1689 jordebog
1781-1784 resolutionsprotokol for baronierne Einsidelsborg og Kørup samt kopibog over udgåede breve

Scheelenborg godsarkiv:

- 1678-1861 diverse dokumenter

1716-1875 diverse sager vedr. skattevæsenet
1717-1844 diverse korrespondancesager
1736 kopibog over ind- og udgåede breve
1737-1738 kommissionsakt ang. Scheelenborgs administration
1746-1894 kollegialbreve og cirkulærer
1784-1844 amtmandsbreve
1789-1845 indberetninger
1795-1805 kollegialbreve og cirkulærer
1810-1849 blanketregnskaber
1811-1824 kopibog over udgåede breve
1814-1836 dokumenter til overpolitiretsprotokollen
1822-1831 karantænevæsenets sager
1824-1827 journaliserede breve
1845-1862 korrespondanceprotokol

Wedellsborg godsarkiv:

1593-1899 forskellige breve
1729-1912 kongelige reskripter m.v.
1754-1783 indkomne breve (i privateje)
1771-1792 kopibog
1784-1795 indkomne breve (i privateje)
1784-1789 dokumenter til skifteprotokollen
1796-1805 indkomne breve (i privateje)
1806-1810 indkomne breve (i privateje)
1809-1812 indkomne breve (i privateje)
1811-1812 indkomne breve (i privateje)
1812-1818 kopibog (i privateje)
1818-1827 kopibog (i privateje)
1820-1850 sporteljournal
1827-1832 kopibog (i privateje)
1836-1842 kopibog (i privateje)
1842-1859 kopibog (i privateje)
1849-1850 indkomne breve (i privateje)

Friisenborg godsarkiv:

I Landsarkivet for Nørrejylland
G. 1-388, G. 341-348, G. 341-346, G. 341-357, G. 341-374

Guldborgland godsarkiv:

I Landsarkivet for Sjælland m.m.
ca. 1800-ca. 1827 amtmandssager

Ledreborg godsarkiv:

I Landsarkivet for Sjælland m.m.
1818-1840 amtmandssager og overpolitiretsdokumenter

Lindenberg godsarkiv

I Landsarkivet for Nørrejylland.

G. 147-258, G. 147-259, G. 147-260, G. 147-261

Schackenberg godsarkiv:

I Landsarkivet for de Sønderjyske landsdele.

Nr. I. 135 og I. 79.

Winthersborg godsarkiv:

I Landsarkivet for Sjælland m.m.

Indkomne breve.

Andre godsarkiver

Dallund godsarkiv:

1744-1745 godsregnskaber

Hofmangsgave godsarkiv:

1789-1817 hovedkassebog

Skovsgård godsarkiv: (Humble sg.)

Ikke-ordnede regnskabsbilag

Ikke-ordnede sager vedr. skolevæsenet

Tåsinge godsarkiv:

1825-1845 forhandlingsprotokoller for bestyrelsen af Tåsinglands fattig- og skolevæsen.

Ørbæklunde godsarkiv:

1626-1863 sager vedr. skole- og fattigvæsen

1771-1893 indkomne breve

1782 ff. kopibog for indkomne cirkulærer

Amtsarkiver

Odense, Dalum, St. Knuds og Rugård amters arkiv:

1728-1734 breve og dokumenter vedr. kirker, skoler, hospitaler, tiender og fattige

1736-1740 breve fra forskellige

1737 journal

1740-1741 brevkopibog

1742-1744 brevkopibog

1744-1746 brevkopibog

1755-1760 brevkopibog

1761-1788 herreds- og birkefogedernes breve

1768-1788 breve fra forskellige

- 1770-1788 breve og dokumenter ang. kroer, veje og broer
- 1789-1791 kopibog
- 1794-1808 indberetninger ang. de ved forligelseskommissionerne og politiretterne be-
handlede sager
- 1807-1808 kopibog

Odense amts arkiv:

- 1789-1791 brevkopibog
- 1809 journal
- 1810 journal
- 1811 journal
- 1816 journal
- 1816-1818 kopibog
- 1820 journal

Assens-Hindsgavl amters arkiv:

- 1735-1744 journal
- 1742-1768 kopibog

Svendborg amts arkiv:

- 1798-1839 kopibog
- 1799-1841 kopibog (med blandet indhold)
- 1806 kopibog
- 1815-1817 kopibog
- 1821 journal
- 1822 kopibog
- 1824 journal
- 1849 journal B

Amtmandskabet for grevskabet Bregentved:

- I Landsarkivet for Sjælland m.m.
- 1816-1819 overpolitiretsprotokol
- 1841-1850 bilag til forligelseskommissions-protokollen

Amtmandskabet for grevskabet Samsø:

- I Landsarkivet for Sjælland m.m.
- 1795-1835 overpolitiretsprotokol
- 1803-1808 amtsfattigdirektionens korrespondance og regnskaber
- 1803 amtsfattigvæsens-direktionens forhandlingsprotokol
- 1812-1838 forligelseskommissionssager

Fyns guvernements arkiv:

- 1816-1817 referatprotokol
- 1817-1824 kopibog
- 1839 indkomne sager

Svendborg amtstues arkiv:

1810 samt 1848 jordebøger for grevskabet Langeland

Assens amtstues arkiv:

1762 jordebog for grevskabet Wedellsborg

Forligelseskommissionsarkiver:

1793-1806 indkomne breve til Gyldensteen forligelseskommision

1795-1848 dokumenter til Lehns forligelsesprotokol

1796-1823 forligelsesprotokol for Lehn

1797-1842 dokumenter til Holstenshuus' forligelsesprotokol

1798-1858 Roepstorffs forligelseskommisions-protokol

1799-1848 Brahesminde forligelsesprotokol

1799-1842 indkomne breve til Brahesminde forligelseskommision

Kirkelige arkiver

Fyns bispearkiv:

1756-1762 kongelige reskripter og kollegialbreve

1805-1806 journaler og kopibøger

Stiftsøvrighedens arkiv:

1732-1747 kopibog

Sunds herreds provstis arkiv:

1727-1804 breve fra biskop, amtmænd etc.

1736-1740 kopibog

Langeland Sdr. herreds provstis arkiv:

1720-1809 skole- og fattigsager

Langeland amtsprovstis arkiv:

1811-1818 indberetninger om skolevæsenets tilstand

Rets- og politimyndigheder

Fynbo landstings arkiv:

1772-1776 skøde- og panteprotokol

1786-1792 skøde- og panteprotokol

Gyldensteen birkedommers arkiv:

1759-1775 tingprotokol

1791-1820 politiretsprotokol

1793-1806 indkomne breve

1807-1820 justitsprotokol

Holstenshuus birkedommers arkiv:

1791-1821 politiprotokol
1803-1818 indkomne breve

Langeland herredsfogeds arkiv:

1735-1814 dokumenter vedr. vejvæsenet
1802-1820 skifteprotokol

Lehn birkedommers arkiv:

1836-1842 kopibog

Salling herredsfogeds arkiv:

1803-1844 skiftedesignationer
1807-1813 kopibog
1814 kopibog

Wedellsborg birkedommers arkiv:

1793-1810 journal
1795 ff. justitsprotokol
1834-1848 fortegnelser over kriminelle sager

Folketælling

1787 Langeland herreder

Kommunale arkiver:

Diernisse: 1738-1802 fattigprotokol
Jordløse-Håstrup: 1810-1839 fattigkommissionen
Tranekær: 1833-1838 dokumenter vedr. fattigvæsenet
Øster Hæsing: 1801-1804 dokumenter vedr. skolevæsenet
1831-1835 skoleforhandlingsprotokol m. bilag

RIGSARKIVET

Danske Kancelli:

- A 59. Fortegnelser over distribution af diverse forordninger 1688-1690
- A 61. Afsendelsesbog 1805-1839
- A 62. Protokol, hvori noteres afsendte erklæringer 1845-1848
- A 90. Instruktionsbøger 1670-1730
- A 130 b. Topografisk ordnede lenssager
- D 46. Relationer ang. efterlevelsen af kgl. ordrer, indsendte i henhold til mandat af 1710 24/12. 1711-1712
- F 48. Betænkninger over udkast til en anordning ang. sikkerheden og rigtigheden for umyndiges midler 1794
- F 50. Forslag om ansættelse af jordemødre 1797-1800

- G 56. Beretninger og konceptforestillinger ang. de deputeredes embedsrejser 1803-1829
 - G 88. Betænkninger om midler til at forhindre den stærke tiltaget af de fattiges antal i Danmark og Island 1817-1818
 - H 10. Bilag til anordningerne af 1814 29/7 (registr.nr. 189 b-c) om almueskolevæsenet på landet og i købstæderne 1807-1814
 - K 35. 3. dept. Henlagte sager 1819
- Revisionen for skifterne 3. Journal 1807-1828

Justitsministeriet:

- 1. kontor: Protokol, hvori noteres afsendte ekspeditioner 1845-1858
- 2. dept.: Forakter til provisorisk forordning 27/5 1848, hvorved overpolitiretterne på landet ophæves (svar på cirkulære 24/1 1846)

Rentekammeret:

- 11.45 Kommissionsforretning ang. revision og kassation af arkivalier ved brevkammeret 1720-1725
- 11.46 Fortegnelser og korrespondance vedr. kassation af arkivalier fra Rentekammeret 1729-1847
- 214.23 Jordebog på grevernes gods 1671-1676
- 214.24 Jordebog på friherrernes gods 1672-1677
- 215.14 Diverse dokumenter vedr. København, købstæder og amter 1660-1679
- 2215.228 Jordebøger m. korrespondancebilag vedr. grevskaberne og baronierne 1680-1804. Fyn og Langeland
- 2244.188 Dokumenter ang. grevskabet Wedellsborgs sekvestration for skatterestancer og anden gæld 1675-1737
- 2411.6 Danske relations- og resolutionsprotokol 1778
- 2411.36 do. 1793
- 2411.167 Bilag til danske relations- og resolutionsprotokoller 1791-1793
- 2425.47 Jyske renteskriverkontor, kopibog 1784
- 251.140 Fortegnelse over oppebørsels- og regnskabsbetjente under Rentekammeret (1840'erne)

Højesteret:

Domssager 1811 5/4

Privatarkiver:

6392 P. Chr. Stemann

Trykte kilder

Love, forordninger, reskripter etc.

- Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve etc. 1670 ff.
Udg. J. H. Schou, Kbh. 1777 ff.
Collegial-Tidende for Danmark og Norge. Kbh. 1798 ff.
Danske Lov. Udg. V. A. Secher, Kbh. 1891.
Departements-Tidende 1848 ff.
Hofman, H. de: Samlinger af publique Stiftelser, Fondationer etc. Kbh. 1760.
Kongelige Forordninger og Aabne breve etc. 1670 ff.
Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge 1660 ff.
Udg. L. Fogtman, Kbh. 1806 ff.
Samling af Reskripter, Kammer-Collegii-Breve m.m. som angaae Fyens Stift 1-6
Odense 1791-1801.
Sveistrup, Fr. Chr.: Forordninger, Plakater, Rescripter og Collegialbreve ... henhørende
til Forligelsesvæsenet i Danmark og Norge, Kbh. 1806.

Tidsskrifter

- Almuevennen 1842-1848.
Arkiv for Retsvidenskab. 5. bd. Kbh. 1830.
Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid. 2. bd. Kbh. 1816.
Fædrelandet 1834-1840.
Juridisk Tidsskrift (3. Supplement, XL) Kbh. 1845.
Magazin for Danmarks og Norges Topografiske, Økonomiske og Statistiske Beskrivelse. Udg. Fr. Thaarup. 2. bd. Kbh. 1802-03.
Ny Minerva 1806.
Nyt Juridisk Arkiv. 27. bd. Kbh. 1819.

Håndbøger o.lign.

- Algreen-Ussing, T.: Haandbog i den danske Kriminalret. I. del, Kbh. 1831.
Baden, G. L.: Dansk juridisk Ordbog I-II. Kbh. 1822.
Baden, G. L.: Forsøg til dansk-norsk juridisk Ord- og Sagleksikon. Odense 1814.
Bang, P. G. og Larsen, J. E.: Systematisk Fremstilling af den danske Procesmaade. I-V,
Kbh. 1841-1843.
Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik, bd. I-IV, Kbh. 1844-1853.
Bergsøe, A. F.: Grev C. D. F. Reventlows Levnet, Kbh. 1837.

Bobjerg, L. F.: Haandbog i det danske Forligelsesvæsen ..., Kbh. 1837.
 Bärens, J. H.: Efterretning om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark. Kbh. 1790.
 Gebhardi og Christiani: Kongerigerne Danmarks og Norges samt Hertugdømmerne Slesvigs og Holstens Historie indtil vore Tider. Odense 1780.
 Hansen, J. O.: Systematisk Fremstilling af det danske Skiftevæsen. 3. udg. Kbh. 1837.
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: Grundrids af den danske Politiret ... Kbh. 1825.
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: Grundrids af den danske Retshistorie I-II. Kbh. 1832.
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A.: Grundrids af den juridiske Encyclopædi. Kbh. 1849.
 Mandix, J.: Det danske Kammervæsen. Kbh. 1820.
 Mandix, J.: Haandbog i den danske Landvæsens Ret I-II samt Tillæg 2. udg. Kbh. 1813, 1829.
 Molesworth, Robert: An Account of Denmark, as it was in the Year 1692. Kbh. 1879.
 Nathanson, M. L.: Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Statshusholdning fra Fr. IV.s Tid indtil Nutiden. Kbh. 1844.
 Rothe, A. B.: Efterretning om Forligelseskommissionens Oprindelse og Indretning i den Danske Stat. Kbh. 1803.
 Stampe, H.: Erklæringer, Breve og Forestillinger General-Procureur-Embedet vedkommende. I-VI. Kbh. 1807.
 Stoltenberg, H.: Om de offentlige Indretninger på Landet i Danmark. Kbh. 1835.
 Thaarup, Fr.: Udførlig Vejledning i det danske Monarkis Statistik. 3. del, Kbh. 1815.
 Ørsted, A. S.: Haandbog i den danske og norske Lovkyndighed .. bd. I-VI, Kbh. 1822-1835.

Diverse andre trykte kilder

Ancher, P. Kofod: Dansk Lehns Ret. Kbh. 1777.
 Ancher, P. Kofod: Samlede juridiske Skrifter 3. bd. udg. af Schlegel og Nyerup, Kbh. 1811.
 Baden, G. L.: Birkerettigheden i sin Oprindelige Fremgang og Følger. Kbh. 1810.
 Baden, G. L.: Noget om Indstrandinger og Omgangen ved samme. I Anledning af et i året 1791 på Baroniet R .. Viborg. 1793.
 Baden, G. L.: Aarene 1789 til 1799 sammenholdte med Aarene 1830 til 1835. Kbh. 1835.
 Birket Smith, S. (udg.): Grevens og Friherrens Comödie. Kbh. 1874.
 Bruun, H.: Danmarks Amtsforvaltere 1660-1848. Personalhistorisk Tidsskrift 7. rk. IV. Kbh. 1919.
 Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848. Kbh. 1889.
 Danske Samlinger 2. rk. 3. bd. 1873-1874 samt 2. rk. 4. bd. 1874-1876 (Kbh.); indeholder Chr. Bruuns Bidrag til Danmarks Historie under Christian V, samlede af udenlandske Arkiver af C. F. Allen.
 Estrup, H. F. J.: Bidrag til Kundskaab om Frankeriges, Danmarks og Sverriges indbyrdes politiske Forhold .. 1663-1689. Kbh. 1823.
 Estrup, H. F. J.: Die dänischen Majorate. I Estrups Samlede Skrifter efter hans død. 3. bd. Kbh. 1851.

- Fyns guvernements arkiv. Registratur. Odense 1977.
- Fynske retsbetjente. Fortegnelse i Landsarkivet for Fyn.
- Hammerich, E. (red.): Dansk Lovleksikon. Kbh. 1900 ff.
- Hof- og Statskalender 1801, 1820, 1849, 1850.
- Jonassen, G. H. W.: Stiftamtsmænd og Amtmænd i Kongeriget Danmark 1848-1922. Kbh. 1923.
- Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. A. Riising. Odense 1970.
- Lund, G. H.: Opmuntringstale til Bønderne på Harridslevgaards gods i Fyen ... Odense 1787.
- Mandix, J.: Om Danmarks Lovgivning i Kong Christian V.s Tid. Kbh. 1831.
- Mandix, J.: Danmarks Tilstand for omkring tredssindstve Aar siden ..., Kbh. 1830.
- Materialesamling til Brug for Kommissionen ifølge Lov af 5/3 1909 vedrørende Len og Stamhuse ... Kbh. 1910.
- Molbech, Chr.: Nogle Ytringer om Aristokrati og Adelstand. Historisk Tidsskrift 3. bd. Kbh. 1842.
- Nathanson, M. L.: Danmarks National- og Statshusholdning. Kbh. 1844.
- Navneregistre til skifteprotokoller i Landsarkivet for Fyn fra godserne Brahesholm, Brahetrolleborg, Egeskov, Hvedholm, Hesselagergård, Holstenshuus, Gyldensteen, Lehn, Muckadell, Mullerup, Langeland, Ravnholt, Steensgård, Wedellsborg og Nødergård samt fra herrederne Vindinge, Bjerger, Åsum, Sunds, Gudme.
- Repholtz, M. C. P.: Beskrivelse over Baroniet Stampenborg. Kbh. 1820.
- Richardt, F. og Becker, T. A.: Prospector af danske Herregaarde med historisk Beskrivelse 1-20. bd. Kbh. 1844-1870.
- Rosenkrantz, P.: Amtmandsbogen. Kbh. 1936.
- Rothe, Th.: Om Nordens Statsforfatning ... Kbh. 1781.
- Salmonsens Leksikon. Kbh. 1915 ff.
- Skast herreds tingbøger 1636-1640 + Registre. Ved Poul Rasmussen. Kbh. 1955-1981.
- Statistisk Tabelværk 13. hft. Kbh. 1841.
- Statistiske Meddelelser IV. rk. 37. bd. hft. 1. Kbh. 1911.
- Trap, J. P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Danmark, 2. udg. Kbh. 1873-1879.
- Trap, J. P.: Danmark. 5. udg. Kbh. 1957 ff.
- Wolff, O.: Griffenfeldts Levnet. Kbh. 1820.

Litteratur

- Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearkiv. Andet Bind. Kbh. 1856-60.
- Abrahams, N.: Procuratorstanden i Danmark indtil Midten af det 18. Aarhundrede. Kbh. 1902.
- Ahlefeldt, Fr.: Generalen bd. 1-6 Kbh. 1927-1931.
- Allen, C. F.: Haandbog i Fædrelandets Historie fra 1660 til 1720. Kbh. 1881.
- Almquist, J. A.: Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630. I-IV. Stockholm 1917-1923.
- Bang, G.: Danske Len og Stamhuse. Kbh. 1906.
- Bartholdy, N. G.: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Hist. Tidsskr. 12. rk. 5. bd. 1971.
- Berner-Schilden-Holsten, H.: Slægtetog. I, 2. Kbh. 1943.
- Bernild, O. og Jensen, H.: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200-ca. 1800 bd. 1. Kbh. 1978.
- Bjørn, C.: Bonde. Herremænd. Konge. Kbh. 1981.
- Bobé, L. m.fl.: Danske Len. Kbh. 1916.
- Bobjerg, L. F.: Haandbog i det danske Forligelsesvæsen. Odense 1837.
- Borup, L. C.: Den danske Landboret. Kbh. 1880.
- Bro-Jørgensen, J. O.: Industriens Historie i Danmark bd. II. Kbh. 1943 (1979).
- Bøggild-Andersen, C. O., i Dansk Biografisk Leksikon bd. V. 1936.
- Carlsson, S.: Ståndssamhälle och ståndspersoner. Lund. 1973.
- Carlsson, S., og Rosén, J.: Svensk Historia I. Stockholm 1962.
- Christensen, A. E.: Kongemagt og Aristokrati. 2. udg. Kbh. 1968.
- Christensen, A. E.: Ret og magt i dansk middelalder. Kbh. 1978.
- Christiansen, C.: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie 1679-1699. Bd. 1. Kbh. 1922.
- Christiansen, C.: Om amtsregnskaberne som historisk Kilde. Fortid og Nutid bd. 4. Kbh. 1923.
- Christiansen, C.: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger. I-II. Kbh. 1908-1922.
- Clausen, I. Chr.: (red.) Den Reventlowske Skole i 150 Aar. Nyborg 1933.
- Dobb, M.: Kapitalismens udvikling. Kbh. 1975. (Studies in the Development of Capitalism 1963).
- Dombornowsky, L.: Grevskabet Gyldensteen og dets bestyrelse ca. 1750-1770. Odense 1982.
- Dübeck, I.: Jordemødre i retshistorisk belysning. Historie. Ny rk. X, 3. Århus 1973.
- Dübeck, I.: Købekoner og konkurrence. Kbh. 1978.

- Engelstoft, P. og Wendt, F.: Håndbog i Danmarks politiske Historie. Kbh. 1964.
- Erslev, Kr.: Konge og Lensmand i det sekstende Aarhundrede. Kbh. 1879.
- Erslev, Kr.: Oversigt over Middelalderens Historie. Uændret fotografisk optryk. Kbh. 1967.
- Erslev, Kr.: Valdemarernes Storhedstid. Kbh. 1887.
- Fabritius, K.: Ekstrakt af foredrag på 5. nordiske Historikermøde. Helsingfors 1931 og 1933.
- Frandsen, K. E.: (red.) Historisk atlas over Danmark. (Duplikeret Kbh. 1977).
- Gardberg, J.: En Studie över Feodal Läns- och Godsförvaltning. Göteborg 1935.
- Ganshof, F. L.: Feudalism. 3. udg. London 1964.
- Gjerløv, Chr.: Dansk Politistat I-II. Kbh. 1933-34.
- Grundtvig, S.: Træk af Dommerstandens Udviklingshistorie. Gads Danske Magazin XX. Kbh. 1926.
- Haberkern, E. u. Wallach, J. F.: Hilfswörterbuch für Historiker. München 1964.
- Hammerich, K. Fr.: Den danske Dommerstand under Enevælden. Kbh. 1931.
- Hansen, J. A.: Vor Forfatnings Historie fra 1848 til 1866. Bd. 1-4. Kbh. 1868-72.
- Hansen, S. Aa.: Økonomisk vækst i Danmark. I-II. Kbh. 1972-1977.
- Hansen, K. Møller: Landsbyskolen på Langeland omkring skoleforordningen af 23/1 1739. Odense 1975. (Duplikeret).
- Heiberg, P. A.: Udkast til en skildring af forretningsgangen og bogføringen ved danske kancelli 1670-1848. Kbh. 1977.
- Hippel, W. v.: Le Régime féodal en Allemagne au XVIIIe siècle et sa dissolution. I L'Abolition de la »Féodalité« dans le monde occidental. I-II. Toulouse 1968.
- Hofmann, H. H.: Adelige Herrschaft und souveräner Staat. Studien zur Bayerischen Verfassungs- und Sozialgeschichte. München 1962.
- Holzmann, R.: Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zur Revolution. München/Berlin 1910.
- Hurstfield, J.: The Revival of Feudalism in early Tudor England. History. New Series Vol. XXXVII, 1952.
- Hvidt, Kr.: Politimester og politiret i København. Kbh. 1964.
- Hvidtfeldt, J.: (red.) Håndbog for danske lokalhistorikere. Kbh. 1952-56.
- Hørby, K.: Gyldendals Danmarks historie 2, 1. Kbh. 1979.
- Ilse, G.: Vejen til embede. Administrationshistoriske studier. Kbh. 1978.
- Ingerslev, I. V.: Danmarks Læger og Lægevæsen I-II. Kbh. 1873.
- Iuul, S.: Fideikommissarisk Substitution. Kbh. 1934.
- Jansen, L.: De fynske godsarkiver. En introduktion. Odense 1975.
- Jansen, L.: Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. årh. Odense 1977.
- Jansen, L.: Nogle aspekter af skifteforvaltningen på landet 1750-1850 belyst ved hjælp af skifteregistrene i Landsarkivet for Fyn. Odense 1978.
- Jensen, H.: De danske Stænderforsamlings Historie. I-II. Kbh. 1931-34.
- Jensen, H.: (red. T. Mathiassen) Herregårdene og Samfundet. Kbh. 1943.
- Jensen, B. Bjerre: Christian V.s greve- og friherreprivilegier. Arkiv. Bd. 2. Kbh. 1968.
- Johansen, H. Chr.: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1-2. Århus 1968-80.

- Johansen, H. Chr.: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Kbh. 1979.
- Jokipii, M.: Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I-II. Helsinki 1956-60.
- Jordan-Rozwadowski, J. v.: Die Bauern des 18. Jahrhunderts ... Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. bd. 20. Jena 1900.
- Jutikkala, E.: Bonden Adelsmannen Kronan. Kbh. 1979.
- Jutikkala, E. m.fl.: Ständssamhällets upplösning i Norden. Nordiska Historikermötet i Åbo 1954.
- Jürgensen West, Fr. m.fl.: Danske Len. Kbh. 1916.
- Jørgensen, A. D.: Danmarks Riges Historie. (1814-1864) bd. I-II. Kbh. 1896.
- Jørgensen, P. Johs.: Dansk Retshistorie. Kbh. 1947.
- Jørgensen, H.: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. Kbh. 1940.
- Jørgensen, H.: Kancelliet og pressen. Et bidrag til en karakteristik af den danske enevælde i perioden 1799-1848. Nordisk Administrativ Tidsskrift. XXVI. 1945.
- Jørgensen, H.: De private birkers endeligt. Arkiv bd. 3. 1969.
- Koselleck, R.: Preussen zwischen Reform und Revolution. Stuttgart 1975.
- Krogh, F.: Den højere danske Adel. Genealogisk Haandbog. Kbh. 1866.
- Krogh, F.: De danske Majorater. En genealogisk Haandbog. Kbh. 1868.
- Labatut, J. P.: Les ducs et pairs de France au XVII siècle. Etude sociale. Paris 1972.
- Ladewig Petersen, E.: Det danske samfund i reformationstiden. Træk af Danmarks sociale historie 1500-1560. Odense 1971. (Kompendium).
- Ladewig Petersen, E.: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Kbh. 1980.
- Lagerroth, Fr.: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660-1849. Lund 1948.
- Larsen, C. C.: Det danske Landbrugs Historie. Kbh. 1925.
- Larsson, L. O.: Borgrätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-tallets Sverige. Studier tillägnade Jerker Rosén. Malmø 1975.
- Lauridsen, P.: Slesvig og Kronen 1660-1671. Kbh. 1906.
- Lie, M. H.: Lensprincipet i Norden. Kristiania 1907.
- Lundbye, Chr.: Udsigt over Majoraternes Historie. Kbh. 1913.
- Lütge, Fr.: Die bayerische Grundherrschaft. Stuttgart 1949.
- Lütge, Fr.: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1963.
- Lütken, V.: Bidrag til Langelands Historie. Rudkøbing 1909.
- Løgstrup, B.: Jorddrot og offentlig Administrator. Administrationshistoriske studier bd. 7. Kbh. 1983.
- Madsen, C.: Grevskabet Wedellsborgs Historie. Middelfart 1873.
- Markussen, J.: Folkeskolens tilsyn gennem 150 år. Årbog for Skolehistorie. 1971.
- Molbech, C.: Kong Christian den Femtes egenhændige Dagbøger. Historisk Tidsskrift. Kbh. 1846.
- Morgenstjerne, M. v.: Den norske Adels Stilling i Forhold til dansk Adel. Personalhistorisk Tidsskrift 9. rk. I, Kbh. 1928.
- Møller Pedersen, K.: Kilder og episoder fra politimesterembedets oprettelse i København. Politihistorisk tidsskrift. Kbh. 1981.
- Nielsen, A.: Det statsvidenskabelige Studium i Danmark før 1848. Kbh. 1948.

- Nielsen, A.: *Industriens Historie i Danmark*. III. Kbh. 1944, repr. 1979.
- Nielsen, H. og Thalbitzer, V.: *Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider*. Kbh. 1948.
- Nilsson, S. A.: *Kampen om de adlige privilegierne 1526-1594*. Lund 1952.
- Nilsson, S. A.: *Fra förlening til donation. Godspolitik och statshushållning under Gustav II Adolf*. Svensk Historisk tidskrift 1968.
- Nørr, E.: *Præst og administrator. Administrationshistoriske studier* bd. 4. Kbh. 1981.
- Paludan, H., Skovgaard-Petersen, I., Christensen, A. E.: *Danmarks Historie*. I. Kbh. 1977.
- Pedersen, A. H.: *Birketing i Gl. Københavns amt 1521-1965*. Kbh. 1976.
- Pedersen, H.: *De danske Landbrug 1688*. Kbh. repr. 1975.
- Plumb, J. H.: *The Growth of Political Stability in England 1675-1725*. London 1967.
- Rasmussen Søkilde, N.: *Brahetrolleborg og Omegn*. Kbh. 1870.
- Rasmussen Søkilde, N.: *De Reventlowske Skoler for hundrede Aar siden ...* Kbh. 1883.
- Redlich, J. og Hirst, F.: *The History of Local Government in England*. 2. udg. London 1970.
- Riis, T.: *Villici og coloni indtil 1340. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvårsdagen den 5. august 1970*. Kbh. 1970.
- Riising, A.: *Dansk lokaladministration i 1700-tallet. Fra Medeltid til Velfærdssamhälle*. Uppsala 1976.
- Schmidt, J. Boisen: *Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV.s regeringstid 1699-1730*. Kbh. 1967.
- Scocozza, B.: *Klassekampen i Danmarks historie*. Kbh. 1976.
- Shennan, J. H.: *Government and Society in France 1461-1661*. London 1964.
- Skyum-Nielsen, N.: *Kvinde og Slave*. Kbh. 1971.
- Skrubbeltrang, F.: *Husmand og Inderste*. Kbh. 1943.
- Skrubbeltrang, F.: *Jordpolitiken i Norden*. Stockholm 1955.
- Skrubbeltrang, F.: *Det danske landbosamfund 1500-1800*. Kbh. 1978.
- Swedlund, R.: *Grev- og friherreskapsen i Sverige och Finland*. Uppsala 1936.
- Swenne, H.: *Svenska Adels ekonomiska Privilegier 1612-1651*. Göteborg 1933.
- Sörndal, O.: *Den svenska Länsstyrelsen*. Lund 1937.
- Thiset, A.: *Optegnelser om de fynske Len*. Danske Magazin 5. rk. 2. bd. Kbh. 1890.
- Tveite, S.: *Overgangen från lensstyre til embetsstyre i Norge 1500-1700*. Heimen, bd. 9. 1952-54.
- Vaupell, O.: *Rigskansler Grev Griffenfeldt*. I-II Kbh. 1880-82.
- Viollet, P.: *Histoire des Institutions politiques et administratives de la France*. I-IV. Paris 1890-1903.
- Wad, G. L.: *Træk af Vandalismen i Fyen*. Festskrift til Kristian Erslev. Kbh. 1927.
- Warren, R. de: *Les pairs de France sous l'Ancien Régime*. Les Cahiers Nobles 15-16. Paris 1958.
- Webb, S. og B.: *The Parish and the County*. London 1963.
- Westerbeek Dahl, B.: *Landkort over de fynske øer*. I-II. Kbh. 1979.
- Western, J. R.: *Monarchy and Revolution*. Totowa, New Jersey. 1972.
- Williams, N. E.: *The 18th Century Constitution. Documents and Commentary*. Cambridge 1960.

- With Knudsen, K. A.: Dansk Skattepolitik og Finansvæsen fra Enevælde til Folkestyre.
Kbh. 1928.
- Wittich, W.: Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. Leipzig 1896.
- Worsøe, H. H.: De gamle amters tilblivelse. Arkiv bd. 3, Kbh. 1970.

Stednavneregister

Adelersborg, baroni, Holbæk amt 138
Agernæs, Krogsbølle sogn 51, 438, 444
Ahlefeldt, stamhus, Langeland 444
Akershus amt 202
Akershus stift 440
Als 218, 437
Arreskov, Øster Hæsing sogn 53, 261
Assens 286, 290 f, 317
Avernakø, Avernakø sogn 84

Bederslev sogn 438
Billeshave, gods, Strib-Røjlegård sogn 434
Billeskov, gods, Kerte sogn 434
Bogense 135, 140
Brahesborg, gods, Gamtofte sogn 434
Brahesholm, gods, Vedtofte sogn 469
Brahesminde, grevskab 53, 57, 84, 138 f,
150 f, 154, 177, 200, 205, 209, 226,
231, 235, 240, 250, 264, 269, 298,
438, 448, 452 f, 481
Brahetrolleborg, baroni 50, 87, 90, 112,
179, 231, 236, 240, 249, 298, 331 f,
336, 339, 434, 438, 444 f, 448, 468,
485
Brahetrolleborg sogn 331, 438
Brattingsborg, Holbæk amt 476
Bregentved, Sorø amt 26, 158
Brobygård, Sønder Broby sogn 53
Broløkke, gods, Magleby sogn 444
Broløkke, gods, Viby sogn 434
Brændegård, Vester Åby sogn 50
Bågå, Bågå sogn 91 f, 350, 438
Bårdesø, Krogsbølle sogn 208

Conradsborg, baroni, Sorø amt 46, 93,
481

Dalby sogn 438
Dallund, gods, Søndersø sogn 280
Dalum Kloster, gods, Dalum sogn 434
Damsbo, Jordløse sogn 53

Davinde sogn 94
Diernisse (Diernæs) sogn 141 f, 335, 438
Drejø sogn 438

Egebjerggård, se Einsidelsborg
Egeløkke, gods, Bøstrup sogn 469
Egense sogn 438
Egeskovgård, gods, Kværndrup sogn 469
Einsidelsborg, baroni, Krogsbølle sogn
(se også Roepstorff) 50, 53, 227 f,
284 f, 316, 437, 439, 444, 464
Ellensborg, se Holckenhavn
Enggård, se Gyldensteen
Eskebjerggård, se Scheelenborg

Falsled, Svanninge sogn 151
Fangel sogn 94
Finstrup, se Holstenshuus
Fodslette sogn 244
Friisenborg, grevskab, Skanderborg amt
26, 206, 454, 471
Frørup sogn 438
Fuglsbølle sogn 438, 470
Føns sogn 245
Fåborg 91, 141-143, 147, 209, 236, 287 f
Fårevejle, gods, Skrøbelev sogn 320

Gabelslykke, Ore sogn 51
Gamborg sogn 438, 455
Gelskov, Hillerslev sogn 53
Grindløse sogn 438
Grønderup, Brahetrolleborg sogn 331
Grønlund = Brockdorf, Stubberup sogn
299
Guldborgland, baroni, Mariibo amt 26,
487
Gulstav, Magleby sogn 329
Gyldensteen, grevskab, Nørre Sandager
sogn 51, 57, 69, 87, 90, 96, 98, 102,
134-136, 140, 162, 200, 240, 263, 283,
298, 316, 435, 438, 444, 446 f, 471,
473 f

- Gærup, Brahetrolleborg sogn 331 f
- Harridslevgård, gods, Skovby sogn 441
- Heden sogn 179
- Hellerup, gods, Herrested sogn 237
- Hesselagergård, gods, Hesselager sogn 434, 469
- Hillerslev sogn 438
- Hofmangave, gods, Norup sogn 303
- Holckenhavn, baroni, Vindinge sogn 49 f 86 f, 100 f, 134, 161, 298, 300, 351, 438
- Holmegård, gods, Magleby sogn 444
- Holmegård, gods, Nørre Næå sogn 50
- Holstenshuus, baroni, Diernisse sogn 51, 57, 87, 141 f, 149, 155, 161, 179, 207, 210, 240, 267, 286 f, 298, 303 f, 305, 307, 331 f, 336, 438, 453, 455, 471
- Horne sogn 236, 438, 453
- Hov, Hov sogn, tidligere Snøde sogn 185, 329
- Humble sogn 72, 438
- Hundstrup sogn 179
- Hundstrup, Krogsbølle sogn 51
- Husby sogn 202, 438
- Hvedholm, Horne sogn 53, 231, 235 f, 250 f, 439, 481
- Hverringe, gods, Viby sogn 434
- Hvidkilde, se også Lehn, Egense sogn 165, 207, 280, 434
- Hybæk, Ørslev sogn 108
- Høegholm, baroni 437
- Hågerup, Brahetrolleborg sogn 331
- Hårslev sogn 438
- Håstrup sogn 154, 236, 438
- Illebølle, Lindelse sogn 342
- Iversnæs, se Wedellsborg
- Jordløse sogn 236, 438
- Katterød, Diernisse sogn 335
- Klinte sogn 69
- Krogsbølle sogn 438
- Kællingbjerg, Ørslev sogn 145
- Kærsgård, gods, Brenderup sogn 434
- København 112 f, 194, 276, 282, 350, 369, 456
- Køge 158
- Kørup, baroni, se også Einsidelsborg og Roepstorff, Krogsbølle sogn 50, 53, 57, 227 f, 284, 316, 437-439, 444, 464
- Langeland (fortrinsvis grevskabet) 27, 50, 72, 79 f, 87 f, 95, 101 f, 105, 128 f, 137, 146 f, 154 f, 163, 168 f, 179 f, 185, 209, 212, 231, 238 f, 242, 247, 249, 254, 256 f, 259 f, 268, 282, 298, 305, 318 f, 336 f, 340 f, 345 f, 354 f, 356 f, 368, 433 f, 448, 459, 462, 478 f, 480 488
- Langesø, Vigerslev sogn 51, 149, 455
- Laurvig, grevskab i Norge 480
- Ledreborg, grevskab, Københavns amt 26
- Lehn, baroni 51, 81, 84 f, 87, 105, 165, 179, 205, 211 f, 230, 240, 280, 298, 336, 351, 438, 448
- Lehnskov, Egense sogn 51
- Lindelse sogn 341 f, 438
- Lindenberg, baroni, Ålborg amt 26, 136, 343, 437
- Lindskov, se Lehnskov
- Lolland-Falster 437
- Longelse sogn 244, 470
- Lyø sogn 207 f, 438
- Løkkesholm, gods, Tryggelev sogn 444
- Løvenborg, baroni, Holbæk amt 226, 301
- Løvenholm, grevskab, Randers amt 437
- Magleby sogn 185, 438, 470
- Mesinge sogn 438
- Middelfart 91, 317
- Moltkenborg, godskompleks bestående af Glorup, Svindinge sogn, Anhof, Svindinge sogn og Rygård, Langå sogn 351
- Muckadell, grevskab 53, 85, 87, 105, 166, 179, 240, 261 f, 298, 300, 438, 469
- Mullerup, gods, Gudbjerg sogn 231, 234,

- 248, 468 f
Møllegård, gods, Longelse sogn 101
- Nakke, Tanderup sogn 240 f
Nakkebølle, Åstrup sogn 51
Nedergård, gods, Bøstrup sogn 231, 248
Nielstrup, Ollerup sogn 51
Norge 188, 202, 437
Nyborg 137, 282, 286, 290 f
Nybro, Magleby sogn 169
Nygård, se Holckenhavn
Nærå sogn 438
Nørre Broby sogn 438
- Odense 115, 147, 149, 177, 284, 286,
288, 290, 350, 360
Odense Tugthus 133 f, 136, 147, 451 f,
457
Ore sogn 438
- Rantzausholm, se Brahetrolleborg
Ravnebjerg, Sanderum sogn 317, 444
Ravnholt, gods, Herrested sogn 231,
233 f, 248
Roepstorff, grevskab, Krogsbølle sogn 51,
53, 177, 208, 212, 226, 229, 298, 438,
460, 464, 467
Rudkøbing 147, 168, 209, 212, 320, 322,
325, 328 f, 345 f
Rødkilde, gods, Ulbølle sogn 336
- Sandholt, gods, Sandholts-Lyndelse sogn
434
Samsø(e), Holbæk amt 22, 26, 210, 340,
476
Schackenborg, grevskab, Tønder amt 26
Scheelenborg, baroni, 51, 68, 87, 212,
256, 295 f, 298 f, 305, 350 f, 434, 438,
474, 480
Simmerbølle sogn 320, 470
Skjoldemose, gods, Stenstrup sogn 336
Skovby sogn 438
Skovsgård, gods, Humble sogn 281
Skrøbelev sogn 320 f, 322, 326
Snøde sogn 243, 341
- Sparretorn, Føns sogn 293
Spodsbjerg, Longelse sogn 325, 328 f
Steensgård, Svanninge sogn 53, 231,
235 f, 250, 264, 481
Stoense sogn 341, 438
Strynø sogn 101, 347, 438
Stubberup sogn 438
Svanninge sogn 236, 438
Svendborg 91, 101, 347
Sønderborg 263
Sønder Broby sogn 438
Søndergårde, gods, Rørup sogn 50
Sørup sogn 438
Tanderup sogn 438
Thorseng, gods, Bregninge sogn 340, 351
Toveløkke, Tranekær sogn 348
Tranekær sogn 50, 147, 156, 168, 239,
257, 296, 326, 342, 347, 354, 438,
457, 470
Tryggelev sogn 244, 438
Tullebølle sogn 438, 470
Tunø, Holbæk amt 340
Tybrind, Ørslev sogn 50, 293, 463
Tørresø, Krogsbølle sogn 207, 464
Tåsinge 340, 344, 469
- Udby sogn 438
Uggerslevgård, Uggerslev sogn 51
Ulbølle sogn 335
- Valdemar slot, Bregninge sogn, se også
Thorseng 434
Vallø, kongelig stiftelse, Præstø amt 437
Vedbygård, gods, Holbæk amt 362
Vestergård, gods, Humble sogn 444
Vester Skerninge sogn 336
Vester Åby sogn 179, 438
Viborg 456
Viby sogn 438
Vigerslev sogn 438
Vindinge sogn 438, 444
- Wedellsborg, grevskab 28, 50, 78 f, 87,
91, 105, 107 f, 109 f, 112, 119, 131 f,
145, 159 f, 162, 202 f, 209, 211, 233,

240, 242, 245 f, 258, 289, 293 f, 311,
316 f, 333 f, 343 f, 350, 360, 368, 438,
448, 455, 470 f, 472 f, 475, 483
Winthersborg, baroni, Maribo amt 26,
449, 476 f, 481

Ærø 218, 437

Ølstedgård, Sønder Broby sogn 53
Ørslev sogn 438
Øster Hæsinge sogn 438
Øster Skerninge sogn 179, 438
Østrupgård, Håstrup sogn 53, 151

Sagregister

- actus judiciales 218
actus magistratus 174
adel 359, 363 f, 430
adelsbegreb 38
adelspatenter 38, 416 f
adelsprivilegier 35, 364
adelsretter 416
adkomster 241
ad mandatum regis-bevillinger 74 f, 117, 364, 429, 441, 455
administrationskommissioner 274, 277, 281, 299 f, 306 f, 367
administrationskommissions-medlemmer 300, 459, 480
administrative grænsedragninger 87, 445
afbetalingsordninger (for skatter) 295, 310
afgivelse af embedsmyndighed 158, 481
afhændelse af lensgods 227, 437, 464
afskrivningsbøger (for skatter) 303
aftægtsfolk 59, 222, 224, 234 f, 248 f, 252, 269, 469, 471
agerdyrkning 300
agrarreformer 297
aktorer 140, 194, 430
alimentation, se også opfostringshjælp 430
alimentationssager 144, 163
allodialgods 32, 36, 84, 118, 261, 286, 346, 444
almennyttige foretagender 62, 116, 119, 150, 284, 310, 359, 367
almisselemmer 221 f, 235, 248 f, 337
almue, se landboere
almuementalitet 350 f
almueskoler 331 f
amtmandsfunktionen 428-431
amtmandsmyndighed, overdragelse af 158
amtmandsskiftejurisdiktion 219, 223 f, 229-232, 237, 247
amtsdirektioner 116, 339, 340 f, 355 f, 367
amtsdirektions-medlemmer 339, 356
amtsdirektører 356
amtsfattigdirektioner 340, 356, 428
amtsforvaltere 80 f, 95, 110, 224, 272 f, 278 f, 282, 284, 286 f, 293, 295, 302, 304, 306, 312, 314, 317, 327, 334, 366 f, 473 f, 486
amtslæger 275, 278
amtsomlægninger 62, 225, 440
amtsprovstefondet 341
amtsprovster 330, 341, 356, 484
amtsprovsti 341
amtsråd 212, 301, 363, 482
amtsrådsmedlemmer 301
amtsskattekommissioner 474 f
amtsskoleledirektioner 340 f, 356, 428
amtsskrivere, se amtsforvaltere
amtstue 77, 95, 242, 263, 272 f, 277, 280, 282 f, 284 f, 289, 291 f, 303, 306 f, 309, 327, 344, 366
amtsstuedistrikter 285, 288
anneksgårde, se beneficeret gods
annoncering 263
ansættelseskontrakter 301
apotekere 346, 357
appellation 159 f, 184, 453 f
arbejdere 336
arbejdsanstalter 337 f, 355, 485
arbejdskraft 353
arbejdsvægring 133, 316
arbitrære straffe 133-136, 182
arkitekter 296
arkivalier 364
arkivdannelse 23, 301
arkivfonds 22 f
arkivsogning 23 f, 200, 252, 254, 270, 467

arrangements-kommissioner 299 f, 459, 480
 arrest 134 f, 137, 146 f
 arresthuse 134, 452
 arv 68, 70, 74, 220, 238 f, 252, 258
 arvefæste 222
 arvefæstere 196, 224, 465
 arvekapitaler 254, 262 f
 arverettighed 33 f
 arvinger 217, 220, 238, 252, 258 f
 attester 190, 233, 289, 327, 454
 auktioner 240
 auktionsdirektør 266
 auktionsforvaltere 226, 267, 455, 473
 auktionsforvaltning 179, 217, 219
 auktionshold 265, 271
 auktionsrettigheder 240
 auktionsvæsen 86, 146, 225, 265, 271, 366, 471 f
 autorisation 257, 320, 330, 334, 349 f, 428 f, 464
 aviser 202, 263, 301, 361

 barnefædre 452
 barselskvinder 350
 bedemænd 243
 befolkningstal 57 f, 59, 232, 439
 belønninger 95, 191, 206
 beneficeret gods 85, 139, 175, 225, 242-247, 326 f, 353, 467
 beneficium gratuiti 190, 461
 beneficium paupertatis 190, 461
 benådninger 14, 84
 beskikkelser 95, 113, 150, 155 f, 172 183, 188, 190, 210 f, 215, 265, 275, 306, 320, 346, 350, 352, 357, 428, 430 f
 betalingshenstand, se også dilation og henstand 303, 309
 betalingsnægtelse 333 f
 betlere 235, 333 f
 betleri 127, 147, 163, 223, 454, 485
 betænknings 153, 159, 164, 166, 183, 245, 259, 276, 295, 313, 338, 363, 458
 bevillinger 173 f, 183 f, 189, 239, 297, 301, 429, 441, 455 f, 461
 bevillingspraksis 298
 bevogtning af arrestanter 140, 147
 biindtægter, se indtægter
 birk 43, 82, 176, 216, 230, 363, 423
 birkebetjente, se birkedommere og birkeskrivere
 birkedommere 163, 166 f, 177, 185, 204, 225, 233, 241, 253, 267, 275, 285, 293, 300, 304 f, 313 f, 326, 339, 365, 447 f, 459, 463, 473
 birkepatroner 265
 birkerettighed 82 f, 118, 138, 200, 265, 361, 363, 365, 444 f
 birkeskrivere 448
 birketing 226, 243, 263
 biskop 141 f, 329, 331, 337, 341 f, 367, 437
 bispevisits 141
 biveje 314, 319
 bjærgeløn 428
 blanketter 75 f
 bobehandling 235, 238, 258
 bogførelse 254, 276, 448
 boliger 303
 bondefoged 93, 125, 451
 bondeplagere 436
 bopæl 139, 267, 280, 465
 bopælspligt 82, 103, 346
 boreregistrering 219
 borgerligt ombud 35, 190
 borgervæbninger 429
 borgret 131
 bovurdering 219
 branddirektør 103, 155 f
 brandfoged 95, 150, 155 f, 428, 455
 brandforsikring 155
 brandhjælp 155
 brandkasse-kontingenter 283
 brandpoliti 156
 brandretter 429
 brandskadeerstatninger 283
 brandsprøjte 157
 brandtaksationsmænd 428
 brandvæsen 155, 157, 428
 brandøvelser 157

- broer 275, 311 f, 482
- brækmidler 349
- brændevinsbrænden 46, 91, 106, 163, 205
- brændevinsredskaber 163
- budfoged 95, 157
- byggematerialer 335
- byggeri 297
- bygningskommissioner 429
- bygskat 284
- bystævne 93 f
- bødestraffe 136 f
- bønder, se landboere
- bønderbygninger 297
- bøndergårde, se forpagtninger
- børn 58, 221, 223, 235, 260, 331, 336, 343, 349, 466, 468, 484, 488
- børnepenge 260, 263 f
- båndlæggelse 34
- censur 73, 116
- cirkulærer, grevelige 324, 346, 357
- civile jurisdiktioner, se ordinære jurisdiktioner
- civile personer 230 f, 254, 269
- civile sager 126, 177, 187 f, 194, 197, 204 f, 213, 217, 460
- Collegialtidende 266
- Collegium Medicum 342, 345 f, 356
- crimen læsæ majestatis 33, 35, 326
- dannelsesrejser 37, 44
- debitorer 259, 263
- deduktioner 160
- defensorer 140, 194, 430
- degne 71, 96, 149, 225, 234, 244, 247, 465, 484
- degneboliger 225, 245, 444
- delegering af embedsmyndighed 30, 97 f, 103 f, 119, 188, 193, 201, 214, 254, 275, 354, 448
- delinkventer 453
- delinkvent- og bropenge 283, 446
- delinkventomkostninger 440
- delinkventpenge 343
- desertører 148
- despoti 14
- Det Fynske Guvernement 114, 120, 369, dilationer 294 f, 297
- dispensationer 14, 281, 286, 288, 290, 307, 363
- distriktskirurger 344, 347, 351, 442, 486
- diæter 346, 448, 487
- dobbeltadministration 301
- domme 126 f, 158 f, 161, 169, 188, 195, 226, 266, 305, 430
- dommerkorn 278
- domsmyndighed 82, 360, 363, 430
- domænegods 41
- drabssager 35
- drukenskab 133, 146
- dødsanmeldeler 468
- dødsanmeldelses-protokoller 235, 251, 270
- dødsattester 233
- dødsfald 219, 233
- dødsregistreringer 233
- Døvstummeinstituttet 278
- dåbsattester 454
- efterlysninger 148 f
- eftersøgninger 345
- ejendomsbesiddelse 227, 229
- ejendomsgårde 240 f
- ejendomshuse 86
- ejendomshusmænd 241
- ejendomsmænd 469
- ejendomsret 222
- eksaminationer 350
- eksaminer 447
- eksaminerede jordemødre 350 f
- eksekutioner 100, 143 f, 183, 273, 284, 302, 320, 334, 430, 453, 481
- ekspeditionsgebyrer 307
- eksperter 315 f
- ekstraordinære påbud 282
- ekstraordinære skifter 469-471
- ekstraretsager 140
- ekstraskat 275, 286, 296, 439, 475
- ekstraskattemandt 439

eligerede borgere 429
 embedsed 95
 embeds forbrydelse 430, 441
 embedsforsømmelse 144, 271 f, 312, 317
 embedsindtægter, se indtægter
 embedsinstrukser 29, 46, 60 f, 80, 95, 97,
 102, 120, 122, 125, 156, 171, 284,
 306, 331, 365, 428, 439 f, 447
 embedskumulering 89, 99, 105, 118, 149,
 204, 236, 325, 365, 448
 embedslægelønninger 487
 embedslæger 356 f, 367
 embedslægevæsen 342 f, 428, 442, 486 f
 embedslønninger 31, 42 f, 96, 99 f, 204,
 267 f, 278, 333, 346 f, 351, 447, 487
 embedsrejser, se tjenesterejser
 embedsrettigheder 98
 embedssprog 98
 embedsstatus 280
 embedsudgifter 446, 448
 enemærker 318
 engelske lokalforvaltningsformer 418-421
 enkekasser 447
 enker 234, 243, 469
 enklaver 26, 239, 421
 epidemier 342, 347
 erektionspatenter 17, 34 f, 295, 297, 308,
 416, 435, 437
 erhvervsgrupper 269, 468
 erhvervsstruktur 232
 eskadronchefer 289, 291
 eskadronkirurg 346
 etableringshjælp 297
 executores testamenti 469

 fabriksdrift 355
 fallitgods 299, 465
 familieskatsforpagtning 275
 fangekælder 145
 fangenskab, livsvarigt 453 f
 fattigbespisning 337
 fattige 330
 fattigforsorg 328 f, 333 f, 354, 484-486
 fattigforsørgelses-systemer 335 f, 367
 fattighuse 59, 331, 335 f, 338

 fattigindretninger 330
 fattigkasser 324, 327
 fattigkommission 103
 fattiglemmer, se også almisselemmer 58 f,
 336
 fattigskat 331
 fattigvæsen 310, 329, 352 f, 354 f, 357,
 440
 fattigvæsens-lovgivning 485
 feudalgods 32, 118, 364
 feudalisme 32 f, 36, 39, 433-436
 feudalismebegreber, se feudalisme
 feudum oblatum 50
 fideikommissgodser 434
 fideikommissarisk substitution 16, 50,
 435 (def.)
 filantropi 331, 337, 355
 Finansdeputationen 272
 Finanskollegiet 272
 finske lokalforvaltningsformer 18, 424-
 427
 fiskaler 124, 181
 fiskerettighed 35
 Flåden 272
 foged (i betydningen godsforvalter) 293
 fogedforretninger 179
 folkelønninger 73
 folke- og familieskat 275, 283 f, 286, 293,
 474 f
 folkesundheden 310, 342 f, 347, 356
 folketællinger 58
 forbrugsafgifter 474
 forfalddatoer 303
 forhør 92, 139, 142 f
 forlagsindustri, se hjemmearbejde
 forleninger 50, 416
 forleningsbreve 32, 435
 forlig 160, 186, 195 f, 198
 forligelsesdistrikter 188
 forligelseskommissioner 97, 263
 forligelseskommissærer 188, 199 f, 204,
 323, 481
 forligelsesvæsen 186, 199 f, 310, 360,
 366, 431
 formuebeskatning 275

- formuer 259
- formuesubstanter 297 f, 308
- formyndere 258, 260
- forpagtere 70, 72, 90, 103, 136, 162 f, 202 f, 214, 222, 224, 226, 234, 236, 249 f, 267, 285, 339, 463, 466
- forpagtninger af bøndergårde 466
- forretningsgang 160
- forrådnelsesfeber 347
- forsamlingsforbud 348
- forsegling 238, 253, 258, 265, 282
- forslagsret 83, 104, 361
- forsøgelse 330
- forvaltningskompetence (eventuelt strid herom) 19, 45 f, 49 f, 60, 70, 74, 80 f, 85 f, 89, 95 f, 106 f, 109, 113, 119, 122, 132, 137 f, 150, 152, 169 f, 172, 182 f, 191, 219 f, 223, 225 f, 230 f, 235 f, 238, 240, 247, 258, 266 f, 301, 311 f, 319 f, 325, 329 f, 338, 349 f, 352 f, 357, 365, 368, 440, 445, 471
- forvandlingsstraffe, se subsidiære straffe
- forældre 134, 468
- fourage 477
- fourageleverancer 286 f, 290 f, 307
- foureskat 275, 278, 282
- franske lokalforvaltningsformer 416-418
- fredsdommere 188
- fredsmæglere 188, 193
- fremmede, se løsgængere
- fribefordring 487
- fribefordringsvæsen 28, 144, 430
- frihedshartkorn 57, 276, 278, 284
- frihedsstraffe 127, 144
- friherreprivilegierne 410-415
- friherreskabs-erektioner 437
- frikendelse 158
- fruentimere, se kvinder
- fuldmagt 189
- fuldmægtige, se godsforvaltere
- funda data 50
- fundatser 330 f, 354
- funktionærer 160
- Fynske rytterregiment 346
- fællesgræsning, se græsningsrettigheder
- fængsel på vand og brød 134, 136, 158, 162, 452
- fængselsvæsen 275, 428
- færgemænd 220
- færgesteder 454
- fæstebønder 302, 468
- fæsteforhold 267, 273, 277
- fæstegårdmænd 339
- fæsteindgåelser 260
- fæstekontrakter 221
- fæsteprotokoller 60
- fæstevæsen 361
- fæstningsarbejde 137, 453 f
- fødselshjælp 349, 356
- fødselshjælpersker 350 f
- fødselsvidenskab 487
- fødsler 487
- førstefødselsret 34
- gader 318
- gadestævne 93, 98, 144, 445
- gamle folk 336
- gammelskat 277
- gejstlige, se også sognepræster 220, 242 f, 245, 247-252, 269 f
- gejstlig skiftejurisdiktion 225, 234, 242, 465, 470
- generalauditør 465
- generaler 247, 429
- General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium 272
- generalprokurør 14 f, 20 f, 87, 187, 220, 242, 362 f, 458
- Generaltoldkammeret 286
- Generalvejkommissionen 322, 482
- gesandt 36
- godsbesiddelse 285
- godsdrift 104, 162, 256, 300
- godsejere (adelige/proprietærer) 21, 24, 28 f, 61, 69, 71 f, 78, 130, 146, 163, 169, 173 f, 182 f, 210, 220 f, 225, 231 f, 252 f, 257 f, 264 f, 273, 282, 302 f, 311 f, 317 f, 326, 330 f, 337 f, 344 f, 351 f, 361 f, 429, 433, 442, 448, 474 f, 482

- godsforvaltere (godsinspektører/godsfuldmægtige) 44, 71 f, 89, 92, 98 f, 102-106, 112 f, 119, 132, 136 f, 158, 168, 202 f, 211, 214, 222 f, 236, 239, 256, 275, 279 f, 283 f, 288 f, 290 f, 300 f, 305 f, 314, 322, 339, 366, 369, 447 f, 473 f, 480 f
 godsfuldmægtige, se godsforvaltere
 godsinspektører, se godsforvaltere
 godskontor 192
 godtgørelser 283
 grandestævne 93
 gratifikation, se belønninger
 gravpladser 348 f
 gravskikke 348 f
 gravsteder 488
 greve- og friherreprivilegierne 13, 31, 33, 37, 225, 227, 229, 266, 276, 297, 299, 308, 311, 314, 318, 333, 363, 425, 434
 greveprivilegierne 404-410
 grevskabs-erektioner 437
 Grundloven 13, 227
 grundskat 220
 græsningsrettigheder 169, 207, 464
 grøfter 318
 gudstjenester 446
 gunstbevisninger 438
 guvernement, se også Det Fynske Guvernement 63
 guvernører 115, 417
 gæld 274
 gældfrihed 435
 gældsafgørelseskasser 480
 gældsafgørelseskommissioner 299 f
 gældsbehæftelser 297 f, 435, 480
 gældssager 189, 461
 gældsstiftelse 35
 gårdmænd 95, 464
 gårdsret 131 f, 159
 hals- og håndsret 35, 130 f
 handel 163, 441
 handelsfolk 263
 hartkornsbrugere 58, 328
 hartkorns-egalisationen 278
 hartkornsskatter 275, 286
 hartkornsspecifikationer 434
 hegnssager 189
 helligdage 207
 helligdagsforordninger 111
 henstand, se dilation
 herligheder 225, 242 f, 246 f, 270, 466 f
 herredskassebidrag 333
 herredskasser 333 f, 355
 herredsprovster 275, 330, 341, 465, 474, 484
 herredsskattekommissioner 474 f
 herskabstjenere, se tyende
 hesteleverancer 474
 hjemfaldsret 33, 299
 hjemmearbejde 336
 hjemmel 229, 232, 234 f, 244, 247 f, 250, 266, 269 f, 327, 330, 333, 339, 353 f, 357, 469, 471
 hjælpefoged 95, 157
 hofadel 42
 hofceremonier 416
 hofembedsmænd 440
 hofholdning 272
 Hof- og Stadsretten 456
 hof tjeneste 44
 hospitaler 59, 331, 335
 hospitalslemmer, se også almisselemmer 235, 487
 hovedfærdelsårer 329
 hovedgårde 222, 234, 237, 267, 276, 284, 293, 344
 hovedlandeveje 313, 325, 328, 353
 hoved- og kassebøger 303
 hoveri 69, 72 f, 109, 111, 128, 141 f, 162 f, 195 f, 205, 207, 242, 351, 449, 463
 husbonde 125, 163, 186, 195, 197, 206, 220 f, 224, 243, 288, 458
 husbondmyndighed 367
 husflid 485
 huslærere 224
 husmagt 162
 husmandshoveri 351
 husmænd 95, 112, 171, 222, 224, 296,

439, 446, 464, 468
 husspektakler 204
 husstande 322
 hustruer 221, 466, 468
 Hæren 272
 hæringeniører 322
 hærværk 205
 hævd 241, 266, 304, 333, 366, 441
 Højesteret 14, 83, 126, 137, 158, 227,
 362, 430, 456, 458
 højesteretsdomme 453
 håndlangerarbejde 315
 håndværkerbevillinger 152, 157
 håndværkere 74, 152, 173, 183, 296,
 454-456
 håndværksfag 152 f, 441, 455

 ildstedsskat 276, 293, 475
 indberetninger 76 f, 92, 129, 147, 149,
 169, 175, 183, 191, 193, 197, 206,
 210, 322 f, 334, 346, 349 f, 418, 441,
 447, 454, 459
 indberetningspligter 313
 inderster, se indsiddere
 indfæstninger 242, 261
 indførsel 305
 indkomstskat 276, 474
 indkvartering 278, 283, 429, 446, 474 f
 indkvarteringsbyrder 476
 indkvarteringspenge 475
 indlånsrente 260, 263
 indsiddere 59, 221 f, 234 f, 248 f, 252,
 259, 269, 296, 466, 469, 471
 indtægter 68, 221, 225 f, 233, 252, 265,
 268, 307, 351, 442
 ingeniørkorpset 482
 inhabilitet 83, 190, 239, 304, 461
 injurier 163, 189, 197, 205, 457 f
 inokuleringer, se også vaccinationer 343,
 349
 inventar 192
 investeringer 297, 308
 investitur 32, 427, 435
 irettesættelser 288, 326
 isolationsforanstaltninger 347 f

jagtbetjente 224, 234, 248 f, 252
 jagtlove 163
 jagttretighed 35
 jordbeskatning 275 f
 jorddrotlig skatteadministration 274
 jorddrotlig skiftejurisdiktion 219, 223 f,
 230 f, 237, 241, 244 f, 247 f, 253 f,
 258, 269 f, 465 f, 468
 jordebøger 57 f, 86, 241 f, 286, 434, 437
 jordemoderansættelser 350, 352, 442
 jordemoderbeskikkelser 350, 352, 357
 jordemoderdistrikter 350, 442
 jordemoderkvalifikationer 349
 jordemoderlønninger 283, 351, 442, 488
 jordemodermænd 351
 jordemoderuddannelsen 350
 jordemodervæsen 77, 310, 349, 352, 428,
 442
 jordemødre 157, 349-357, 487
 jordløse husmænd 439
 jordpåkastelser 233
 journaler over rejsende 454
 juridiske kandidater 99, 105, 119, 447,
 449
 jurister 20 f, 239, 359
 jurisdiktion 84, 174 (def.)
 jus patronatus, se patronatsrettighed
 justitsaktion 138 f, 140 f, 158, 443
 Justitsfonden 268, 470
 justitsforbrydelser 193
 Justitskassen 470
 justitskassepenge 282
 justitsprotokoller 186
 justitssager 122, 127, 451

 kagstrygning 131, 453
 kaldsmænd 96, 168, 190
 kaldsrettighed 83, 331
 Kammerkollegiet 279, 283, 293
 Kammerretsordningen 281, 478
 kapere 148, 455
 kapitalanbringelse 259 f, 271
 karantænebestemmelser 345
 karantæneforanstaltninger 110 f, 342,
 348

karantænevæsen 110 f, 119 f
 karosser 318
 kartografi 177, 179, 484
 kassationer 24 f, 27 f, 434, 439
 katekisation 141
 kautioner 279, 281, 301, 307
 kautionsfrihed 281
 kendelser 158
 kirkeejere 453
 kirkegang 141 f
 kirkegårde 278
 kirkepatroner 330, 339
 kirker 278, 348 f
 kirkesangere 473
 kirkestævne 93 f, 149, 259, 446
 kirkeveje 315
 kirkeværge 95 f
 kirkevæsen 329
 kirurger 79, 343-346
 klager 66, 68 f, 70 f, 73, 100, 147, 207 f,
 312, 316, 322, 324, 351, 429, 442, 449
 klokkere 465
 kolera 110, 344
 kommissorier 239, 300
 kommuneafgifter 278
 kommunikationskanaler, skriftlige 76,
 79, 98, 109, 114 f, 123, 274, 282, 284,
 298, 301, 360, 365, 425, 443, 487 f
 kompetencefordeling 319, 321, 323, 325,
 327
 komplette len 438
 kongelige birkejurisdiktioner 316
 Kongelige Fattigkommission 334, 355
 Kongelige Jordmoderanstalt 350
 Kongelige Kirurgiske Akademi 342
 kongelige konfirmationer 259
 Kongelige Vaccinationskommission 349
 Kongelige Vejdirektion 313, 482
 Kongeloven 14
 konge- og kirketiendehartkorn 277
 kongerejser 446
 konjunkturer 294, 297, 308, 359
 kontributioner 275
 konstitutioner (for embedsmænd) 83,
 158, 210, 253, 326, 362, 428 f, 448
 konsumtionsskat 286, 293, 474 f
 kontorstab 160, 448
 kontrakter 195
 kontribuabelt hartkorn 344
 kontrol (med embedsudøvelse) 75, 117,
 130, 147, 193, 246, 252, 256, 260,
 264, 270, 273, 294, 330
 kopister 103
 koppeindpodning 488
 kopper 343, 349
 kopskat 293
 korn 277
 kornmagasin 286 f
 kornskat 275, 286, 475
 korporlig magtanvendelse 326
 korrespondancesager 77
 kreaturer 481 f
 kreditorer 189, 258, 294, 465, 472
 krige 293, 297, 359
 krigstjeneste 454
 kriminalsager 177
 krohold 106, 163, 171, 205
 kronbønder 35
 kunstnere 296
 kurator 437
 kvaksalvere 345, 357
 kvaksalveri 207 f, 345
 kvartermesterstab 429
 kvartprocentskat 275, 475
 kvinder 137, 158, 193, 469
 kvitteringer 263, 291
 kvæpkure 112
 kvægpest 294
 kvægsygdomme 110, 275, 295, 297
 kvægskat 293
 kystbevogtning 110
 kystpolitiet 456
 kystmilice 28, 429
 købmænd 263
 købstadsborgere 316
 ladefoged 119, 207
 ladegårde 222
 lakajisme 106
 landboere (almue, bønder i almindelig-

- hed) 20, 30, 69, 71, 89, 92 f, 107, 126,
 140, 146, 161 f, 168 f, 186, 201, 205 f,
 207-209, 212-218, 221, 224, 232, 246,
 251, 257-260, 269, 274, 276-280, 285-
 294, 301-311, 322, 326, 343 f, 366 f,
 439, 449, 473
 landboret 20
 landbrugskrise 277, 297 f, 305, 308, 479
 landbrugsprodukter 297
 landbrugsret 20
 landetaten 429
 landeveje 313, 319, 325 f, 328 f, 353
 landfysikus 78, 342-345, 349 f, 442
 landgilde 210, 242
 landgildeeftergivelse 303
 Landhusholdningsselskabet 361
 landindustrier 336, 355, 485
 landkommunevæsenet 301
 landmilice-sessioner 429, 487
 landmilicevæsenet 455
 landprang 91
 landsbyer 237, 296
 landsbymiljøer 296
 landsbyveje 315
 landsdommer 18
 landskat 276 f, 284, 475
 landsoverretter 159 f, 163 f, 184, 456,
 458
 landsting 83
 landstingshører 236
 landstingsstatus 83
 landvæsenkommissioner 429
 landvæsenkommissærer 103
 landvæsenssager 28, 72, 429
 laugsvæsen 122
 legater 331, 335
 legemsbræk 487
 lejehusmænd 224
 lejekontrakter 221
 lejere 465
 lejermål 136 f, 452
 len 18, 419, 424 f
 Lensarkivet 25
 lensbegrebet 33 f
 lensbrev 435, 437
 lensherre 32, 435 (def.) 467
 Lenskammeret 434
 Lenskontoret (centraladministrationens)
 434
 lenskontorer 45, 71, 245, 257, 280, 282,
 289, 303, 305, 357
 Lenskontrollen 434
 lensmænd 15, 31, 272, 311, 359
 lenspatenter 434
 lenspligt 34, 434
 lensret 37, 40, 427
 lenssekretær 434
 lenssuccessorer, se successorer
 levnedsmidler 337, 455
 licentiat 247
 licitationer 327, 446
 liberalisme 359
 ligning 172, 275, 278, 327, 333, 343 f,
 354, 356, 429, 440, 474
 ligningsplaner 333
 ligningsskat 278
 ligsynsmænd 157
 lodsedler 257
 lovkyndighed 166, 188, 199, 454
 lovsprog 187, 218
 lægdsforstander 103
 lægdsfolk 95, 429, 446
 lægdsvæsen 230
 lægehjælp 345, 358
 læger 78, 343, 347, 367, 487
 lærde 234, 247
 lærebøger 330
 læreransættelser 342, 356
 løjtnanter 247
 løsgængere 125, 127, 147 f, 163, 221,
 223, 235, 337, 454
 løsøreauktioner 473
 låneansøgninger 478 f
 lånebevillinger 295, 308, 479
 lånoptagelse 295, 297, 301, 308, 351
 låntagere 264
 magistrat 31, 74, 122, 256, 263
 magtadskillelse 14 f, 63, 164 f
 majorat 18, 34, 40, 422 f, 427

majorer 247
 maksimalpriser 455
 mandtalslister 58, 293
 marchpenge 278
 markeder 348
 markerebninger 35
 markfællesskab 242
 markgårder 318
 markveje 315
 matrikelskat 275, 475
 matriklen af 1688 277
 matriklen af 1844 277
 matrikler 283, 286, 438
 matrikuleret hartkorn 50 f
 medicinframstilling 349, 357
 medicinske kure 343 f, 347
 medicinsk pleje 310, 342, 347, 356 f, 367
 mensalgårde, se beneficeret gods
 militær eksekution 164, 305, 481
 militær myndighed 419
 militærpersoner 220, 247, 249, 251 f,
 269 f, 470, 481
 militære skiftejurisdiktion 465
 mindreårige 158, 456
 misvækst 294, 308
 modepynt 262
 mulkt 46, 88, 90, 144, 168, 264 f, 293,
 431, 458, 478
 myndighedsalder 220, 263
 myndlinge 261 f, 271
 mølledamme 317
 møllere 220
 mølleveje 315
 måltider 337

Napoleonskrigene 297
 naturalier 307, 441
 naturalieskat 286 f, 290 f
 navneregistre, se skifteregistre
 nepotisme 106
 norske lensbesiddelser 437
 næringsdrift 163
 næringsager 458
 næringsvæsen 122, 152 f, 157, 173

obduktioner 487
 obligationer 262 f
 offentlig debat 359-363, 489
 offentlige pligtarbejder 144, 170, 283,
 310 f, 322, 326 f, 431, 454
 offentlige politissager 157, 163 f, 167,
 194 f, 214, 458
 offentlige stiftelser 351
 offentliggørelse 79 f, 92 f, 149, 202, 259,
 263, 301
 officerer 247, 455
 okse- og flæskeskat 275
 oldengang 35
 oldermænd 92 f, 125, 147, 181
 omgangskørsler 454
 omstørfjere, se også løsgængere 333
 omsætningsafgifter 476
 opdragelse 74
 opdragelsesteorier 331
 opfostringshjælp, se også alimentation
 430
 oppebørselsbetjente 272, 274, 276, 279,
 293, 306
 opsætsighed 326 f, 463
 ordinære jurisdiktioner 177 f, 179, 194
 ordinære kontributioner 306
 ordinære skiftemyndigheder 466, 470
 overformynderibestyrelse 259 f, 264, 267,
 271, 466, 471 f
 overformynderiprotokoller 253 f
 overformynderiregnskaber 245, 254, 258,
 260
 overformynderivæsen 217 f, 225, 230,
 258, 270 f, 366
 overlensherre 435
 overpolitidommer 97, 365, 430, 454
 overpolitimester 138, 148 f, 326, 430,
 454 f
 overpolitimester-funktionen 345, 357
 overpolitiret 126, 366
 overpolitiretssager 457
 overvejimester 482
 overvågning 319, 322, 347, 357

- pantesikkerhed 259 f, 264, 472
 pantsættelse 35
 part i egen sag 158, 202, 210, 215, 237,
 239, 256, 326, 460
 pas 73, 111, 147 f, 429
 paternitetssager 139, 144, 163, 458
 patienter 344, 349
 patronatsrettigheder 29, 35, 83, 353,
 357, 361, 367
 pengebøder 164, 189, 312, 321, 351, 451 f
 pengeforsendelser 282
 pengeudlån 259
 pengevæsenet 148, 455, 479
 personbeskatning 275
 personforbindelser 300, 308, 480
 personregistrering 58 f, 231 f
 personsammenfald 15, 365
 personvalg 350
 pietisme 330
 pligtarbejde 196
 politi, ridende 171 f
 politibetjent 172
 politidommer 125
 politiet 344, 357
 politifiskaler 450
 politiforhør 139
 politiforvaltning 121 f (def.), 360, 365
 politijurisdiktioner 150, 177 f, 179, 325
 politikasse 446
 politikorps 171 f
 politimester 122, 126, 149, 325
 politiordning 122
 politiret 125, 142 f, 326
 politisager 126 f, 314, 325, 366, 456
 politiskilt 171
 politivæsen 125 (def.), 194, 440
 post 282
 postbefordring 257, 283
 postvogne 318, 325
 primakvitteringer 263
 prinsessestyr 276, 283
 prisopgaver 462
 privatejede godsarkivalier 434, 437, 460,
 464, 490, 491 (de her nævnte dog nu i
 Landsarkivet for Fyn), 492
 private godser 33, 50, 277, 279, 292, 295,
 302 f, 309, 316, 320 f, 326, 343, 351,
 353
 private initiativer 318, 329 f, 335 f, 338,
 353 f
 private institutioner 330
 private politisager 157 f, 163 f, 166 f,
 193 f, 204, 213, 458
 privatgæld 298, 478
 privilegeret hartkorn 276 f
 privilegier (udenlandske) 40
 procesomkostninger 190
 professorer 247
 prokuratorer 101, 124, 158, 160, 189,
 448
 proprietærer, se godsejere og private
 godser
 proveniens 24, 254
 proviantforvalter 294
 provincialkirurg 346 f, 357, 487
 provster 247
 prædikestole (forkyndelse fra) 95, 97,
 259
 prærogativer 21, 35, 166, 184, 211, 213,
 361, 366
 præstearkiver 244
 præstegårde, se også beneficeret gods 225,
 236, 243 f, 344, 444, 453
 præstemantal 439
 præster, se sognepræster

 rangskat 275
 rapporter 167, 328
 refusioner 85 f, 283, 287, 289 f, 444
 regimentsauditor 465
 regimentsskrivere 224, 311
 registreringsprotokoller 235, 251
 regnskabsaflæggelse 61, 75, 264, 267,
 278, 330
 regnskabsbilag 290
 regnskabsrevisioner 431
 regres 312
 rejseпас, se пас
 rekognitioner 238 f, 246
 renter 331

Renteriet 272
 renteskriver 286
 renteskriverkontor 282, 286, 288
 repartitioner 147, 278, 292, 311, 327 f,
 343, 346, 351 f, 354
 repartitionsberegninger 312, 316
 repartitionsfond 363
 residenser 131, 160, 176, 237, 276
 resolutioner 76, 117, 137, 139, 154 f,
 169, 221, 223, 227, 238 f, 246, 266,
 317, 323, 341, 345, 357, 479
 restancer 110, 210
 retsbetjente (herreds-, by- og birkebetjen-
 te) 82 f, 97 f, 122 f, 138 f, 146 f, 181 f,
 214 f, 224 f, 230-244, 251 f, 265 f,
 312 f, 316 f, 321 f, 363 f, 444 f, 465 f,
 473 f
 retslige procedurer 160 f, 166, 181, 187 f,
 193 f, 196, 215
 retslig tiltale 124, 156, 158, 181, 183,
 194, 345, 430, 443
 rettigheders fortabelse 367
 revenuer 297, 308
 revisioner 252 f, 257 f, 272, 286 f, 291 f
 ridefogeder 106, 320 f, 451
 Rigsbanken 475
 rumfordske bespisningsmetode 337
 ryttergods 41
 rytterholdspenge 275
 rytteri 289, 307
 rækværk 328
 rømninger 134, 293
 rådstueprotokoller 429
 rådstueretter 456

 sagførervirksomhed 448
 salærer 170, 191, 206, 221, 235, 239 f,
 242 266 f, 271, 366, 461, 465
 samarbejdsaftaler 315 f, 353
 samfærdselsnet 311, 359
 sandemændstog 35
 sekundakvitteringer 263, 478
 sekvestration 279, 481
 selvangivelse 475
 selvejere 85, 185, 196, 220, 222 f, 239 f,
 247, 269 f, 302 f, 311, 316, 356, 429
 seminarister 234
 separation 74, 189, 461
 signeter 282
 sigt- og sagesfaldsret 130, 136
 sjette- og tiendepenge 275
 skarpretter 131
 Skatkammerkollegiet 272
 skatteadministration 26, 64, 102, 272
 skatteansættelse 474
 skatteansættelses-kommissioner 275 f
 skattebetaling 220, 282
 skattebetalingsevne 294, 297, 304
 skattebyrder 305
 skatteftergivelse 277
 skatteforpagtning 275, 474
 skatteforvaltere, se amtsforvaltere
 skatteforvaltning 293, 360, 366 f
 skattefriheder 35, 276, 284, 295, 438,
 474
 skattegæld 292, 297
 skatteinddrivelse 61, 273 f, 279, 292,
 310 f
 skattelettelse 277, 285, 308
 skatteligning 61
 skattelovgivning 275 f, 306
 skattemandtal 474
 skatteopkrævning 283, 359
 skatteoppebørsel 272, 276 f, 283, 301
 skatteregnskaber 272, 278 f, 286, 292
 skatterestancelister 285, 302
 skatterestancer 277, 279, 292, 294, 298,
 302, 308, 481
 skatterestanter 273
 skatteydere 272, 274, 302, 305-309, 439
 skibbrudne 428
 skibe 455
 skiftearkivalier 233, 254, 269
 skiftebreve 257
 skiftedesignationer 253 f, 257 f, 470
 skifteforvaltere 230, 233 f, 243 f, 252,
 254, 256, 258 f, 262 f, 267, 270 f, 465
 skifteforvaltning 103, 179, 191, 217 f,
 360, 366
 skiftehold 232 (def.), 234-247, 254, 265 f,

- 269 f, 466
 skiftehøypighed 232 f, 247, 251
 skiftejurisdiktion, se også amtmandsskiftejurisdiktion, joroddrotlig skiftejurisdiktion, gejstlig skiftejurisdiktion og militære skiftejurisdiktion 217 f (def.)
 skiftekommissioner 300
 skifteprotokoller 60, 231, 233, 241, 244, 246, 253 f, 257, 269 f, 468
 skifteregistre 231, 233, 235, 240 f, 247, 251, 269 f, 467 f
 skifteregnskaber 236, 245, 252
 skifteskrivere 254, 465
 skiftetid (tjenestefolks) 147
 skikkelighed 95 f, 150, 157, 173
 skilsmisse 189, 209, 461
 skolebestyrelse 340
 skolebygninger 331
 skolebøger 330
 skolefinansiering 331
 skoleholdere, se også læreransættelser 71, 73, 96, 204, 214, 224 f, 234, 244, 247, 330 f, 342, 465, 467, 473
 skoleholderlønninger 333
 skoleindretninger 330 f, 339, 367
 skoleinventar 332
 skolelærere, se læreransættelser og skoleholdere
 skolepatroner 330 f, 339, 486
 skoleprotokoller 331
 skoler 259, 336
 skolesystemer, se skoleindretninger
 skolevæsen 278, 310, 329, 339, 352-357
 skovbetjente 134, 224, 234, 248 f, 252
 skove 175, 459
 skovforbrydelser 134 f, 163
 skovridere 204, 236
 skovveje 315
 skrivefærdighed 71
 skrivematerialer 446
 skriverdrenge 103, 132
 skrivere 255, 325, 448
 skriverpenge 278
 skrivestue 93, 305
 skudsmål 148
 slotsgrav 328
 slægtsforbindelser 300
 smittefare 345, 356
 smitsomme sygdomme 344 f, 487
 smugleri 91
 snekastning (sneøsning) 170, 314, 483
 socialgrupper 269, 468
 social status 468
 sogne-fattigkommissioner 103, 336, 339 f, 486
 sognefogeder 93, 125 f, 129, 147 f, 157, 170 f, 172, 181, 183, 210, 285, 314, 318 f, 324 f, 347, 351, 365, 428, 446 f, 454 f
 sognemænd 486
 sognepræster 67, 71, 73, 78 f, 96, 147 f, 202 f, 207 f, 214, 224 f, 233 f, 242 f, 247, 258, 282 f, 293, 327, 334 f, 336 f, 341, 349, 363, 465, 471, 474 f, 486
 sogne-skolekommissioner 103, 339 f, 486
 sogneveje 315
 soldater 134
 soldaterudskrivning 359, 434
 solidaritet 91
 spindeskoler 336 f, 355
 sporteljournaler 254, 268, 471
 sportler 242, 252, 268, 271, 366, 446 465
 sprøjtehus 157
 stadsfysikus 342
 stamhusbesiddere 231, 435
 stamhuse 16, 34, 231, 435 (def.)
 statistik 232
 statsfinanser 15, 18, 41 f, 272 f, 275, 359
 Statsgældsdirektionen 262 f, 272, 289
 Statsgældskassen 262
 statsråd 363
 stemplet papir 66, 197, 461
 stenbroer 315 f, 327
 stenkister 315 f, 327, 482
 stiftamtmand 329, 345
 stiftamtmands-funktionen 46 f, 60 f, 76, 80, 82, 88, 110 f, 115, 123, 128, 134, 180, 191, 295, 311 f, 316, 323, 337, 343, 346, 365, 440
 stiftsfysikat 356

stiftsfysikus 342, 344, 442
 stiftskasse 343 f, 355
 stiftsligninger 343, 345
 stiftsøvrighed 329 f, 333 f, 349, 354, 367, 440
 stokkemænd 160, 430, 457
 straffeanstalter 278
 straffesager 126
 strafudmåling 158
 strandfoged 157
 strandingsvæsen 28, 428
 strøgods 57, 316, 426, 475
 studenter 247, 343
 stutrerivæsen 28
 stænderforsamlinger 167, 361 f
 stævnevidner 190, 461
 stævningsforkyndelser 96
 stævningsmænd 96, 168
 største-hartkorn-reglen 57, 126, 128 f, 149 f, 154 f, 173, 181, 350
 subsidiære straffe 133, 136 f, 159, 163, 182, 431, 452
 substitutter 484
 succession 33 f
 successorer 50, 227, 237, 276, 300, 479 f
 summarisk sagsafgørelse 144
 Sundhedskollegiet 342
 sundhedskommissioner 344
 sundhedsvedtægter 335, 357
 sundhedsvæsen 77, 342, 352 f, 357, 367
 suppe 485
 supplikanter 66, 71, 117, 262, 305, 440 f
 supplikbehandling 301
 supplikker 28, 66 f, 116, 285, 364, 429, 440
 svenske lokalforvaltningsformer 18, 424-427
 sygdomsforebyggelse 344 f, 348
 sygebehandling 344, 349, 357
 sygebesøg 487
 synsforretninger 327
 sædegårde 225, 230 f, 435
 sættdommere 83, 226, 430
 søetaten 429
 sømilice-sessioner 429
 taksationsforretninger 264
 takserborgere 429
 terminer 259, 263, 277, 279, 282, 292, 302 f, 308, 475
 terminologi 127, 154, 157, 187
 testamenter 238 f, 259, 469
 tiggere, se også betlere 337
 tiggeri, se også betleri 333
 tilsigelser 311, 313, 316, 454
 tilsynsværger 259
 tingbøger 46, 107, 179, 186
 tingdage 140
 tinghuse 168
 tinghørere 457
 tinglæsning 76, 92 f, 107, 178, 199, 241, 301
 tingsvidner 142, 189
 tjenesterejser 28, 36, 101, 144, 167, 176, 260, 278, 319, 328, 484
 toldbetjente 236
 toldkontrollør 204
 toldvæsen 91, 428
 trafik 317
 transporter 288, 333
 troppeindkvartering, se indkvartering
 troskabspligt 34
 træhest 436
 tugthus 133 f, 147, 451, 457
 tugthusfanger 451 f
 tvangsarbejde 133, 338
 tyende 125, 131 f, 146 f, 163, 195, 197, 206 f, 208, 218, 222, 224, 244, 266, 449, 468, 480
 tyske lokalforvaltningsformer 421-424
 tyveri 134, 136, 139, 205, 453
 uddannelse 74, 98 f, 105, 261, 263, 330, 346, 347, 350, 447 f, 487
 udflytning 297
 udlændinge 148
 udlånsrente 352
 udpantninger 123, 171, 263, 273, 285, 305 f, 311, 319 f, 430, 446, 481
 udskiftning 297
 udvisninger (af naturalier til bønder) 73, 441

ugedage 351
 ukvalificeret arbejdskraft 336
 ulovlig fødselshjælp 351
 ulovlig handel 127, 144, 458
 umyndige 218, 224, 238 f, 252, 258 f
 umyndiggørelse 473
 underhold 476, 481
 undertægtsfolk, se aftægtsfolk
 undervisning 329 f, 333, 354, 484
 undervisningsmetoder 331
 ungkarle 468 f
 uprilegeret hartkorn 276 f
 uvejrsskader 294

 vaccinationer 343, 349, 488
 vagabonder 485
 vagthold 110, 112
 vakancer 341, 347
 valgberettigede 301
 vandløb 315
 varselsmænd 96, 461
 vasal 32, 39

 vederlag 190, 265, 271, 280
 vejanlæg 278, 283
 vejanlægsudgifter 314 f, 327 f, 354
 vejanparter 311 f, 318 f, 322 f, 325
 vejarbejde 311, 315, 318 f, 326 f, 446, 482 f
 vejbyggeri 312 f
 vejdirektion 482
 vejfarende 317, 328
 vejinspektioner 319, 324
 vejklassifikationer 482
 vejsmål 318 f
 vejopmålinger 325
 vejpolitiet 314, 318
 vejreparationer 283, 311, 313 f, 320 f, 353
 vejsager 189, 458
 vejspærringer 317
 vejsynsforretninger 312, 314, 316 f, 319 f,
 vejevæsen 36, 106, 109, 191, 310 f, 352 f, 428, 461

I serien Administrationshistoriske studier er tidligere udsendt:

1. *Grethe Ilsoe*: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratseembede 1735-65. 1978.
2. *Helle Linde*: Magistrat og borger. Købstadstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk. 1978.
3. *Harald Jørgensen*: Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919. 1980.
4. *Erik Norr*: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. 1981.
5. *Birgit Logstrup*: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868. 1982.
6. *Niels Petersen*: Justitsministeriet. Organisation og arkiv. 1982.
7. *Birgit Logstrup*: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. 1983.

Blandt Rigsarkivets andre nyere udgivelser kan nævnes:

- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. 1. del, 1.-2. halvbind. 1983.
- Danmarks arkiver. Historie, funktioner, fremtid. 1982.
- Grethe Ilsoe*: Dansk arkivbibliografi 1889-1981. 1982.
- Inger Dübeck*: Dansk arkivret. 1980.
- Inger Dübeck*: Statsmagt og arkiver. Det offentliges ret til arkivalier. 1982.

